

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Абдулла Шер, Баходир Ҳусанов

**АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ.
НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ**

Таълим йўналиши: 5141500 - Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими

Тошкент - 2009

Такризчилар:

Қурбонмамадов А.А. - Ўзбекистон Миллий Университети
“Этика ва эстетика” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори.

Алиқулов Ҳ.А. - ЎзРФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ
институти профессори, фалсафа фанлари доктори.

СЎЗ БОШИ

Фалсафий тафаккур тараққиётида ахлоқ ва нафосат масалалари муҳим аҳамият касб этиб келган. Бунинг сабаби ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосини ташкил этувчи инсоннинг табиат, жамият билан ахлоқий ва эстетик муносабатларининг фалсафий ечимини ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг кучайиши билан белгиланади. Зеро, фалсафий тафаккурни инсондан айри холда тасаввур этиб бўлмаганидек, ахлоқ ва нафосат ривожини инсон омилсиз амалга ошириб бўлмайди.

Илмий муомалада азалдан қўлланиб келинаётган Этика (Ахлоқшунослик) ва Эстетика (Нафосатшунослик) даврлар ўтиши билан алоҳида фан сифатида шаклланди. Бу фанлар инсон ва унинг ижтимоий фаолияти, жамиятдаги ўрни, воқеликка муносабатини ўрганиш, баён этиш ва ўргатишнинг фундаментал билимлар соҳаси сифатида илмий-назарий ва амалий жиҳатдан янада мустаҳкамланди. Фалсафа фанининг қонуниятлари, мезоний тушунчалари тамойиллари ҳамда тадқиқот объектининг кенгайиши натижасида фалсафий фанлар тизими ҳам янада такомиллашиб борди. Жумладан, Ахлоқ фалсафаси ва Нафосат фалсафаси Фалсафа фанининг муҳим қисмига айланди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг ахлоқ ва нафосат илмига эътибор кучайди, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўрнига, маънавий тарбия борасидаги ролига катта аҳамият берила бошланди. Айниқса, кадрлар тайёрлашда ахлоқий ва эстетик таълимнинг зарурияти алоҳида кўрсатиб ўтилди. Хусусан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш, маънавий-ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар масалалари “Кадрлар тайёрлаш тизимини риожлантиришнинг асосий йўналишлари” сифатида кўрсатиб ўтилганлиги бежиз эмас. Зеро, “таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш» долзарб муаммолар сирасига киради. Илк маротаба “Ахлоқ фалсафаси. Нафосат фалсафаси” номи билан тайёрланган мазкур ўқув қўлланма ана шу вазифаларни амалга ошириш йўлидаги қадамлардан биридир.

Бакалаврият таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган дарсликда қатор илмий-назарий янгиликлар ва муаммолар ўртага ташланган. Шунингдек, қўлланмада Ахлоқ фалсафаси ва Нафосат фалсафасининг категориялари ва тамойилларига янгича ёндошишга, илмий тушунча ва атамаларнинг мазмун-моҳиятини замон талабларидан келиб чиққан холда ёритишга, фаннинг тадқиқот объектларини илмий-танқидий нуқтаи-назардан ўрганишга ҳамда тарбиявий аҳамиятини миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида кўрсатиб беришга ҳаракат қилинди.

АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ

1-МАВЗУ:

АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.

Режа:

1. *Ахлоқ фалсафасида одоб, хулқ ва ахлоқнинг узвий маънавий босқичлар сифатида ўрганилиши.*
2. *Ахлоқ фалсафасининг фан сифатида тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий, мезоний-меъёрий хусусиятлари.*
3. *Ахлоқ фалсафасининг замонавий фанлар билан алоқаси.*
4. *Ахлоқ фалсафасининг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги ўрни ва вазифалари.*

Ахлоқ фалсафасида одоб, хулқ ва ахлоқнинг узвий маънавий босқичлар сифатида ўрганилиши

Ахлоқ фалсафаси бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Оврўпада эса «Этика» номи билан машҳур, биз ҳам яқин-яқингача шу атамани кўллар эдик. У дастлаб манзилдошлик, яшаш жойи, кейинчалик эса одат, феъл, фикрлаш тарзи сингари маъноларни англаган; юнонча «ethos» сўзидан олинган.

Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту илмий муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: *назарий, амалий ва ижодий*. Биринчи гуруҳга - *фалсафа, математика ва физикани*; иккинчи гуруҳга - *этика ва сиёсатни*; учинчи гуруҳга - *санъат, ҳунармандчилик ва амалий фанларни* киритади. Шундай қилиб, қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» (taethika) деб атаганлар.

Бироқ, бизда миллий-минтақавий ахлоқий қадриятларимизнинг, дастлабки ахлоқий ғояларнинг вужудга келиши қадимги юнонлар яшаган даврдан ўнлаб асрлар аввал рўй берган. Аждодларимизнинг энг кўхна эътиқодий-ахлоқий китоби - «Авесто» бунинг ёрқин далилидир. Шу сабабли эндиликда бу фанни ҳам илмий-тарихий, ҳам замонавий-ҳаётий талаблар нуқтаи назаридан «Ахлоқ фалсафаси» деб аташни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Ахлоқ фалсафаси ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. «Ахлоқ» сўзи арабчадан олинган бўлиб, инсоннинг муомала ва руҳий хусусиятлари мажмуини, феълени, табиатини англатадиган «хулқ» сўзининг кўплик шаклидир. «Ахлоқ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида у

фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатининг энг қамровли қисмини билдиради. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида акс эттирадиган бўлсақ, доиранинг энг кичик қисмини одоб, ундан каттароқ қисмини - хулқ, энг қамровли қисмини ахлоқ эгаллайди.

Одоб - инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида бурилиш ясайдиган даражада муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади. **Хулқ** - оила, жамоа, маҳалла-қўй миқёсида аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний хатти-ҳаракатларнинг мажмуи. **Ахлоқ** - жамият, замон, баъзан умумбашарий аҳамиятга эга, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси, инсоний камолот даражасини белгиловчи маънавий ҳодиса.

Бу фикрларимизни мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Дейлик, метрода ёшгина йигит, талаба ҳамма қатори ўтирибди. Навбатдаги бекатдан бир кекса киши чиқиб, унинг рўпарасида тик туриб қолди. Агар талаба дарҳол: «Ўтиринг, отахон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади ва бу аъмоли билан атрофдагиларда яхши кайфият уйғотади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча экан», деб қўядилар. Аксинча, талаба ё тесқари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, ғашимиз келади, кўнглимиздан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у бизда ёқимсиз таассурот уйғотади. Лекин, айти пайтда, талабанинг қарияга жой бўшатгани ёки бўшатмагани оқибатида вагондаги йўловчилар ҳаётида дарҳол бирор-бир ижобийми, салбийми - муҳим ўзгариш рўй бермайди.

Хулққа қуйидагича мисол келтириш мумкин: маҳалламиздаги оила бошлиқларидан бири имкон бориша қўни-қўшнилари билан барча маъракаларида хизматда туради, қўлидан келган ёрдамни ҳеч кимдан аямайди, очикқўнгил, очикқўл, доимо ўз билимини ошириб боришга интилади, тиришқоқ, оила аъзоларига меҳрибон ва ҳ.к. Ундай одамни биз хушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалламизнинг намунаси сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у қўни-қўшнилари билан қўпол муомала қилса, тўй-маъракаларида жанжал кўтарса, сал гапга ўдағайлаб, мушт ўқталса, ичиб келиб, оилада хотин-болаларини уриб, ҳақоратласа, уни бадхулқ деймиз. Унинг бадхулқчилигидан оиласи, теваарак-атрофдаги баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор-бир кўзга ташланадиган таъсир ўтказмайди.

Бироқ бу фикрлардан одоб ва хулқнинг жамиятдаги роли у қадар аҳамиятли эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги керак; фуқаролар орасида одоблилиқ ва хушхулқчилиқнинг кенг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, балки бутунисича ижтимоий тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданига юксалиб кетмаса-да, аста-секинлик билан, мунтазам равишда яхшиланиб, раванқ топиб боради.

Ахлоққа келсак, масала ўта жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёхуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини таъминлаш учун интилади, адолат қарор топишини кўзлаб иш юритади, лозим бўлса, ҳокимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида нафақат ўз касбини эъзозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавдаланади; у умрини миллат, Ватан ва инсон манфаатига бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўлароқ, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси деган номи бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида оқни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқаро наздида биргина киши - прокурор-амалдор эмас, балки бутун жамият адолатсиз экан, деган тасаввур уйғонади. Бундай тасаввурларнинг мунтазам кучайиб бориши эса охир-оқибат ўша жамият ёки тузумни таназзулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳкум этган Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот сингари шахслар ахлоқсизлиги орасида фарқ бор: агар прокурорнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожеаларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқий тарбия натижасида одоблик - хушхулқиликка, хушхулқилик - юксак ахлоқийликка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизликдан - бадхулқиликка, бадхулқиликдан - ахлоқсизликка ўтиши мумкин. Ахлоқсизлик эса пировардида жамиятдаги ҳам моддий ҳам маънавий ҳаётнинг уйғунлигига раҳна солади. Зеро, мамлакатимиз раҳбари Ислон Каримовнинг “Моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради. Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади” - деган фикрлари айни ҳақиқатдир.

Ахлоқ фалсафасининг фан сифатида тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий, мезоний-меъёрий хусусиятлари

Ахлоқ фалсафаси юқорида таъкидланган уч ахлоқий ҳодисани бир-бири билан узвийликда ва нисбийликда ўрганади. Ана шу уч ахлоқий ҳодисанинг умумлашмасини, яъни мазкур фанимизнинг тадқиқот объекти бўлган умумий тушунча сифатида ахлоқни қуйидагича таърифлаш мумкин: **А х л о қ** – бу барча одамлар учун бирдек тааллуқли ҳисобланган, ижтимоий талаблар ҳамда эҳтиёжларнинг муносабатлар шаклидаги кўринишидан иборат бўлган, инсонга берилган ихтиёр эркинлигининг хатти-ҳаракатлар

жараёнида ички ирода кучи томонидан оқилона чекланишини тақозо этувчи маънавий ҳодисадир.

Шунингдек, атоқли файласуф Эркин Юсуповнинг: «Умуман, ахлоқ ижтимоий муносабатлар заминида алоҳида шахс сифатида мавжуд бўлган инсонларнинг ўз-ўзини идора қилиш шакллари ва меъёри, ўзаро мулоқот ва муносабатларда уларга хос бўлган маънавий камолот даражасининг намоён бўлишидир»-деган таърифи ҳам диққатга сазовор.¹

Ахлоқ фалсафаси қадимда физика, метафизика ва мантиқ билан биргаликда фалсафанинг узвий (учинчи) қисми ҳисобланар эди. Кейинчалик (Арастудан сўнг) алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброқ талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг предметини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқ фалсафаси ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий ва мезоний-меъерий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб атаганлар. Зеро, соф назарий Ахлоқ фалсафасининг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни Ахлоқ фалсафаси фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Сенека, Августин, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Насафий, Спиноза, Кант, Ҳегель, Шопенхауэр, Фойербах, Киркегаард, Нитцше, Вл. Соловьёв, Лосский сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда «Панчатантра», «Қутадғу билик», «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибаном», Ларошфуконинг «Ҳикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳкам ўрнига эга. Ахлоқ фалсафасининг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг ана шундай омукталигидадир.

¹ Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Тошкент. Университет, 1998, 38-б

Ахлоқ фалсафасининг замонавий фанлар билан алоқаси

Ахлоқ фалсафаси ва нафосат фалсафаси. Ахлоқ фалсафаси бошқа ижтимоий ва фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг эстетика билан алоқаси қадимий ва ўзига хос.

Авалло, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис Суқрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарига эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ҳамда санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даража ва унга муносабатни бадиий қиёфалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради. Айни пайтда, бу икки фанда баъзан бир тушунчанинг икки хил кўринишини учратиш мумкин. Чунончи, эстетикасидаги улуғворлик тушунчаси, Ахлоқ фалсафасида қаҳрамонлик тарзида тавсифланади. Шунингдек, эстетикада илдизи Ахлоқ фалсафасика бориб тақаладиган инсон ахлоқийлиги даражаси билан боғлиқ хулқий гўзаллик деган тушунча ҳам мавжуд. Демак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айни пайтда, маълум маънода, Ахлоқ фалсафаси нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқ фалсафаси ва дин фалсафаси. Ахлоқ фалсафасининг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо - ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Тасаввуф таълимотини эса росмана исломий ахлоқ фалсафаси дейиш мумкин. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, Ахлоқ фалсафаси бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндашади.

Ахлоқ фалсафаси ва ҳуқуқ фалсафаси. Ахлоқ фалсафасининг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, Ахлоқ фалсафаси билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда, махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади; ахлоқ меъёрлари

эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади.

Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини Ахлоқ фалсафасининг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқ фалсафаси ва педагогика. Ахлоқ фалсафаси педагогика билан ҳам чамбарчас алоқада. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис Ахлоқ фалсафаси ўзининг назарий ва, айниқса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

Ахлоқ фалсафаси ва руҳшунослик. Қадимдаёқ Ахлоқ фалсафасининг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуктаи назардан олиб борилади: руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, Ахлоқ фалсафаси эса руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради. Руҳшунослик хиссиётлар сифатида ўрганадиган инсондаги кўпгина маънавий ҳодисалар Ахлоқ фалсафаси томонидан фалсафий-ахлоқий тушунчалар тарзида тадқиқ этилади.

Ахлоқ фалсафаси ва социология. Ахлоқ фалсафасининг социология билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин Ахлоқ фалсафасининг миқёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқ фалсафаси эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

Ахлоқ фалсафаси ва сиёсат фалсафаси. Ахлоқ фалсафасининг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда Ахлоқ фалсафаси ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари Ахлоқ фалсафасининг ахлоқий маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Ахлоқ фалсафаси ва экология. Кейинги пайтларда Ахлоқ фалсафасининг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан Ахлоқ фалсафаси кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин кейинги даврларда, айниқса, XX ва XXI асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди.

Шундай қилиб, ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ҳал этишнинг кўп жиҳатлари Ахлоқ фалсафаси кўмагига бориб тақалмоқда. XX асрда экологик Ахлоқ фалсафаси деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу-Ахлоқ фалсафаси экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки Ахлоқ фалсафасида ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Ахлоқ фалсафаси ва ғоялар фалсафаси. Гарчанд ўқув фани сифатида ғоялар фалсафаси олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдизлари қадимий маънавият тарихимизга бориб тақалади. Зеро, ҳар бир миллий мафкура тизимида ахлоқий ғоялар албатта ўз ўрнига эга бўлади, кўпгина ахлоқий ғоялар замирида эса миллий мафкура унсурлари ётади. Шу сабабли, Ахлоқ фалсафаси тарихини миллий ғоя, мафкура тушунчаларисиз ва тарихий даврларнинг ахлоқий-фалсафий тадқиқини уларнинг таҳлилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ахлоқ фалсафаси фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий ғояни сингдириш воситаси сифатида ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий ғоя эзгуликка муҳаббат, миллий қадриятларга ҳурмат-эътибор, ватанпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, зиёлилик тамойилларини сиёсий англаш иштирокида талқин этилган тушунчалар тизими тарзида тақдим қилса, Ахлоқ фалсафаси уларни ахлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарайди. Хуллас, Ахлоқ фалсафаси билан ғоялар фалсафаси ўртасида, халқона тил билан айтадиган бўлсак, эт билан тирноқ даражасидаги яқинлик мавжуд.

Ахлоқ фалсафасининг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги ўрни ва вазифалари

Жамиятимизнинг бугунги кундаги янгиланиш жараёнида Ахлоқ фалсафасининг ўзига хос ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

Янгича ёндашувлардан бири - Ахлоқ фалсафасида миллий ғоя ва мустақиллик мафкурасига эътиборни кучайтириш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъанавий ахлоқий кадриятлар билан йўғрилган янгича мафкурамизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўз руҳий оламига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим. Унинг қалбида ахлоқ мафкуравийликни ва мафкура ахлоқийликни уйғунлаштирган маънавий ходисаларга айланмоғи керак. Чунки мафкура бир ёқлама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб, инсонни юксак маънавий парвозларга даъват этувчи ботиний кучдир. Президент Ислон Каримов буни теран мантиқийлик билан шундай ифодалайди: «У (миллий мафкура-А.Ш.) инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъматлар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-этиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир».

Зеро, миллий ғоя билан умумбашарий кадриятлар мувозанатини барқарор сақлашни яшаш шарти деб билган мустақиллик мафкураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ходиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазибаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширади. Шу боис Президент Ислон Каримов: «Халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий кадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш - миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир», - деганида мутлақо ҳақдир.

Маълумки, мамлакатимиз мустақилликка эришгани туфайли халқимиз фақат янги мустамлакачилик занжиридангина озод бўлиб қолмади, балки ижтимоий тузум ўзгаришини бошдан кечирди ва кечирмоқда. Салкам бир асрлик тоталитар тузум халқни «темир қўлқоплар» ёрдамида ушлаб турди: «юқори»нинг гапи-гап, шахсининг фикри мутлақо инобатга олинмасди, эркинликнинг ҳар қандай кўриниши давлатга қарши жиноят сифатида баҳоланар, чизиб қўйилган чизиқдан чиқиш мумкин эмас эди. Жамият синфларга бўлиб ташланиб, унинг аъзолари ягона коммунистик мафкура асосида тарбияланарди. Нимани гапириш ёки гапирмаслик, нимани ўқиш ёки ўқимаслик нимани ёзиш ёки ёзмаслик в.ҳ. сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маънавий хатти-ҳаракатларнинг ҳаммаси аввалдан белгилаб қўйилар, фуқаролардан жонли роботлар тарзида яшаш талаб қилинар, акс ҳолда ҳар қандай шахс қамоққа ёки руҳий касалхонага ташланар ёки фуқароликдан маҳрум қилиниб, бир умр муҳожирликка, ҳатто ўлимга маҳкум этилар эди. Ана шундай «темир» сиқув ва кўрқув остида яшаган халқнинг бирдан озодликка чиқиши, дафъатан ҳамма ўзини эркин ҳис қилиши силлиқ кечиши мумкин эмаслиги, ҳаттоки маълум даражада хавфли экани табиий. Энди ўтиш даврининг жамият учун энг хатарли даври бошланади: ўнлаб турли-

туман ҳаракатлар, оқимлар, партиялар вужудга келади, уларнинг аксарияти берилган эркинликдан сиёсий фирибгарликлар воситасида ҳокимиятни қўлга олиш учун фойдаланади; турли экстремистик, диний-фундаменталистик гуруҳлар пайдо бўлиб, ўз қора ниятларни, худбинона мақсадларини амалга оширишда «эркинлик», «ҳақиқат», «адолат», «тенглик», «мусулмончилик» шиори остида ҳаракат қиладилар. Бу-бир томондан. Иккинчи томондан эса, юлғичлик, фирибгарлик, каззоблик, порахўрлик кескин ошади. Ана шундай ижтимоий-сиёсий муҳитда давлатнинг ташвиқот-тарғибот ташкилотлари ва адлия-ҳуқуқ идоралари томонидан олиб бориладиган ишлар кўзланган даражадаги мақсадга эриша олмайди, улар ташқи омил сифатида аҳолининг барча қатламларини қамраб ололмайди, давр улар билан ёнма-ён ички омил мавжуд бўлишини ҳам тақазо қилади.

Бу ички омил маънавият, биринчи навбатда, унинг ўзаги бўлмиш ахлоқ. Одамлар қалби ва онгини эгаллашда ахлоққа тенг келадиган омил йўқ. Шу сабабдан ҳам республикамиз раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ахлоқий тарбияга катта аҳамият бериб келади. Зеро ахлоқнинг юксак аҳамиятини англаб етган жамиятгина ўз бугуни ва келажаги йўлини тўғри белгилай олади.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик бизга фақат сиёсий эркинликгина эмас, балки иқтисодий эркинликни ҳам беради. Авваллари ишлаб чиқариш, тижорат, корхоналарининг чет эллар билан алоқалари тўлалигича давлат тасарруфида эди, эндиликда уларнинг асосий қисми хусусий мулкдорлар қўлига ўта бошлади; давлат мулки билан хусусий мулк конституцион тенгликка эга бўлди, мулкдорлар табақаси вужудга келди. Натижада кўп укладли иқтисодиётни қонун билан бошқаришга ҳатто ўша қабул қилинган қонунларнинг ишлаб кетишига ҳам ахлоқнинг ёрдамсиз эришиш мумкин эмаслиги аён бўлиб қолади: иқтисодиётдаги ҳалолликнинг, ошкораликнинг таъминланиши учун қонунни муҳофаза қилувчи ҳуқуқ-тартибот органларидан тартиб, то ҳар бир хусусий концерн, фирма, тадбиркоргача ахлоқий қонун-қоидаларга амал қилмоғи лозим. Демак, Ахлоқ фалсафаси иқтисодиётнинг ахлоқий жиҳатларини (тадбиркорлик одоби, тижорат одоби, муомала одоби в.х.) ишлаб чиқишдек вазифани амалга ошириши керак. Ҳозиргача бу борада муайян ишлар қилинди, лекин ҳали уларни етарли деб бўлмайди.

Ахлоқ фалсафаси олдида қатор глобал муаммоларни ҳал қилишдек ўта муҳим вазифалар ҳам бор. Улардан бири ва биринчиси илм-фан тараққиёти туфайли вужудга келган техникавий босимни бартараф этиш. XX ва XXI асрда эришилган фан-техника ютуқлари ҳозирги пайтда инсон ва у яшаётган сайёранинг келажакига таҳдид солмоқда. Атом, водород, нейтрон бомбалари, баллистик ракеталар, энг янги техникавий кўрсаткичларга эга қирувчи, бомбардимон ҳарбий учоқлар, сув ости ва сув усти кемалари, энг янги русумдаги танклар ҳамда турли-туман қуроллар ҳаммаси инсонни йўқ қилишга қаратилган. Уларни ишлаб чиқариш корхоналари ва синов майдонлари экологик бухронларнинг манбаидир. Булар бир ёки бир неча мамлакат учун эмас, балки глобал, умумсайёравий фалокат ҳисобланади.

Уларнинг олдини олишни фақат бир йўл билан-биз яшаётган техникавий муҳитда (ноосферада) ахлоқий муҳитни (этосферани) барқарор этиш орқали ҳал қилиш мумкин. Шунингдек, биологик Ахлоқ фалсафаси, экологик Ахлоқ фалсафаси, ўлим жазосини бекор қилиш муаммолари ҳам глобал табиатга эга. Бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталиб ўтамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.
2. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Ўқув қўлланма. Т., Янги аср авлоди. 2003.
3. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Ўқув қўлланма. Т., Янги аср авлоди. 2001.
5. Раҳимов И., Ҳаммуродов А. Фанларнинг фалсафий масалалари. Фан фалсафаси. Ўқув қўлланма. Т., ЎзМУ нашриёти. 2005.
6. Фалсафа асослари. Т., Ўзбекистон. 2005.
7. Разин А.В. Этика. Учебник. М., Академический проект. 2004.

2-МАВЗУ:

ҚАДИМГИ ДУНЁ ВА ЎРТА АСРЛАР АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. *Қадимги дунё халқларининг ахлоқ фалсафаси.*
2. *Ўрта асрлар мусулмон шарқи мутафаккирларининг ахлоқ фалсафаси.*
3. *Темур ва теурийлар даври ахлоқшунослиги.*

Қадимги дунё халқларининг ахлоқ фалсафаси

Ахлоқ фалсафасини унинг тарихисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Зеро, ахлоқий тафаккур тарихи ахлоқ назариясининг ривожланиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу боис, имкон нуқтаи назаридан, гарчанд нисбатан қисқача бўлса ҳам ахлоқий тафаккур тарихига тўхталиб ўтамиз.

Сомир ва Бобилон. Амалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан уч ярим минг йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш мих хатда Сомир (Шумер) гилтахталарига ёзилган матнларда акс

этган. Уларга кўра сомирликлар ҳақиқат ва адолатни, қонун ва тартибни адолат ва эркинликни, шафқат ва мурувватни юксак баҳолаганлар ҳамда қадрлаганлар. Табиийки, улар ёлғон ва ёвузликни, адолатсизлик ва зулмни шафқатсизлик, ва қаттолликни инкор этганлар.

Сомирликлар эришган илмий, бадий, ахлоқий даража, ҳуқуққа оид ютуқлар бобилликлар ахлоқий қарашлари учун асос бўлди. Бобилонда сомирликларникига нисба-тан бадий юксак ва мукамал «Гилгамеш» эпоси вужудга келди. Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб олган Бобилон подшоси Хаммурапининг машҳур Қонунлар мажмуи эса Қадимги Сомир қонунларининг тадрижий ривожиди. Бу мажмуада заифларни, етим-есир ва камбағалларни адолат тамойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағалпарвар-лиги ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Умуман олганда, Сомир ва Бобилонда мажусият шаклидаги диндорлик жуда кучли бўлган: кимда-ким маъбудларга ихлос қўйса, улар юборган азобларга чидаса, шукроналик қилса, бахтли яшайди, акс ҳолда эса маъбудлар қаҳрига учраб, хор-зорликда дунёдан кўз юмади, деган қатъий ақида ҳукм сурган. Қадимги донишмандлар барча бало-қазо одамлар бошига уларнинг гуноҳлари туфайли ёғилади, гуноҳсиз одам эса дунёда йўқ. Оламда ёвузликнинг мавжудлиги одамларнинг хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ бўлиб, бунга маъбудлар заррача ҳам айбдор эмас.

Қадимги Миср. Ахлоқшунослик нуқтаи назаридан Қадимги Миср «Майитлар китоби» катта аҳамиятга эга. Мисрликлар наздида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг, охиратда ҳисоб беради. Аввал бош маъбуд Осирис олдида у ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга уринади; гуноҳларни санаб, гуноҳ қилмаганлигини айтади. Гуноҳларнинг кўпчилиги эса ахлоққа бориб тақалади: одам ўлдириш, ёвузлик қилиш, тарозидан уриб қолиш, ёлғон гапириш в.х. Майит: «Мен покизаман, мен покизаман, мен покизаман!» деган такрор билан ўз «ҳисоботи»ни тугатади. Кейин у ўзининг «иккинчи оқловчи нутқи» да кичик маъбудлар - муайян эътиқодий-ахлоқий соҳаларни бошқарувчи қирқ икки илоҳ олдида ўз гуноҳсизлигини таъкидлайди.

Бу «Қисобот»даги гуноҳлар эса, юқорида айтганимиздек, битта – иккитасидан ташқари, деярли барчаси ахлоқий талабалардан иборат. Уларга диққат қилсангиз, милодгача бўлган XV асрдаги ахлоқий қонун – Қоидалар, фазилат ва иллатлар бугунги кунда Қам асосан Қша – Қша эканини кўрасиз: фақат Қозир улар иккала – ахлоқий ва ҚуҚуҚий меъёрларга бўлинган.

«Авесто». Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан 40 – 30 аср муқаддам ёйила бошлаган бу диннинг қадимги Хоразмда яратилган «Авесто» деб аталган муқаддас китобида асосий ахлоқий фазилатлар ва иллатлар санаб қилади, талқин этилади. Унда зардуштийлик илоҳи Ақура – Мазда – эзгулик, Ақриман эса ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, ёруқлик ва зулмат, қайт ва мамот Қртасидаги абадий курашнинг ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгу ният», «Эзгу тартиб», «Илоқий тобелик» каби эзгу тушунчалар реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъбудлар сиймосида намоён бўлади, улар Ақура – Мазда атрофида яхшилик уруқини сепаб юради. Бундай тушунчаларнинг акси эса Ақриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз фикр тажассуми Апа Мана, сқлиш ва қлим тимсоли Туарви қамда Зарик исми девлар шулар жумласидандир.

Зардуштийлик динини маълум маънода ахлоқий эътиқод, унинг муқаддас китоби «Авесто»ни қадимги аждодларимиз амал қилган ахлоқий тамойиллар ва кўрсатмалар мажмуи дейиш мумкин. Буни ушбу дин пайғомчиси Зардуштининг «Авесто» даги «Аши алқови»дан жой олган қуйидаги сўзларида яққол кўриш мумкин:

Қувонсин Ақура-Мазда - «Энг лойиқ Ҳақнинг иродаси рўёбга чиқиб», Ақриман даф бўлсин.

Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман. Ёзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга бахшида этаман, барча қабиҳ ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман.

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим, эзгу сўз, (савобли) эзгу ишларим «танамдаги жоним» билан бирга сидқи дилдан Сизларга (бахшида) бўлсин, эй ўлим билмас Валийлар.

Ҳақни шарафлаб (дейман): «Ҳақиқат – Олий неъмат. Бу неъматдан ул киши баҳрамандким, савоб унга бўлгай, ким агар ҳақ йўлида савоб (ишдан) қолмаса, савоб ишдан қолмаса, савоб ишдан қолмаса».²

«Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғлиқ эканлиги диққатга сазовор. Ундаги эзгулик руҳи - яратувчилик, ижодкорлик қуввати, ёвузлик эса бузиш ва бузғунчилик кучи тарзида намоён бўлади.

² *Авесто*. Яшт китоби. М. Искошов таржимаси. Т., Шарф, 2001, 37-38 б.

Ахура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик – ҳаёт рамзи, ерни инсон, ҳайвонот ва наботот билан бойитади, инсон уларни соғлик, куч-қудрат, бахт, шодлик, умид, ишонч, гўзаллик, фаровонлик ёрдамида мунаввар қилади. Аҳриман қиёфасидаги ёвузлик эса қурғоқчилик, очарчилик, касаллик, моллар қирғинини, жисман ва руҳан ҳалокат сингари офатларни келтириб чиқаради.

«Авесто»да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозалик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлганидан сўнг унинг руҳи роҳат-фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосиқ кишиники эса аксинча, азоб-уқубат ҳамда хунуклик комига маҳкум этилиши айтилади. Буни ёзувчи ва фалсафашунос Тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида» деган рисоласида атрофлича ёритади. Солиҳ одам ўлгач, руҳининг жони уч кун унинг бошида завқ-шавқ, роҳат-фароғат оғушида туради, кейин хушбўй ўсимликлар юзига қалқиб чиқади. Уни ажиб бир шабада, муаттар насим қаршилайди. Шабада қўйнида ўн беш яшар, барча гўзалликлардан ҳам гўзал қиз намоён бўлади. Бу гўзал қиз эзгулик ва поклик, савоб ишларнинг тимсоли. У руҳга қарата: «Мулойим эдим, янада мулойимроқ қилдинг, чиройли эдим, янада гўзал қилдинг, баландда эдим, эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан мени янада баландга кўтардинг», дейди. Гуноҳкор, ёвуз одамнинг руҳи эса вужуд устида уч кун қолиб, тенгсиз азобларни бошдан кечиради. Уч кундан сўнг у ўзи яратган барча ёвузликлар устида парвоз қилади. Сўнг тириклигида ҳеч қачон учратмаган барча хунукликлардан ҳам хунукроқ, бадбашара қизни учратади. «Эй қора юрак, захар тилли, мунофиқ гуноҳкор, – дейди қиз, – мен қиз эмасман, сенинг тириклик пайтингда қилган аъмолларингман. Сен тириклигингда Худога эътиқод қўйганларни кўра-била туриб, девларга сиғингансан. Яқин-узоқдан келган мусофирларга бошпана берганинда, меҳнат қилдирганинда, хайр-садақа улашганинда, уларни камситгансан, яхши одамларни ҳақорат қилгансан, уларнинг юзига эшигингни ёпиб қўйгансан. Мен - сен ўйлаган ёмон ўй, сен айтган ёмон сўз, сен қилган ёмон аъмолларингман. Номуссиз эдим, сен туфайли баттар оримни йўқотдим, жирканч эдим, янада жирканчли бўлдим, шарманда эдим, баттарроқ шармисор бўлдим».³

Бу ерда руҳ ва вужуд муаммоси ифода топганини илғаб олиш қийин эмас. Зеро, «Авесто»да жон-руҳ тушунчаси ўта илоҳийлаштирилмайди, маълум маънода «дунёвий»лаштирилади ва ўз эгаси билан мулоқот қилувчи виждон сифатида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Авесто»да инсон олий жонзот тарзида талқин этилади. Айни пайтда еру кўкдаги барча неъматларни севиш, ардоқлаш инсоннинг муқаддас бурчи ҳисобланади. Озодалик, тозалик гигиеник тушунчадан ахлоқий ва

³ Мақмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т., Шарф, 2000, 34-35 б.

илоҳий тушунча даражасига кўтарилади: сувни, атроф-муҳитни тоза тутиш, жониворларга, хусусан, итга учи ўткир суяк ёки қайноқ овқат бермаслик - уларга нисбатан шафқатни англатади; инсон шафқатли бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси «Авесто»да экологик ахлоқшуносликнинг дастлабки куртаклари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

«Авесто»даги турли-туман маъбудлар бизнинг тушунчамиздаги пир даражасидадир (масалан, темирчиликнинг пири - ҳазрати Довуд ва ҳ.к.). Илоҳ эса битта - Аҳура-Мазда, фақат унгагина сажда қилинади. Демак, яккахудоликни, тавҳидни тарғиб этишда ҳам биринчилик «Авесто»га мансуб.

«Авесто»даги баъзи бир урф-одатлар ва иримларнинг ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолганини кўришимиз мумкин. Исирик тутатиш, қурбонлик учун сўйилган жон калласини даврадаги ўтағасилар⁴ олдига қўйиш одатлари ҳамда севимли Наврўз байрамимиз фикрларимизга далилдир.

Хуллас, «Авесто» юқорида айтганимиздек, аждодларимизнинг ахлоқий-эстетик қомуси, қадимий урф-одатларимизнинг ўзига хос, абадиятга дахлдор мажмуи сифатида қимматлидир.

«*Хуастуанифт*». «Авесто»дан кейин, исломгача бўлган даврда минтақамизда энг кенг тарқалган, моҳиятан ахлоқий мажмуа ҳисобланган манба, бу - монавийлик эътиқодининг муқаддас китоби «Хуастуанифт». Маний Фатак ўғли (216-277) тарғиб қилган бу эътиқод хатто Уйғур-Турк хоқонлигининг расмий дини даражасига кўтарилган.

«Хуастуанифт» ёки монавийларнинг тавбаномаси қадимги туркий тилда битилган бўлиб, ҳажман анча кичик бўлса-да, кўп жиҳатлари билан «Авесто»га ўхшаш. Унда Хўрмузд ва Шимну орасидаги кураш акс этади. Хўрмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд - енгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрлари - эзгулик, Шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик руҳий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд бўлади. Шунга кўра, монавийлик эътиқодига иқтидо қилувчилар тўрт тамғани ўз қалбига муҳрлашлари керак. Булар: севги - Азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч - кун ва ой маъбудининг тамғаси; кўрқув - беш маъбуднинг тамғаси; донишмандлик - бурханларнинг (илоҳий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар зоҳидона ҳаёт кечиришлари, май ичмасликлари, эт-гўшт емасликлари, мева ва егулик берадиган ўсимликларни синдирмасликлари, юлмасликлари шарт; ҳалол, покиза, бировнинг

⁴ Шу саринда «сетаҗаси» сөзига эътибор беринг: Ёишлоғ ёки мақалаларда энг қурматли ошошол қисобланган одамларга шу ном билан мурожаат ёиладилар. Бунинг келиб чиёиши «Авесто» давридаги анъаналаримизга бориб таёалади; зардуштий боболаримизнинг ибодатхоналарида муёаддас оловга ёараб турувчи кокин ана шундай «сетоҗоси» (солиштиринг-«ёшик оҗаси» ва к.к) деб аталган ва энг обрSELLи киши қисобланган.

хақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илоҳийликка йўналган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш-истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим. Монавийликда «Авесто»дагидек инсондан хайвонларга, набототга ахлоқий муносабат шафқат ва эъзоз талаб қилинади, барча жонзотлар олдида одам зотининг алоҳида масъулияти борлиги таъкидланади.

«Хуастуанифт»да ўлим энг улкан ёвузлик сифатида талқин этилади; ҳар бир жонзотга ҳаёт бағишлаш (ўлимдан қутқариш, ўлдиришдан бош тортиш) энг олий эзгулик ҳисобланади. Шу жиҳатдан «Хуастуанифт»даги инсонпарварлик, шафиқлик «Қуръон»даги баъзи оятларга ҳамоҳанг ифода топади. Чунончи, «Хуастуанифт»нинг биринчи бўлимида шундай дейилади:

*Кимдир бировни тирилтирса, Худони тирилтирган бўлади,
Кимдир бировни ўлдирса, Худони ўлдирган бўлади.*⁵

Мана бу эса «Қуръон»даги «Моида» сурасининг 32-оятида нозил қилинган калималар: «... кимки бирор инсонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик қилиб юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни ўлдирибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан бош тортса), демак, гўё барча одамларга ҳаёт берибди».

Шу билан бирга «Хуастуанифт» шаклий ва услубий жиҳатлари билан «Авесто»дан жиддий фарқ қилади, «Миср маййитлар китоби»га жуда яқин; унинг «Тавбаном» деб аталиши ҳам шуни билдириб туради: ҳар бир бўлим-сура (ҳаммаси ўн беш бўлимдан иборат) инсоннинг ўз ахлоқсиз хатти-ҳаракатлари, гуноҳлари учун бош маъбуд Хўрмуздга илтижо-ибодатидан иборат.

«Миср маййитлар китоби»дагидек, унда ҳам ҳар бир илтижо-бўлимда тавба қилаётган кимсанинг ўзи томонидан ахлоқсиз қилмишлари ва гуноҳлари санаб ўтилгач, «Гуноҳларимизни кечиргин!» деган хитоб билан тугайди.

Айтилганлардан қисқача хулоса шуки, «Хуастуанифт» қадимги туркий тилда яратилган дастлабки эътиқодий-ахлоқий ёдгорлик сифатида алоҳида аҳамиятга, кенг миқёсли ўрганишга, тадқиқ ва таҳлилга лойиқ аждоқларимиз маънавий меросидир.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон ахлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачилик, йўга, жайнчилик, буддҳачилик, «Бхагавадгита» ва «Артхашастра» ҳамда лоқоята оқимларидан ташкил топган. Улардан баъзиларини кўриб ўтамыз.

Ведачилик. Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги хинд жамиятини тўрт табақа - варнага бўлади: браҳманлар (коҳинлар),

⁵ *Хуастуанифт*. Н. Рақмонов таржимаси, «Шарф юлдузи» журнали, 2001 учинчи фасл, 115-б.

кшатарийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудралар (қуллар). Машҳур «Ману қонунлари» да ёзилишича, браҳманнинг машғулоти – таълим бериш, Ведани ўрганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва тухфалар олиш; кшатарийлар фуқароларни кўриқлайдилар; вайшчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик билан шуғулланадилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга хизмат қилади. Хотин, ўғил ва қул - учаласи хусусий мулк эгаси ҳисобланмайди, улар кимники бўлса, ўшанинг қўлга киритган мулки. «Ману қонунлари»да ният масаласига катта эътибор берилади: «Кимнинг нияти қандай бўлса, ўшандай бўлиб ҳаётдан кетади».⁶ Ведачилик ахлоқига кўра, браҳманлар туғма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар эса туғма тубан ахлоқ эгалари ҳисобланади. Ахлоқий идеал эса зоҳид, сайёҳ, истаклардан холи, юксак қаноат эгаси бўлган ҳеч вақосиз мокшалардир.

Лекин кейинги оқимларда, йўга, жайнчилик, айниқса, буддҳачилик ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгаси бўлиш инсоннинг зоти, ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боғлиқ, деган фикр илгари сурилади.

Буддҳачилик. Буддҳачилик ҳам жайнчиликка ўхшаш «худоси йўқ» дин. Унинг пайғамбари Буддҳа маърифат эгаси номи билан машҳур Сидҳарта Гаутама (милоддан аввалги 567-487) таълимотига кўра, дунё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардан қутулишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тенгдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода Сидҳарта Гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини келажакда касаллик, қарилик ва ўлим кутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, таркидунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.

2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.

3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.

4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддҳанинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳим. У Буддҳа ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эхтирос, нафрат, пушаймон аста-секинлик билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) етишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти-ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрни

⁶ Законы Ману. М., 1960. С. 93-94.

тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шундай қилиб, саккиз йўл бир-бирини тақозо этувчи уч омил - билиш, хатти-ҳаракат ва диққатнинг бирлигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат ёрдамисиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси. «Киши сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли браҳман бўлмайди. Кимдаки ҳақиқат ва дхамма бўлса, ўша бахтли ва ўша браҳман», де-йилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда.⁷ Шундай қилиб, буддҳачилик томонидан ведалар обрўси, браҳманларнинг истисноли ҳолати инкор этилади, жамиятни варналарга бўлиш қораланади. Шубҳасиз, бу ахлоқий тараққиёт кўринишларидан бири эди.

Қадимги Ҳинд, ахлоқшунослиги Қадимги Хитойда ҳам ўзига хос мавқе эгаллади. Айниқса буддҳачилик кенг ёйилди. Лекин у ерда яна икки ахлоқшунослик йўналиши катта аҳамиятга ва камровга эга эди. Улардан бири даочилик.

Даочилик. Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-зи (милоддан аввалги VI-V асрлар), йирик намояндаси Чжуан-зи (милоддан аввалги 369-286 йиллар) ҳисобланади. Лао-зига нисбат бериладиган «Дао дэ зин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао - ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «Ер ва Осмоннинг онаси», «дунёнинг илк асоси», «си» эса моддий асос, дао «дэ»ни - фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъносини ҳам англатади. «Дао дэ зин»ни «Фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. Ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга интилиш - одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон-саноксиз бахтсизликларнинг манбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. «Осмон ва Ер инсонпарварлик хусусиятига эга бўлмагани учун барча мавжудотга ўз ҳаёти билан яшаш имконини беради. Комил донишманд инсонпарварлик хусусиятига эга бўлмагани учун халққа ўз ҳаёти билан яшаш имконини беради», - деб ёзади Лао-зи.⁸ Шу сабабли унинг наздида фаолият - даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» - фаолиятсизлик; донишманд кишининг «дао»си, бу - курашсиз фаолият. Лекин бу курашсиз фаолият аслида табиатга қарши

⁷ *Дхаммапада. М.*, Наука, 1960. С. 129.

⁸ *Дао. М.* - Харьков, Эксмо-Пресс - Фолио, 2000. С. 10.

бўлмаган фаол хатти-ҳаракат, фақат даога хос, табиат қонунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао-зининг фикрича, донишманд билимини ошира бориб, уни одамларга тарқатмайди, фақат халқнинг фаровонлиги учун ишлатади; чунки халқнинг билими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Унинг емагини тотли, кийимини чиройли, уй-жойини тинч, ҳаётини қувончли қилиш керак, холос. Ана ўшанда, яъни илм-фан тараққий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир давлат қўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даочилик ахлоқшунослигидаги асосий мақсад - одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили - фаолиятсизлик; халқнинг бахти - унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик, хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Конфутсийчилик. Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали - зюн-зи, ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари - фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфутсий таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча - жэн (инсонийлик). «Лун юй» («Ҳикматлар») китобида шундай дейилади: «Кимки чин дилдан инсонни севишга интилса, у ёвузлик қилмайди». «Ўзингга эп кўрмаган нарсани ўзгага муносиб кўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан».⁹ Демак, жэн - ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни белгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» - ота-онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» - урф-одат, маросимларни эъзозлаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушунчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни ҳам ўз ичига олади. Хоқон (император) - Осмон ўғли, у Осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб-қоида эса қуйидагича: «Подшо - подшо, ота-ота, мулозим-мулозим, ўғил-ўғил бўлиши керак».¹⁰

Фазилат эгаси бўлишнинг конфутсийчиликда икки хил йўли аниқ кўзга ташланади: халқ учун - урф-одатларга сўзсиз, ўйлаб

⁹ *Конфуций.* Панд-сегитлар. С.Ақмад таржимаси. «Соҳлом авлод учун» журнали, 1997, 5 – 6 – сонлар.

¹⁰ СЕша манба.

ўтирмасдан бўйсунуш; ҳимматли жўмард учун эса ўзини ахлоқий жиҳатдан такомиллаштира бориш ва ахлоқий бурчни онгли равишда бажариш.

Конфутсийчиликнинг ҳимматли жўмард тарбияси тизимидаги ҳикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «Устоз дебди: Ю, сен олти иллатнинг олти босқичини биласанми?» Зин-лу: «Йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди: «Ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонпарварликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу - бефаросатликка олиб келади, донишмандликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу - ўзига зарар етказишга олиб келади, тўғрилиқни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу - қўполликка олиб келади, мардликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу - исёнкорликка олиб келади, қатъийликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу - бошбошдоқликка олиб келади».¹¹

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-зи, Сюн-зилар давом эттирдилар. Бу таълимот Хан давридан (милоддан аввалги II асрдан милоднинг II асри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой давлати мафкурасига асос бўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари, конфутсийчиликка қарши турган Мо-зи, Хан Фей-зи, Ван Чун сингари ахлоқшуносларнинг қарашлари ҳам Хитой ахлоқий тафаккури тарихида ўз ўрнига эга.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқлар шунчаки тарих бўлиб қолмади. Уларни ўзлаштириш натижасида Шарқ билан яқин алоқа қилиш учун жуғрофий қулайликларга эга бўлан Қадимги Юнонистоннинг полисларида (шаҳар-давлатларида) ахлоқшунослик янги босқичга кўтарилди. Кейинчалик Қадимги Шарқда илгари сурилган ғоялар, қўлланган тушунчалар, назарий-амалий тажриба билвосита бутун Оврўпа учун ҳам аҳамият касб этди. Чунончи, машҳур афсонавий донишманд Пифагор мисрлик ва эронлик алломалардан таълим олди. У зардуштийлик дини ҳақида фикр юритар экан, Аҳура-Маздани қалби ҳақиқатдан, вужуди нурдан иборат, деб таърифлайди. Шунингдек, Сукрот, Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон алломалари ҳам Қадимги Шарқдаги фалсафий-ахлоқий таълимотлардан кенг фойдаланганлар. Масалан, руҳнинг кўчиб ўтиши борасидаги Афлотун назариясининг фалсафий ва ахлоқий асослари Қадимги Ҳиндистон фалсафасига бориб тақалади.

Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқ фалсафасида юнон мутафаккирлари қарашлари алоҳида ўрин тутди. Шу сабабли биз улар билан чекланишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

¹¹ Ўша манба.

Қадимги Юнон ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган: Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур. Лекин, аслида, улардан бошқа алломалар ҳам Қадимги Юнонистонда ахлоқшунослик борасида анча-мунча ишлар қилганлар. Чунончи, Демокрит, Пифагор, Гиппий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) оқимиға мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатга сазовор. Мисол тариқасида Сукротнинг кичик замондоши **Демокрит** (юнонча Демокритос, тахминан милоддан аввалги 450-370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлик. У донишмандликни энг юксак фазилат, ақлни эса ахлоқий хатти-ҳаракатнинг мезони деб билади ва донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрига кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасига олиб келади.

Демокрит Қадимги Юнон файласуфлари ичида биринчилардан бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилади. У ниятни (хатти-ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади, деган фикрни илгари суради. Демокрит ҳаё ва ишончни инсонни қинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффақиятсизликларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўрадилар. Нодон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақсади ҳақида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахтсизликка мубтало қилади.

Энди **Сукрот** (юнонча Сократос, милоддан аввалги 470 - 399 йиллар) қарашларига келсак, у, Конфуцийга ўхшаб, ахлоқ билан ҳуқуқни бўлинмас яхлитликда олиб қарайди: нимаики қонуний бўлса, ўша адолатдандир. Иккала мутафаккир ҳам ҳукмронликнинг яхши ёки ёмон деб баҳоланишини фуқаролар тарбияси билан боғлайди, жасорат ва бетама хизмат намуналарини ўз давлатлари ўтмишидан топади.

Сукротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари жиҳатидан тенг эмас: улар ота билан ўғилга ўхшайди. Ахлоқнинг асосий моҳияти - ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш донишмандлик. У ахлоқий хатти-ҳаракат мезони ҳисобланган илоҳий ёзмишга мос келадиган бенуқсон фаолиятдир. Ахлоқнинг манбаи эса инсондан ташқарида, илоҳийдир. Сукрот руҳни (жон, қалб, нафси), вужуддан фарқли равишда, ўлмас деб ҳисоблайди, лекин ўз қарашларини ривожлантирмайди. Унинг фикрича, бу борадаги ортиқча қизиқувчанлик зарарли. Чунки маъбудларга ўзлари одамларга очишни истамаган нарсаларнинг тадқиқ этилиши ёқмайди.

Сукротдан фаркли ўлароқ, **Афлотун** (юнонча Платон, милоддан аввалги 427 - 347 йиллар) ахлоқшунослиги учун, аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақидаги таълимотлар асос бўлиб хизмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотига кўра, бизга кўриниб турган, биз ҳаракат қилаётган дунё бор-йўғи соялар ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли ожиз. Инсон ғор деворига кишанбанд қилиб қўйилган тутқунга ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ сояларини кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўрин-майди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра оладиган мангу ўлмас руҳ мавжуд. У ғоялар дунёсига дахлдор, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёга қаратилган, эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо гуноҳкор ерга томон тортади. Афлотун руҳнинг бу икки хиллик жиҳатини аравакаш (ақл) билан кўпирган отлар (эҳтирос ва ҳирс) орасидаги кураш сифатида талқин этади. Отлар баланд келганда руҳ (қалб, жон) ғоялар дунёси юксаклигидан вужудга йиқилади ва инсон туғилади. Инсоннинг туғилиши, натижада, руҳнинг гуноҳга ботиши баробарида воқе бўлади. Барча билимлар хотира натижасидир: руҳ ғоялар дунёсидан билганларининг баъзиларини эслайди ва вужуддаги ҳаётида бирор-бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннинг фикрича, ахлоқ илоҳий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун донишмандликни олий фазилат, руҳдаги ақлий қисмнинг намоён бўлиши деб билади ва давлатни бошқаришга лойиқ ягона тоифа сифатида донишманд-файласуфларни тан олади. Ёвқурлик - кўриқчиларга, давлатни ҳимоя қилувчи аскарларга хос. Руҳнинг ҳирсли қисми билан боғлиқ бўлган мўътадиллик ҳунарманд-қосиблар, деҳқонларга, яъни халққа хос. Улар аввалги табақага бўйсунити шарт. Улардан сўнг қуллар туради. Қуллар ахлоқдан ташқарида, ҳар қандай фазилатдан йироқ, зотан уларнинг руҳга эғалиги гумон. Бундан ташқари, Афлотуннинг фикрига кўра, адолат - шахсий фазилат эмас, давлатга хос фазилат. Шу сабабдан у табиатига кўра учга бўлинган табақаларнинг ҳар бири фақат ўз юмуши билан шуғулланган давлатнигина тан олади. Шунингдек, тижорат фуқароларни йўлдан оздирадиган соҳа бўлгани учун, у билан адолатли давлатда хорижликлар шуғулланиши керак.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. Файласуфнинг фикрича, кимда-ким Худонинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иқтидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина донишманд бўлиши мумкин. Хуллас, Афлотуннинг ахлоқшунослиги қатъий диний

табиатга эга. Айни пайтда у кўп жиҳатдан ведачилик ахлоқшунослигидаги ғояларни ўз ичига олади ва уларни ривожлантиради.

Афлотундан сўнг икки Қадимги Юнон алломаси - Арасту ва Эпикурнинг ахлоқ назариялари диққатга сазовор. Афлотуннинг шогирди **Арасту** (юнонча Аристотелос, милоддан аввалги 384 - 322 - йиллар) биринчи бўлиб ахлоқшуносликни руҳшунослик билан сиёсатшунослик оралиғидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақдим этди ва унга (кейинчалик Оврўпада қабул қилинган) «Этика» деган ном берди.

Арастунинг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағишланган «Никомахнинг ахлоқ китоби» ва «Эвдемнинг ахлоқ китоби» ҳамда «Катта ахлоқ китоби» рисолаларида ўз акси-ни топган. Арасту Қадимги Юнон мутафаккирлари ичида биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифатида олиб қарайди ва ахлоқий фазилатни, Афлотунга қарама-қарши ўлароқ, руҳнинг туғма хусусияти эмаслигини, балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини айтади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, руҳнинг донишмандлик, тажрибақорлик, топқирлик сингари маънавий соҳа билан боғлиқ ақлий қисмига оид фазилатлар ва, иккинчиси, руҳнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми - соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асосий фазилат адолатдир. Фазилат маълум маънода ўрталикдир, зеро, у доимо ўрталikka интилади. Масалан, мардлик телбавор жасорат билан кўрқоқлик орасидаги ўрталик ва ҳоказо. Айни пайтда бу ўрталик муаллақликни англамайди, у ижобий хусусият бўлиши учун биринчи томонга яқинроқ туриши лозим. М., мардлик кўрқоқликдан узоқроқ, телбавор жасоратга яқинроқ туради. Шунингдек, мутафаккир ниятга катта аҳамият беради ва уни ҳаракатнинг тамойили, бошланиши деб атайди. Лекин у пировард мақсад эмас, ниятнинг тамойили эса интилиш ва ақл, шу сабабли ният ақлдан, эс-хушдан ва одобдан ташқарида бўлмайди.

Арасту, Афлотундан фарқли ўлароқ, вужуд ва руҳ яхлитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга, юксак эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка фаол муносабати орқали, хирсу эҳтирослар устидан ҳукмронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айтади. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро, у эзгулик ёки ёвузликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукмронлик мавқеига эга.

Мақсад билан воситани Арасту яхлитликда кўради; мақсад воситани белгилайди, шу сабабли мақсаднинг ахлоқий табиати фақат ахлоқий воситаларнигина тан олади ва, айни пайтда, ахлоқсиз мақсад ахлоқсиз воситаларни талаб қилади.

Арасту ақлий-идрокий фаолиятни ҳаётий фаолиятнинг олий шакли, ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайдиган қадрият деб

ҳисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр ва фикрнинг предмети - нарса-ҳодисаси бир-бирига мос, яъни Олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир. Гарчанд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмаса-да, лекин унга идеал сифатида имкон борича интилиши керак; инсон эришган комиллик доимо нисбий бўлади.

Шундай қилиб, Арастунинг фикрича, ахлоқли инсон ақлий фазилатлар билан йўғрилган кишидир; ақлни инсон эмас, инсонни ақл белгилайди. Аёл зоти эса паст даражали, заиф, кўз ёшига эрк берадиган, ўзини тутолмайдиган инсон, уларда эҳтирос ақл-идрокдан юксак туради, иллатларга эркакларга нисбатан кўпроқ мойил бўладилар, шунинг учун ҳам донишмандлик уларга хос эмас; хотиннинг эрга бўйсунуши адолат тамойилини бузмайди. Санъат, сиёсат ва илм-фан озод кишилар учун. Қул, умуман, ахлоқдан ташқаридаги мавжудот.

Қулларни паст табақали кишилар, ҳатто жонли нарсалар каторига киритиш Арастунинг инсонни моҳиятан ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидан келиб чиқади. Унинг учун жамиятдан: қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам - ё Худо, ёки ҳайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлмаган қуллар одам ҳисобланмайди. Қул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Арасту, юқорида келтирганимиздек, илмни (ақлни) ахлоқдан (виждондан) юксак кўяди ва бу билан мушоҳадакор ҳаётни - назарияни, ижодга бағишланган ҳаётни ахлоқий идеал тарзида талқин этади. Шунга кўра, буюк мутафаккир антик дунё фуқаросининг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, одиллик, дўстликни юксак кадрлайди. Бироқ унинг инсонга муҳаббати, инсонпарварлиги бизнинг ҳозирги, барча бандалар Худонинг олдида баравар, деган тушунчамиздан фарқ қилади. Юқорида кўрганимиздек, унинг наздида одамлар тенг эмас, тенглик тушунчаси Арастуга ёт. У фақат одамлар ўртасидаги дўстлик ва хайрихоҳликни тан олади, холос.

Эпикур (юнонча Эпикурос, милоддан аввалги 341 - 270-йиллар) эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди. Инсоннинг бирор-бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўзлари маъносиздир, бадандан касалликни қува олмайдиган табобатдан ҳеч қандай фойда бўлмагани каби руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ, деган фикрни билдиради.

Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини қайд этади. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Дўстларидан бирига ёзган хатида заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан кўра, похол

тўшакда хотиржам ётганинг афзал, дейди. Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади; умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ҳодиса; лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлолмай қолади. Фазилатларнинг моҳияти инсонни лаззатга олиб боришдан, хотиржамликка ҳамда руҳнинг фаолиятли ҳолатига хизмат қилишдан иборатдир. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги қўрқув борасида гапириб, Эпикур унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абадийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро, руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг парчланиши билан руҳ ҳам парчланади. Селим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди: «Ёвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас»¹².

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Унинг ахлоқий идеали - ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётий мақсадга мувофиқ яшайдиган донишманд, файласуф. Айнан табиатга мувофиқликда, турли бидъат ва алдамчи фикрлардан қутулиб, ўз эҳтиёжларини табиий зарурат билан мослаштирган ҳолдагина донишманд тафаккур ва ички эркинлик борасида олий даражадаги лаззатга эришади. Донишманд ўз кучи меъёрини билади ва ундан оқилона фойдаланади. У бахтни манбаи фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустаҳкам ва узоқ муддатли лаззат тарзида тушунади. Эпикур одамларнинг муносабатларида ҳаммасидан аввал тенглик ва ҳамфикрликка асосланган дўстликни қадрлайди. Фалсафа билан шуғулланиш ҳам худди дўстлик сингари руҳан хотиржамликка етишишга олиб келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнон ахлоқшу-нослиги жаҳоншумул аҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлар илк бор

¹² Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вещей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

инсон шахсини, инсон хатти-ҳаракатига асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Ўрта асрлар мусулмон шарқи мутафаккирларининг ахлоқ фалсафаси

Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпа халқларининг ижтимоӣ-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўйсундирди, ҳамма соҳалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Ислом динида эса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келиши туфайли, муайян маънода хурфикрлилик мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат тараққиётига кенг йўл очилди. Натижада Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги илгари сурган ғояларни ривожлантириш, у ўртага ташлаган муаммоларни ҳал этиш, ўша давр ва кейинги даврлар учун долзарб бўлган муҳим назарий ҳамда бадий ахлоқий асарларни яратиш, асосан, мусулмон Шарқи алломаларининг зиммасига тушди. Улар ўзига хос мумтоз ахлоқшунослик анъаналарини яратдилар.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам турли хил ахлоқий-фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар Қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан қатъий чегараларга эга эмас эди. Чунончи, машшоййунлик оқимининг буюк вакиллари деб тан олинган Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашларидаги баъзи жиҳатлар тасаввуфий ахлоқшуносликка тааллуқли экани кўзга ташланиб туради.

1. *Машшоййунлик йўналиши ахлоқ фалсафаси.* Ўрта асрлар мусулмон Шарқида машшоййунлик ёки, бошқача қилиб айтганда, арастучилик оқимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берди. Унинг асосчиси эса туркистонлик қомусий аллома **Абу Наср ал-Форобий** (870 - 950) ҳисобланади.

Арасту изидан бориб, Форобий ҳам фалсафани иккига - назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт - ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро, у муайян комиллик ҳисобланади», - дейди Форобий. Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимдаким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуга ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга - фазоили нутқия (ақл-идроққа асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар)га ажратади ҳамда уларнинг ўрталиқ хусусиятга эга эканини таъкидлаб ўтади.

Форобий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталади. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни орттирувчи хатти-ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан кўрқиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача: у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшиликни камроқ қилишга маҳкум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажралиб қолган ҳамшаҳарларининг ҳолига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан баҳоланади. Одобни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва камбағалнинг камбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ходиса сифатида таърифлайди.

Форобий, баъзилар ўта лаззатга берилиш, ейиш-ичиш ва аёлга ружу кўйиш туфайли жуда бўшашиб кетади, иродаси заифлашади, унда рисоладаги нафрат ҳисси йўқолади, дейди. Бутун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улуғворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобилияти ғазаб ва эҳтирос кучлари хизматида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса ейиш-ичиш ҳамда шахвоний нафсни қондиришга бағишланади. Файласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шахвоний истаклари қутқуси билан аёллар олдида мақтанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчоқ, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл уйнинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли тантиқликларни одатга айлантиради.¹³ Демак, Форобий оила бахтини эҳтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган кўғирчоқ бўлишига қарши туради.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик (эронлик) мутафаккир **Абу Бакр ар-Розий** (865 - 925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Руҳий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақл билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эҳтиросларини жиловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий

¹³ *Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.*

қарашлари, илмий тил билан айтганда, ҳедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. У руҳий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди: лаззат - изтиробдан қутулиш. Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у, ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг Эпикур қарашларига асосланганини илғаб олиш мумкин. Айни пайтда Ар-Розий Эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, ундан анча илгарилаб кетади. Чунончи, Эпикур инсон учун ўзини хавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочишни, ташқи шарт-шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутулишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий эса инсонни ижтимоий фаолликка чақиради, уни жамиятга фойда келтириб яшашга даъват этади. Унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва кўллаб-қувватланиш имконидан четда қолади.

«Руҳий табобат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, тақводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чақиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «...биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослантилмаганига ёки унга ҳайвонлар, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига кафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, бари бир, энг ифлос, энг ҳаром бўлиб қолаверади».¹⁴ Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро, Аллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қилади. Фанатизмга мойил турли-туман диний оқимлар диний эътиқодни ана шундай мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ҳанузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

¹⁴ Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина, Душунбе, Ирфон, 1990. С. 72-73.

Машшоййунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили Форобийнинг шогирди **Ибн Сино**дир (980 - 1037). Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола». «Нафси покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, Ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳақимларнинг, - деб ёзади аллома шогирди Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара-ёзишмасида, - фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро, қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир. Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул».¹⁵ Кўриниб турибдики, Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

Ибн Сино ўз асарларида бир қанча ахлоқий фазилатларга таъриф беради. Чунончи, иффат, ҳиммат, шижоат, адолат, саҳийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камтарлик ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, аллома уларнинг акси бўлган - ўғрилик, алдамчилик, фисқу фасод, нафрат, рашк, адоват, бўҳтон, иродасизлик, такаббурлик, нодонлик каби иллатларни ҳам тавсифлайди; ҳар икки турдаги мазкур тушунчаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, бир-бирига ўтиб туришини ва бундай боғланиш ижобий ҳол эканини таъкидлайди. Устозлари анъаналарини давом эттириб, ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуқсон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга, дейди. Демак, ахлоқшунослик илмида фақат фазилатлар эмас, балки иллатлар ҳам ўрганилиши зарур.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхларнинг раиси деган ном олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга сазовордир. Ундаги асосий муаммо - комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг қуйи кучлари ва қисмлари унинг улуғвор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат

¹⁵ *Ибн Сино*. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. А.Зокидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 3-4-сонлар.

касб этади. Бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «Ишқ рисоласи»даги бу каби ўринларни нақшбандия тариқатининг вужудга келишида дастлабки ғоявий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун илк назарий пойдеворлардан бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам қизига хос тасаввуфий ёндашади. У Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу Саид ибн Абул Хайр Меқаний билан мунозара – ёзишмасида Аллоҳ беч қачон бирор – бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг қизи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «Асл ал – қаким (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик – оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроиди яхшиликдир, ёмонлик эмас!»¹⁶. Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моқиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Тасаввуфий ахлоқий таълимотлар. Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моқиятини англаб олмоқ лозим. Бу борада дастлабки сўфийлардан бўлмиш Робия ал – Адавийанинг (713 – 801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муқаббат» деб атайти ва Яратганга шундай илтижо қилади: «Ё, Аллоҳ, юлдузлар чарақлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... Қар бир ошиқ қиз мақбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлқиз Сен биланман. Ё, Эгам, агар Сенга мен дўзахингдан қўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингда ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат қизингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолингни яширин тутма!»¹⁷. Қўриниб турибдики, Робия ал – Адавийа Худога нимадандир қўрқиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки мақбуб сифатида, яъни муқаббат изқори билан мурожаат этмоқда. Унинг наздида ҳақиқий ишқ манфаатсиз воқе бўлиши керак; Аллоҳга муқаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат мақсад эмас, мақсад – Аллоҳ

¹⁶ Ибн Сино. Абу Саид Абул Хайр Меқаний билан мунозара. А.Зокидий таржимаси. «Соҳлом авлод учун» журнали. 1996 йил, 5–6–сонлар.

¹⁷ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 18.

ва унинг муқаббати. Олмониялик улкан мутасаввиф олима, замондошимиз Аннемарие Шиммел хоним шу муносабат билан ўз китобида ўзи бир ақдимий ривоятни келтиради:

«Ривоят қилишларича, бир куни художўй сўфий Робийа бир қўлида бир челак сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

- Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа?

Робийа қўлидаги челакка ишора қилибди:

- Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқаларини тутиб, «астағфируллоҳ» деганча сўрашибди:

- У ҳолда қўлингдаги машъала нечун?

- Бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

- Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

- Йўқ, азизларим, мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, токи бандалар Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин».¹⁸

Демак, шариат исломнинг моҳиятини англатадиган дастлабки, ташқи-ҳуқуқий босқич бўлса, тариқат унинг ички-ахлоқий, юксак босқичдаги кўриниши ҳисобланади. Буни аллома Ҳусайн Воиз Кошифий мана бундай тушунтиради: «Шариат - равшан билган нарсалардир, нишондир, ҳурматдир. Тариқат - кидириладиган нарсалардир, интилиш, баён дир, хизматдир. Ҳақиқат - кўриш учун курашиш, кўриладиган нарса, яъни аён дир, ҳикматдир. Агар булардан ҳар бирининг самараси нима, деб сўрасалар, дегил: шариатнинг самараси - аҳдга вафо, тариқатнинг самараси - фикр, яъни ўзидан воз кечмоқ, ҳақиқатнинг самараси - баҳо, яъни ботилдан умидни узиб, ҳақ суйган ишларга боғланиш»¹⁹.

Кошифий томонидан тариқатни кидириш, интилиш ҳамда баён қилиш билан боғлиқ унинг самарасини эса фикр деб талқин этилиши тасаввуфнинг мушоҳада ва тафаккурга суянишини, яъни фалсафий умумлаштириш тамойили асосида иш кўришини англатади.

Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом **Имом Ғаззолий**нинг (1058 - 1111) ўрни беқиёс. Унинг ахлоқий

¹⁸ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. Й.Парда таржимаси. Т., Шарф. 1999, 44 – 45–б.

¹⁹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футуватномаи Султоний ёхуд жавонмартлик тариқати. Н.Комилов таржимаси. Т., Абдулла Ҷодирий номидаги халф мероси нашриёти, 1974, 17-б.

қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Иҳёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида, шунингдек, «Кимёи саодат», «Мукошафат ул-қулуб» асарларида ўз аксини топган. Уларда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яққалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди, у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғ-омонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳликотларни (халок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаббати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигина ўз Яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», - дейди Имом Ғаззолий²⁰.

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда ту-ради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёқиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб - касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англатувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига

²⁰ Ғаззали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., Наука, 1980. С. 239.

боғлиқ. У - эркин. Агар у яхшиликни танласа - савоб, ёмонликни танласа - гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовига шукур билан жавоб берса, у суюк, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ўаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта асрлар мусулмон фалсафасида тақдир (қадар) муаммоси кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Ибн Сино мутасаввиф аллома Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан олиб борган ёзишма-мунозарасида шундай мулоҳаза билдиради: «Қадар, - деб ёзади Ибн Сино, - инсон ақли қамраб ололмайдиган, нафақат мажозий ва мавҳум, балки бутунлай билиш, тагига етиш мумкин бўлмаган масаладир». Шундан сўнг у тақдир ҳақидаги Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат бериладиган: «Қадар Аллоҳнинг сиридир» ва Ҳазрат Алига нисбат бериладиган: «Бу тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди», «Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ», деган Ҳадис сўзларини келтиради²¹.

Гап шундаки, ўша даврларда аҳли тасаввуф орасида «Қадар сирини билишга уриниш илҳаддир (шаккокликдир)» деган ибора урф бўлган эди. Зеро, сўфийлар таваккулга қатъий риоя қилмоқлари лозим, яъни ҳамма нарсада ёлғиз Худога суянмоқлари, у берган тақдирга шукрона билан бўйсунмоқлари керак. Лекин, айти пайтда, юқорида айтганимиздек, сўфий ҳам бир инсон сифатида ихтиёр эркинлигига эга, ундан танлаш ҳуқуқи тортиб олинмаган. Танлов эса, шунчаки, ўз-ўзича эмас, балки муайян хатти-ҳаракат орқали рўй беради. Демак, тақдир қай даражада-дир инсоннинг хатти-ҳаракати билан ҳам боғлиқ, мутлақ қотиб қолган ҳодиса эмас. Буни Имом Ўаззолий ҳам тан олади. У ўзининг «Аё ўғлон!» («Айюҳал валад») асарида: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак мукофотга эришиб бўлмайди, - дейди ва қуйидаги ҳикоятни келтиради: Бани Исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қилади. Тангри уни малакларига кўрсатишни истайди ва малаклардан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга етиша олмайсан», дейди. Ёшанда (камолотга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб чиқиб Худога дейди: «Унинг нима деганини Ёзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган карамимизни

²¹ Ибн Сино. Абу Саид Абул Хайр Меҳаний билан мунозара. А.Зокидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 5–6–сонлар.

тўхтатмаймиз! Эй, малаклар, шоҳид бўлингки, уни афу этаман», - дейди.²²

Ҳикоятнинг муҳимлиги шундаки, гап унда Аллоҳга суюқ бўлиш тақдирда ёзилмаган банданинг суюкли обидга айланиши ҳақида кетяпти; ундан кўриниб турибдики, солиҳ банда нимагаки эришган бўлса, ҳаммаси, аввало Аллоҳнинг карами кенглиги, қолаверса, унинг ўз хатти-ҳаракати туфайли рўй берди.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса - билим ва ҳаракат камровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса - билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб - хоҳламайди, хоҳламас экан - ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз **Шайх Азизиддин Насафий**дир (XIII асрнинг биринчи ярми - XIV аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади.

Азизиддин Насафий тасаввуф ҳақида фикр юритар экан, унинг қадимий фалсафий меросга қарашлари Ғаззолийдан кескин фарқ қилади. Тўғри, иккала мутафаккир ҳам Қа-димги Юнон ва Шарқ машшойийунлик фалсафасини чуқур ўрганган ҳамда ўзини файласуф эмас, мутасаввиф деб ҳисоблайди. Лекин Ғаззолий мантиқан бир-бирининг да-воми бўлмиш «Таҳофат ал-фалосифа» («Файласуфларнинг зиддиятлари»), «Мақосид ал-фалосифа» («Файласуфларнинг мақсадлари») асарларида Арасту ҳамда унинг шарқлик издошлари Форобий ва Ибн Сино қарашларини исломий нуқтаи назардан инкор қиларли даражада танқид остига олса, Азизиддин Насафий «Зубдат ул-ҳақойиқ»да уларга холислик билан баҳо беради. У инсон тараққиёти ва руҳи тўғрисида шариат

²² Абу Комид Ғаззолий. Аё сөғлон! А.Зоқидий таржимаси. А.Шер тақрири остида. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993 йил, 9 – 10-сонлар.

аҳлининг ҳам, ҳикмат (фалсафа) аҳлининг ҳам фикрларини қайд этиб, уларни учинчи, юксак даражага - тасаввуф аҳли тафаккурига олиб келувчи поғоналар тарзида талқин этади.

Насафлик бобокалонимиз ҳам Арасту изидан бориб: «Инсон ҳайвон турларидан биридир, - дейди ва сўнг шундай давом этади. - Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, такрорлаш, тақво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади...»²³. Ривожланган (инсоний) руҳнинг ривожланмаган (ҳайвоний) руҳдан фарқи шундаки, биринчиси хусусийликни ҳам, умумийликни ҳам англай олади, яъни, «яхлит билувчи, яхлит кўрувчи, яхлит сўзловчи», иккинчиси эса хусусийликни, жузвийликнигина англашга қодир. Унинг фикрига кўра, инсонда руҳ ҳам битта, жисм ҳам битта, фақат руҳнинг даражалари ҳар хил; жисм руҳга, руҳ жисмга мувофиқ, бир-биридан ажралмайди; жисм билан руҳ бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот босқичларидан кўтарилиб бораверади.

Мутасаввиф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комилов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.²⁴

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг авва-ло, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришганда-гина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф - файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг - ишда ўлгин, Худони истасанг - ўзингда ўлгин. Сёз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ.

²³ Насафий Азизиддин. Зуббат ул-кашойиш. Н.Комилов таржимаси. Т., Камалак, 1995, 42-б.

²⁴ Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 147-152-б.

Борлиқнинг вужуди - Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир»²⁵. Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?»²⁶.

Демак, комилликка инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ динийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Азизиддин Насафий буни шундай ифодалайди: «Эй дарвеш, ифротий (ҳаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма-кет хажга борма, буюрилган фарзни адо этиш билан чеклан», - деб ёзади.²⁷ Хўш, қолган умрни нимага бағишлаш керак, деган савол туғилади. Файласуф-шайх бунга шундай деб жавоб беради: «...шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва ҳикматга тўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин... қалбинг ҳақгўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улуғ номга муносиб бўлсанг дўзах азобларидан қутуласан... Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин»²⁸.

Шундай қилиб, Шайх Азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик - инсон деган улуғ номга муносиблиқ, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мавжудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одам-ларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у - оламнинг баҳри муҳити - денгизи²⁹.

Комил инсонга Яратган томонидан кўрсатилган бунчалик ҳурмат-эътиборнинг, олий эҳтиромнинг боиси, унинг ҳам илоҳий, ҳам дунёвий такомилга эришгани учундир, чунки у «ҳеч кимга хизматини дариф тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади... зеро қалб камолотига эришиб, жаннатий одам нимаики қилмасин, унинг дунё ва охирати кенгаяди»³⁰. Демак, комил инсонлар Аллоҳнинг суюк бандалари, чунки улар Яратганнинг асл мақсадини рўёбга чиқариш учун бунёд бўлганлар: бу юксак ахлоқ эгаларининг ҳар икки дунё учун буюк хизматлари жаннатни кенгайтириш ва дўзахни торайтиришдан иборат. Шу боис улар коинотнинг сарвари, барча борлиқ улар учун яратилган.

²⁵ «Зубдат ул-кашойиш», 52 – 53–б.

²⁶ Ўша манба, 53 – 54–б.

²⁷ Ўша манба, 54–б.

²⁸ Ўша манба, 54–55–б.

²⁹ Тасаввуф, 148–149–б.

³⁰ «Зубдат ул-кашойиш», 55–б.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога - мутлақ фазилатлар Эгасига, мутлақ комил Зотга етишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгари суради. Бу ғоя инсоннинг Яратган олдидаги кўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқаси, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр-кўрона қули бўлиб эмас, балки Уни таниган, билган мавжудот, Унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

Темур ва темурийлар даври ахлоқшунослиги

Ерта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Қобус ибн Вушмагир, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ ўйждувоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саъдий сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг назарий ёки амалий соҳаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин мўғуллар босқини мусулмон Шарқда маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм-фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч – адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли ҳатто Темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи Ибн Арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса-ю, ноҳақлик қилган киши Темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган.³¹ Буюк бобокалонимизнинг саъй-ҳаракатлари беҳуда кетмади. Натижада Темурийлар даври илм-фан ва маданият тараққиётининг олтин даври сифатида ханузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар, буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чиқди. Улар орасида улуғ ўзбек шоири **Алишер Навоий** (1441-1501) алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий-ахлоқий қарашлар ҳам ханузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс - мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амалияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. У

³¹ *Ўараанг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб. У.Уватов таржимаси. Т., Мекнат, 1992, 247–б.*

«Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърида ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмагил,
Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.
Дамингдин йироқ тутмагил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.³²*

Шу ўринда нақшбандия тариқатининг асосий қоидаларига тўхталиб ўтмоқ жоиз. Юқоридаги китъада Алишер Навоий нақшбандия тариқатининг умумфалсафий аҳамиятга эга бўлган дастлабки тамойилларини ўзига хос шарҳлаган, уларни мазкур тариқат бошловчиси Юсуф Ҳамадоний солиҳларнинг асосий қоидалари тарзида муомалага киритган:

1. Ҳуш дар дам (ҳар нафасда эс-ҳуш жойида бўлиши, ҳушёрлик билан яшаш, ғофилликдан чекиниш).

2. Назар дар қадам (ўзгалар қадамини муҳокама қилишдан кўра ўз қадамининг пок, ҳаром-харишдан йироқ бўлишини кузатиб бориш, қадам-бақадам маънавий юксакликка эришиш).

3. Сафар дар Ватан (Ватанни кезмоқ, кезиб риёзат чекмоқ, уни севмоқ, Ватанда яшаш ҳам бир сафар эканини англамоқ).

4. Хилват дар анжуман (одамлар йиғилган жойларда, халқ орасида ички танҳоликка эришмоқ, гуноҳкорлар анжуманидан фориғ ва Тангри билан бирга бўлмоқ, ўзлигини топмоқ).

Бундан ташқари нақшбандияда Абдулҳолиқ Ёиждувоний киритган - ёд кард (ёд этмоқ), бозгашт (ортга қайтмоқ), нигоҳдошт (нигоҳ олмоқ), ёддошт (ёдда сақламоқ) ва Баҳоуддин Нақшбанд кўшган - вуқуфи замоний (замондан воқифлик), вуқуфи абадий (абаддан воқифлик), вужуди қалбий (қалбдан воқифлик) тамойиллари мавжуд. Уларнинг дастлабки тўрттаси кўпроқ соф зикрга тааллуқли бўлса, кейинги учтаси, Ҳамадоний қоидалари каби, кўпроқ фалсафий хусусиятга эга. Умуман олиб қаралганда, мазкур ўн бир тамойилнинг ҳаммасида ҳам у ёки бу даражада ахлоқий талаблар устувордир.

³² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тоеплами. Т. 3. Т., 1988, 544–545–б.

Хуллас, нақшбандия тариқатининг икки томони бор. Биринчиси ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатлиликка эришишга, жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирор-бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга чақиради. Иккинчиси илоҳий жиҳати: у ахлоқий қисмига ҳамоҳанг - покликка, Ватанни билишга, ватанпарварликка даъват этади.

Бу тариқатнинг яна «Хилватда - шуҳрат, шуҳратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Хилватда фақат ўзини ўйлаб, эртадан кечгача ибодат қилишда ҳам ғараз бор: бу, биринчидан, кишининг жаннатдан энг аввало ўзи ўрин олиши учун тиришиб-тирмашиши бўлса, иккинчидан, Худога худбинлик орқали яхши кўриниш ва, учинчидан, одамлар кўзига ўзини зўр қилиб кўрсатиш, яъни шуҳрат орттириш.

Шунингдек, бу тариқат зиёлиларга жуда катта масъулият юклайди. Унинг «Агар мамлакат хароб бўлса, шоҳдан хафа бўлма, ҳақиқат аҳли наздида бу дарвешларнинг -зиёлиларнинг, илм аҳлининг гуноҳидир», «Ҳеч кимдан хафа бўлма ва ҳеч кимни хафа қилма», «Селик шердан тирик мушук афзал» сингари ҳикматлари ҳам ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.³³

Маълумки, дилинг Худо билан, кўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилдир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асарида инсонни заминдан оёғи узилмаган қаҳрамон тарзида тал-қин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва поки-за зот, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон қадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тама юзасидан шоҳлар олдида қулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий Қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси хуружида, катта даъво-мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади; кичик бир товоқдаги ош учун қуллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қорақуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хотирига,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.*

³³ *Ўзаранг*: Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам. Академик И.Султон билан А.Шер сўқбати. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 1-сон.

*Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керактур қазоннинг қароси³⁴.*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна бир машхур қитъа борки, унинг ички - ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.³⁵*

Бу шеърда, юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бошини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз - тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик оламидан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотамом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари, айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқининг, балки бутун мусулмон Шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўтарилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раият аҳли барча табақаларининг одоби, хул-қи ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан, Навоий Сукрот изидан бориб, қонунни адолат билан айнанлаштиради: «Зиндон аҳли - дўзах аҳли», - дейди мутафаккир.³⁶ Айни пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи деҳқонга улкан саховат эгаси, қурт-қумурсқадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллоғни иш билан таъминловчи, дарвешлар качқулию мамлакат хазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи олижаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарайди: «Деҳқонки дона сочар, ерни

³⁴ Сеша манба, 544–545–б.

³⁵ Сеша манба, 545–б.

³⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тасмаи. Т. 14. Т., 1988, 36 - 37–б.

ёрмоқ била ризқ йўлин очар», - дейди шоир ва унинг қўш хайдаётган пайтини Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади.³⁷

Дехқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончиликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, ҳунармандлардан - ажойиб ашёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар неча ўн, юз, ҳатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёдгорликлар билан бирга уларнинг номлари узоқ вақт яшайди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсабулло чекилган заҳмат: унинг меҳнат маҳсули ер устида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очик.

«Маҳбуб ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий нақшбандия сулукининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдалана-ниб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилоғи лозим. Шу боис «Маҳбуб ул-қулуб»ни яқунлар экан, унинг сўнгги саҳифаларида буюк мутафаккир шундай дейди:

«Ўтган рўзгор адамдир. Келмагондин сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдурким: «Дам бу дамдир».

Байт:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам»³⁸.*

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фикрлар хоҳ амалий ахлоққа, хоҳ ахлоқ назариясига тааллуқли бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва татбиққа лойиқдир.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши **Ҳусайн Воиз Кошифий**нинг (1440 - 1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг таърифига кўра, у «маъқул ва маҳсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманд бўлган киши». Кошифийнинг

³⁷ Сеша манба, 37–б.

³⁸ Сеша манба, 126–б.

ахлоқшуносликка доир энг машҳур асари «Ахлоқи Муҳсиний»дир. Ҳусайн Бойқаронинг ўғли, Марв ҳокими шахзода Муҳсин Мирзога бағишланган бу китобда Кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги ҳикоятлар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидосини Кошифий хушхулқлиликда кўради. Инсоний фазилатларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Ҳалоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхталади ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни инсоннинг энг яхши фазилати, адолатсизликни эса ёмон одамлардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек, Кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан қочирмайди: адолат натижасида мулк боқий, мамлакат бой-бадавлат, кентлару шаҳарлар обод бўлади. Зулм эса мамлакатни таназзулга олиб келади. Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир-бири билан мустаҳкам ижтимоий боғлиқликка эга: агар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни адолатсиз тузумда жамият инқирозга учрайди. Адолат - инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб боровчи йўл.

Буюк ахлоқшуноснинг бурч ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. У бурчни Тангри олдидаги ўз қарзини бажариш, илоҳий масъулият деб тушунади. Лекин бу масъулият, айти пайтда, муҳтожларга хайр-эҳсонни, Яратган ва банда олдидаги покизаликни ҳам ўз ичига олади. Бурчни англаб етиш эса, фақат билим (билиш) орқали рўй беради. Шунингдек, Кошифий анъанавий шарқона фазилатларга бафуржа тўхталади. Сабр, ҳаё, афв, сахийлик, ростгўйлик, фаросат, тавозе сингари фазилатларнинг моҳиятини очиб беради, уларни насрий ва шеърий мисоллар билан исботлайди. Айти пайтда, уларнинг зидди бўлмиш иллатлар ҳам мутафаккирнинг диққат марказидан четда қолмайди.

Бундан ташқари, Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида му-омала одоби, кийиниш одоби ҳамда меҳмондўстлик ва та-новул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташланган. Чунончи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд эканини айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида-алоҳида

саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафак-кир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ёндашиб, унга инсоннинг ахлоқийлик даражаси намоён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшуносликда сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзни ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди», - деб ёзади мутафаккир.³⁹

Китобда аллома ахлоқшунос касбий одоб муаммоларига ҳам тўхталиб ўтади. Бешинчи бобнинг ўн тўртинчи, ўн бешинчи ва ўн олтинчи фасллари турли касб эгалари одобига бағишланган. Масалан, ўн тўртинчи фасл «Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида» деб номланади ва умуман касб эгаси, айти пайтда, савдо-тижорат аҳли одоби қонун-қоидаларини ўзи ичига олади. Кошифий ёзади:

«Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қис-қача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор.

Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосаси нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, киморбозлар, каззоб дўкондорлар) билан муомала қилмасин...».⁴⁰

Кошифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хизматкорлар) одоби, маддоҳлар одоби сингари масалаларда ҳам худди шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Футувватномаи Султоний» жавонмардлик (жўмардлик) тариқати дарвешларига атаб ёзилган бўлса-да, унда илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ва ғоялар умумминтақавий, умуминсоний қамровга эга. Зеро, буюк форсигўй ўзбек шоири Паҳлавон Маҳмуд маълум маънода янгилаган бу тариқат дарвешлик хирқасини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, Ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вазифаси деб билган эркпарвар инсонлар сулукидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмайди, улар бир-бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқийлаштирадиган, гўзаллаштирадиган ҳодисалар сифатида талқин этилади. Жавонмардликнинг

³⁹ Қусайн Воиз Кошфий. Футувватномаи Султоний. Н.Комилов таржимаси. Т., А.Ўодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 58–б.

⁴⁰ Ўша манба, 69 – 70–б.

харбийлаштирилган насронийлар рицарлик орденларидан фарқи ҳам шунда.

Кошифий илгари сурган ахлоқий ғоялар ҳозирги кунда кўп жиҳатдан ўз таъсир кучини йўқотган эмас. Айниқса, унинг тижоратчи, сотувчи ва харидор одобига доир қоидаларини замонавий бозорларимиз, тижорат марказларимиз ва дўконларимиз деворларига ёзиб қўйиш айти муддао бўлур эди.

Умуман, Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси ахлоқшунослиги, нафосатшунослиги кейинги даврлар Оврўпа тафаккури тараққиётига шу қадар катта таъсир кўрсатдики, уни нафақат илм соҳасида, балки дин соҳасида - насронийликнинг инсонга янгича муносабатида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолатни буюк олмон лирик шоири, ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган «Олмониядаги дин ва фалсафа тарихига доир» деб аталган йирик фалсафий рисола муаллифи Ҳайнрих Ҳайне бир шеърида лўнда қилиб, шундай ифодалайди:

*Шу чўққида, жоним, қурайлик
Биз учинчи - янгича черков;
Сўнг янгича «Аҳд ул-жадид»дан
Оят куйлаб яшайлик икков.*

*Энди руҳнинг икки хил феъли
Ҳақидаги миш-мишлар битди.
Бу кунларда гуноҳдан чўчиб,
Танни қийнаш одати йитди.*

*Илғадингми, тангри саси бор
Бу кўпирган тубсиз қаър аро?
Кўряпсанми осмонда унинг
Минглаб шами сочмоқда зиё?*

*Бор мавжудот ичра тангри бор,
Тангри билан борлиқ гўзал, ҳур.
Тангри - зулмат, тангри - нур, ҳаёт,
Тангри - бизнинг бўсалар эрур.⁴¹*

Бу шеърни ўқиган одам албатта, уни Шарқ мумтоз фалсафасидан хабардор одам ёзганини сезади, ҳатто мутасаввиф-файласуфларимизнинг, хусусан, Азизиддин Насафийнинг фикрлари буюк Оврўпа шоири сатрларидан ўзгаришсиз жой олганини ва бу фикрлар Оврўпа миллатлари табиатига нақадар сингишиб кетганини англайди.

⁴¹ Heinrich Heine. Gedichte. Berlin und Weimar, Aufbau – Verlag, 1988. S. 229

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алиқлов Ҳ. Фалсафий мерос ва маънавий ахлоқий фикр ривож. Т., Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2009.
2. Арасту. Ахлоқи кабир. Поэтика. Т., Маънавият. 2005.
3. Афлотун. Қонунлар. Т., Янги аср авлоди, 2008.
4. Маҳмудов Р. Дегонимни улусқа марғуб эт. Т., Ўзбекистон, 1992.
5. Комилов Н. Тасаввуф. Т., Ўзбекистон, 2009.
6. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., Ёқитувчи, 1996.
7. Платон. Ўр ҳақида масал. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 1-сон.
8. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т, Мерос. 1990.
9. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЁАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
10. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
11. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах, т - 4. М., Мысль, 1983.
12. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики // Краткая история этики. М., Мысль, 1987.
13. Дао дэ цзин // Дао. М. Харьков, Эксмо-пресс - Фолио, 2000.
14. Конфуций. Луньюй. // Уроки мудрости. М., – Харьков, Эксмо-Фолио, 2003.
15. Радхакришнан С. Индийская философия. Т.1. СПб., Стикс, 1994.
16. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины о любви. Тбилиси, Мецниерба, 1976.
17. Ibn Haldun. Tasavvufun mahiyeti. Istanbul, 1984.
18. W. Montgomery Watt. The influence of islam on medieval Europe. Edinburgh, 1972;

3 – МАВЗУ:

ЯНГИ ВА ЭНГ ЯНГИ ДАВР АХЛОҚ ФАЛСАФАСИДАГИ АСОСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР

Режа:

1. Янги давр ахлоқ фалсафасидаги рационал таълимотар.
2. Янги даврнинг нораціонал ахлоқ фалсафаси.
3. Энг янги давр ахлоқ фалсафасидаги асосий йўналишлар.

Янги давр ахлоқ фалсафасидаги рационал таълимотар

Қадимги дунё мумтоз илмий тафаккурининг энг яхши анъаналарини ривожлантириб, бойитиб, унда кўтарилган муаммоларга янгича муносабат ишлаб чиққан Ёрта асрлар мусулмон Шарқи таълимотлари Оврўпа Уйғониш даври мутафаккирлари учун туртки бўлганини айтиб ўтган эдик. Шарқ тафаккури ютуқларини тадрижий ривожлантирган, уйғонган Оврўпа мислсиз парвозга шай ақл-идрок бургутига айланди ва у Янги давр осмонида юксак парвозга киришди. Ахлоқшунослик борасида ҳам бу парвоз ўзини намоён этди. Инсонга ҳар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат эндиликда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талқин ва таҳлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл-идрокигина ахлоқнинг манбаи ва ахлоқий тартиботнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди. Шу жиҳатдан олмон мумтоз ахлоқшунослиги намунавий ахамиятга эга.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги. Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг микёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратга солади. Олмон мумтоз файласуфлари инглиз, француз файласуфларидан фарқли ўлароқ, ўз асарларини кенг китобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилик китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам қуруқ академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганликлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий ҳулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турадилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануэл Кант** (1724 - 1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлни танқиди» (1788) ва «Хулқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий

муаммоларга бағишланган. Кант фалсафасининг мақсади ҳамда вазифаси ҳақида сўзлаб, шундай дейди: «Фалсафа доирасини куйидаги тўрт масала билан якунлаш мумкин:

Нимани билишим мумкин?

Нима қилишим керак?

Нимага умид боғлай оламан?

Инсон нима?

Биринчи саволга – метафизика, иккинчисига – ахлоқ, учинчисига – дин ва тўртинчисига – антропология (инсоншунослик) жавоб беради. Айни пайтда, буларнинг ҳаммасини, аслини олганда, инсоншуносликка тааллуқли дейиш мумкин, чунки дастлабки уч савол тўртинчисига бориб тақалади»⁴².

Демак, Кант учун энг муҳим масала – инсоннинг хулқи, унинг қилмишлари. Файласуф назарий ақлдан амалий ақлни баланд қўяди. Билим, агар инсонни инсонийроқ қилсагина, унга қатъий ахлоқий заминга эга бўлиши ва эзгулик ғоясини амалга ошириши учун ёрдам берсагина қимматга эга. Барча учун аҳамиятли ва зарур ахлоқий меъёрлар шундай бўлиши керакки, улар энг олий ва энг сўнгги ахлоқий қонунлар сифатида барча инсоний ҳатти-ҳаракатларга йўналиш кўрсатиши лозим. Инсоннинг ҳиссий ҳаёти – табиий жараён, умумий ҳолат қонуниятининг алоҳида ҳодисаси. Демак, ахлоқий қонунларнинг сабаби – фақат ақлнинг ўзи бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан назарий ёки соф ақл айни бир пайтда амалий ақл ҳамдир, соф ақл ўз - ўзидан амалий ақлдир ва у одамларга биз ахлоқий қонун деб атайдиган умумий қонунни беради.

Кантнинг ахлоқшуносликдаги кашфиёти, инсон ҳатти-ҳаракатларидан чиқарган хулосаси – ахлоқнинг мухторлик мақомига эга эканлигидадир. Файласуф ахлоқий тамойилларнинг қатъий мустақиллиги ва ўз баҳосига эгаллигини таъкидлайди. Табиат қонуни нима рўй бериши кераклигини ва ҳақиқатан ҳам маълум шарт-шароитда унинг рўй бераётганини кўрсатади. Ахлоқий қонун эса, аксинча эҳтимоли бор барча шарт - шароитда нима рўй бериши кераклигини талаб қилади; бунда у муайян ҳолатда пировард такомил билан рўй берадими, йўқми – аҳамиятсиз. Табиат қонуни, бу – далил ҳақидаги фикр ва борлиққа таълуқли бўлган талаб шаклланади. Ахлоқий қонун ёки соф амалий ақлнинг асосий қонуни мана бундай: шундай ҳатти - ҳаракат қилки, сенинг ихтиёринг қондаси айни пайтда умумий қонунчилик тамойили кучмига эга бўлсин. Соф амалий ақлнинг

⁴² Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 3. М., Мысль, 1965. С. 661.

асосий қонуни – инсонларнинг барча ҳаракатига асос бўладиган ахлоқий меъёрга амал қилишдан иборат.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш – қилмаслиги билан ҳисоблашмаган ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъий талабларга асосланган назариялари сифатида олиб қарайди. «Шундай қилиб, - дейди Кант, - амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳақда тасаввур субъектив тасодифий хатти-ҳаракатни зарурий қилиб қўяди...».⁴³

Қатъий амр, энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айниқса ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни ман этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана, улардан бири. Дейлик, мен бир ёққа кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим хориж-да вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш учун Кант қатъий амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиш, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, бундан буён бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англатади. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини англаб етади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик моҳият эътибори ила инсоннинг кундалик майда ташвишлардан юксакка, улуғворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир.

Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъий амр билан қарама - қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл оралиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришга эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майлларига эрк беради. Қатъий амрга амал қилиш имконини амалий ақлнинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонуни беради. Ахлоқий эътиқод

⁴³ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., Мысль, 1964. С. 130.

қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш кўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса даҳшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичида» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз - ўзини суд қилиш демакдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим қарорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик ва ҳ.к.) эмас, балки фақат бурч амри нуқтаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги учун инсонга ўзини - ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи - виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: ҳаммасини тўғри тушунган ҳолда нотўғри хатти - ҳаракат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачоқ ўйнаб бўлмайди, уни айтганингга кўндиролмайсан. Уни ухлатиб қўйиш ҳам мумкин эмас, эртами - кечми уйғонади-да, қилмишингга жавоб беришга мажбур этади.

Буюк мутафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили мавжудлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлоқий бурчга мувофиқ хатти-ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайдди.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидаги бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларига қаратилган бурч. Ёзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди - ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик - хушомадгўйлик. Ёзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У - Кант «дунёнинг буюк ахлоқий беазаги» деб атаган хайр - эҳсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди - манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик.

Хатти - ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти - ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «Бирор ерда, бу дунёда ҳам, ҳатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа яна қандайдир нарсани чекланмаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини хаёлга келтириб бўлмайди», - дейди Кант⁴⁴. Эзгу ихтиёр ҳаракатни ташқи шарт-шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро, бурчнинг мазмуни биз интилаётган бахтда эмас, балки бахтли бўлишга лойиқлигимиздадир. «Шу боис,- дейди файласуф, - ахлоқ,

⁴⁴ Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, - Т., С. 228.

сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир».

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Кант ихтиёр муаммосига диний-насроний нуқтаи назардан ёндашади: даставвал у ёвуз ихтиёр тарзида юзага чиқади. Ёвуз ихтиёр инсон табиатидаги бурч талабининг ҳаракат қондасига айланишига қарши турадиган майлдир. Ана шунинг учун ҳам ўз-ўзини билиш ва ақлга асосланган эзгу ихтиёр зарур. Одамлар ана шу эзгу ихтиёр асосида бир-бирларига муносабат қилишлари керак. Бу муносабатдаги мажбуриятларнинг иккитасини Кант энг муҳим деб ҳисоблайди. Булар - муҳаббат ва ҳурмат. Ҳар бир кишининг бурчи - хайрли ишлар қилишидан, яъни бирор-бир мукофотга умид боғламасдан, имкон қадар одамларга ёрдам беришидан ва уларнинг бахтли бўлишига кўмаклашувидан иборат. Мутафаккир инсонпарварликни энг муҳим фазилат, инсонни севмасликни асосий иллат деб ҳисоблайди. Шунингдек, Кант адолат, ростгўйлик, дўстлик сингари тушунчаларга ҳам бафуржа тўхталади.

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси - абадий тинчлик ғояси; ҳеч қандай урушга йўл йўқ: на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ, уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини қўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас. Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошкора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, ҳайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб боровчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб-тошаверади, булар - бошим устидаги юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди.

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир **Георг Вильхелм Фридрих Ҳегел**дир (1770-1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Рух феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817), «Ҳуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Ҳегел ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида тақдим этади. «Ҳуқуқ фалсафаси» асарида у шундай деб ёзади: «Одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади»⁴⁵.

⁴⁵ Гегель Г. Философия права. М., Мысль, 1990. С. 94.

Ҳегел ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуқтаи назари эркнинг нафақат ўзида, балки ўзи учун ҳам чексиз бўлган даражадаги нуқтаи назардир. Бу ихтиёр рефлексияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама - қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди»⁴⁶. Содда қилиб айтадиган бўлсак, Ҳегел тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбурликни, идеални, ижтимоий - тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий кайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Ҳегел мана бундай таърифлайди: «Ахлоқийлик худди ахлоқий борлиқда ўзининг ўзида ва ўзи учун ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёрнинг ҳаракат қилиши ор-қали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, **эркинлик ғоясидир**; ахлоқийлик ўзини **англашнинг мавжуд дунёси ва табиийати** бўлган эркинлик тушунчасидир. Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти холос. Эзгулик - бу ерда субстанция, яъни объективликнинг субъективлик билан тўлдирилишидир».⁴⁷ Ҳегел ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоқдан олдин пайдо бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутди.

Ҳегел хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик - эрк даражасига кўтарилган ихтиёр, амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнгги мақсади. Ёвузлик - зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқли бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир. Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз-ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Ҳегел қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладики, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда

⁴⁶ Ўша манба. С. 154.

⁴⁷ Ўша манба. С. 200.

оламни ҳис қиламан. Инсон ниманики бажарса, у ҳаммасида иштирок этади, зеро, ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон, аввало, ўз мақсадидан қониқиши керак, ўшанда унинг амалга ошувидан ҳам қониқиш ҳосил қилади. Оқил одам, аввало, ўзини қониқтириши керак, кўп ҳолларда айнан шунинг учун ҳаракат қилади, у ўз тушунчасини, ўзидаги ғоясини қониқтиради, бошқаларникини эмас, бошқалар қониқиши ҳам, қониқмаслиги ҳам мумкин, у ўз тушунчасини, ўз ақлини татбиқ этиши лозим. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониқтирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан рухсат сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Ҳегел муҳаббат, никоҳ, оила, ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўздан кечиш тарзида талқин этади. Севги - ҳиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда бирлик қонун сифатида англанади. У никоҳни у ҳуқуқий - ахлоқий севги деб атайди. Никоҳни фақат бир томонлама ё дин (черков) ихтиёрига ё фуқаролик жамияти ихтиёрига боғлиқ деган нуқтаи назарга қарши чиқади ва уни давлатнинг ахлоқий институти сифатида талқин этади. Оила бошлиғи эр, у оилани бошқариш ҳуқуқига эга шахс; оиладаги умумий ҳусусий мулк бўлмиш мол-мулкдан фойдаланишнинг тартибини белгилайди. Лекин эр-хотин оилада ҳуқуқий жиҳатдан тенг бўлиши лозим. Агар кўп хотинлилик бўлса, оилада аёл чўрига айланади, агар аёл ҳукмронлик қилса, оилада ахлоқ сизлик рўй беради ва у никоҳнинг бузилишига олиб келади. Ота-онанинг боалаларга муносабатида тарбия муҳим аҳамиятга эга. Тарбия интизомга асосланмоғи лозим. Интизом эса болаларнинг ота – онага бўйсунушини тақозо қилади. Болалар ота-онага шунчаки эмас, балки оилавий ахлоқий интизомга риоя қилишлари учун бўйсунушлари керак. Оила ришталари узилмаслиги, оила бузилмаслиги лозим. Лекин эр-хотиннинг ажралиши рўй бериши мумкин. Оила бузилмаслигининг олдини олиш учун оилани бузилмайдиган маскан, деган тасаввурни уйғотиш керак. Яъни ажралишнинг ҳеч қачон осонгина рўй бермаслиги таъминланмоғи, иложи борица уни қийинлаштиришга ҳаракат қилинмоғи зарур.

Хуллас, Ҳегел ҳам Кант каби инсонга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Унинг хулосаси қатъий - қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади.

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган **Людвиг Фойербахнинг** (1804 - 1872) қарашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фойербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафанинг марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. Ҳақиқий фалсафанинг вазифасини Фойербах китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат деб ҳисоблайди. «Янги фалсафанинг илдизи муҳаббатнинг ҳақиқийлигига, туйғуларнинг ҳақиқийлигига бориб тақалади», - дейди у.⁴⁸ Бу фикр-лардан келиб чиқиб, шуни айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафасида, маълум маънода, ахлоқшунослик тош босиб кетади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «Елмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антропологик) нуқтаи назаридан қараш» (1846-1866), «Спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863-1866), «Эвдеймончилик» (1867-1869) деган асарларида, кундаликлар ва хатларида кўтарилган. Унинг ўзидан аввалги мумтоз файласуфлардан яна бир фарқи шундаки, у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндашади ва ақлни эмас, ҳиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки ҳиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа, барча дин нафақат моҳиятан хато, ҳатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш ҳисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мавжудлиги ҳиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, ҳайвонларда ҳам ҳиссиёт бор. Лекин уларнинг ҳиссиёти, сезилари чекланган, яъни бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат ҳис этилгувчи муайян - у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча ҳис этиладиган нарса-ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг ҳиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни ҳис этишдан иборат.

Айни пайтда инсонга, ҳайвондан фарқли ўлароқ, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган, ҳиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намоён бўлади. Лекин шунчаки ўз-ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан холи, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр - ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро, ихтиёр хоҳловчи инсондир. Сизгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у - доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр. Ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади.

⁴⁸ Фейербах Л. Избранные философские произведения в 2 т. Т. 1. М., Политиздат, 1955. С. 185.

«Ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси - ихтиёр ва бахтга интилишнинг бирлиги, - дейди мактубларидан бирида Фойербах. - «Мен хоҳлайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради».⁴⁹

Дарҳақиқат, Фойербах таълимотида «ихтиёр» сўзи «бахтни ихтиёр қилиш» ибораси билан бир хил тушунилади. Бахт тушунчаси эса кўп маъноли, ҳар бир инсоннинг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бахт ҳақидаги ва бахтга олиб борадиган воситалар тўғрисидаги алдамчи тасаввурлар натижасида инсоннинг хоҳлагани - бахт деб ўйлагани аслида уни бахтсизликка етаклаши ҳам мумкин. Лекин ҳар кимнинг бахти ўзига хос бўлишига қарамай, барчаси интилиш ва эҳтиёж нуқтаи назаридан умумийликка эга. Файласуф, инсонни жиноятдан ахлоқ борасидаги «ақлли» гаплар эмас, балки бахт асраб қолади, дейди. Лекин у зодагонларга хос, дабдабали бахтни эмас, оддий одамларнинг, кўпчиликнинг бахтини, бажарилган ишдан кейин келадиган, зарур бўлган фаровонликдан лаззатланиш бахтини назарда тутди. Шу боис инсонни иллат ва жиноятдан йироқ тутиш учун, яъни ахлоқни муомалага киритиш учун аввал унинг йўлидаги моддий тўсиқларни йўқотиш керак. Бошқаларнинг бахтсизлиги ҳисобига бахтга эришиш мумкин эмас. **Мен**нинг олдида **Сен** йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намоён бўлмайди. Ахлоқ учун камида икки киши керак; **Сен**сиз **Мен**нинг бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини-ўзи чеклашни, сабр-қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр-қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола-чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан оддий нон-чойни баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш - мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади. Менинг оилам, жамиятим, халқим, Ватаним олдида мажбуриятим бўлгани учунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Файласуф бахтга интилишнинг виждон билан уйғунлиги тўғрисида ҳам батафсил тўхталади, унинг фикрига кўра, виждон, бу - Мендаги бошқа Мен, Менни ўзига нисбатан ёмонликдан тийиб турадиган ёки ёмонлик қилиб бўлгач, азоб берадиган, таъқиб этадиган, тасаввуримдаги бошқанинг қиёфаси, тимсоли.

⁴⁹ *Ўзгариш:* Быховский Б. Людвиг Фейербах. М., Мысль, 1967. С. 162.

Бошқанинг қиёфаси менинг ўзимни англашим билан шу қадар боғланиб-чирмашиб кетганки, мен уйим бўлмиш ўз Менимнинг энг яширин, энг сирли бурчакларида ҳам ундан қочиб, паноҳ топа олмайман; ўзимдан ташқарида бошқа одам мавжудлигини унутолмайман. Демак, мен ёвузлик қилдим, бунга гувоҳ бўлган одам - ёвузлим қурбони, бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Шунга қарамай, менинг шеригим бор, ўзимда мени сотиб қўйиши мумкин бўлган, айбловчи гувоҳ бор, бу - виждон. Бироқ ҳаракат олдидан ёки хатти-ҳаракат пайтида у ё жим туради ёки овози шу қадар заиф ва секин бўладики, хатти-ҳаракат қилувчи унга кулок солмайди.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У, ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий Менининг қобиғида худбинларча бурканиб ётгандан кўра, жуда ҳам арзимас, ғоят номуносиб нарсани севган аъло, дейди. Зеро, фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса - худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса - муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак.

Фойербахни том маънода даҳрий дейиш ножоиз. Тўғри, у Худони тан олмайди, черковдан нафратланади, лекин одамга сиғинишни таклиф этади. «Исо, - деб ёзади файласуф одам эди, ҳаммага ўхшаган одам. Исога эътиқод инсонга эътиқоддир»⁵⁰. Инсон инсон учун Худо; инсонга муҳаббат инсоннинг энг олий, энг биринчи қонуни бўлиши керак. Шу боис Фойербахга замондош файласуфлардан бири Штирнер, Фойербахни динни ахлоқшуносликка, ахлоқшуносликни динга айлантириб юборадиган файласуф, деганида маълум маънода ҳақ эди.

Аввалги адабиётларда, кўпинча Фойербахнинг инсонга муносабати танқид қилинади. Бунда Маркс ва Энгельснинг фикрларига суянилади: гўё буюк файласуф инсонни ўз замонидан, ижтимоий муаммолардан ташқарида таҳлил этар эмиш. Аслида гап бунда эмас. Фойербах инсонни синфийликдан юқори турувчи умумбашарий қадрият сифатида олиб қарайди, уни инқилобий зўравонликка чақирмайди, уни ўзига хос тарзда илоҳийлаштиради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараққиётига, унинг ахлоқий юксалишига, шубҳасиз, қиёслаб бўлмайдиган даражада улкан ҳисса қўшдилар. Лекин, бу - уларнинг назариялари, илгари сурган ғоялари ва ахлоқий қарашлари ҳар қандай нуқсондан холи, деган гап эмас. Чунончи, Кант ахлоқийликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб тақаб қўяди, бурчнинг бажарилишида хатти-ҳаракатларни мавжуд шарт-шароитдан устун қўяди, натижада унинг ахлоқий талаби кўпроқ тирик одамга эмас, идеал одамга

⁵⁰ Фейербах. Избранные философские произведения Т. 1. С. 248.

каратилган меъёрга айланиб қолади; Фихте ва Шеллинг ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг трансцендентал покликка интилишида кўрадилар; Ҳегель ахлоқий муносабатларнинг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлоқий жавобгарлигини бир четга суриб қўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўяди. Фойербах эса ахлоқий муносабатларда инсон ҳиссиётига ниҳоятда ортиқча баҳо бериб юборади ва, аксинча, ақлга деярли ўрин қолдирмайди. Бироқ бу нуқсонлар олмон мумтоз мутафаккирларининг эришган ютуқлари олдида жузъийлик мақомига эга. Шу боис ҳам улар тафаккури келгуси даврлар ахлоқ илми учун у ёки бу жиҳатдан асос вазифасини бажарувчи таълимотлар бўлиб қолди ва янгидан-янги фалсафий-ахлоқий оқимларнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Янги даврнинг нораціонал ахлоқ фалсафаси

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги билан ёнма-ён ва ундан кейин вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири - идеалистча - нораціонал, иккинчиси - моддиятчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар ҳам, олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш-этмасликларидан қатъи назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни кўпинча инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан борди. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Олмон мумтоз файласуфларининг ҳаммаси учун умумий бўлган рационал йўналишни инкор этиб, нораціонал таълимотни яратган файласуфларнинг бири буюк данимарқ ёзувчиси, илоҳиётчи **Сёрен Аабе Киркегаарддир** (1813 - 1855). У илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи ўринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. У Ҳегелнинг мантиқий усулини ниҳоятда қаттиқ танқид остига олади, ҳатто батамом инкор қилади: Ҳегел ўрмонни кўради-ю, алоҳида дарахтларни кўролмайди, дейди. Дарҳақиқат, Ҳегел фалсафаси, умуман, рационал фалсафа умумийликни тан олгани ҳолда, алоҳидаликка, муайянликка, индивидуалликка етарли эътибор бермайди. Ҳегел учун индивидуум - хусусий мулк турининг ўртача нусхаси, у умумийлик қозонида буғга айланиб кетади. Хотинининг айтишича, Ҳегелнинг, ҳатто, алоҳида севимли таоми ҳам бўлмаган, унинг учун ҳаммаси умумий маънодаги овқат экан, холос. Киркегаард Ҳегел фалсафасини, мавжудлик нималигини тушунишга ноқобил таълимот, деб атайтиди.

Киркегаард ахлоқшунослиги ана шундай танқидий нуқтаи назарга асосланган. Унинг ахлоқий қарашлари асосан, «Ё - у, ё - бу» (1843), «Қўрқув ва титроқ» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1845), «Селимга етакловчи дард» (1849) сингари фалсафий китобларида, шунингдек, кундаликлари ва бадиий асарларида ўз аксини топган.

Шахснинг ўз хусусий ахлоқий воқелигини ягона воқелик деб ҳисоблайди Киркегаард ва ўз насроний ахлоқшунослигида гуноҳдан яққа тартибда фориг бўлиш масаласини қўяди. Унинг фикрига кўра, шахс инсонлар қошидаги эмас, балки Худо олдидаги бурчини ўташи лозим, яъни улар аввало Худо олдида бурчлидирлар. Ҳар ким ўзини-ўзи қутқаради. Фақатгина Худо оламдаги эзгуликнинг манбаи; ахлоқийлик эса эътиқоднинг оқибатидир.

Киркегаард асарларида маънавий ҳаётнинг қўрқув, хавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлари тадқиқ этилади. Лекин бу хусусиятлар шунчаки эмас, балки шахснинг ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши учун таҳлилга олинади. Бу масъулият эса ўз ифодасини танловда топади. Шу боис баъзан Киркегаард ахлоқий таълимотини танлов ахлоқшунослиги ҳам деб аташади.

Гуноҳдан индивидуал фориг бўлиш муаммосини ҳал этар экан, Киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар - эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили - лаззат, иккинчисиники - бурч, учинчисиники - изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳиссиётлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи - Дон Жуан, файласуф ёшлигида севган Моцартнинг шу номдаги операсидан, мусиқа соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда инсон ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусиқа, театр, аёллар - ҳаммаси унинг хизматида. Лекин инсон қанчалик ҳиссиётга берилиб борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, кўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, такрорланмас нарсаларнинг такрорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдан зерикиш инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи - ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига қиради, бурчни бажариш мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди

унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб биладиган, айна пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли - Сукрот. Унинг ечими - эстетик ишқибозликка қарама-қарши қўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги капалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даражада муҳими - оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (Исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар куни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазифаларини бажаришга даъват этиб, қўнғироқ ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-ҳаракатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички руҳий дунёдир. Ҳазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «ё - у, ё - бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгуликнинг фарқига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ҳодисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Лекин ахлоқий босқич ҳам сўнги пиллапоя эмас, у ўтиш ҳолати; энг юксак даража, бу - диний босқич. Зеро, ахлоқий босқичда инсон, биринчидан, бахтга, чунончи, оилавий, никоҳдаги бахтга интилади, иккинчидан, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Демак, бу босқичда у ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тўла намоён қилолмайди. Диний босқичда эса инсон умумий ахлоқий қонун-қоидалар доирасидан чиқиб кетади, ундан баландроқ даражага кўтарилади, Худо билан тўғридан-тўғри муносабатга ўтади. Бу босқичнинг тимсоли - Иброҳим алайҳиссалом. Маълумки, у кишига севимли ўғлини қурбонлик қилиш ҳақида Худонинг фармони келади. Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, отанинг ўз ўғлини ўлдириши умумахлоқ қоидаларига тўғри келмайди, иккинчидан, агар ўғлини қурбонлик қилмаса, Худодан қўрқади. Иброҳим алайҳиссаломнинг олдида икки талаб туради: ўғлини ўлдирмаслик (чунки бу ахлоққа, оталик меҳрига зид) ва Тангрига бўйсунуш. Биринчи талабни бажариш - Худога бўйсунмасликка, иккинчи талабни бажариш эса ахлоқий қонунни бузиш ва ўз ўғлига нисбатан шафқатсизликка олиб келади. Шу икки йўлдан бирини танлаш керак. Бу танлов эса изтироб орқали рўёбга чиқади. Бунинг устига, Иброҳим алайҳиссаломга фармонни ҳақиқатан ҳам фаришта келтирдими ёки у иблиснинг овозими? Агар у

фариштанинг овози бўлмаса-чи? Қўрқув, гумон ва хавотир Иброҳим алайҳиссалом қалбини тирнайди, уни чексиз изтиробга солади. Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди, муаммони унинг ёлғиз ўзи ҳал этиши, ўзи танлаши лозим. Бу танлов мантиқий жараённинг эмас, ихтиёр этишнинг натижаси сифатида майдонга чиқади. Унда инсоний ақл эмас, инсоннинг ўзи бутун борлиғи билан иштирок қилади.

Шу тарика Сукротнинг «Ўзингни англа!» шиори Киркегаард таълимотида «Ўзингни танла!» шиорига ўрин бўшатиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шукур қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севги ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худога муҳаббат - шарт. Ҳар қандай изтироб, йўқчилик, синов ва риёзат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайрнинг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб билан биргаликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса инсон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Айниқса, Киркегаард қўрқувга катта аҳамият беради. Унинг наздида қўрқув - эркинликнинг айбга бўлган муносабати. Ҳақиқий қўрқув, бу - гуноҳкор банданинг Тангри олдидаги қўрқуви. Инсон чорраҳада туради: ёки вақтинчалик ердаги ҳаёт, қўрқув ва изтироб, ёки ердаги ҳаётга юксакдан боқиш, ўлимга нафрат билан қараш туфайли унинг қўрқувидан халос бўлиш. Хўш, шу нуқтаи назардан қараганда, бурч нима? Бурч - Худо иродасининг ифодаси. Худодан қўрқиш инсондаги янги имкониятларни очади, инсон мавжудлик нима ва мавжуд бўлмаслик нима эканини англайди. У инсонни танлов қаршисига олиб келади: инсон шу дақиқадан бошлаб онгли равишдаги танловни амалга оширишга мажбур: қўрқув - эркинликнинг имконияти. Шундай қилиб, агар ақл умидсизликка олиб келса, эътиқод умид бахш этади, тинчлантиради, тасалли беради. Айни пайтда асл маънавият, ахлоқ ва эътиқод фақат гуноҳкоргагина хосдир (илк гуноҳкор Одам Атони эсланг).

Хулоса қилиб айтганда, Сёрен Киркегаарднинг ахлоқий таълимоти, кўпгина ўринларда инсоний мавжудликда мантиқий фикрлашни, сабабиятни, ақлнинг ролини инкор этса-да, ўзининг Ҳегелга нисбатан берган иборасига монандлаб айтсак, якка дарахт орқасида ўрмонни кўрмай қолганига қарамасдан, у Оврўпа фалсафасида бутунлай янги бир йўналишга асос солди: инсонни фақат ақл ёрдамида, мантиқий тушунчалар воситасида англаб бўлмайди, инсон тушунчаси чексиздир, деган фикрни ўртага ташлади. Инсонни шахсий танлов ҳуқуқига эга мавжудот тарзида талқин этди - бунда инсоний кадр-қиммат ғояси масъулият ғояси билан омукталлашиб кетди. Киркегаард бу билан энг янги давр

ахлоқшунослигидаги экзистенциячилик оқимининг ибтидосида туради.

Янги давр Оврўпа ахлоқшунослигидаги нораціонал йўналишнинг асосчиларидан яна бири буюк олмон файласуфи **Артур Шопенхауэр**дир (1788-1860). Ахлоқий муаммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида»(1819-1844), «Ҳаёт мактабининг ҳикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837-1839) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам - инсон кўз очиши билан кўрган, ҳидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам - менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам - тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, кўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламини эмас. Олам, - мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, - шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони - ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу - мутлақ эркин хоҳлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У - оламининг ички мазмуни, ўз-ўзича англалмаган ҳолат, кўр-кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳатто дарахтлар учидан ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади - намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга - вертикал тарзда қулайди... Ихтиёр, бу - макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, хирс қўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, билгувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса - яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарса ўзида».

Оламининг ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш-истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янгидан-янги ихтиёр исканжасига тушаверади. Инсондаги худбинлик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, ҳаммаси меники бўлса, деган ақида билан иш кўради. Бир истак бажарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир

истак билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт - ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлғон, азоб, фожиалардан иборат мавжудлик.

Инсоннинг бахт деб интилгани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр - чексиз изтироблар манбаи; ўз бахтига интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бош-қа нарса эмас. Демак, бахтга интилиш - барча иллатларни келтириб чиқарувчи манба. Бу ҳодиса Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртак» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро, Шопенхауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликни ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан кўрқади, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан кўркмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад - ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан қутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориг бўламан деса нима қилиши керак? Ёзини-ўзи ўлдириши лозимми? Шопенхауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини-ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт-шароитдан норози. Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўгиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истаклардан бош тортмоғи, ихтиёр чангалидан қутулмоғи керак. Ёшанда инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади.

Бунинг учун инсон ҳалол, буюк бир ички адолат ҳисси билан яшамоғи лозим. Зеро ҳақиқий ҳалоллик, бузилмас адолат бирламчи ва энг муҳим фазилат сифатида мислсиз оғир вазифа, унга бутун қалби билан берилган инсон тез орада шунақанги қурбонлик қилишга мажбур бўладики, пировард натижада унинг учун ҳаётнинг ҳеч қандай ширинлиги, мафтункорлиги, қизиғи қолмайди – ва инсон ихтиёрдан воз кечади. Ҳалоллика нисбатан ҳурматнинг маъноси ҳам шунда, ҳалолликнинг ўзи эмас, балки унинг учун қилинган қурбонлик ҳурматга сазовордир. Гап шундаки, тўғри ва ҳалол инсон ҳаёт билан боғлиқ бўлган азоб - уқубатларни хийла ёки куч воситасида бировнинг елкасига ташлаб қўймайди, ўзининг оғир юкини ўзи кўтаради, инсоний ҳаётдаги ёвузликларнинг ҳаммасига бировнинг эмас, ўзининг кўксини қалқон қилади. Шундай ҳалол яшашнинг оқибати бўлмиш тенгсиз изтироблар

ўзига хос фориғланишга, буддҳачилик ибораси билан айтганда нирванага олиб келади: бундай олий маънавий мақомга руҳан эришган инсон ҳаётга ихтиёрни инкор этади.⁵¹

Бундай даражага эришиши, ўз ҳақиқий «Мен»имизнинг ходисаси бўлмиш бутун олам билан биргаликдаги тўлақонли мавжудликни қўлга киритиш имкони - шафқат орқали амалга ошади. Шафқат ўзида, ўз «Мен»имизнинг азалий, ибтидоий теранлигида, барча бошқа изтироб чекаётган мавжудотларга нисбатан кўнгли очиқликда, уларга бўлган меҳр-муҳаббатда намоён бўлади; шафқат қандайдир умумбашарийлик ва умумжаҳонийликнинг идеал миқёси; у биздан изн сўрамай ўз аҳамиятини кўрсатади ва биз айбсиз айбдор бўлиб қоламиз - бор мавжудотнинг изтиробларига айбдор ҳамда алоқадор жонзотга айланамиз. Бу ҳолатни Шопенхауэр йиғи ходисаси билан далиллайди: биз изтиробни ҳис этаётганлигимиз учун эмас, балки ўзимизга ёки бошқаларга ачинганимиз учун йиғлаймиз; ҳатто бола оғрикни шунчаки ҳис қилганидан эмас, кўпинча унга ачинганимиздан, раҳмимиз келганидан йиғлаб юборади. Биз йиғлаётган пайтда ўзимизни дарҳол изтироб чекаётган одам ўрнига қўйиб кўрамиз ёки унинг тақдирида бутун инсоният чекига тушган қисматни, аввало, ўзимизнинг қисматимизни англаймиз, дейди файласуф. Ана шу ҳодиса барча мавжудотлар билан борлиқ барқарорлигининг ички бирдамлигини намоён этади. Демак, бошқа одам ёки бошқа жонзот азобига ҳамдард бўлиш, ачиниш орқали инсон барча тирик зотлар билан моҳиятан яқинлигини, қардошлигини англайди. Ҳақиқий ахлоқий хатти-ҳаракат, бу бошқа учун қилинган хатти-ҳаракатдир. Бу - унинг бахти ё қайғуси хатти-ҳаракатимнинг бевосита сабаби бўлиши керак, дегани. Бошқача қилиб айтганда, мен ўзимда ўзимни у билан айнанлаштираман. Ана шуни Шопенхауэр «шафқат ҳисси» деб атайди. У яна бир ўринда шафқатни инсон табиатидаги ахлоқийликнинг сўнгги асоси, деб атайди.

Шундай қилиб, Шопенхауэр Янги даврда қадимги Шарк фалсафасига «қайтиш»ни бошлаб берган мутафаккир, ҳаёт фалсафаси оқимининг вужудга келишига таъсир кўрсатган буюк мутафаккирдир. Унинг қарашлари ҳозирги давр ахлоқшунослиги учун ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили. Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, амалда татбиқ этилган йўналиш, бу марксчилик. Олмон мумтоз фалсафаси заминида, асосан, Кант, Ҳегел ва Фойербах қарашларини «янгилаш» асносида вужудга келган мазкур

⁵¹ *Ўзгана:* Шопенгауэри А. идеи этики. // Избранные произведения. М., Просвещение, 1992. С. 152-153.

оқимнинг асосчилари Карл Ҳайнрих Маркс (1818 - 1883) ва Фридрих Энгельсдир (1820-1895).

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни билвосита муносабат-да бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрки муаммосини ишлаб чиқариш ва синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «Сармоя» («Капитал») асарида иқтисодий масалалар, кўшимча қиймат муаммоси кўтарилади, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувига олиб келиши, уни эрксиз мавжудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилади.

Лекин бу таълимот ўта мафкуравийлаштирилган бўлиб, унда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор-йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бу таълимот амалда татбиқ этилганида, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси вужудга келади. Бундан ташқари, марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний кадриятлар синфий нуқтаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вейдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгилигини қуйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсиллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсиллар диктатурасини ўрнатишга эса, «Коммунистик партия манифести»да айтилганидек, мавжуд ижтимоий зулмни буткул зўрлик йўли билан афдариб ташлаш орқалигина эришилади. Инқилоб ва йўқсиллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида Энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш-иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқулодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказди. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у

хукмронлигини реакционерларни кўрқувда тутадиган куруллар воситасида ушлаб туриши керак».⁵²

Қизиқ нима учун ғалаба қилган партия, моҳиятан қандайлигидан қатъи назар «прогрессив», мағлуб партия эса «реакционер» бўлиши керак?! Ёз халқи ва бутун инсоният бошига мисли кўрилмаган балолар ёғдирган Лениннинг большевиклар, Ҳитлернинг «миллий социалистик – фаилистлар партиялари, демак прогрессив экан-да! Ваҳоланки, тарихда бунинг аксини кўрамиз: уларга нисбатан мағлуб бўлган Россия Муваққат ҳукумати ва Олмониянинг Ваймар Республикаси прогрессив экани ҳаммага маълум. Бундай куракда турмайдиган фикрни «Табиат диалектикаси»дек гўзал фалсафий асар ёзган.

Энгелсдай улкан файласуф айтаётган кишини хайратга солади. Мафкурабозлик, айниқса комунистик мафкурабозлик, туппа-тузук одамларни ҳам қай аҳволга солишни Энгелс мисолида яққол кўриш мумкин.

Марксча ахлоқшунослик ҳам асосан, ана шу моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, инсонни омманинг ҳаётий шароитини яхшилашга сафарбар қилувчи ҳодиса тарзида талқин этилади. Маркс ва Энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти - бахтга эришишда эмас, балки бахт учун курашнинг ўзида. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат - энг олий қадрият ҳисобланади. Бу қадриятни барқарор этиш - коммунистча мафкуравийлик орқали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ - жамоатчилик ахлоқидир. Шахс - ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос - мақсад эмас.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгича интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик тараққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортга айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас, икки томонлама зарар: бу улканликда ва оғирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортга юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий қадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортга айлантираётган куч заифлашганда эса, издан чиқиб кетиб, зудлик

⁵² Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 т. Т. 4. М., Политиздат, 1986. С. 459.

билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан марксчилик, қанчалик бўяб-бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортга қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Буни биз марксчиликнинг XX асрдаги ленинчилик деб аталган амалий ифодасида кўрдик. Зўравонлик ва ёлғон воситасида «Ерда жаннат қуриш» собиқ Иттифоқ ҳудудидаги халқларнинг деярли 60 миллион нафарини қатл этиш ва қатағон қилиш билан ниҳоя топди. Марксчиликка қарши билдирилган ҳар қандай фикр, фикр эгасининг ўлими билан яқунланар эди. Ленин ва Сталин давридаги фожеий ҳолатни, Маркс таълимотининг динга - жаҳолат динига айланганини Зигмунд Фройд шундай таърифлайди: «Маркс назариясини танқидий тадқиқ этиш тақиқланади, унинг тўғрилигига гумон билдирганлар католик черкови томонидан бир пайт кофирлар қандай жазоланган бўлса - шундай жазоланадилар.⁵³ Маркс асарлари каромат манбалари сифатида Библиё ва Қуръон ўрнини эгаллади...»⁵⁴.

Марксчиликнинг улкан ахлоқсизлик сифатидаги энг кейинги кўриниши XX асрнинг 60-йилларида Кампучияда рўй берган «коммунизм қурилишида» намоён бўлди. Пол Пот бошчилигидаги «қизил кхмерлар» мамлакатдаги 6 миллион аҳолининг деярли ярмини қириб ташладилар. Бу қирғинлар банкларни бузиб, пулни йўқотиш, зиёлиларни - синфий душманларни ўлдириб, жигарларини қовуриб ейиш, мактабларни бузиб, ўқитувчиларни синфхоналарда ўқувчилар кўзи олдида осиш сингари ҳодисалар силсиласида воқе бўлди. «Қизил кхмерлар» қурган коммунизм халқ бошига ана шундай фожиаларни ёғдирди.

Афсуски, жаҳон афкор оммаси орасида марксчиликни таълимот сифатида оқлашга ҳаракат қилиб, хатони унинг амалиётчиларига юклашга интиладиган кимсалар ҳам йўқ эмас. Бу - ўта номаъқул қараш, чунки ҳар бир назариянинг эзгу ёки ёвузлиги унинг амалиёти билан белгиланади. Амалиёт эса бир эмас, бир неча бор марксчиликнинг кўринишдан чиройли, ялтироқ, лекин моҳиятан ахлоққа зид таълимот эканини исботлаб берди. У худди сураткаш лабораториясидаги негативга ўхшайди: фақат қоронғидагина яшай олади, қуёшга чиқдимиз - бас, куйиб, қорайиб кетади. Қуёшда қорайиб кетадиган бундай аксилахлоқий таълимотларнинг эса инсоният учун кераги йўқ.

⁵³ Ўрта асрларда католик черкови сёз ақидаларига ишонмаганларни кофир деб эълон йилиб, гулханда ёққанлар, қизитилган қозонга ташлаб селдирганлар.

⁵⁴ Фройд З. Введения в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989. С. 412.

Рус мумтоз ахлоқшунослиги. Мумтоз тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муайян тарихий даврда маънавият соҳасида эришилган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янгича қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга олиб чиқади. Олмонлардан сўнг ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқе бўлди.

Бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар. Л.Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, А.Островский, Н. Чернишевский, В.Белинский, Вл. Соловьёв, Н. Лосский, Н.Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Флоренский, В. Розанов, А. Чехов, А.Ахматова, Б. Пастернак, И. Бунин, С. Есенин, М.Горький, В.Набоков, Б.Вишеславцев, Г. Шпет, В. Вернадский, А.Лосев сингари буюк номларнинг баъзилари ана шу даврда бутун куч-қувватлари билан ўз фаолиятларини ниҳоясига етказган бўлсалар, бошқалари ўз фаолиятларини чет элларда давом эттирдилар. Баъзилари ижодида бадиий тафаккур борасида реалистик йўналиш биринчи даражали ўрин эгаллаган бўлса, бошқалари фалсафий-ахлоқий ва эстетик тафаккурда диний-идеалистча йўл тутдилар. Айнан ана шу диний-идеалистча йўналиш фалсафий-ахлоқий тафаккурни мумтозлик даражасига кўтаришда муҳим аҳамият касб этди.

Л.Н. Толстой (1828 - 1910) ахлоқшунослик ҳамда ахлоқ масалаларига ҳам диний, ҳам фалсафий, ҳам публицистик асарларида шунингдек, кундалиқлар ва мактубларида кенг ўрин берган. Унинг ахлоқий қарашлари ҳозир ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, инсон қандай яшаши керак деган муаммо Толстой тафаккуридаги марказий масаладир. Шу боис у, одамлар учун энг зарур фан - қандай яшаш ҳақидаги илмдир, дейди. Толстойни баъзан норасмий пайғамбар даражасига кўтариб қўядилар. Хўш, бунинг сабаби нимада? Гап шундаки, Толстой, аввало миллий, диний табақавий қадриятлардан умуминсоний қадриятларни баланд қўяди. Иккинчидан, у насронийликни янгилашага, тўғрироғи, уни черковдан қутқаришга, инсонийлаштиришга интилди. Ғарб олимлари эса унинг қарашларини протестантлик мазҳабига мос келишини айтдилар. Айни пайтда унинг диний-фалсафий асарларида тасаввуфга, хусусан, Яссавия, Мавлавия тариқатига, Аҳмад Яссавий ва Жалолиддин Румий қарашларига яқинликни кўриш мумкин.

Насронийлик ақидаларини, черков ва диннинг инсон руҳи устидан ҳукмронлигини танқид қилиш баробарида буюк мутафаккир динга жуда катта умид билан қарайди. Дин, инсон донишмандлигининг кўзгуси сифатида ҳар бир одамга қандай яшаш кераклигини кўрсатади, фақат дингина инсондаги худбинликни йўқота билади, фақат угина башар зотини ўлим кўрқувидан халос этади ва ҳаётга маъно бағишлайди: У инсонлар

тенглигини ўрнатади, у инсонни “ташқи қисувлар”дан озод қила олади”.

Лекин Толстой тарғиб этган дин, моҳиятан «Инжил» га мос бўлса - да, расмий насронийлик черковига қарама – қарши эди. У динда икки муҳим томон – ахлоқий ва метафизик жиҳат борлигини таъкидлайди. Диннинг ахлоқий томонини буюк мутафаккир одамлар ҳаёти ҳақидаги ўғит-ҳар бир киши ва ҳамманинг қандай яшаши тўғрисидаги таълимот сифатида, жиҳатини эса нима учун одамларга бошқача эмас, айти ани шундай яшаш кераклигини тушунтирувчи таълимот тарзида талқин этади. Толстой наздида черков насронийликка фақат оғизда чақириб, аслида уни тўғридан-тўғри инкор қилади: У муайян ижтимоий вазифани бажаришга қаратилган, яъни черков насронийликни - Исонинг метафизик таълимотини давлат талабларига мослаб, шундан келиб чиққан ҳолда мавжуд ҳаётга ҳеч қандай талаб қўймайдиган, одамлар қандай яшасалар, шундай яшайверишларига халақит бермайдиган ҳолга келтириб қўйган; расмий диний доиралар одамларга нисбатан ахлоқий талабларни ихтиёрийлик даражасига тушириб, уларни ташқи ибодат ва маросимлар билан алмаштирганлар. Аслида эса насронийлик, биринчидан, одамга ҳаётнинг ахлоқий қоидаларини тақдим этиши, иккинчидан, унга асосий ҳақиқатни англаб, ахлоқий қоидалар асосида умр кечирган одамгина Ердаги ўз ҳаётини яхшилаши мумкинлигини тушунтириш лозим. «...Динлар, - дейди Толстой, - ўз ташқи кўринишларига кўра ҳар турли, бироқ улар асос - ибтидоларига кўра бир хилдир...» Унинг бу фикри, бир томондан, Қуръони каримдаги аҳли китобларга бўлган муносабатни эслатса, иккинчи томондан, Жалолиддин Румийнинг “Бу ер дунёдир ва шунинг учун ҳам диннинг бир бўлиши мумкин эмас... Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир кулоқ, бир тил ҳолига келади”, - деган сўзларини ёдга солади⁵⁵.

Толстой учун Худо осмонда эмас, киши қалбида ҳамма нарса мавжуд. У- на маконда, на замонда: на ибтидога на интиҳога эга. Худо – туганмас, чексиз, абадий. Мутафаккирнинг бу қарашлари ҳам тасаввуф фалсафасига яқин: Толстой Худо ҳамма нарсанинг Ибтидоси деб билади ва ўша илоҳий Ибтидонинг бир қисми инсонда мавжудлигини айтади. Шу илоҳий қисмни кўпайтириш ёки камайтириши инсоннинг ўз қўлида; кўпайтириши учун у ўз эҳтиросларини енгиши ва қалбидаги муҳаббатни кучайтириши лозим; бунга эришишнинг воситаси, ўзингга бошқалар қандай муносабатда бўлишларини хоҳласанг, бошқаларга ўзинг ҳам шундай муносабатда бўл, деган ҳикматга амал қилишдир. Ҳақиқий диндор одам Худони билиш ва яшаш - бир хил нарса, эканига,

⁵⁵ Толстой Л. Я верю. М., Вся Москвы, 1990. С. 164.

Ташаккур сенга сени севаман менда яшаётган Эгам, деган хулосага келиши керак, яъни бутун қалбини илоҳий Ибтидога бўшатиб бериши лозим.

Албатта, келтирилган бу мисол ва муқоясалардан Толстой сўфий экан-ку, деган хулоса чиқмаслиги керак. Фақат мутафаккир динларнинг моҳияти битта эканини ва насроний черков уни бузиб талқин этишини таъкидлаганини айтмоқчимиз холос. Толстой диний қарашларининг муҳим аҳамияти шундаки, у ахлоқнинг моҳиятини динда эмас, аксинча, диннинг моҳиятини ахлоқда кўради. Дарҳақиқат, буюк мутафаккирнинг илоҳиёт, фалсафа, динга бағишланган рисоаларида ва бадий асарларида насронийликнинг моҳиятини ўз яқинини севиш ва зулмга зўровонлик билан қаршилик кўрсатмаслик - ғайризўравонлик ҳақидаги ахлоқий таълимотга тақалганини илғаш қийин эмас.

Улуғ аллома “Ҳаёт ҳақида” деган китобида муҳаббат муаамосига алоҳида тўхталади. «Муҳаббат, умуман кимгадир эзгулик иташ демакдир... Мана, мен боламни, хотинимни, юртимни севаман, яъни болам, хотиним, юртимга бошқа болаларга, хотинлар ва юртларга кўра кўпроқ эзгулик истайман”, - дейди донишманд.⁵⁶ Айни пайтда муҳаббатнинг фақат сўз эмас, бошқалар манфаатини кўзловчи ҳаракат эканини таъкидлайди: муҳаббат келажакда бўлмайди, у фақат ҳозирги замондаги фаолиятдир. Муҳаббатни ҳозирги замонда намоён этмаган киши муҳаббатдан йироқ: ўз ҳаёти маъносини тушунмайдиган одамларда муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт маъносини англаб етган инсонгина ўлимдан кўрқмайди. Бу ҳақда мутафаккир шундай деб ёзади: «Инсоннинг фаолият доираси қанчалик тор бўлмасин - Исоми у, Сукротми, меҳрибонми, номаълумми, мард қариями, йигитчами, аёлми - агар у ўзгалар манфаати учун ўз шахсидан кечиб яшаса, бу ерда, мана шу ҳаётда дунё билан ўлим билмайдиган янгича бир муносабатга, барча одамлар учун умрнинг маъноси ҳисобланган муносабатга киришади»⁵⁷. Толстойнинг фикрига кўра, инсон ҳаёти эзгуликка интилишдан иборат, инсон нимагаки интилса, ўшанга эришади. Агар инсон ҳайвоний умр кечиришни ҳаёт тарзим деб қабул қилса, унга ўлим ва изтироб ёвузлик бўлиб кўринади. Ўлим ва изтироб инсон учун фақат ўз инсоний ҳаёт чегарасидан чиққандагина мавжуддир. Инсоний ҳаёт қонунлари асосида яшаган кишига эса на ўлим бор, на изтироб. Зеро, у ўзидан кечиб, ўзлигини топган, Худога етишган комил инсондир.

Лев Толстой худосизликни қоралайди, хусусан, энди диннинг кераги йўқ, унинг ўрнини илм-фан эгаллади, деган фикрларни

⁵⁶ Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. Т. 17. С. 81.

⁵⁷ СЕша манба. С. 111.

калтабинлик деб атайди. Зеро, илм-фан кашфиётлари давр ўтиши билан инкор этилиши, яъни кечаги илмий ҳақиқатлар эскириб, янги илмий ҳақиқатларнинг пайдо бўлиши инсоният тарихида тўхтамайди жаратди. Дин эса ўзгармайди, эзгулик ва муҳаббат эскирмайди. Илмий кашфиётларнинг баъзилари инсонни йўқотишга қаратилган, дин эса инсонни бихтиёр этишни, комилликка етказишни ўз мақсади деб билади. Илм фақат диний-ахлоқий моҳият билан суғорилгандагина инсон бахти учун, эзгу ғоялар учун хизмат қилади. Хуллас, буюк, рус мутафаккири талқинидаги дин энг юксак ахлоқий ҳодиса сифатида, инсоннинг виждони ва бурчи тарзида намоён бўлади.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг тараққий топишида буюк файласуф, ўзига хос шоир **Владимир Сергеевич Соловьёв**нинг (1853 - 1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эзгуликни оқлаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897 - 1893) китоби алоҳида аҳами-ятга эга. Унинг биринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар учлиги асосий ўринни эгаллайди.

Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомилликка тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолайик деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа ҳайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий хатти-ҳаракат тамойили эмас, бепарда ҳолида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, ахлоқийлик қошида ўзининг очик кўринишда амалга ошув ҳуқуқини йўқотади, яъни ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, Декартга мансуб тафаккурнинг моҳияти ҳақидаги машҳур ибора ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: «**Мен уяляпманми, демак, мавжудман**, нафақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, - мен ўз ҳайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен ҳали ҳам одам сифатида мавжудман»⁵⁸.

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундирилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан у ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўқотади, яъни болалар ҳам ота-оналари каби бу дунёда нафақат гуноҳ қила-қила, охир ўлимга маҳкум бўладилар, балки инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота-оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф қуйидагича

⁵⁸ Соловьёв В. Сочинения в 2 т. Т. 1. М., 1990. С. 124.

хулоса чиқаради: «Мана машъум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик моҳияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... улар (болалар - А.Ш.) бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аجدодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир»⁵⁹.

Соловьёв нуқтаи назаридан қараганда, ачиниш ва шафқат уятчанликка зарурий кўшимчалардир, зеро улар руҳимизнинг ҳайвоний жунбушларини чеклайдилар. Ачиниш ва шафқатнинг энг ёрқин мисоли сифатида файласуф онанинг заиф, ҳеч нарса қўлидан келмайдиган, бутунлай ўзига қарам чақалоққа - бир парча этга муносабатини келтиради. Бироқ шафқатлилиқни ахлоқийликнинг ягона таянчи деб қараш тўғри эмас. Бу борада Шопенхауэр хатога йўл қўяди, дейди Соловьёв. Чунки мечкай, ичкиликбоз ёки хотинбоз ҳам кўнгли бўш, шафқатли бўлиши мумкин, лекин бундай кишини ахлоқий шахс деб аташ мумкин эмас. Демак, уят инсон хатти-ҳаракатини бошқариб турувчи ахлоқий ҳодисадир.

Файласуф уч авлод - боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашишнинг уч хили тўғрисида – дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашиш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири - кечмиш, иккинчиси - ҳозирги замон ва учинчиси - келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жинсий алоқа йўқолмайди, балки моҳиятан ўзгаради, ҳайвоний ҳиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик зоҳидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуқтаи назардан хато, инсонийлик нуқтаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин эмас, унинг муайян феъл-атвориға, қилмишиға қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шуғулланган мутафаккирларнинг бир неча авлодиға дастуриламал бўлди, ҳозир ҳам донишмандликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур аҳлининг диққат марказидадир.

Энг янги давр ахлоқ фалсафасидаги асосий йўналишлар

⁵⁹ СЕша манба. С. 228.

Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас, тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига хос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси - уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, антропологик хусусиятга эгаллиги; иккинчиси - фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуқтаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот кууролига айланиши. Шунингдек, Оврўпа мутафаккирларининг Қадимги ва Ёрта асрлар Шарқ фалсафий тафаккурини инсон омили нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиши, унинг асосий йўналишлари ва методларини янгича шароитда қўллашга интилиши рўй берди. Энг янги давр файласуфлари учун ўз тафаккури исканжасида қолган, ўз буюклигидан, ишбилармонлигидан кибрланиб, ўз моҳиятининг асл маъносини ёдидан чиқариб қўйган, моҳиятига мос келмайдиган мавжудлик билан ўралишиб кун кечираётган инсонни моҳиятга қайтариш ва унга олий ахлоқий мавжудот сифатида муносабатда бўлиш масалалари муҳимдир. Зеро, бир эмас. икки жаҳон урушини амалга оширган, ўз нафси-ихтиёрига берилиб, ўзи ва ўзи яшаб турган сайёранинг ҳалок бўлиши мумкинлигини англаётган инсонни билиш, унинг ички дунёсини илғаш енгил юмуш эмаслиги аён бўлиб қолди. Энг янги давр одамнинг бу аҳволини Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан Дайлабий ривоят қилган, Ўаззолий «Ихё улум ад-дин»нинг «Тавба» китобида келтирилган қуйидаги ҳадис жуда яққол ифодалайди:

«Тонг отиб, кун ёришган ҳар саҳар, кун ботиб, шафақлар йўқолган ҳар кеча борки, унда икки фаришта тўрт хил овозда бир-бирига дейди: «Кошки бу халқ яратилмаса эди!» Бошқаси дейди: «Кошки, улар яратилганларидан сўнг, нима учун яратилганларини билсалар эди!» Яна бири дейди: «Кошки улар нима учун яратилганларини билганларидан сўнг, билганларига амал қилсалар эди!»⁶⁰

Бундай одамни тушуниш ва унга ўзининг аҳволини тушунтириш фақат анъанавий рационал йўл билан мумкин эмаслиги яққол сезила бошлади. Шу сабабли Энг янги фалсафий тафаккурда нораціонал усул етакчи ўрин эгаллади.

Энг янги давр тафаккурининг, шу жумладан, ахлоқ фалсафасининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг баъзи муҳим йўналишларига ўз даврдан илгарилаб кетган мутафаккирлар асос солдилар. Уларни даврлаштириш нуқтаи назаридан эмас, балки маънавий-руҳий жиҳатдан Энг янги даврга нисбат бериш мумкин.

⁶⁰ Абу Қомид Ўаззолий. Тавба китоби. Арабчадан Р.Зокид таржимаси. Т., Мовароуннакр, 2003, 120-б.

Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида ҳаёт фалсафаси, руҳий таҳлил, фалсафий антропология, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида ҳаёт фалсафаси йўналиши ноодатийлиги, камровлилиги ва гоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

Ҳаёт фалсафаси оқими ахлоқшунослиги. Ғарбий Оврўпада мумтоз рационалчиликка қарши ўзига хос раддия тарзида вужудга келган бу оқимда ҳаёт биринчи ўриндаги воқелик, кейинчалик маънавият ва моддиятга, онг ва борлиққа бўлинадиган узвий яхлитлик тарзида идрок этилади. Ундаги ҳаёт тушунчаси мураккаб, кўп маъноли, ўзининг аниқ бир талқинига эга эмас. Ҳаёт барча қатъий белгилаб қўйишларга қотиб қолишга қарши турадиган ижодий шахсийлашишнинг узвий жараёни, уни рационал тушунчалар воситасида англаб былмайди, у мураккаб ва кўп маъноли. Мазкур оқимга асос солган мутафаккир

Буюк олмон файласуфи **Фридрих Нитцше**дир (1844 - 1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедики...»(1883 - 1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1887), «Ҳукмронликка ихтиёр. Барча қадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1886 - 1888) сингари асарларида акс этган.

Нитцше ҳақида ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири - уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизликни, зўравонликни маъқулловчи, мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчи умумий фикр - уни инсон шахси озодлигини, инсон хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Нитцше одамларни уч тоифага бўлади: охирги одамлар, яхши одамлар ва ало одам (одамдан юксак одам). У Зардушт тилидан шундай дейди: «Қарангиз! Мен сизга энг охирги одамни кўрсатаман. «Муҳаббат - нимадир? Яратмоқ - нимадир? Интилмоқчи? Юлдуз дегани нима?» Охирги одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сакраб-сакраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охирги одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти-вақти билан андак заҳар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чўбон йўқ, ҳаммаси - пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма - тенг. Кимда-ким бошқача англаса, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. «Илгари бутун олам телба эди», - дейди уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. «Бахт-иқболни биз топганмиз», - деб айтади охирги одамлар ва кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «Мен шундай одамни севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун заҳмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, махлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз ҳалокатини истайди. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худди мана шундай - ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва бошқача умр кечирини билмайди».

Ало одам тўғрисида эса Нитцше қуйидагича фикрлайди: «Мен сизларга ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуғ тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирдингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми? Ало одам - заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга содиқ бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг, ўзлари биларми, билмасми, барибир, улар заҳарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам - лойка селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзлаяпман: У - ўша денгиз, унда сизнинг улуғ нафратингиз чўкиб кетгай. ...У - чакмоқ, у - телбалик!...»⁶¹.

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида «Алпомиш» достонига мурожаат қилайлик. Охирги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўғли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарф-лар билан ёзиладиган «Муҳаббат» сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Нитцше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса - заминнинг мазмуни. Шу сабабли Нитцше уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: «Бизнинг моҳиятимиз - ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад,

⁶¹ Ницше Ф. Зардушт таваллоси. И. Ёафуров таржимаси. «Тафаккур» журнали, 1995, 1- сон.

кутқарувчи инсон келиши керак. Худо ўлди, ва бизнинг истагимиз - ало одам яшасин»⁶². Бундай одам олдида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Даражалар пиллапоясида инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади, дейди файласуф. Бунинг учун, яъни ало одам бўлиш учун инсон анъанавий ахлоқий қадриятлардан кечиши керак: шафқатли эмас, шафқатсиз бўлиши лозим, рост - бор-йўғи қатъий амр, ёлғон эса - ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди - мана, Нитцшенинг қадриятларни қайта баҳолаши. «Ахлоқ,- дейди у,- инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги»⁶³. Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижасида ташқарида қўлланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талабэтади.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди - инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Нитцшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «Олмонлар - уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди - улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? - Deutschland, Deutschland uber alles, кўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...»⁶⁴.

Нитцшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ». «Мамлакатдан аксилсемитчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди».⁶⁵ Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «Ҳеч

⁶² Ўша манба.

⁶³ Ницше Ф. Сочинения в 2 т. т. 1. М., Мысль, 1990. С. 735.

⁶⁴ Ўша манба. С. 43.

⁶⁵ Ўша манба. С. 44.

канақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқларини пайвандлаш лозим!..». «Мен ҳатто олмонлар славян қонининг кучли аралашгани туфайли истеъдодли миллатлар каторига кирди деб ўйлайман»⁶⁶. Бу мисоллардан кейин Нитцшени ирқчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яҳудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини Исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эрксиз мавжудотга айлангириб қўйганликда айблади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Нитцше - Шопенхауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенхауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўринга қўйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этган эди. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан ниқоблашдан афзалдир. Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилиқ ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Демак, Нитцше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни фикрлар ортидаги тескари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасоний деб атади; файласуф ҳатто сўнгги асарларидан бирига «Аксилнасоний» номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади; «Мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», - дейди Нитцше. Сўнгги мактубларига эса унинг «Хочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан - майдалашиб кетган буюкликдан ғабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «Жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Нитцшега тааллуқли.

Нитцшенинг ахлоқшунослиги ва сиёсатшунослигида бўртиб кўзга ташланадиган фикр, бу – унинг демократияга тиш-тирноғи билан қарашлиги. Демократия, унинг наздида фақат бир ҳил «тараққиётга»- одамларнинг майдалашувига, ўзларининг тескарисига айланиб қолган мавжудот бўлишларига олиб келади: Ана шундай муқаррирлик билан инсониятнинг қум-қуйқаси пайдо

⁶⁶ Ўша манба. С. 45.

бўлади: ҳаммаси ниҳоятда бир ҳил, ниҳоятда кичик, ниҳоятда думалоқ ниҳоятда яшов ниҳоятда зерикарли,-дейди мутафаккир. Демократия ва социализмни у паст, қўйи майда инсон ҳукумронлигининг шакллари сифатида талқин этади. Агар биз ҳозирги энг илғор Ғарб демократияга назар ташлайдиган бўлсак, Нитцшенинг ҳавфсираши бежиз эмаслигига ишонамиз. Масалан, ўта демократик мамлакатнинг президенти ё бош вазири, дейлик аввал ўз мамлактада бир неча давлатлар делегацияларини қабул қилиш, шартномалари тузиш билан шуғулланиб сўнг, Африка ёки Яқин Шарқ мамлакатлари бўйлаб бир ҳафталик сафарга чиқди, қайтиб келгач икки-уч штат ё вилоятда рўй берган табиий офат оқибатлари билан шуғулланди. Натижада у солиқ декларациясини ўз вақтида тўлдириб беролмади. Айни шу пайтда ўша мамлакатларидаги хусусий этикдўзлик дўконига эга ёки тобутсозлик билан шуғулланадиган фуқаро ўз даромадини камайтириб кўрсатиш йўллари қидириб топишга уриниб, у ҳам солиқ декларациясини ўз вақтида тўлдирмади. Натижада миллат, мамлакат ва давлат манфаатларини йўлида тиним билмаган, шу манфаатларини қонундан устун кўрган одам билан ўз фойдасини кўзлаб қонунни бузган этикдўз ёки тобутсоз, бир ҳил жазога тортилади. Бунинг устига, этикдўз ё тобутсоз жаримасини тўлаб қутилиб кетаверади. Президент ёки бош, вазирнинг жазоси жаримани тўлаганидан кейин бошланади; газета, журнал, радио, телевидения-ҳаммаси раҳбарнинг қонунни бузганлиги ҳақида жар солади, уни ҳатто давлатни бошқаришга ахлоқий жиҳатдан номуносиб одам деб атай бошлайди. Ваҳолангки, ҳуқуқ ва ахлоқ ниқобини кийиб, раҳбарни шарманда қилишга киришган гуруҳнинг мақсади битта-уни ҳокимиятдан четлашиш, жуда бўлмаса, қайта сайланиш ёки тайинланиши имконидан маҳрум қилиш ҳамда шу йўл билан ўзгаларнинг ҳокимият теппасига келишини таъминлаш. Бу-ахлоқийлик ниқобидаги ахлоқсизлик. Мана шу ахлоқсизликни амалга оширишда-улкан инсонни бурдалаб-майдалаб ташлашда омма ва оммавий ахлоқ ёрдам беради. Омма эса Нитцше нуқтаи назаридан фақат қўйидаги уч ҳил ёндошувга лойиқ холос; улар «улуғ инсонларнинг зайи, қонсиз нусхалари... буюкларга қарашлик кўрсатувчи куч... буюкларнинг қўлидаги қурол». Ана энди Нитцше Ало одамни ахлоқдан, қонундан юксак туриши, ўзи қонун яратувчи. деб таърифлашини тушуниш мумкин.

Ғарб демократиясидаги, социализмдаги тенглик, баъзи ҳолларда адолатсизликка айланишининг тенглаштириш билан айнанлашувининг ҳавфи борлигини ицше олдиндан кўра билди. Ўта демократиянинг инсонга ҳавfli эканини АҚШ Президенти Бил Клинтон устидан олиб борилган суд ҳам кўрсатиб турибди. Бу ерда мамлакат, миллат манфаати эмас, АҚШ Президентига муҳолифат гуруҳнинг мақсади, ҳокимиятини қўлга олиш биринчи

ўринда турибди. Ахлоқийлик талаб қилаётган ботиний ва дахшатли ахлоқсизлиги шундаки, улар, жаҳон жамоатчилиги олдида АҚШ давлатини, унинг демократиясини, халқи сайлаб қўйган президентини шармандаи шармисор қилдилар, буларнинг ҳаммаси манфаат юзасидан қилинган, анъанавий ахлоқий ва демократик мезонлар доирасидаги ишлардир. Шу нуқтаи назардан караганда, Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йўли борлиги, биз ўз ҳуқуқий давлатимизни кимлардандир нусха кўчириш йўли билан эмас, балки ўзимизга хос Шарқона демократияни, нафақат ҳуқуқий балки ахлоқий демократияни жорий этиш йўли билан қуришимиз тўғрисидаги ниҳоятда эътиборли ва қадрлашга лойиқ.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитцшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. У социализмнинг қисқа вақт оралиғида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишини айтади, уни «дахшат ҳукмронлиги» деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Мао Цзе Дун, Пол Пот, Шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатағонлар воситасидагина сақлаб турди. Нитцше энг тинч даврларда, уруш хаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитцше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Сталин ва Ҳитлер қатағонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатларнинг қуролли кучлар эмас, балки «ўзаро фойдалилик» тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифоқнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан «ўзаро фойдалилик» эканига, пул бирлиги «евро»нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Бироқ буларнинг ҳаммаси Нитцше қиёфасининг бир жиҳати, унинг иккинчи жиҳати ҳам бор: бир томондан, табиий танлов йўли билан, иккинчи томондан - миллионлаб ожиз ва омадсизларни зўрлик билан йўқотиш йўли орқали келажак одамини яратиш керак. Нитцше, паст ирқларда, масалан, қора танлиларда, оғриқни

ҳис қилиш қобилияти кам, дейди. Бошқа бир ўринда у, ҳаёт - урушлар натижаси, жамият - уруш қуроли, урушдан бош тортиш катта миқёсдаги ҳаётдан бош тортмоқ демакдир, деган фикрни айтади. Нитцше инсоният келажагида икки йўналишни кўрди: бири - социализм, иккинчиси - фашизм, у социализмнинг террорлари-ю тенглаштиришларидан нафратланиб, фашизмга ён босди. Шу маънода буюк олмон ёзувчиси Томас Маннинг, Нитцше фашизмни эмас, фашизм Нитцшени бунёдга келтирди, деган фикри ҳам диққатга сазовор.⁶⁷

Хуллас, Нитцше ахлоқий таълимоти ғоят ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси - синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Нитцшенинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфи янги ва ниҳоятда миқёсли фалсафий йўналиш яратди. Биз истаймизми, йўқми, унинг таълимоти кўпгина нуқсонларга қарамай, жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда.

Рухий таҳлил мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари. Рухий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. ХХ аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов-шувлар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро, минг йиллардан буён ўқитилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган руҳшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширилди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим **Зигмунд Фройд** - Зигисмунд Шломо (1856 - 1939) эди.

Гап шундаки, академик руҳшунослик табиий фанлар лабораториясининг усулларини қўллаб, виждон, қадриятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиш - руҳшунослик муаммолари тизимига кирмайдиган метафизик тушунчалар, деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул қилинган майда масалалар билан шуғулланиб келарди; у ўзининг асосий объекти - қалбни назардан қочириб, умумий, ёшга, касбга доир руҳий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийятларнинг шаклланишига, яъни руҳий «мурватлар»га эътиборни қаратиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, қадриятлар сингари ходисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига суянибгина ахлоқий муаммоларга мурожаат қилмасдан руҳий касалликни муваффақиятли даволаш муаммосини ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

⁶⁷ Қаранг: Манн Т. Собрание сочинений в 10 т. Т. 10. М., ГИХЛ, 1961. С. 383.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголди, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, онгга айланмаган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онголди онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис-туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интиланган фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл қўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита - билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалати ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси - тақиқланган интилишларнинг ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис-туйғулар назорат туфайли, ҳатто ўн йиллардан сўнг онгга чиқсалар-да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайдилар. Онголди ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, де-йиш мумкин, унинг онгга айланиш имкони бор, у онгланмаган ҳолат билан онг ўрталиғида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиқсиз эҳтирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийлашувига қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб беради. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро, тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиши туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу ваддан буюк таҳлилчи-файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади.

Фройд онгланмаган ҳолатни инсон қалбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ҳовузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини даҳшатга соладиган тубан, ҳайвоний ҳолатлар - жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиш натижасида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс хоҳиш-истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран, тушларида, хаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очиқ жинсий ҳирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлиқ бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга хаёли, ҳалол, мулойим шахс сифатида кўринишга уринади. Бу уриниш бировларни

иккиюзламачиликка ёки мавжуд ҳаётий қадриятларни ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга олиб келса, бошқалар учун у руҳий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий касалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «ярамас» истакларни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро, улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидомизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсоният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун кўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мутлақлаштиришда айблаганларга қарши Фройд, бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади; бу таъкидлашдан инсоннинг руҳий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда у тушунарли бўлади; агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўгирсак, у ҳолда, шубҳасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқлашимиз мумкин, деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлоқий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бироқ, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, кўрқув, айбни ҳис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлоқий ҳодисаларни асосан «Эдип комплекси»га олиб бориб тақаб қўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «Янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», – деган эди.⁶⁸ Дарҳақиқат, руҳий таҳлилнинг кейинги тараққиёти – фройдчилик ва янги фройдчилик бош-қача йўлдан, руҳий таҳлил асосчиси назарияларини танқи-дий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм сингари таҳлилчи-файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Имкон нуқтаи назаридан фақат улардан бири - Фроммнинг ахлоқий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900 - 1980) асосий диққатини инсон қалбининг ахлоқий талабларга муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (биофиллик) ва ўликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати» (1956), «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик

⁶⁸ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С. 209.

кобилияти» (1964), «Инсон ўзи учун» (1967) каби асарларида ахлоқий муаммоларга кенг ўрин берилган.

Эрих Фромм инсон ҳаётини «санъат», ахлоқни эса «яшаш санъати», ахлоқшуносликни эса инсон ҳақидаги назарий фан деб атайди. Бироқ инсон ана шу «яшаш санъати»га кўп ҳолларда амал қилмайди, яъни ўзига, ўзининг мавжудлигига эътибор бермайди. Мутафаккир шу боис алам ва ачиниш аралаш шундай деб ёзади: «Инсон учун ўзининг хусусий ҳаёти ва яшаш санъатидан бошқа ҳамма нарса муҳим. У ўзидан бошқа ҳамма нарса учун яшайди. Ҳолбуки, ахлоқ яшаш санъати борасида комилликка эришиш учун зарур бўлган меъёрлар мажмуъидан иборат экан, ахлоқий тамойиллар ҳаёт табиатига, хусусан, инсоний мавжудлик табиатига мос келмоғи лозим. Ҳар қандай ҳаёт табиатининг умумий тамойили ўз хусусий мавжудлигини асраш ва барқарор этишдан иборатдир»⁶⁹.

Шундай қилиб, ахлоқ инсоннинг гўзал яшашини, энг аввало ўзи учун яшашини таъминлаши керак. Фазилат - инсоннинг ноёб индивидуаллиги. Сиз индивидуаллигини намоён эта олган одамгина фазилатли ҳисобланмоғи лозим, зеро инсоннинг ҳаёти ҳамма нарсадан устун ва қимматлидир. Фромм ўз ахлоқий қарашларини ана шу нуқтаи назардан туриб ўртага ташлайди ва ҳимоя қилади.

Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ҳодиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга хос ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожеий ҳолатдир. Чунки инсон, ҳайвоний даражага қайтсада, у бирор-бир сония одам эканини унутмайди, демак, ёвузлик масалани ҳал қилишнинг йўли сифатида уни ҳеч қачон қониқтирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати - ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга фожиавий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора моҳиятимизга яқинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан моҳиятимизнинг ўсиб борувчи бегоналашуви демакдир.

Инсон ортга ва олдинга интилишга, бошқача айтганда, эзгулик ва ёвузликка мойил. Токи иккала майл тенг экан, агар у ўз аҳволини англаб етишга қобил бўлса, танлаш борасида эркин. Бироқ, агар инсоннинг юраги тош қотиб, майллари ортиқ тенглашмайдиган даражага келса, у бундан буён танловда эркин бўлолмайди. Инсон то танлаш эрки қолмайдиган нуқтагача ўз хатти-ҳаракатига жавобгардир. Инсон юраги қанчалик тош бўлмасин, у инсоний юрак бўлиб қолаверади. Биз инсон бўлиб туғилганмиз ва шу боис олдимизда доимо қарор қабул қилиш масаласи кўндаланг туради. Сиз мақсадларимиз билан бирга, биз

⁶⁹ Фромм Э. Человек для себя. Минск, Харвест, 2004. С. 33.

воситаларимизни ҳам танлашимиз керак. Агар кимки ҳаётга бефарқ, лоқайд қараса, ундай одамнинг эзгуликни танлашига умид йўқ.

Фройд қарашлари ҳақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати нафақат биологик, балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни қарама-қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иқтисодий, руҳий ва мафкуравий жиҳатлар бир-бири билан узвий алоқадор эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтади. Бироқ Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, руҳий таҳлил жараёнидан асосий мақсад - устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва руҳий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради.

Руҳий таҳлилгача бўлган тафаккурда, агар инсон ўз гапига ўзи ишонса, у ҳақиқатни гапираётган ҳисобланарди. Руҳий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб - бешафқатлик. У хатти-ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб билади, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиляпти деб ўйлайди, аммо асосий сабаб - унинг шуҳратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон нафақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Руҳий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобикқа ўралган-у, қайсилари унинг феъл-атвори тизимида илдизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Руҳий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз-у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, руҳий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу - ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатдаги икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу - ҳаракат, ором эмас, фаоллик - кузатиш эмас. Севиш - олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини - ҳиссиёти, билими, кечинмаларини ўзгага бағишлайди. Буни у ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқорида таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди.

Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда, четдан юкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан таклиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин-эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу - бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўр-лик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу - қўрқув ёки қўл қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Фроммнинг фикрига кўра, индустриал жамиятда ҳақиқий муҳаббат камдан-кам учрайди. Ёз фарзандларини том маънода севган ота-оналар ҳам умумий қоидадаги истиснодир. Никоҳда эса муҳаббат деб бутунлай бошқа сабаб, бошқа ҳислар тушунилади. Унда ҳатто севги тасаввури ҳам бузилади. Бу айнан инсон ўзини муҳаббатнинг «мўъжиза қуши»ни қўлга киритдим деб ҳисоблаган пайтда рўй беради. Муҳаббатнинг йўқолишига гўё муҳаббатни қўлга киритиб олиш мумкин деган нотўғри тасаввур олиб келади. Шу боис кўп ҳолларда муҳаббатдан бошланган никоҳ икки эгаллик қилувчининг, жуфтлашган икки худбиннинг ҳамдўстлигига айланади. Бироқ муаммо никоҳда эмас, балки икки томон шахсининг истемолчилик хусусияти билан боғлиқ. Муҳаббатга мавжуд бўлиш, ўзини ифодалаш қобилияти тарзида эмас, балки маъбудга қарагандек муносабатда бўлиш ана шундан келиб чиқади. Шу боис бирга яшашнинг тизимини ўзгартиришга, яъни кўпхотинлилик, жазманбозлик, жамоавий жинсий алоқа ва ҳоказоларга интилиш - бор-йўғи ҳақиқий муҳаббат қийинчиликларини енгиб ўтиш учун йўл қидириш. Агар инсон ўз «ярмини» топиш ва севиш бахтига эришса, у бошқа жуфт излашга ҳеч қачон интилмайди, бутун борлигини ўз севиклисига бўлган муҳаббатга бағишлайди. Умуман, Фромм тақдим этган шахс тизимида муҳаббат диний ҳиссиёт ва дунёқараш билан биргаликда марказий ўринни эгаллайди.

Руҳий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шуни таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиғи, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бу - тоталитар тузум, мустамлакачилик мафқурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Руҳий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «доҳийлар» қалбининг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш

кудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «Одам оласи ичида» деган мақоли бор-ку! Руҳий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалигини, қандайлигини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оққа» айлантириш мумкинлигини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан қараганда, Президент Ислон Каримов ўзининг машҳур суҳбатларидан бирида Нитцше ва Фройд меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ғоят муҳимлигини таъкидлагани алоҳида диққатга сазовор.⁷⁰

Экзистенциячилик ахлоқ валсафаси. XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлоқий йўналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуқтаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас.

Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон идеал, умумтарихий мақсадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш кўриши оқибатида рўй берадиган ходиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидойиликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгиловчи оддий ходиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлолмади, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидойилик эса айнан барча ижтимоий барқарор қадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризқи каби излаган бир пайтда юз кўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, нораціонал воқеа-ходисалар гирдобига тушиб қолган пайтида қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон ахлоқ фалсафасида экзистенциячилик икки йўналишда – диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндаларидан бири олмон файласуфи **Карл Ясперс**дир (1883 - 1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати»(1932), «Фалсафий эътиқод»(1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

Инсон билан ҳайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани

⁷⁰ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси–ҳалқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000, 505–б.

Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсадан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро, у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. «Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан, билганидан кўра каттароқдир. У ҳамма ҳодисаларда бир хил бўлолмайди; у - йўлдир», - дейди файласуф.⁷¹ Бу фикр ҳам бутун инсониятга, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Ҳеч қачон инсон ҳақида узил-кесил хулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперснинг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топган» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун ҳеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламини тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш теваарак-атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни ҳеч қачон яхлитлигича била олмайди.

Инсоннинг ҳақиқий қадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яккалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг қадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир-бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бутунлай нотўғри. Зеро, гап одамларнинг руҳий тадқиқотга бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл-атвори ва қобилияти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқе сифатида ҳам тўғри эмас, нари борганда, одамлар қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлишлари мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликда мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объективлаштириб бўлмайдиган қадриятлар тенглиги, абадий руҳ сифатидаги яккаликлар қадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой қаромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан-бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат-эҳтиромни англатадиган тенгликдир.

Инсоннинг экзистенция тарзида ўз эркини - трансценденция неъматини кўриши муҳимдир. Ёшанда инсон борлигининг эрки трансценденция раҳбарлигида унинг барча имкониятлари моясига

⁷¹ Ясперс К. Смысль и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 378.

айланади; ана шу трансценденция, Яккаю Ягонанинг шарофати билан инсон ўз хусусий яккалигига эришади. Бу раҳбарлик дунёдаги барча бошқа раҳбарликлардан ажралиб туради, чунки у объектив, бир маъноли бўла олмайди; у инсоннинг тўла эркинлигига мос тушади, зеро у ўз эътиқодининг эрки билангина юзага чиқади. Тангри даъвати анъаналар ва теварак-атрофдаги дунёга юз очган якка инсон учун худди ўз эътиқоди сифатида янграйди. Гарчанд инсон Худо нимани хоҳлаётганини билишда объектив кафолатга эга бўлмасада, ўз ички теранлигидан келиб чиқиб, қарор қабул қилар экан, у Тангри иродасига бўйсундим, деб ҳисоблайди.

Худонинг раҳнамолиги инсоннинг ўз фаолияти ҳақидаги мулоҳазаси орқали амалга ошади. Бундай мулоҳаза кишини ҳаракатдан тўхтатади, ҳаракатга ундайди, хатоларини тузатиб туради. Бироқ, аслида, инсон ҳеч қачон бутунлай ва фақат ўз мулоҳазаларига суяниши мумкин эмас. Унга бош-қаларнинг мулоҳазалари ҳам зарур. Гарчанд бамаъни кишиларнинг мулоҳазалари бу ҳаётда инсон эриша оладиган ягона йўлланма эсада, бироқ у охир-оқибатда ҳал қилувчи омил бўла олмайди. Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбадан кел-яптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб боровчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади: «У ишончнинг қатъийлигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни тақиқлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди»⁷². Зеро, ўзига тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мутлақ ишонч, кибр олабий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қилади. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улуғвор ҳолатлардагина эшитиши мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлоқийлиги даражасини белгилувчи омил сифатида намоён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири **Жан-Поль Сартр**дир (1905 - 1980). У экзистенциячиликнинг даҳрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машҳур.

Сартрнинг фикрига кўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар

⁷² Ўша манба. С. 454.

мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу - фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини-ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини-ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз».⁷³ Зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқли, тахмин қилганимиздан анча катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлғон гапираётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «Ҳамма шунақа қилса нима бўлади»? деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутаяди. Зеро, содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми»? дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни моҳиятан бир ўзи қарор

⁷³ Сартр Ж.П. Экзистенциализм тасвирисида. А.Шер таржимаси. «Жақон адабиёти» журнали, 1997, 5 – сон, 182 – б.

қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у халақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп, турли имкониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маъниси ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро, маъниси бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, трамвайлар - буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниб ва ҳ.к. Бир сўз билан айтганда, **ўзи-учун ўзгалар-учун** бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими - бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, - деб ёзади Сартр, - ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир».⁷⁴

Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд теварак дунё бегона маъниларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнамо ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина - ҳукмрон бўлади, инкор этсам - ҳар қандай куч-қудратини йўқотади. Шу боис кўрқоқ ёки қаҳрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, кўрқоқ кўрқоқлиги

⁷⁴ Ўша манба, 192 –б.

учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси кўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини кўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани - албатта кўрқоқ дегани эмас, чунки кўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқибатида юзага келади. Ҳамма вақт кўрқоқ учун кўрқоқ, қаҳрамон учун қаҳрамон бўлмасликнинг имкони бор.

Сартр экзистенциячилик муҳолифларига қарши фикр билдирад экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушкун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш кўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу - инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамиз».⁷⁵

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Ўрб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китобга ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

Байризуравонлик ахлоқшунослиги. Инсоният тарихи мобайнида қадимда илгари сурилган ғоялар кейинчалик моҳиятан янгиланган, ўзгарган ҳолда яна майдонга чиқишини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса ахлоқшунослик соҳасига ҳам тегишли. XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмасдан курашиш - ғайризуравонлик ахлоқшунослиги ана шундай «янгиланган эски ғоя»лардан.

Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, камайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва Ёрта асрлардаги Шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли - унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндашувни қадимги хиндлар ва хитойларда (йўга, жайнчилик, буддхачилик, даочилик), насронийликдаги Исо алайҳиссалом даъватларида, мусулмонликдаги тасаввуф намояндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр-тоқат, Худога ташлаб қўйиш орқали

⁷⁵ Ўша манба, 193 – б.

амалга ошириш мумкин деб билганлар. Агар ҳазрати Исо ўз умматларига «Енг юзингга урса, чап юзингни тут», деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тариқатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ўз хикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

*Золим агар жафо қилса, Аллоҳ, дегил,
Илкинг очиб, дуо айлаб, бўйун сунгил.*⁷⁶

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмаслик ана шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунитишни эмас, балки курашишни тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф-ахлоқшунос **Хенри Дэвид Торо** (1817 - 1862) туради. Бу йўналиш доирасида ке-йинчалик, XX аср бошларида Лев Толстой (1828 - 1910), ке-йинроқ буюк хинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869 - 1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929 - 1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, АҚШдаги Альберт Айнштейн институти директори профессор Жин Шарп, Польша Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, Россия Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача Уолден кўли бўйида кулба қуриб, деҳқончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзади. Бундан ташқари у «Фуқаровий итотсизлик», «Массачусетдаги қулчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо ҳаётда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тортади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун қамаб қўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони қамоқдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти-ҳаракатини қуйидагича тушунтиради: «Менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўлдириш учун милтиқ сотиб олишларини кузатиб туришга

⁷⁶ Яссавий. Девони кикмат. Т., Ё. Булом номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1992, 35 – б.

иштиёқ йўқ». ⁷⁷ Мутафаккир кулдорлик ҳукм сураётган Америка Қўшма Штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва бошқаларни ҳам шунга чақиради.

Торо ғайризўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, агар минглаб одамлар солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; аксинча, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатга зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади. Фуқаровий итоатсизликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳамманинг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич, Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчлик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликкина пировард мақсадга кўнгилдагидек етказиши мумкин.

Биз аввалги бобда ахлоқий қарашларини кўриб ўтганимиз буюк рус ёзувчиси, мутафаккир Лев Толстойнинг ғайризўравонлик масаласига ёндашуви мазкур йўналишнинг асл моҳиятини очиқ беришга кўмаклашади. Буни биз учун маълум маънода ноёб бўлган ҳужжатда – унинг ўзбек зиёлиси Убайдулла Хўжаев билан ёзишмасида кўришимиз мумкин. (Мазкур ёзишмани ушбу дарслик муаллифи ишлаган «Гулистон» журналида ўтган асрнинг 60-йиллари сўнггида чоп этишга уринишлар бўлган. Лекин «душманни жисман йўқ қилиш керак» деган ноинсоний большевикча мафкурага асосланган мустабид тузум цензураси ёвузлик қилган кимсага адашган инсон сифатида қарашни, унга меҳр-мурувват, муҳаббат кўрсатиш лозимлигини тарғиб этувчи ғайризўравонлик руҳидаги буюк рус мутафаккирининг мактубини эълон қилишни қатъиян тақиқлаб қўйган эди. Фақат мустақиллик берган эркинлик туфайли бу ёзишмани чоп этиш имкон туғилди). Ҳар иккала мактубни тўлиқ келтирамиз:

<p style="text-align: center;">Убайдулла Асадуллахўжа ўглининг Лев Толстойга йўллаган мактуби</p> <p style="text-align: center;">Ҳурматли Николаевич!</p> <p style="text-align: right;">Лев</p>	<p style="text-align: center;">Лев Толстойнинг жавоб мактуби</p> <p style="text-align: center;">Убайдулла Асадуллаевич!</p> <p style="text-align: center;"><i>Сиз мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум</i></p>
--	---

⁷⁷ Торо Г. Уолден или жизнь в песу. М., Наука, 1980. С. 416.

Мен сизни безовта қилишни хоҳламасам-да, ушбу мактубим орқали ўзим учун шубҳали туюлган «ёвузликка ёвузлик қилмаслик» ҳақидаги саволга жавоб олиш учун мурожат қилишга жазм этдим. «Ёвузликка ёвузлик қилмаслик» ҳақидаги гап сўзсиз ҳақиқат эканлигини эътироф этсам-да, қуйида келтирилаётган воқеадан кейин қандай ҳаракат қилиш лозимлигини билмайман. Ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермаслик нафақат мен амал қиладиган Ислом дини ва дунёқарашига, балки Инжил ва Таврот талабларига ҳам тўлиқ мос келади. Менимча, «ёвузликка ёвузлик қилмаслик»нинг асосида «Агар бирор киши қайдадир ёвузлик қилса, бу билан битта ёвузлик содир этилади, агар мен ўша ёвузликка қаршилик қилсам ва қасос олсам, табиийки, бунинг оқибатида битта ёвузлик ўрнига иккита ёвузлик содир этилган бўлади. Агар мен қаршилик қилмасам, ёвузлик кўпая олмайди ва битталигича қолади», - деган ҳақиқат ётади. Шундай қилиб, қаршилик ва бошқа йўллар билан ёвузликни иложи борича камайтириш керак деган хулоса чиқади. Фараз қилайликки, мен қандайдир бир кишининг бутун бир уйни, шаҳарни ёқиб юбориш, поезд ё кемани ҳалокатга учратиш,

бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан ёвузлик қилиш маъқул эмасми?

Авф этасиз, саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган омор (идеал)ни билдиради. Оморни таомилнинг оддий қоидаси деб билиш эса катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи оморгина омор бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан дарак бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат омили ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббатни талаб этиш - ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир, шунинг учун ун адо этишга интилиш ҳам керак эмас деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир

⁷⁸ «Қалб кўзи» газетаси 1998 й., 23 – сон.

ўнлаб-юзлаб ва минглаб
кишиларнинг ҳалок бўлишига
олиб келиши керак бўлган
катта ёвузлик
қилмоқчилигидан хабардорман.
Инсоний нуқтаи назардан
қараганда, мен
тайёрланаётган шу
ёвузликнинг олдини олиш
чораларини кўришим лозим.
Аммо бунинг учун ёвузлик
қилмоқчи бўлган ўша кишини
ўзининг қабих ниятини амалга
оширмасдан йўқ қилмасликдан
бошқа чорам бўлмас балки.
Менинг у ёвузни йўқотиш
билан қилган ёвузлим ўнлаб,
юзлаб ва минглаб кишининг
қутқарилиши туфайли олди
олинган жуда катта ёвузлик
олдида ҳеч нарса эмас. Мен
ўзимнинг ҳаракатимни ёвузлик
эмас, ундан ҳам катта
ёвузликни олдини олишнинг
ягона йўли деган бўлар эдим.

Менинг фикрим шундай
аммо, унинг тўғри ёки
нотўғри эканлигини
билмайман, шунинг учун ҳам
узоқ иккиланишлардан сўнг,
тушунтириб беришингизни
сўраб, Сизга мурожаат
қилишга жазм этдим.

Агар мени жуда
қизиқтирган бу саволга
ўзингизнинг шаҳрингизни раво
кўрсангиз, абадул абад Сиздан
миннатдор бўлар эдим.

Менинг турар жойим:
Саратов шаҳри, Юренков уйи,
ҳуқуқшунослик бўлими, Хўжаев
Убайдулла Асадуллаевичга.
Сизга сидқидилдан содиқ
мусулмон

одамни эслатади. Йўлда
манзилингга тикка бор деб
унинг қўлига компас
тутқазганлар, у бўлса компас
кўрсатган тўғри йўлдан ўтиб
бўлмайдиган тўсиқлар, тоғлар,
дарёлар ва ҳоказолар бор, шу
сабабли ҳам мен мумкин қадар
мутлақо тўғри йўлга тушиб
олиш учун компасга риоя қилиб
ўтирмай бошим оққан четга
қараб кетаверишим мумкин,
деб туриб олади. Қаршилиқ
кўрсатмасликни ҳам ўз ичига
оладиган меҳр-муҳаббат
масаласида эса компас доимо
нима қилиш кераклигини
(сайёҳга йўналишни)
кўрсатадиган ахлоқий-диний
туйғудир: одамнинг хатти-
ҳаракатларидан келиб
чиқадиган оқибатлар эса унга
ҳеч қачон аён бўлмайди. Шунга
кўра, сайёҳ учун компас
кўрсатган мутлақ тўғри
йўналишга мумкин қадар
яқинроқ юриш бирдан-бир
раҳнамо бўлганидек, ахлоқий
омолга мумкин қадар яқин
бўлишга интилиш-инсон учун
бирдан-бир раҳнамо бўлиши
керак.

Саволингизга берган
жавобим Сизни
қаноатлантира олса, гоят
хурсан бўлур эдим.

Лев Толстой.
Ясная Поляна,
1909 йил 5 июн⁷⁸

<i>Уб. А. Хўжаев. 1909 йил, 28 май Саратов ш.</i>	
---	--

Толстой жавоб мактубининг аҳамияти шундаки унда ёвузликнинг каттаси ҳам, кичиги ҳам ёвузлик; катта ёвузликни йўқотиш учун кичик ёвузликдан кечишнинг ўзи инсондан жуда катта сабот, чидам ва ирода кучини талаб этади. Одамларнинг асосий кўпчилиги ҳозирги пайтда ҳам Убайдулла Хўжаевга ўхшаш фикрлаш тарзи билан яшайди, чунки ёвузликни ёвузлик билан енгиш - энг осон йўл. Лекин бунда ёвузлик билан бирга инсон ҳам ҳалок бўлади, инсонни эмас, ёвузликни ҳалок этган ҳолда инсонни сақлаб қолиш жуда оғир иш. Толстой ана шу оғир йўл тарафдори.

Торо ва Толстой ғояларини асримизда **Ганди** ва **Кинг** янада юксак поғонага кўтардилар. Ганди ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғлайди ва душманга ҳам меҳрни дариф тутмасликка чорлайди. Ганди Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «Инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутулиши мумкин. Ҳазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. Ҳазабга Ҳазаб билан жавоб бериш Ҳазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».⁷⁹

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган экан, АҚШнинг машҳур Президенти Линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир Линкольнни кўрарга кўзи йўқ Стэнтон деган киши сайловолди кампаниясида кўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга ради, минг хил гуноҳда айб-лайди, масхаралайди, ҳатто унинг ташқи кўриниши ус-тидан кулади. Линкольн Президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айнан ана шу Стэнтонни кўрсатади. Атрофидагилар унга: «Жаноб Президент, Сиз хато қиляпсиз, у Сизнинг душманингиз, унинг Сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда Линкольн бундай деб жавоб беради: «Ҳа, жаноб Стэнтонни биламан. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор-бир лойиқ америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, Линкольн ўлдирилади. Ёшанда қабр устида сўзланган барча нутқлардан

⁷⁹ Ганди М. Моя жизнь. М., Наука, 1969. С. 568.

Стэнтоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар Линкольн Стэнтонга ғазаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир-бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр-муҳаббат воситасида душманни дўстга айлантирди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «Хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлантириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!».⁸⁰

Байризуравонлик ахлоқшунослигига қисқача тўхталиб ўтишимизнинг ўзидаёқ, биз бу йўналишнинг келажакдаги асосий ахлоқий таълимотлардан бири бўлиб қолишини илғашимиз мумкин. Шахс, гуруҳ, миллат, халқлар ўз истакларини, мавжуд мустабид тузум ва ҳукуматдан норозиликларини тинч йўл билан билдиришлари ҳамда ўз мақсадларига зўравонликсиз, қон тўкмасдан эришишлари мумкинлиги - инсониятнинг улкан ютуғи. Чунки қонли курашлар, инқилоблар, террор, қуролли кўзғолон сингари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йўққа чиқаради, ўлим, вайронагарчилик, маънавий қадриятларнинг оёқости бўлиши сингари улкан фожиаларга олиб келади.

Ҳаётга эҳтиром. ХХ асрда вужудга келган яна бир йўналиш - ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти машҳур олмон файласуфи, шифокори **Алберт Швайтсер** (1875 - 1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида ҳаётнинг юксак маъносини тан олиш ва барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайтсернинг ўзи ҳам бутун умри давомида ана шу тамойилга амал қилди. Фалсафа фанлари доктори, илоҳиёт бўйича улкан мутахассис, машҳур мусиқашунос ўзига ланг очилган Оврўпа университетларига қиё боқмай, Марказий Африка чангалзорларида одамларни даволаш учун яна талаба бўлиб тиббиёт факультетини тугатади ва Габонга бориб, умрининг охиригача ҳаётга эҳтиром ғоясини амалда исботлаб яшайди.

Швайтсернинг фикрига кўра, ҳаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъи назар, ҳамма ҳаёт учун бир хил мақомга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақли, уларнинг ҳаёти ҳам эҳтиромга сазовор. «Ҳаётга эҳтиром ахлоқи, - дейди Швайтсер, - олий ёки қуйи, нисбатан қадрли ёки қадрсиз ҳаётлар орасида фарқ кўрмайди». Бошқа бир ўринда эса бундай дейди: «Мен - ҳаётман, мендек яшашни истаган ҳаётлар ичида яшашни истагувчи ҳаётман».

⁸⁰ Кинг М.Л. Любите врагов ваших. Журнал «Вопросы философии», 1992, № 3. С. 69–70.

Швайтсер қарашлари замирида талабалик йилларида ўзи ниҳоятда қизиққан ва тадқиқ этган қадимги ҳинд ахлоқшунослиги ғоялари ётади. Айниқса, у жайнчилик йўналишига ихлос билан қарайди: улар қон тўкилмаслиги учун гўшт сотиб олмайдилар, жайнчи-роҳиблар бирор-бир чиркни тасодифан ютиб юбормай деб оғизларига доқа тутиб юрганлар, ердаги хашаротларни тасодифан ўлдириб қўймай деб дехқончилик қилмасдан фақат тижорат билан шуғулланганлар. Ана шу «Елдирма» деган даъват Швайтсер ахлоқшунослигининг асосий шиорига айланган. Унинг фикрига кўра, бу шиор доимо инсон хатти-ҳаракатининг асоси бўлмоғи лозим. Шу боис ҳам файласуф фазилатлар ва иллатларни шунчаки санаб ўтишни мусиқага айланмаган парда босишга ўхшатади. Зеро, унинг наздидаги эзгулик - тирик жонни сақлаб қолиш, ҳаётга кўмаклашиш, ёвузлик эса - жонлини жонсиз қилиш, ҳаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилга амал қилгандагина, у одам ва олам билан уйғунликка, яхлитликка эришади.

Шундай қилиб, Швайтсер олға сурган ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти инсонни шафқатли, мурувватли зот бўлиб умр кечиришга чорлайди. Айни пайтда у замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, биз биринчи бобда айтиб ўтганимиз, этосферанинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга.

Тасаввуфий йўналиш. Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тариқатининг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси **Муҳаммад Зоҳид Қутқу** (1897 - 1980) ва унинг шогирди, замондошимиз профессор **Маҳмуд Асъад Жўшоннинг** (1938 - 2001) қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Муҳаммад Зоҳид Қутқу беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмард-лик тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Уларнинг асарларида, инсон ҳаёти олий қадрият экани таъкидлангани ҳолда, ўзганинг ҳаётини ўзингникидан олийроқ қадрият деб қараш ғояси илгари сурилади. Лекин бу «ўзга» фақат инсон бўлиши шарт эмас. Муҳаммад Зоҳид Қутқу келтирган мана бу ривоятга эътибор қилинг:

«Жўмардлиги билан машҳур бўлган Абдуллоҳ ибн Жаъфар розиаллоҳу анҳу бир хурмозорга кирдилар. Ва унда қора қулнинг ишлаётганини кўрдилар. Шу пайт боғ соҳиби келиб, қулга уч бурда нон бериб кетди. Бу уч бурда нон қулнинг кундалик иш ҳақи эди. Ногоҳ шу пайт қаердандир бир ит пайдо бўлди ва қулга яқинлашди. Қул қўлидаги ноннинг бир бурдасини унга берди. Жонивор еди-ю, лекин тўймади. Қул яна бир бурдани берди. Нонни

еб бўлиб, ит яна кутиб турди. Шунда қул ноннинг сўнгги бурдасини ҳам итга берди. Жонивор уни еганидан кейингина нари кетди. Бу ҳолга қизиқиб қолган Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) қулдан: «Кундалик иш ҳақингга нима оласан?», деб сўрадилар .

- Ҳозир кўрганингдек, ҳар куни шу уч бурда нон.

- Ундай бўлса, нечун бутун овқатингни итга бердинг?

- Бизнинг бу ерларда ит бўлмайди, маълумки, бу ҳайвон узоқлардан келган ва оч. Уни қувиб юборишни истамадим.

- Ҳўш, энди сен нима ейсан?

- Эрталабгача ўзимни сириб, сабр қиламан.

Шунда Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) : «Билдимки, бу қул мендан ҳам жўмардроқ экан», дедилар.

Боз устига Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) ўша боғни бутун майда-чуйдалари билан сотиб олдилар ва қулни озод қилиб, боғни унга ҳадя қилдилар».⁸¹

Бу ерда биз инсоннинг ҳайвонга ва инсоннинг инсонга нисбатан кўрсатган жўмардлиги гувоҳи бўляпмиз. Жўмардликнинг моҳияти ана шунақа. Бу тамойил, бундай қараш, шубҳасиз, ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Маҳмуд Асъад Жўшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллоҳни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш, руҳий-ахлоқий жиҳатларини тузатиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи бир ақидапарастларнинг, тасаввуфнинг исломга алоқаси йўқ, ҳатто улар бир-бирига қарама-қарши, деган фикрларини кескин рад этаркан, ҳазрати Пайғамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса аҳли тасаввуф бўлганини исботлаб беради.

Тасаввуф ва санъатнинг ўзаро муносабатларига Шайх Жўшон алоҳида эътибор беради, санъатни инсон ахлоқий ҳаётини бойитувчи, уни юксак ахлоқийликка даъват этувчи восита сифатида талқин қилади; санъаткор қалбида ахлоқийлик билан ҳаяжон уйғунликда яшашини таъкидлайди. Санъатнинг асосида ҳаяжон ётишини айтиб, кўнгли ҳаяжондан йироқ инсоннинг гўзалликни ҳис этиши, топа билиши ва тасвирлаши мумкин эмас, дейди у. Шу жиҳатдан тасаввуф санъат билан ўхшаш. Лекин тасаввуфдаги ҳаяжон санъатдагидан кўра кучлироқ, сурурийроқ эканини айтади: «Тасаввуфдаги ҳис-ҳаяжон шу қадар кучли ва ҳаётбахшки, бу туйғу инсонни ҳавода учиради, оёқларини ерга бостирмайди».⁸² Шунингдек, Жўшон ўтмиш санъаткорлари ва

⁸¹ Қутқу М.З. Жомардлик. А.Абдулло таржимаси. «Сирли олам» журнали, 1999, 6–сон.

⁸² Жомашан М.А. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Н.Қасан таржимаси. Т., Чолпон, 1998, 79–б.

олимларининг кўпчилиги тасаввуф аҳлидан бўлганини, тасаввуф аҳли адабиёт ҳамда мусиқа, меъморчилик ва бошқа санъат соҳаларига ҳомийлик қилганини мисоллар билан исботлаб беради.

Маҳмуд Ассад Жўшон тасаввуфнинг ахлоқий моҳиятини таъкидлар экан, шундай деб ёзади:

«Ахлоқ - фардий эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Жамият мавжуд бўлмай, инсон ёлғиз ўзи яшаса эди, ахлоқ деган нарсага ҳожат қолмаган бўларди. Ахлоқ жамият ҳаётининг кўринишидир. Шундай экан, ахлоқ жамиятнинг тартиб-интизомга эга, кучли таъсир кўрсатадиган, жамият низомининг шахсларга тааллуқли манбаини ташкил этадиган унсурдир. Шунинг учун ахлоқни йўлга қўймай туриб инсон жамиятга фойда бериши, ахлоққа риоя қилмайдиган шахслардан ташкил топган жамиятнинг ҳам муваффақиятга эришуви мумкин эмас».⁸³

Ҳамонки, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этувчи ахлоқ хусусий ҳодиса эмас экан, демак, тасаввуф ҳам ижтимоий камровга эга ҳодиса; у жамиятда мавжуд ва жамият учун катта аҳамиятга эга.

Кўриб турибмизки, нисбатан янги ҳисобланган ғайри зўравонлик, ҳаётга эҳтиром ва нақшбандия тариқатига асосланган замонавий тасаввуф ахлоқшунослиги каби оқимлар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради, бойитади. Бу эса инсоният жамиятида ахлоққа бўлган муносабатнинг умумийлашиб, глобал аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир.

Биз Энг янги давр ахлоқшунослиги мавзуига қисқача тўхталиб ўтдик. Зеро, у шунчалик ранг-баранг ва миқёслики, уни бир-икки боб доирасида қамраб олиш мушкул. Шу боис унинг асосий таълимотлари ва йўналишларинигина назардан ўтказдик, холос.

Фойдаланилган адабиётлар:

2. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ – Янги аср авлоди. Т., 2003.
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
4. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
5. Bayraktar M. Tasavvuf ve modern bilim. Istanbul, Seha, 1989.
6. Gosan E. Basari yolunda sevginin gucu. Istanbul, Seha, 1987.
7. Kotku Z. Tasavvufi ahlak. I kitap. Kizilay - Ankara, Seha, 1981.
8. Кант И. Из лекции по Этике // Этическая мысль 1988, 1990. М., Политиздат, 1988, 1990.

⁸³ Ўша манба, 70 – б.

9. Кьеркегор С.А. Болезнь к смерти // Этическая мысль, 1990. М., Политиздат, 1990.
10. Немецкая классическая философия в 2-х томах. М., - Харьков, Эксмо – пресс – фолио, 2000.
11. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск, Попурри, 1999.
12. Риккерт Г. Философия жизни. Минск, Харвест – М., АСТ, 2000.
13. Соловьёв В. Оправдание добра. Нравственная философия // Сочинения в 2-х томах. т. 1. М., Мысль, 1990.
14. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989.
15. Фромм Э. Человек для себя. Минск, Харвест, 2004.
16. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
16. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., Республика, 1992.

4- МАВЗУ:

ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КЕЙИНГИ ДАВРЛАР ЎЗБЕК АХЛОҚ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. *Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.*
2. *Атоқли жаҳид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.*
3. *Жаҳид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари*
4. *Кейинги даврлар ўзбек ахлоқ фалсафаси.*

Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари

Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон ўлкаси генерал-губернаторларидан бири А.Н.Куропаткиннинг ўз кундаликларидаги қайдлари, биз Туркистон халқларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдик, қабилдаги сўзлари яққол англатади. Лекин, айти пайтда, рус тараққийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм-фани ва маданияти чор маъмурияти тўсиқлари орасидан Туркистонга сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан мазлум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод кўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш Оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда миқ-ёсли бўлди. Шунингдек, Ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича - маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро, ўша ғояларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жаҳидлар деб атай бошладилар.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар - маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жиҳатдан ўзбек ва тожик халқларининг мутафаккири **Аҳмад Дониш**нинг (1827 - 1897) «Наводир ул-вақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида Бухоро амирлиги давлат тузумини Россия давлат тузуми билан солиштириб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлайди. Айни пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо-ҳукмдор шахсига, ҳам давлат тизимига хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар ҳукмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса - халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, ҳукмдор донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жоҳиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназзулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг нотўғ-ри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фош қилади.

Қорақалпоқ халқининг буюк мумтоз шоири **Бердақ** (1827 - 1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзлари охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари **Фурқат** (1858 - 1909), **Муқимий** (1859 - 1903), **Дилшод** (1800-1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, Фурқат «Илм хосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, афсуски, нодонлик охир-оқибат турли хулқий нотавонликларга олиб келишини таъкидлайди. Шоир ғазалларидан бирида алам билан шундай деб ёзади:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.⁸⁴*

Муқимийнинг ҳажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқ танқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр

⁸⁴ *Фурқат*. Танланган асарлар. Икки томлик. I том, Т., Ўздавнашр, 1959, 183 – б.

Ашурбой хожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оёғидан тобора тубанликка тортаётган иллатларни аёвсиз фош этади. Ёша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзтубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик ҳукмронлик қилаётганини алам билан ёзади.

Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир жаҳон,
Дуди оҳ ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман фигон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замин у замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Тузёни ошиб то бора-бора,
Атлас тўқизон қизи бечора,
Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди Марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Бугдой нонини кўрмас деҳқони,
Пахта экади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин ҳусни Намангон.⁸⁵*

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий-ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Абай. Туркистон халқларини ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845 -1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» дostonларида эзгулик, адолат, мардлик, шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилик билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай мунча кетди, элим, хулқинг!*

⁸⁵ Дилшод. Танланган асарлар. Т., Ё. Ёулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 72 – 80-б.

*Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?*⁸⁶

«Хулқи кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «суқ», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бешафқатларча, ҳатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортиқ севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан ғарблик машҳур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Нитцшенинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Нитцшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамасдан, ҳаётбахш нигилизм, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби ғоялар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълени ўзгартиришга, бу йўлда, зарурат туғилса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит-мақоллардан, ҳатто асрлар мобайнида менталитетга сингиб кетган чорвачиликдан ке-чишга даъват этади. Чунончи, Абай ўзининг машҳур «Насиҳатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзади: «Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишлиklarининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши - кўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ кўрқоқ киши - ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши - орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши - ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, суқ бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Бу иллатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўпайтиришдан бошқа нарса хаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-ҳунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар (яъни иллатлар - А.Ш.) унга доримаган бўлур эди».⁸⁷

«Насиҳатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай мақолларни таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «Бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, - дейди Абай,- ишга яроқлиси ҳам, яроқсизи ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади. Аввало: «Фақир бўлсанг - орсиз бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «Олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади.

⁸⁶ Абай. Танланган асарлар. Т., Ё. Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 15-б.

⁸⁷ Ўша манба, 52 – б.

Садкаи фаришта кетгурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... Бошқа бир ўринда мана бундай дейди: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол - одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг - юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи - чориқ», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ҳам эмас экан, балки аксинча мол-дунё учун ҳам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилик, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам буни айб санамаслигимиз керак экан».¹

Яна бир жойда эса буюк мутафаккир имон ҳақида сўз юритиб, баъзи мақоллар тўғрисида тагин шундай дейди: «Имонга шак келтирган бандаларни Аллоҳ таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ», деган қалбаки мақолларга суйанганнинг башараси қурсин!».⁸⁸

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган инсон. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас: бу аччиқ гаплар халқ дардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Абай одамларнинг торлашиб, майдалашиб кетаётганидан, ердаги ўз инсоний вазифаси ва масъулиятини бажармаётганидан ғазабланади: «Сукротга оғу берган, Ионна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, Пайғамбаримиз салаллоҳу алайҳи вассалламни туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил».⁸⁹

Кўришиб турибдики, буюк қозоқ мутафаккирининг ахлоқий идеали - халққа раҳнамолик қила биладиган одам. Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Бундай инсонни тарбиялаб вояга етказиш, лозим бўлса, яратиш (маънавий жиҳатдан) мумкин: «Одам онадан ақлли бўлиб туғилмайди, - дейди Абай, - балки туғилганидан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зехн қўйиб ақлли бўлади». Бошқа бир ўринда эса, мутафаккир, мана бундай дейди: «Агар давлат менинг қўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим...».⁹⁰ Бу фикрлар Абай ахлоқий қарашларининг инсонга ишонч ва ҳаётбахш нигилизмга асосланганини таъкидлаб туради.

Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмасида, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан

⁸⁸ Ўша манба, 82 – 83-б.

⁸⁹ Ўша манба, 91-б.

⁹⁰ Ўша манба, 91-б.

боғлиқлигини қатъий уқтиради. Айни пайтда тарбияга ва ах-лоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, замоннинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «Инсон боласини замона парвариш қилади, кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида», - дейди файласуф-шоир.⁹¹ Унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсизлик, ёлғончилик касалига мубтало қилиб қўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Абайнинг ҳаё, уят, инсоф, оқиллик, адолат сингари фазилатлар ва мақтанчоқлик, олифтагарчилик, керилиш, ёл-ғончилик, очкўзлик каби иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, у уят тушунчасини икки хил маънога эга эканлигини айтади. Биринчиси, одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди, лекин ўзганинг уятли ишидан уялади. Бунинг сабабини мутафаккир уятли иш қилган одамга нисбатан туғилган ачиниш ҳиссида эканини таъкидлайди. «Иккинчиси шуки,- дейди Абай, - қилган ишинг ҳам шариатга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади: сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади». Ана шу иккинчи маънодаги уятни мутафаккир виждон билан боғлайди, уни виждон азобининг ташқи кўриниши тарзида тал-қин қилади: «Баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига (яъни иллатларга - А.Ш.) қарши ички исёнидир».⁹²

Умуман олганда, Абайнинг шеърий асарларида ва, айниқса, «Насихатлар» рисоласида кўтарилган ахлоқий муаммолар бугунги кунда ҳар жиҳатдан илмий тадқиққа лойиқ. Гарчанд, буюк Туркистон мутафаккири кўпгина иллатлар ҳақида ўз халқига нисбат бериб фикр юритсада, улар, баъзи бир истисноли - фақат козоқларнинг анъанавий турмуш тарзига тааллуқли жиҳатларни ҳисобга олмаганда, умумтуркий аҳамиятга молик ахлоқий нуқсонлардир. Шу боис Абайнинг ахлоқшунослик борасидаги фалсафий-назарий ҳамда амалий-дидактик фикрлари ва талқинлари биз учун доимо қимматлидир.

Анбар отин. Туркистон маърифатчиларларининг яна бир йирик намояндаси Дилшоднинг шогирди Анбар отиндир (1870 - 1914). Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалсафий шеърларида ва «Қаролар фалсафаси» (1910) рисоласида ўз аксини топган.

Анбар отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий

⁹¹ Ўша манба, 91-б.

⁹² Ўша манба, 91-б.

юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндаларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши кал Омил ҳажви», «Олимжон ҳожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий-таҳлилий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо - ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади:

«Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тухфа қилурлар. Мисол андоқдурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасоҳат ва тил дурдоналари воситаси ила оламга оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифторм бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».⁹³

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан, қариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки, агар қадди-коматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, уларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шаҳвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, хурлик, тенглик

⁹³ *Анбар Отин*. Танланган асарлар. Т., Ё. Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-б.

замонлари келади. Мана, бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди:

«Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилгондан зиёда бўлур. аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ сохибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси мижоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилиға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улуғлар сафиға дохил бўлурлар, алар хайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар».⁹⁴

Анбар отин адолатли подшо муаммосига алоҳида тўхталиб, ўша давр учун ниҳоятда оригинал, кутилмаган ва ҳозирги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикрларни билдиради. У, даставвал «Ёрус келди!» деганда ҳамма маърифат аҳли, энди халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти яхши томонга ўзгаради деб кутганини, лекин бу ишонч оқланмаганини, аксинча, «ўрус подшоҳ мусулмонларға заррачайинки ҳаловат бермаганини» айтади. Баъзи бир руслар ҳукмронлигини оқлаганларга қарши шундай дейди:

«Агар ўрус шоҳи дарҳақиқат одил бўлса, ва анинг хоҳиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча халойиқ ўрус бирла баробар бўлиб, рўзғор кечирсун деса, аморат ва ҳукмронлик қонунларини адл бирла таҳрир қилсун, ҳукмронлик қонунини дин қоидаларидин мустасно вужудға келтирсун, дин аҳлини ибодат борасида ҳомий билиб, давлат ва билимдонликни халқ рўзғоридин кашф этсун. Халойиқ додиға, розиға кулоқ берсун».1

Хўш, бу мустамлакачилик ва адолатсиз тузумдан қутулишнинг йўли борми? Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири - ақлни инсон ўзига вазир қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мумкин: «Вақтики илм даража қилиб, фалсафа равнақ топса, бу чигилларим кушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқойяса қилгонда бу чигиллар очилур».⁹⁵ Иккинчи йўл эса ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш мақсадида амалий ҳаракат қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсизликка қарши бирлашмоқ, кўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди: «... албатта, ақлу идрок ва жамоатға така қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларға қарши мубориза қилмоқ,

⁹⁴ Ўша манба, 94 – 95-б.

⁹⁵ Ўша манба, 104 – 105-б.

яккаликдан ҳазар қилмоқ, бу тадбирлар ила зулмни нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир».⁹⁶

Албатта, Анбар отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфийлик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, деган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар раъйига қарайдиган расмий дин пешволари билан чалкаштириб юборади. Лекин, шунга қарамасдан, Анбар отиннинг асарлари, айниқса, «Қаролар фалсафаси» рисоласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бундан ташқари, Анбар отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашкарининг паҳлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қаҳрамон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

Абдулла Авлоний. Туркистон маърифатпарварлари орасидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос Абдулла Авлонийдир (1887 - 1934). Унинг XX аср бошларида Туркистонда машҳур бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадидчилик нуқтаи назаридан ёндашиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммолар мажозий-фалсафийлик, илмий-назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шарҳлаш йўли устуворлик қилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида анъанавий-фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз олдига ният қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф-педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар - тўйчи, улоқчи, базмчи, илм қадрини билмаган, муаллимлар - ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса - дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар.

⁹⁶ Ўша манба, 107-б.

Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жаид тарафдорлари - таълим-тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислох қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний Русия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани - шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳамманинг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Русия ҳукумати эса ўгай; ўгай бўлса ҳам, у ер-бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу «ўгай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиз усуллари янгилашни афзал билади ва ўз даврини «тарбиянинг замони» - тарбиянинг айна вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотмаганлигини; тарбия - ҳозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислом Каримов машҳур нутқларидан бирида (1995 йил 23 феврал) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтириш йўли билан таъкидлайди: «Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир».⁹⁷

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва Ёрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса - ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари мусулмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдиғимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик иссиқ чўллари, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди», - деб ёзади бир ўринда Авлоний.⁹⁸

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Шунингдек, жаид ахлоқшунослигининг алломаси интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали кўп қулок

⁹⁷ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996, 37 – 38-б.

⁹⁸ Авлоний А. Ўсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-б.

ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлилдан ўтказди, ўқувчига иложи борица қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишга интилади.

Абдулла Авлоний ўз рисоласида «ёмон хулқлар»га - иллатлар таҳлиliga катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи, деб таърифлайди. Авлоний ғазаб, шахват, хасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталади.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадий жиҳатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёрнинг содда, лўнда таърифини тақдим этар экан, баъзи ҳолларда Сукрот, Афлотун, Арасту, Ибн Сино сингари ҳақимларнинг фикрларини исбот тарзида келтирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Умуман олганда, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи XX аср Туркистон ахлоқий тафаккурида салмоқли ўринни эгаллайдиган, ҳам назарий, ҳам амалий ахлоқ муаммоларини фалсафий ва педагогик ёндашув орқали ҳал этишга бағишланган йирик асардир.

Абдурауф Фитрат. Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қаҳрамонимиз Абдурауф Фитратнинг (1884 - 1938) «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») асари ва, айниқса, «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутди. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий руҳ, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она-Туркистонни озод кўришни истади, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...», - дейди алам билан Фитрат.⁹⁹

Ватанпарварлик ва миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши

⁹⁹ *Фитрат А.* Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-б.

мумкин эди. Бундан таш-қари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-бос-қичларини таклиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. «Ота-оналарнинг ҳақ-ҳуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

Умуман олганда, Фитратнинг «Оила» китобида амалий ахлоқ билан ахлоқ назарияси муаммолари уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жанговар чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқ; Туркистон ва туркистонликни озод кўриш, яъни миллий мустақиллик мафкураси китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши нафақат ахлоқий фазилатлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш кераклигини, балки миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, уни қандай қилиб қўлга киритиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий Уйғонишида бениҳоя катта рол ўйнади, дейиш мумкин. Айни пайтда у ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илмли, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди. Таъкидлаш жоизки, илғор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисолалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан **Олима** **ул-Банот**нинг Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки

марта нашр этилган «Муошарат одоби» («Турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак-шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ таолонинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», - дейди рисола муаллифи.¹⁰⁰ Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади.

Бошқа бир татар зиёли аёли **Фахр ул-Банот Сибғатуллох** кизининг саксон етти сабоқдан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос олима ўз рисоласини, хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумотлар бериши билан бирга улар учун осон тушуниладиган ахлоқ сабоғи ҳамдир, дейди. У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илмли ахлоқнинг тани, негизи», деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи ўртага ташланади, юксак ахлоқли болани вояга етказишда ҳар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари

XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жадид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараққий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда ўша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона (эҳсон) қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўз бадий асарларида

¹⁰⁰ *Олимат ул-Банот*. Муошарат одоби. Т., Меҳнат, 1991, 6-б.

ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқдилар ва юқоридаги нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар.

Жадид матбуоти озодликни, Ватанни жондан ортиқ севувчи, илғор, тушунган, ҳар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки феврал инқилоби берган ҳуррият узоққа чўзилмади. Большевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўққа чиқарди, Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустамлакачилик режаси асосида барча тараққийпарвар кучлар қатағон қилинди. Фалсафий фанлар, шу жумладан, ахлоқшунослик ҳам тараққиётдан тўхтади; улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр таг-туғи билан кўпориб ташланди. Шу сабабли жадидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла адо этолмади. Лекин, шунга қарамасдан, Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати, қисқа муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, мазлум халқларни маълум маънода уйғота олди.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Жадидчилик ҳаракати нафақат улкан маънавий-маърифий-ахлоқий мерос қолдирди. Айна пайтда у биз ва биздан ке-йинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат қиладиган, идеалга айлантирилиши лозим бўлган шахсларни вояга етказди. Биз юқорида тилга олиб ўтган жадид мутафаккирларидан ташқари яна шундай сиймолар борки, улар ўз ҳаётларини миллий озодлик ҳаракатини уюштиришга бағишладилар. Улардан бири собиқ Шаҳрисабз беги, кейинчалик чор армияси генерал-майори Жўрабек Қаландарқори ўғли бўлса, иккинчиси Худоёрхоннинг ўғли, Жўрабекнинг куёви Фансуруллобекдир.

Жўрабек рус истилочиларига қарши бир неча йил курашиб, бу шароитда муваффақият қозонишнинг имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, асирлик пайтида Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг таклифи билан чор армияси хизматига ўтади - тинч йўл билан, «ичкаридан туриб» курашиш лозимлигини англаб етади. У саркарда сифатида рус зобит ва аскарлари орасида ҳам, миллий зиёлилар орасида ҳам жуда катта обрўга эга эди. У умрини Ватан, миллат озодлигига бағишлади, жадидчилик ҳаракатининг аввалги сафларида бўлди. Профессор Шариф Юсупов Сирдарё вилояти губернаторининг Жўрабек устидан ёзган махфий чақув хатидан генерал Жўрабек «Таржимон» газетасининг жонкуяр тарғиботчиси экани, унинг усули жадид билан қизиқиши, ўаспирали Тошкентга келганида у билан учрашгани ҳақидаги парчани келтиради ва Фурқат-нинг жадидчилик қарашлари генерал Жўрабек таъсирида шаклланишига ишора қилади.¹⁰¹ Жўрабек 1876

¹⁰¹ Қаранг: Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. Т., Шарқ, 1995, 86-б.

йилда Санкт-Петербургда бўлиб ўтган Шарқшуносларнинг III халқаро конгрессида иштирок этади, у тараққийпарвар рус ва жаҳон адабиётидан ҳам яхши хабардор эди. Унинг Лев Толстой ҳақидаги фикрини рус зиёлиларидан бири шундай келтиради: «Граф Л.Толстой ҳақида Жўрабек эҳтиром билан гапирди: у донишманд адиб ва нимаики ёзса, ўзи ҳис қилиб ёзади. Бунақаси сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам ёзувчиларимиз орасида кам топилади».¹⁰²

Фансуруллобек эса ўзбек жадиждларининг биринчи газетаси бўлмиш Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «Хуршид» газетасида етакчи ходим эди. Шунингдек, бошқа нашр-ларда ҳам фаол иштирок этарди. У ҳам генерал Жўрабек каби Фурқатнинг эҳтиромига сазовор бўлган зиёли эди. Афсуски, мустамлакачилар улардан қаттиқ ўч олдилар: Фурқат алдов йўли билан хорижга чиқариб юборилиб, қайта Ватанига киритилмади, генерал Жўрабек Қорасувдаги боғ ховлисида сирли равишда ўлдирилди, Фансуруллобек эса ке-йинроқ, Сталин даврида ГПУ ертўласида жон таслим қилди.

Ёшларимизнинг ҳар бири бундай фидойи, ватанпарвар, асл зиёли сиймоларни яхши билишлари ва унутмасликлари керак. Зеро, улар биз учун ҳақиқий ахлоқий намуналардир. Айни пайтда улар ёдини, «элим деб, юртим деб ёниб яшаган» улуғ инсонлар хотирасини эъзозлашнинг ўзи ҳам ахлоқийлик тимсолидир.

Кейинги даврлар ўзбек ахлоқ фалсафаси

XX асрнинг 30 йилларида Шўролар Иттифоқида дахшатли катогонлар бошланди. Миллионлаб одамлар қамалди, сургун қилинди ва отиб ташланди. Айниқса зиёлилар бошига оғир кулфатлар ёғилди. Жадиждчилик «илдизи билан кўпориб ташланди», улар асосан жисман йўқ қилиндилар. Ўзбекистонда янги мустамлакачилик сиёсати тўла йўлга қўйилди. Бутун Иттифоқ бўйлаб ахлоқсизликнинг энг тубан кўринишлари ахлоқийлик деб эълон қилинди ва шахс эркинлиги, инсоннинг яшашга бўлган ҳуқуқи тоталитар тарзда поймол этилди. Бундай шароитда ахлоқий равақ, ахлоқшуносликнинг тараққиёти тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Дарҳақиқат Шўролар даврида ахлоқшунослик фан сифатида умумтаълим мактабларида ҳам, ўрта махсус ўқув юртларида ҳам, олий таълим тизимида ҳам ўқитилмас эди. Фақат 70-йилларга келиб, у олий ўқуқ юртларида факултатив тарзда, 70-йилларнинг иккинчи ярмидан қаътий ўқув режа асосида “Этика” номи билан ўқитила бошланди. Бундай, “сусткашлик”нинг сабаби шунда

¹⁰² Ўша манба, 88-б.

эдики, ахлоқ умумбашарий ва миллий кадриятлар тизими сифатида коммунистик партиявийлик, синфийлик ва пролетар диктатурасининг бир ёқламаликдан иборат, тор, аксилдемократи доирасига сиғмасди. Натижада ахлоқ илмида фақат рухсат берилган муаммолар марксчилик таълимотига мос келадиган ўтмиш файласуфлари меросини тадқиқ этиш каби ҳоллар ахлоқшунослик фанининг сохталаштилишига олиб келди, унда тафаккур эркинлиги мантиқийлик, тарихийлик ва олимона холислик тамойиллари бузилди. Бу эса илмий кадрлар танқислигини вужудга келтирди, бу танқислик, афсуски, ҳозир ҳам бартараф этилгани йўқ. Зеро етмиш йилдан ортиқ давом этган тазйиқ остида вужудга келган бўшлиқни беш - ўн йил ичида тўлдириш мумкин эмас.

Фақат Россияда ахлоқшунослик бошқа қарам республикаларга нисбатан бир оз ривожланди. Бу борада О. Дробницкий (“Проблемы морали”, “Проблемы правсвенности”, И.Фролов («О человека и гуманизме») А.Гусейнов (Золотое правило провенности»), “Краткая история этики”), А.Иванов, (“История этики древинего мира”, “История этика средневоковъ”), сингари рус олимларининг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ўзбекисонда эса ахлоқшунослар бармоқ билан санарли эди. Боз устига, улар учун ахлоқшуносликнинг долзарб муаммолари ва назарий масалаларини кўтариб чиқиш мумкин эмасди, бу - марказ олимларинин иши эди. Бизда асослан кийиниш одобига, ўзни тутишга оид мақола ва китобчалар нашр этиларди. Уларда ўзбек ёшларининг кийиниши, қизларнинг сочларини кесиш - кесмаслиги каби “миллий” ахлоқий муаммолар кўтариларди. Миллий минтақавий ахлоқий тафаккур тарихига доир асарлар эса, юқорида айтилганидек, бир ёқламалик табиатига эга эди. Шундай қилиб, марказдаги рус олимлари ҳам, ўзбек ахлоқшунослари замон тазйиқи остида ўз истедодларини тўлалигича намаоён этолмадилар.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг илмда, шу жумладан ахлоқшуносликда ҳам таффакур эркинлиги учун йўл очилди. Биринчи навбатда тоталитар тузум тақиқига учраган миллий - минтақавий маънавий меросимизни нашр этиш, зиёлиларни ва ҳалқни улардан хабардор қилиш имкони туғилди. Қисқа муддат ичида муқаддас китобларимиз ва буюк файласуф - ахлоқшуносларнинг асрлар мобайнида минтақада махур бўлиб келган асарлари чоп этилди. Қуръони карим, тафсирлар, имом Бухорийнинг тўрт жилдлик Жоме ас - саҳиҳ, Имом Термизийнинг “Шамойили Мухаммадия” хадислар тўпламлари, Абу Лайс Самарқандий, имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Азизиддин Насафий, «Хусаин Воиз Кошифий каби ўнлаб алломаларининг ахлоққа доир китоблари

халқимизга етказилди. Навоийнинг “Маҳбуб ул - қулуб”, “Насойим ул - муҳаббат” асарлари илк марта қисқартирилмасдан, бузилмаган ҳолда нашр қилинди. Илмий тил билан айтадиётган бўлсак, ахлоқшунослик тарихига доир холис тадқиқотлар олиб борилиши учун материаллар манбаалар хазинаси пайдо бўлди. Ҳ.Шайхова, Й.Жумабоев, Ҳ.Алиқулов сингари ахлоқшуносларнинг ахлоқ назарияси ва ахлоқий тафаккур тарихига доир янгича, холисона илмий ёндашув асосида яратилган асарлари илмий жамоатчилик ва кенг китобхонлар оммасига етиб борди. Ахлоқшунослик фанидан ўзбек тилида илк ўқув адабиётлари пайдо бўлди.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ахлоқшунослик тараққиёти учун зарур барча шароитлар яратилган. Энди гап ўша шароитлардан фойдаланиб, кенг қамровли назарий ва тадқиқотлар олиб бориш, ўзбек ахлоқшунослиги тадрижий тарзда ривожлантириш ҳамда уни жаҳон миқёсига олиб чиқишда қолди, холос. Ахлоқшуносларимизнинг янги авлоди бу ишни шараф билан уддалайдилар деган ишончдамиз

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
3. Муҳаммадҷонова Л. Жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари. /Услубий қўлланма. Тошкент. Университет, 2007.
4. Ризо Ш. Маърифатпарварликдан маърифатчиликка. «Тафаккур» журнали, 1995, 1-сон.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
6. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
7. Ўзбек шоиралари баёзи. Дилшод. Анбар отин. Т., Фан, 1994.
8. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т. Маънавият, 2002.
9. Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳли луғати. Т., Ғ.Ғулом номидаги нашриёт/матбаа ижодий уйи, 2009.

5-МАВЗУ: АХЛОҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ДАСТЛАБКИ АХЛОҚИЙ ҚОНУН-ҚОИДАЛАР

Режа:

1. *Ахлоқнинг келиб чиқиши.*
2. *Ахлоқнинг келиб чиқиши доирасида динийлик ва даҳрийлик билан боғлиқ қарашлар.*
3. *Дастлабки ахлоқий қонун-қоидаларнинг вужудга келиши.*

Ахлоқнинг келиб чиқиши

Қадимий она сайёрамиздаги ҳаёт одатда уч оламдан иборат, деб қабул қилинган. Булар - *наботот*, *ҳайвонот* ва *башиарият* олами; уларнинг ўзаро муносабатлари заминимиздаги ҳаётнинг асосий омили ҳисобланади. Ҳар уччаласига ҳам пайдо бўлиш, ривожланиш, ўзини муҳофаза қилиш, насл қолдиришга интилиш инстинкти берилган ва ҳаётининг бир кунмас-бир кун ўлим билан ниҳоя топиш қисмати белгиланган. Чунончи, ўсимлик уруғдан пайдо бўлади, ривожланади, синган шохлари ўрнини сирач чиқариб даволайди - муҳофаза қилади, уруғини қолдириб, бир кун қуриydi. Ҳайвон шу хусусиятлар билан биргаликда сезиш аъзолари ва қобилиятига ҳамда муайян даражада идрок этиш хислатига эга. Инсонда эса булардан ташқари мулоҳаза қилиш, фикрлаш қобилияти ва уят ҳисси, бир сўз билан айтганда, ақл бор. Уни Имом Ғаззолий олтинчи сезги ёки иккинчи юрак, юрак ичидаги юрак деб атаydi. Ана шу ақл ихтиёр эркинлигини, ихтиёр эркинлиги эса ахлоқни тақозо этади.

Бу фикрни ёйиброқ тушунтириш учун инсоннинг пайдо бўлиши тарихига назар ташламоқ жоиз.

Авалло, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир-бирига қарама-қарши икки қараш мавжуд. Бири - *диний*, иккинчиси - *даҳрийча* қараш. Диний-эътиқодий нуқтаи назардан одамни Худо яратган. Даҳрийча қараш эса буни инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатнинг бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиийётшуноси Чарлз Дарвин (1809 - 1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг қардошлигини исботлашга уринди, бироқ у тўғридан-тўғри одам маймундан тарқалган жонзот, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин даҳрий бўлмаган, ҳамма қатори насронийлик қонун-қоидаларига амал қилиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи Кембриж университети қошидаги Исо коллежини тугатган. Дарвин таржимаи ҳоли асосида роман ёзган инглиз ёзувчиси Ирвинг Стоун унинг Худони инкор этмаганини бир неча ўринда таъкидлайди. Мана шулардан бири: «Менинг назариям Худонинг борлигини

инкор этмайди. Табиат Унинг қонунларига бўйсунди холос».¹⁰³ Карл Маркс эса ўзининг даҳрийча қарашларини исботлаш учун ундан материал сўраб хат ёзганида, Дарвин унга рад жавобини беради.¹⁰⁴ Шунга қарамай марк்சчилар, Дарвиннинг моҳиятини тушунмаганлари ҳолда, унинг номини байроқ қилиб, таълимотини ўз фойдаларига сохталаштиришга тинимсиз ҳаракат қилдилар. Даҳрийча қарашни Дарвин номи билан боғлаб иш кўриш яқин-яқингача «социалистик лагерь» ҳудудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Тўғри, бу ўринда Дарвиннинг эволюция назарияси ва Худонинг олами олти кунда яратгани ҳақидаги диний ақида бир-бири билан қандай сиғишади, деган савол туғилади. Гап шундаки, макон ва замонда рўй берган, миллиардлаб йил давом этган эволюция: наботот - ҳайвонот - одамзод доираси макон ва замондан ташқаридаги фазовий, Илоҳий Вақт нуқтаи назаридан жуда қисқа муддатда воқе бўлиши мумкин. Худонинг олти куни ўз ичига макон ва замонни сиғдирган Мутлақ Вақтга, эволюция назариясига асос қилиб олинган миллиардлаб йиллар эса - макон ва замон ичидаги нисбий, инсоний вақтга тааллуқлидир.

Ахлоқнинг келиб чиқиши доирасида динийлик ва даҳрийлик билан боғлиқ қарашлар

Умуман олганда, инсониятнинг интеллектуал тарихида, ҳатто нисбатан даҳрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўксон фоизни ташкил этади. Биз ҳам ана шу кўпчилик томонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксилфикр ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли хулоса бўла олади деб ўйлаймиз: «Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло даҳрийлик эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».¹⁰⁵

XX аср буюк олмон файласуфи Карл Ясперс, одамни бошқа жонзотдан келтириб чиқаришнинг ножоизлиги ҳақида гапириб, инсон трансцендентал боғлиқликка эга, унинг имкониятларини, эркини ҳеч бир жонзотники билан қиёслаб бўлмайди, инсон ҳатто имкониятлари нақадар чексиз эканини ўзи ҳам билмайди, деб уни улуғлаганида, бизнингча, тамомила ҳақ эди. Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Қуръони карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган қуйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (Эй Муҳаммад), Парвардигорингиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни)

¹⁰³ Стоун И. Происхождение. Роман – биография Чарлза Дарвина. Москва. Политиздат. 1983. 273-с.

¹⁰⁴ Қаранг: Аъзамов А. Фан ва дин: одамзоднинг пайдо бўлиши. «Тафаккур» журнали, 1999, 4-сон, 32-б.

¹⁰⁵ Каримов И.А. Асарлар. 15 томлик. /Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. Тошкент. Ўзбекистон. 2000.

халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: «У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: «Агар халифаликка биз ҳақдормиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан». 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деди. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Муҳаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди». Ваҳоланки, сажда бунгача фақат Тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудотлардан олий, даража нуқтаи назаридан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди ва у то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум - улар фақат Аллоҳнинг буйруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган - у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас, фақат Яратганга хос.

Шундай қилиб, ахлоқ - олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадандир. Ана шу илоҳий асосни асраб-авайлаб, тараққий топтириш ҳар бир инсоннинг асосий вазифаси, бурчи. Шу боис ўз-ўзини ва, иложи бўлса, ўзгаларни ахлоқий тарбиялаш барча муқаддас китобларда савоб саналади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсон айнан ҳозирги пайтдаги кўринишда яратилган деган гап ҳақиқатдан йироқ. У моҳиятан ҳар томонлама мукамалликка, комилликка қараб борувчи, тараққиётининг моҳияти тадрижийлик билан белгиланадиган жонзотдир, унинг жисмоний, ақлий ва ахлоқий тараққиёти ўзаро боғлиқликда ривожланади: вақт мобайнида инсоннинг ҳам кўриниши, ҳам тафаккури, ҳам ахлоқий хатти-ҳаракати ўзгариб боради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, одамзотнинг хунуқликдан чиройлиликка нодонликдан оқилликка, қўполликдан нозикликка йўналганлиги табиий ҳол. Демак, унинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари тадрижий тарзда нозиклашиб борган. Бироқ, бундай нозиклашув шаклан қўполроқ бўлган соддаликдан чекиниб, ботиний қўполликни зоҳирий назокат билан ёпишга, ниқоблашга ҳам олиб келган.

Дастлабки ахлоқий қонун-қоидаларнинг вужудга келиши

Илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил» каби мақолларда акс этган. «Ахлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир. Зеро, хун олиш талаби кейинроқ пайдо бўлган ва инсоннинг асл моҳиятига тўғри келмайдиган қоидалардан.

Барча муқаддас китобларда инсонни зўрлик билан жонсиз қилиш мумкин эмаслиги таъкидланади. Биз кўриб ўтганимиз, бундан деярли ўттиз аср муқаддам тарқала бошлаган зардуштий динининг муқаддас китоби «Авесто»даёқ ахлоқий қонун-қоидалар ишлаб чиқилгани диққатга сазовор. Унда инсонни инсон томонидан ўлдиришигина эмас, балки ит, от каби хайвонларни жонсиз қилиш, дарахт ва ўсимликларни беҳуда пайхон этиш қатъиян ман қилинади, инсон фақат эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан яшаши лозимлиги таъкидланади. Библиёда Қобилни ўлдирган Ҳобилдан Тангри хун олмайди ва уни ўлдирмасликни талаб этади. Буддха таълимоти жонлини жонсиз қилишни энг катта гуноҳ деб билади. Инжилда «Ўз қавмдошингни сев», «Одам ўлдирма» деган даъватлар асосий қоидалар сифатида намоён бўлади. Қуръони каримда эса хун олишдан кўра товон олмоқ маъқуллиги айтилади ва мусулмонлар ўзаро фақат гўзал муносабатлар қилиши лозимлиги кўрсатилади. Демак, дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун-қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дил-дилдан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам комил инсон бўлиб етишади.

Ҳозиргача бўлган биздаги анъанавий Ахлоқ фалсафасида ахлоқни тарихий материализм тамойилига асосланиб даврийлаштириш қабул қилинган: қулдорлик ахлоқи, феодализм ахлоқи, буржуа ахлоқи ва ҳ.к. Тарихийлик нуқтаи назарини рад этмаган ҳолда, биз бундай даврийлаштиришга эҳтиёт бўлиб муносабат қилишни тавсия этардик. Негаки, у ахлоқ илмини сохталаштиришга, бир томонлама қатъий ҳукм чиқаришга асосланган. Чунончи, унда «қулдорлик ахлоқи» деган тушунча мавжуд ва у қатъий равишда «Қул - расмона одам эмас, жонли нарса», деган тамойил билан иш кўради. Шундай экан, у ҳолда, аввалроқ келтирганимиз, Қадимги Миср донишманди Пхатотепнинг «Панднома»сидаги: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин», деган ҳикматини қандай тушуниш мумкин? Ёки Қадимги юнон масалчиси, қул Эзопага хўжайиннинг муносабати, бекасининг уни севиб қолиши ёки Қадимги Румода баъзи бир озод этилган қулларнинг кейинчалик

сенаторлардан ҳам каттароқ обрўга эга бўлгани-ни қандай изоҳлаймиз. Ёки «Ўтган кунлар»даги Ҳасаналининг Юсуфбек ҳожи оиласидаги мавқеи-чи? Худди шунингдек, Ўрта асрларда аждодларимиз яратган дурдона пандномаларда, одатда, амалдорлар ва феодаллар эмас, балки оддий халқ вакиллари кўп ҳолларда ахлоқий жиҳатдан устун қилиб тасвирланади. Абу Бакр ар-Розий ўзининг «Камбағаллар табобати» деган ном билан машхур бўлган китобида, ҳатто, мана бундай деб ёзади: «Қўли қисқа кишиларнинг болалари камбағал ва камтарона яшаётганликлари туфайли ҳалол, фазилат эгалари бўлиб етишишлари мумкин, зеро уларнинг бошқаларга нисбатан сабр-тоқат кўрсатишлари, тарбия ҳамда машғулотларда қийинчиликларга бардош беришлари осон кўчади».

Хўш, бу мисоллар истисноми? Асло. Истисноли ҳолатларнинг бунчалик кўп бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, «қулдорлик ахлоқи» ёки «феодализм ахлоқи» деганда аслида ахлоқий тамойил эмас, балки мазкур давр ёки тузум илгари сурган ҳуқуқий тамойиллар назарда тутилган. Натижада, юқоридаги мисолларда кўрганимиздек, ички ахлоқийлик билан ташқи ҳуқуқийлик доимо курашиб келган. Ана шу номутаносиблик сабабли кўпгина мутафаккирлар чалқаш хулосалар чиқарадилар. Чунончи, Сартр, АҚШдаги фуқаролар уруши даврида кўтарилган ахлоқий муаммолар ҳозир ҳам инсоният олдида турибди, бу борада яхшиланиш рўй берган эмас, дейди. Демак, Сартр тўғридан-тўғри ахлоқий тараққиёт йўқ, деган фикрни илгари суряпти. Бунга қўшилиб бўлмайди.

Агар эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ихтиёр эркинлиги, танлов сингари тушунчалар ҳанузгача ўз номини сақлаб қолганини, ўзгармаганини назарда тутсақ, балки Сартр ҳақдир. Лекин ахлоқий тушунчаларнинг номлари ўз-ўзича мавҳум ва мантиқий ходисалардир. Уларнинг муайянлашуви ва яшаши макон ва замон ичидаги инсон хатти-ҳаракатларига боғлиқ. Масалан, номус тушунчасини олайлик. У юқорида келтирганимиз талион - хун олиш даврида ҳам бор эди ва ана шу хун олишнинг амалга оширилиши орқали маъно касб этарди. Тарихга назар ташласак, ҳатто хун олиш жараёнининг ҳам тараққий топиб борганини кўриш мумкин. Дастлаб қабиладоши ўлдирилган жабрдийда қабила қотил қабила аъзосидан айнан ўч олиши керак эди. Масалан, агар қотил ўз рақибининг аввал ўнг қўлини чопиб, сўнг чап қулоғини кесиб, ундан кейин бошини олган бўлса, хунталаб ҳам худди шуни, айнан такрорларди. Кейинчалик мураккаб жараёнлардан кечилди: шунчаки ўлдирилса - бас. Ҳозирги даврга келиб эса хун олиш ахлоқ муаммоси сифатида кун тартибидан чиқиб кетди. Энди номус тушунчасининг асосий камрови бошқача.

Демак, инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабид тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган

ахлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ходисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
2. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЎАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
3. Қуронов М. Миллий ғоя ва ўзбек характери. Тошкент. Маънавият, 2005.
4. Виндельбанд В. О свободе воли. Минск-Москва. Харвест – АСТ. 2000.
5. Золотухина-Аболина. Е.В. Современная этика: истоки и проблемы. Учебник для вузов. М., Гардарика. 2004.
6. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., Республика. 1992.

6-МАВЗУ:

АХЛОҚ ТУРЛАРИ ВА АХЛОҚ ТУЗИЛМАСИ

Режа:

1. *Ахлоқ турларининг ижтимоий-фалсафий моҳияти.*
2. *Ахлоқнинг асосий хусусиятлари*
3. *Ахлоқ тузилмаси: ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабатлар.*

Ахлоқ турларининг ижтимоий-фалсафий моҳияти

Инсоният тарихи қанчалик кўп даврни ўз ичига олса, ахлоқнинг хилма-хил кўринишлари шунча кўпайиб борган. Лекин уларнинг ҳаммаси, замонавий ахлоқ назариясига кўра, икки катта гуруҳ остида воқе бўлади, яъни ахлоқий хатти-ҳаракатлар асос - эътибори билан икки турга бўлинади. Улардан бири-*обрўпарвар (авторитар) ахлоқ*, иккинчиси *инсонпарвар - (гуманитар) ахлоқ*. Энди қисқача уларнинг моҳияти ва сифатлари билан танишиб чиқамиз.

«Обрўпарварлик ахлоқига кўра, - деб ёзади Эрих Фромм, - бир одам - обрў эгаси инсон учун нима яхшилигини белгилаб беради, ўзни тутиш қонун-қоидалари ва меъёрларини ҳам ўйлаб топади, ўрнатади. Инсонпарварлик

ахлоқи эса бу қонун - қоидалар ва меъёрларни ўзи яратиши, ўзи бошқариши ҳамда уларга ўзи амал қилиши билан фарқланади.»¹⁰⁶

Фромм обрўпарварлик ахлоқининг икки асосини кўрсатиб ўтади: биринчиси – *рационал обрўпарварлик*, унга кўра, рационал обрў эгаси ўзига юкланган вазифани омилкорлик воситасида бажариб, мазкур вазифани юклаганлар томонидан хурматга сазовор бўлади. Бироқ рационал обрўпарварлик вақтинчалик ҳадиса, у обрў эгаси фаолиятининг самарадорлиги билан боғлиқ. Иккинчиси – *норационал обрўпарварлик*, у бир томондан ҳукмронликка, иккинчи томондан, кўрқувга асосланади ва узоқ муддат давом этади: муайян тарихий даврни ўз ичига олади. Норационал обрўпарварлик танқидни на фақат тан олмайди, балки тақиклайди. Рационал обрўпарварлик обрў эгаси тамонидан субъектга нисбатан ахлоқий тенгликни тақазо этса, норационал обрўпарварлик айнан тенгсизлик асосига қурилади. Бунда обрў эгасига «гап қайтармаслик», «қулоқ солиш» - фазилат, «қулоқ сомаслик» - иллат ҳисобланади. Одатда, обрўпарварлик ахлоқи деганда, кўпроқ норационал обрў эгаси ўрнатган қонун-қоидалар, меъёрлар назарда тутилади.

Шундай қилиб, инсонпарварлик ахлоқи субъектнинг ўз инсонийлик табиатини, барча фазилатларни, очик-ойдин намоён этишини таъминлайди. Обрўпарварлик ахлоқида эса, аксинча, субъектга, обрў эгасига бўйсуниб, қулоқ қокмаслик, ўз индивидуаллигини йўқотиш ҳадислари рўй беради. Лекин, жожеа шундаки, буни инсоннинг ўзи англамайди: атроф-муҳитдаги обрў эгасининг улуғлиги, билимдонлиги қаҳрамонлиги, мурувватлилиги, халққа оталарча ғамхўрлиги ва зарурий қаттиқ-қўллиги ҳақида тўқилган мифлар, унинг шахсига сиғиниб бунга йўл бермайди. Бундай одамлар жамиятда асосий кўпчиликни, обрўпарварликнинг моҳиятини тушуниб етган, оммага кўшилмаган, ўз индивидуаллиги ва ички эркинлигини сақлаб қолган шахслар эса жуда камчиликни ташкил этади. Натижада жамиятнинг асосий кўпчилиги эзгулик деб ҳисоблаган нарса аслида ёвузлик бўлиб чиқади, халқ оммаси англамасдан ёвузликка хизмат қилганини кейин, обрў эгаси шахсига сиғиниб фош этилганидан сўнггина тушуниб етади. Чунончи, Ҳитлерга эргашганлар ўша пайтлар Олмонияда кўпчиликни ташкил этарди, улар ўзларининг йўли тўғри эканига қаттиқ ишонган эдилар: «Фюрер адашмайди!» Ҳозир эса Ҳитлер ким-у, унинг тутган йўли қандай эканини ҳамма яхши билади, Олмония аҳолисининг асосий кўпчилиги фашизмга, унинг обрўпарварлик ахлоқига қарши. Бизнинг мамлакатимиз ҳам собиқ Шўролар Иттифоқи таркибида Ленин, Сталин ва комунистик партия ўрнатган обрўпарварлик ахлоқини бошидан кечирди, мустақиллик туфайлигина халқимиз инсонпарварлик ахлоқи меъёрлари билан ҳаёт кечириш йўлига кирди. Жаҳон афкор эммаси, эркин, демократик жамиятларининг ҳаммаси ана шу ахлоқий йўлдан бормоқда. Айнан шундай ахлоқ жамият ва шахснинг эркинлигидан, индивиднинг ихтиёр эркинлигидан келиб чиқади. Шу сабабли ихтиёр эркинлиги Ахлоқ фалсафасининг энг

¹⁰⁶ Фромм Э. Человек для себя. Минск Хорвест. 2004. с. 18.

муҳим, энг долзарб муаммоси сифатида алоҳида эътиборга молик. Қолаверса, ихтиёр эркинлигининг ахлоқий моҳиятини тушунмай туриб, Ахлоқ фалсафасининг аҳамияти ва заруриятини тўлақонли тасаввур этиб бўлмайди.

Ахлоқнинг асосий хусусиятлари

Ахлоқнинг ўзига хос хусусиятлари деганда биз унинг қатъий амрлик, меъёрийлик ва баҳолаш жиҳатларини тушунамиз. *Қатъий амр* ўзини тутишдаги муайян талабни, ахлоқий қонун-қоидаларни бажаришини тақозо этади. У шахс манфаатларини жамият манфаатлари билан мувофиқлаштиради ва жамият манфаатлари устуворлигини таъминлайди, айти пайтда шахс эркинлигини чекламайди, фақат ўзбошимчаликка йўл қўймайди. Унга кўра, бирор инсон иккинчи инсонга восита деб қарамаслиги лозим. Қатъий амр туғма ахлоқий ҳодиса, унинг талаби сўзсиз ва ихтиёрий тарзда бажарилиши керак; у ихтиёр эркинлиги билан заруриятнинг мутаносиблигини ифода этади.

Иккинчи хусусият - ахлоқнинг *меъёрийлик* жиҳати билан боғлиқ. Меъёрлар, қонун-қоидалар, панд-ўғитлар в.б. шакллар воситасида ахлоқ бошқариш вазифасини бажаради. Улар орқали кишилар фаолияти йўлга солинади, фазилатлар асосида ижтимоий муносабатлар амалга оширилади, индивиднинг ахлоқий сифатлари жамият талабаларига мослаштирилади, ташқи даъват ички йўналмага, шахс маънавий дунёсининг бир қисмига айланади, одамзот авлодларининг ахлоқий алоқалари давом эттирилади. Ахлоқий меъёрларнинг икки тури мавжуд: хатта-ҳаракатнинг йўл қўйиб бўлмайдиган шакллари англатувчи тақиқлар (одам ўлдирма, ёлғон гапирма, ўғирлик қилма в.х.) ва ўзни тутишнинг энг яхши кўринишларига даъват (халол бўл, ростгўй бўл, эзгу ишлар қил в.х.).

Баҳолаш ахлоқнинг ўзига хос учинчи хусусияти бўлиб, у инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига муносабатини ичига оладиган ички баҳолашдан ва инсон хатти-ҳаракатларининг бошқа кишилар ҳамда жамият томонидан умум қабул қилинган ахлоқий меъёрлар асосида баҳолайдиган ташқи баҳолашдан ташкил топади. Шунга кўра, баҳолаш кўринишлари ҳам икки хил бўлади. Биринчиси – ижобий: маъқулаш, розилик, иккинчиси - салбий: танбеҳ ва норозилик. Бу хусусиятлар фақат ахлоққа хос. Шу билан бирга унинг яна бошқа икки хусусияти борки, улар нафақат ахлоққа, балки маънавиятнинг барча соҳалари учун умумийлик табиатига эга. Уларга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Биз шу ўрингача, эътибор қилсангиз, ахлоқни бутун инсоният учун умумий ҳодиса сифатида талқин этиб келдик. Зотан, ахлоқ энг аввало, умуминсоний анъанавий ҳодисадир. Асосий ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки

ёвузлик, англизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлгон, дейиш мумкинми? Албатта, йўқ.

Лекин, айти пайтда, ахлоқда умуминсонийлик жиҳатларидан ташқари, минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. *Минтақавийлик ва миллийлик* хусусиятлари ахлоқнинг нисбатан кичикроқ қамровга эга бўлган кўринишларида - хулқий хатти-ҳаракатлар, одоб ва этикетда яққол кўзга ташланади. Чунончи, мусулмон минтақасида дастурхон устида бош кийимсиз ўтириш беодоблик ҳисобланади. Бунинг одобдан ташқари гигиеник-озодалик нуқтаи назаридан ҳам аҳамияти бор: овқатланиш пайтида рўмолсиз аёл ёки дўпписиз эркак бошидан соч толаси, қазғоқ, чанггард таомга ёки дастурхонга тушиши мумкин. Насронийлар минтақасида эса аксинча, дастурхон устида бош кийимни ечмаслик Худо инъом этган таом ва дастурхонга ҳурматсизлик саналади. Ёки америкалик йигит ўзи креслода ўтириб, оёқларини кулдон ва ичимлик ашёлари турган столчага чалиштириб ташлаб, ором олади ва унинг учун бу табиий ҳол ҳисобланади. Ўзбек учун эса столга ёки хонтахтага оёқ қўйиб ўтириш - ўта одобсизлик.

Ғарбу Шарқ минтақалари одобида яна бир катта фарқ борки, бу ҳозирги пайтда Ғарбда ҳуқуқнинг ахлоқдан, Шарқда ахлоқнинг ҳуқуқдан устуворлиги масаласи. Ғарб ёшлари балоғатга етгач, ота-онага тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида муносабат қилади, ўзининг қарши фикрини тўппа-тўғри, ота ё онасининг юзига тик қараб баён қилади ва буни инсон ҳуқуқларидан, шахс эркинлигидан фойдаланиш деб билади. Шарқ ёшлари, масалан, япон ёки ўзбек ота-онага тик гапиришни, тўғридан-тўғри қарши чиқишни анъанавий ахлоқий қоидаларнинг оёқости қилиниши деб тушунади, падари ё волидасига кўзини ерга тикиб, мулойим, ўз фикрини товуш кўтармай айтишни, баъзан эса сукут сақлашни афзал деб билади, уларга бўйсунитишни бурч сифатида олиб қарайди. Афсуски, баъзи Ғарб мамлакатларида кекса авлодни ёшлар ҳуқуқий ҳаётига, эркинлигига ғов деб билиш ҳоллари мавжуд. Бунга кейинги пайтларда Англияда бир қанча ёшлар гуруҳларининг кўчада кетаётган қарияларни тутиб дўппослашлари оқибатида юзага келган ўнлаб суд жараёнлари гувоҳлик беради.

Тўғри, шарқона этикет, одобий қонун-қоидаларнинг анъанавийлик билан боғлиқ, замонавий нуқтаи назардан баъзи нуқсли томонлари бор. Лекин, шунга қарамай, уларда инсонийлик ва меҳр-оқибат туйғулари мустаҳкам илдизга эга. Ғарбда эса ҳозирги пайтда бундай фазилатларни учратиш тобора ғайритабиий ҳолатга ўхшаб қолаётир. Шу боис эндиликда Ғарбнинг ҳуқуқийлик тамойилини Шарқнинг ахлоқийлик тамойили билан уйғунлаштириш замонавий жамият тараққиётида муҳим рол ўйнайди.

Ахлоқ тузилмаси: ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабатлар

Ахлоқ ҳақида гап борганда, албатта унинг муайян тузилмаси, унга асос бўлган омиллар, унсурлар тўғрисида тўхталмаслик мумкин эмас. Ахлоқ тузилмасини, одатда, уч омил-асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар -

ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти-ҳаракатлар. Баъзи мутахассислар (чунончи, машҳур рус ахлоқшуноси А.И.Титаренко) Ахлоқ фалсафаси мезоний тушунчаларини (категорияларини), ахлоқий меъёрлар ва тамойилларни ахлоқ тузилмаси тарзида тақдим этадилар. Бизнинг нуктаи назаримизда бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки мазкур тушунчалар, тамойиллар ва меъёрлар кўпроқ ахлоққа эмас, балки уни ўрганадиган фанга - ахлоқий Ахлоқ фалсафасика тааллуқлидир. Умуман, шуни айтиш керакки, Ахлоқ фалсафаси фанида анча-мунча чалкашликлар мавжудки, уларнинг сабабини мазкур фаннинг бошқа фанларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгалигидан, яъни унда кўп ҳолларда илмий-назарий жиҳатларнинг амалий томонлар билан омукталлашиб кетганидан қидирмоқ лозим.

Айни пайтда ана шу уч омилнинг тузилмадаги ўрни, тўғрироғи, мавқеи масаласида ҳам турли хил қарашлар мавжуд. Баъзи ахлоқшунослар ахлоқий онгни, бошқа бировлар ахлоқий ҳиссиётнинг ўзини асосий унсур деб талқин этадилар. Яна баъзи бировлар ахлоқий англаш - ахлоқий онга етакчилик мавқеини берадилар. Хўш, аслида қандай қараш ҳақиқатга яқинроқ?

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузилмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг иштирокисиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онга ҳам тааллуқли. Зеро, тузилмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Энди ахлоқий онгнинг тузилмадаги етакчилик мавқеига, тўғрироғи, асосий унсур сифатидаги ўрнига келсак, уни бу тарзда талқин этиш, бизнингча, тўғри эмас. Ваҳоланки, шўролар даврида ва ҳозирдаги рус олимлари орасида, баъзи Фарбдаги замонавий Ахлоқ фалсафаси йўналишларида ана шундай қараш ҳукмрон эканини кўрамиз. Аслида эса тузилмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. Тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор-бир ахлоқий қарорнинг амалга ошириши узок ёки қисқа вақт мобайнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда хулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боғлиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Баъзан эса ўша «материал» - ҳиссиётнинг ўзи ахлоқий англашни четлаб ўтиб, муносабат тарзида намоён бўлади. Бунга инсоннинг фавқулодда ҳолатлардаги хатти-ҳаракати мисол бўла олади. Дейлик, юқори тезликда кетаётган автомобил олдидан йўл ўртасига, коптокни қувиб, гўдак чиқиб қолди. Ҳайдовчи тормозни босиш баробарида, шу заҳоти машинасини кескин четга буради. Бола омон қолади, ҳайдовчи жароҳатланади, машина пачоқ бўлади. Бу ҳолатда ҳайдовчининг гўдакка нисбатан меҳр-шафқати, ачиниш ҳисси, инсон боласини олий қадрият сифатида ҳис қилиши муҳим рол

ўйнайди. Ҳайдовчи ўз хатти-ҳаракатини «оқилона қарорга» келиши учун «етти ўлчаб, бир кесиб» амалга оширмайди - ҳамма нарса бир лаҳзада рўй беради. Бунда онг эмас, оний интуиция, ўз қавмдоши ҳаётини асрашдек табиий-биологик ҳиссиёт - инстинкт ҳал қилади, яъни мазкур ҳиссиёт том маънодаги англаш даражасига кўтарилиб улгурмасданок муносабатга айланади.

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланади. Лекин алдов, ёлғон, сохталик ва тоталитар зуғум ҳукмронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий онг, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади. Тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилгани ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилиқ ҳукм суради. Натижада жамият учун фожиа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги рўй беради. Буни шўролар давридаги «Коммунизм қурувчисининг ахлоқий кодекси» билан шу кодексни ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган гуруҳларнинг, «шу кодекс асосида яшаймиз» деган одамларнинг порахўрлигида, ташмачилигида, худбинлигида, ёлғончилигида кўриш мумкин.

Бундай номутаносиблик, ўртадаги маънавий жарликнинг келиб чиқишини агар аниқлаштирадиган, яъни «майдалаб» таҳлил қиладиган бўлсак, у мақсад билан воситалар муаммосига бориб тақалади. «Ҳамма бахтли яшайдиган» «коммунистик жаннат»ни гўзал мақсад деб билгувчилар ўз мақсадларига жамиятнинг бир қисмини қириб ташлаш, таъқиб этиш, алдов, зўрлик воситасида етишишга уриндилар. Одамларни зўрлаб бахтли қилмоқчи бўлдилар ва муваффақиятсизликка учрадилар. Ифлос, нопок, қонли воситалар, шуб-ҳасизки, ҳар қандай покиза мақсадни ҳам нопоклаштиради, ундан кишиларнинг кўнглини қолдиради. Шу боис мақсад ва воситалар уйғунлиги, сифат нуқтаи назаридан мослиги жамият ҳаётида, инсон ҳаётида ниҳоятда муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЁАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
2. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
3. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали. 1999, 1-сон.
4. Миллий ғоя: назарий манбалар. Тошкент: Akademia. 2007.
5. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика /Учебник для вузов. Москва. Гардарики. 2004.

6. Золотухина - Аболина Е.В. Сушность и функции морали /Современная этика. Москва-Ростов на -Дону. 2003.
7. Фромм Э. Человек для себя. Минск. Харвест. 2002.
8. Ясперс К. Философская вера //Смысл и назначение истории. Москва. Политиздат. 2001.

7-МАВЗУ: АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Режа:

1. *Ахлоқ фалсафасининг категориялари ҳақида умумий маълумот.*
2. *Муҳаббат ва нафрат.*
3. *Эзулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат, шафқат.*
4. *Бурч, виждон, номус, қадр-қиммат.*
5. *Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт, ўлим ва ўлмаслик.*

Ахлоқ фалсафасининг категориялари ҳақида умумий маълумот

Ахлоқ фалсафасида инсон хатти-ҳаракатининг икки кутби - ахлоқийлик билан ахлоқсизлик ҳолатлари таҳлил ва тадқиқ этилади. Ахлоқийлик - фазилатларда, ахлоқсизлик эса иллатларда намоён бўлади. Бу икки кутб - тушунча кун-тун, оқ-қора сингари бир-бирини инкор ва айни пайтда, тақозо этгани ҳолда мавжуддир. Зеро, фазилат, Арастудан тортиб Ибн Синогача бўлган қадимги файласуфлар таъкидлаганларидек, икки иллат оралиғида рўй беради. Бошқача қилиб айтганда, фазилат икки манфийлик ўрталиғида юзага келадиган мусбат ҳодисадир. Чунончи, адолат - зулм билан мазлумликнинг, сахийлик - исрофгарчилик билан бахилликнинг, ифбат - қизганчиқлик билан ружунинг ўрталиғи сифатида воқе бўлади.

Фазилат ва иллат шундай йирик ҳамда қамровли атамаларки, уларнинг ҳар бири ўз ичига бир неча эмас, ўнлаб эмас, балки юзлаб тушунчаларни олади. Шу жиҳатдан Ахлоқ фалсафаси барча фалсафий фанлар ичида тушунчаларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларни аввалги илмий-услубий адабиётларда, хусусан, луғатларда Ахлоқ фалсафаси мезоний тушунчалари ёхуд категориялари, ахлоқий мезоний тушунчалар, ахлоқий тамойиллар, ахлоқий меъёрлар, ахлоқий муносабатлар, ахлоқий ҳиссиётлар сингари гуруҳларга бўлиб тақдим этилган. Бундай «майдалаштириш», бизнингча, шарт эмас. Чунки у, биринчидан, тизимни мураккаблаштиради, иккинчидан, муайянликдан йироқлаштиради, учинчидан, тушунчалар билан ҳиссиётларни, меъёрлар билан тамойилларни фарқлашда чалкашликларга олиб келади, уларни расмона идрок қилишда қийинчиликлар туғдиради. Зеро, фан мазмунини тақдим этишдаги ҳар қандай мураккаблаштиришлар, чалкашликлар, табиийки, тушунмовчиликни

келтириб чиқаради. Натижада мазмун мўлжалланган «ўз эгасига» рисоладагидек етиб бормайди.

Шу сабабли Ахлоқ фалсафаси фанида қўлланиладиган барча тушунчаларни *уч гуруҳга* бўлишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Буларнинг биринчиси - ахлоқий билиш билан реал ҳаёт ўртасидаги энг муҳим алоқа ва муносабатларни инъикос эттирувчи, ахлоқ илмининг мезонини ифодаловчи тушунчалардир; уларни биз Ахлоқ фалсафасининг мезоний тушунчалари ёхуд категориялари сифатида олиб қараймиз. Нисбатан қамровли иккинчи гуруҳ тушунчаларини - ахлоқий тамойиллар, учинчи гуруҳни эса ахлоқий меъёрлар деб тақдим этамиз. Биринчи гуруҳ тушунчалари умумлаштирувчилик, муштараклик хусусиятига эга, улар фақат назарияга тааллуқли. Иккинчи ва учинчи гуруҳ тушунчалари эса амалий ахлоққа тегишли бўлиб, нисбатан муайян, тор қамровга эга; улар биринчи гуруҳ учун «моддий асос» вазифасини ўтайдилар.

Шу ўринда «тушунча» атамасининг моҳиятига назар ташлашни жоиз деб ўйлаймиз. Аввалроқ биз ахлоқий ҳиссиётларнинг ахлоқий онг учун маълум маънода материал экани тўғрисида бирров тўхталиб ўтган эдик. Бу ҳақда мумтоз файласуфлар ҳам эътиборга сазовор фикр билдирганлар. Чунончи, буюк инглиз мутафаккири Жон Локк, тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. «Табиат қонуни борасидаги тажрибалар» асарида у шундай деб ёзади: «Агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади ва ақл билишни тараққий эттириши борасида меъмор бино қуришда тош, ёғоч, қум ва хоказо қурилиш материалларисиз қанчалик иш қила олса, худди шунча иш бажара билади».

Ақлни идеаллаштириш, ҳиссиётни иккинчи даражали омил сифатида талқин этиш, Локк ва унга ўхшаш баъзи мутафаккирлар фикрларини ҳисобга олмаслик, афсуски, кейинги даврларда айниқса кучайди. Ҳегель сингари файласуфлар эса бутун борлиқни мантиқийлаштириш йўлидан бордилар. Лекин XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин Ғарб алломалари бу йўлнинг кўп жиҳатдан янглиш эканини англай бошладилар. XX аср мутафаккири, руҳий таҳлил фалсафасидаги янги фрейдчилик оқимининг атоқли намояндаларидан бири Карл Юнг Тибет маййитлар китоби - «Бардо Тёдол»га ёзган шарҳида шундай дейди: «Ғарб кишиси, «психологик» («руҳий») сўзини эшитганида, унинг учун у «бор-йўғи психологик» тарзида жаранглайди. Унинг учун «психе» - қалб қандайдир, ачинарли даражада кичик, эътиборга нолайиқ, шахсий, субъектив ва ҳ.к. Шу сабабли «руҳ» (қалб) ўрнига «ақл» сўзини ишлатишни маъқул кўради...». Бошқа бир ўринда барча метафизик мулоҳазалар учун ижодий замин айнан ана шу қалб эканини, онг эса қалбнинг кўзга кўринмас инъикосидан иборатлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, «юрак ва ақл», «ҳиссиёт ва онг» баҳсида Ғарб, айниқса, XX асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Юқоридаги каби фикрлар истисноли ҳоллардир. Шу боис Ахлоқ фалсафаси нуқтаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни ҳиссиёт деб яна бунинг устига, таърифлаш кийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни тушунча тарзида олиб қарашдан

чўчийдилар. Ваҳоланки, муҳаббат айнан ахлоқий ҳиссиёт ва Ахлоқ фалсафасининг бош мезоний тушунчасидир.

Муҳаббат ва нафрат

Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «ҳисса»сига эга. Шу жиҳатдан атоқли тасаввуфшунос Нажмиддин Комилов: «Жуда кўп ирфоний тушунча-истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга бориб тақалади», - дер экан, айна ҳақиқатни айтади. На эзгуликни, на яхшилиқни, на ватанпарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўтган бобларнинг баъзиларида биз бу тушунчанинг моҳияти, турлари ҳақидаги Илоҳий Оғустин, Имом Ғаззолий, Эрих Фромм сингари мутафаккирлар фикрларини келтирган эдик. Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, муҳаббат - инсоний моҳиятнинг эркин тарзда намоён бўлишидир, у зўравонлик ёки зўрма-зўракилик билан чиқиша олмайдиган ҳодиса. У меъёрлар, анъаналар, қонунларга бўйсунмайди, лекин юксак ахлоқийлик ифодаси тарзида инсонга улкан масъулият юклайди, уни жасоратга чорлайди, у - инсонни таш-қи ва трансцендентал олам билан боғлайдиган, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч.

Муҳаббатнинг объекти доимо гўзаллик, манфаатсиз гўзаллик. У - Аллоҳми, Ватанми, ёрми - муҳаббат эгасига ундан-да гўзалроқ нарса йўқ. Айна пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севиши табиий. Дейлик, ёрга бўлган ҳақиқий муҳаббат Ватанга, инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади. Зеро, «ўз-ўзича», «якка», «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фарқнинг «йўқолиши» энг буюк, энг мукамал лаззатдир. Буни мавлоно Фузулий ниҳоятда гўзал қилиб, бир байтда шундай ифодалайди:

*Ишқдир ул, нашаъи комилким, андандир мудом
Майда ташвири ҳарорат, найда таъсири садо.*

Комил нашаъа, комил лаззатга фақат комил инсонгина эриша олади. Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгисидир. Шу боис ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қилинади: Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жулётта, Отабек, Кумуш ва ҳ.к. Шундай қилиб, муҳаббатни шахс эркинлигининг ахлоқий зарурат сифатидаги ўзига хос кўриниши, бахтга эришувнинг асосий омили дейиш мумкин.

Таъкидлаш лозимки, муҳаббат - олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса-ҳодисаларга нисбатан ҳам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунончи, Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, баъзи рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол-

дунёга, пулга нисбатан қўллайдилар. Уларга нисбатан «ўчлик», «ружу», «хирс» сингари тушунчаларни қўллаш маъкул эмасмикан?

Муҳаббат ҳам, Ахлоқ фалсафасидаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди - нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг камровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлади, объектдан четлашишни, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч ҳисси нафратнинг кундалик турмушдаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ходиса сифатида мавжудлигидир.

Айни пайтда, нафрат ғазабдан кескин фарқ қилади. У, *ғазабга* ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интилмади, ундан фақат юз буради. Уни муҳаббат эгасида ўз муҳаббати объектга нисбатан ташқи бир кучнинг ноинсоний, адолатсиз, ноинсофларча муносабати туфайли ўша кучга қарши қўзғаладиган ҳиссиёт дейиш мумкин. У давомийлик табиатига эга, ғазаб каби ўткинчи ходиса эмас. Агар ғазабнинг асосида инсон феълининг салбий ҳолати - оний баджаҳллик ётса, нафрат учун чуқур ўйлаб қабул қилинган узил-кесил қарор ётади. Кўринишдан нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса-да, кўп ҳолларда у иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Шу ўринда буюк франсуз ёзувчиси Эмил Золянинг «Нима менда нафрат уйғотади» деган эстетикага доир китобига ёзган сўзбошисидан олинган қуйидаги фикрни келтириш мақсадга мувофиқ.

«Нафрат - муқаддас. Нафрат бу - кучли ва қудратли юракларнинг норозилиги, бу - ўртамиёналик ва пасткашликлардан қахрланадиган одамларнинг жанговар жирканчи. Нафратланмоқ - севмоқ дегани, ўзида оташин ва мардона қалбни ҳис қилмоқ, нимаики шармандалик ва нодонлик бўлса, ўшанга нисбатан чуқур ҳазар туйғусини туймоқ дегани. Нафрат энгиллик беради, нафрат адолат ўрнатади, нафрат юксалтиради»

Нафратдан ташқари яна *рашк* тушунчаси борки, у - ижтимоий ходиса эмас, кўп ҳолларда жинсий муҳаббат билан ёнма-ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизғаниб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу қизғаниш ҳисси меъеридан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф-тавсиф қилмайлик, меъернинг бузилиши, иллат. Чунки унинг моҳияти худбинликка бориб тақалади: муҳаббат эгаси муҳаббат лаззатига ноил бўлгани ҳолда унинг изтиробидан қочишга интилади; ўзи чекиши лозим бўлган изтиробни ўз муҳаббат объектга ўтказишга ҳаракат қилади. Натижада баъзан изтиробни йўқотишга интилиш муҳаббат объектнинг ўзини йўқ қилишга, фожиага олиб келади.

Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат, шафқат.

Эзгулик ва ёвузлик. Асосий тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик - эзгулик ва ёвузлик. Эзгулик Ахлоқ фалсафасидаги энг муҳим категориялардан. У инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади - Тангри прудасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. «Эзгу ўй,

эзгу сўз, эзгу аъмол» учлиги «Авесто» дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўринни эгаллаши ҳам шундан.

Эзгулик - инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб борувчи фазилат; шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобиғига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душманни», яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик бўяб-бежалмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Тоталитар тузумлар мафкурасида эзгуликни бундай талқин этишининг ноилмийлиги, сохталлиги ҳозирги кунда ҳаммага аён.

Эзгулик ва унинг зидди ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эга. Эзгуликнинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги шундан. Шу туфайли у амалиётда қахрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир-бирини тамомила инкор этади. Нафақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас тарозуга ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомилга эришган-эришмагани шу мезон билан ўлчанади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потларни ёвуз инсонлар, собиқ шўролар иттифоқини эса жамият сифатида «Ёвузлик салтанати» деб баҳолашиш бунинг ёрқин мисолидир.

Яхшилик ва ёмонлик. Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча Ахлоқ фалсафасика доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди.

Бу икки жуфтлик тушунчалар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. Яхшилик асосан шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ходиса. Зеро, унда мардлик, очиқкўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий хатти-ҳаракатлар

қахрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг фаолиятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади, халқи учун, халқлар учун «Хазойин ул-маоний»дек, «Хамса»дек буюк асарлар яратди. Бу - эзгулик, у маълум маънода абадийлик хусусиятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита кўплаб яхшиликлар қилди - мухтож одамларга қарз берди, берган қарзларидан кечиб юборди ва ҳ.к. Унинг бу яхшиликлари ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга, шунингдек, истисноли ҳолларда намоён бўлувчи қахрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам эмас.

Демак, эзгулик асосан билвосита амалга ошириладиган, узоқни кўзловчи, келажакка ҳам мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; яхшилик эса, одатда, бевосита шу кун учун долзарблик хусусиятига эга, яъни тактикавий ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса - эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ёвузлик эса ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртақларидан биридаги овчилар қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириш мумкин: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига оро киради.

Хуллас, муайян ижтимоий чекланганлигига қарамай, яхшилик ва ёмонлик қамровли мезоний тушунчалардан.

Адолат. Ахлоқ фалсафасининг яна бир асосий тушунчаси - адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор-бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл йўқ.

Маълумки, ахлоқдаги энг оддий, ибтидоий фазилатлар, чунончи, меҳрибонлик, шафқат, мурувват ҳайвонларда ҳам мавжуд. Лекин ҳайвонларда улар ўз гуруҳига, энг аввало, ўз зурриётига қаратилган бўлади. Одамзод эса ўзига қондош-қариндош бўлмаган ўзгаларга - қавмдошларига ҳам ушбу ҳиссиётларни намоиш этади. Шундай қилиб, ахлоқнинг баъзи унсурлари ҳайвонларда ҳам мавжуд, фақат улар инсондагидек ақлга эмас, табиийятга асосланган. Буни адолат мезоний тушунчасида яққол кўриш

мумкин. Албатта, ҳайвонлар уни тушунча сифатида англамайдилар, лекин у табиийят тарзида ҳайвонлар хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Масалан, Африка саванналарида ёки чангалзорларида қурғоқчилик мавсумида ҳайвонларнинг сувлоқдаги хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик. Ундай пайтда сувлоқ худудида ваҳший ҳайвонлар, қанчалик оч бўлмасин, ўз ўлжа!ларига ташланмайдилар: адолат юзасидан уларнинг ҳам чан-қоқларини кондиришларига йўл кўйиб берадилар - барча ҳайвонлар бир-бирлари томонидан ташна жонзотлар сифатида қабул қилинади. Бироқ сувлоқдан маълум масофа нарига ўтилгач, яна ўша ҳаёт - кушанда ва ўлжанинг яшаш учун кураши бошланади. Демак, адолатнинг ибтидоий кўринишини ҳайвонларда ҳам учратиш мумкин экан. Қизиғи шундаки, у якка ҳолда эмас, кўпчилик ҳайвонлар - ташна жонзотлар жамоасида рўй беради. Бу ҳодиса адолат тушунчасининг ижтимоийлик хусусиятига хос баъзи ҳолатлар инсоният жамиятидан ҳам ибтидоийроқ эканини, унинг тарихи янада қадимийроқлигини кўрсатади.

Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто адлия вазирлиги деб аталиши, жиноятга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Деярли бир ярим аср мобайнида адолатсизликни, миллий камситишни, миллий ифтихор ҳиссининг оёқости қилинишини, бегона ироданинг зўрлаб қабул қилдирилиши каби ҳолатларни бошдан кечирган халқимиз, эндиликда мустақилликка эришиб, адолатли фуқаролик жамияти тузишга киришди. Адолат бугунги кунда бизнинг мустақил, келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи тушунчага айланиб бормоқда.

Шафқат. Шафқат истилоҳи хозиргача Ахлоқ фалсафасига доир асосий ўқув адабиётларда ва илмий тадқиқотларда асосий мезоний тушунча сифатида тақдим этилмади. Ваҳоланки шафқатнинг илдизи инсон шахсига бўлган муҳаббатга бориб тақалади, у ҳам муҳаббат каби қамровли ҳиссиёт. Агар муҳаббат меҳрга асосланса, шафқат мурувват билан боғлиқ. Лекин у айна пайтда мурувватдан жиддий фарқ қилади. Мурувват бир инсоннинг кўп ҳолларда ўзига алоқаси йўқ бошқа бир инсонга ачиниш ҳисси орқали ёрдамга кўл чўзиши бўлса, шафқат кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик кўрсатишдир.

Шафқат ҳисси шафқатга муҳтож киши ўрнига ҳаёлан ўзини кўйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга бир инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган ахлоқий ҳодиса. Масалан, рўзғорини зўрға тебратган кўшнингизнинг касбий хизмат юзасидан ҳам, бирор бир жамиятга аъзолиги жиҳатидан ҳам, бизнесдаги ҳамкорлик масаласида ҳам сизга

алоқаси йўқ, шунингдек, у сизга дўст ёки душман сифатида ҳам алоқадор эмас. Сиз унга эҳсон қилиб, оғир шароитдан чиқиб олишига иқтисодий ёрдам бердингиз, бу - мурувват. Бошқа бир ҳолатда, дейлик жанг майдонида сизга бутунлай бегона, бунинг устига сафдошингизга ўлдирган душман, аскарини мағлуб қилдингиз. Энди олдингизда икки йўл бор: хоҳласангиз уни ўлдиришингиз, ўч олиб ғазабингизни босишингиз, хоҳласангиз, ғазабингизни босиб, у душман лекин мен каби одам, уни ҳам менга ўхшаб бу майдонга жанг қилиш учун юборганлар, уни ўлдирганим билан бирор улкан ўзгариш рўй бермайди, деб асир олгансиз, ҳаётини сақлаб қолгансиз, бу - шафқат. Ғазаб инсондаги ҳайвоний хислат бўлса, шафқат инсонийлик белгиларидан биридир.

Демак, мурувват агар сизнинг олдингизда бурчли бўлмаган кимсага кўрсатган ёрдамингиз бўлса, шафқат эса олдингизда жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқини ва табиатини ҳисобга олиб, кечиришдир.

Жаҳон ахлоқшунослигида, жумладан бизда ҳам, юқорида айтганимиздек, шафқат асосий тушунчалар сирасига киритилмаган. Ваҳоланки, адолат, инсонпарварлик айнан анна шу ҳиссиёт билан боғлиқ. Буни биргина олмон файласуфи Артур Шопэнхауэр англаб етди. У шафқат ҳиссини ахлоқнинг асоси, шафқат тушунчасини Ахлоқ фалсафасининг асосий тушунчаси деб атайди. Унинг наздида шафқат универсал табиатига эга у, инсоннинг на фақат инсонга, балки ҳайвонга бўлган муносабатида ҳам намоён бўлади, зеро ҳайвонга бешафқатлилик қилган одам инсонга шафқатли бўлмайди.

Шафқат тушунчасининг аҳамияти инсон ҳаётини олий қадрият деб эътироф қилиш унинг яшашга бўлган ҳуқуқи ҳимояга олиш ҳозирги шароитда Яна ҳам долзарблиги касб этмоқда. Бу бир томондан, иккинчи томондан диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар бешафқатликка асосланганлигини ҳисобга олган, шафқат тушунчасининг аҳамияти янада ортиб бораётганлиги учун ҳам бугунги кунда жаҳон ахлоқшунослиги шафқат тушунчасини Шопенхауэр айтганидек, ахлоқни асоси сифатида таҳлил, талқин ва тарғиб қилмоғи лозим. Унинг XXI аср жамияти учун энг муҳим ахлоқий ходиса эканлиги эътироф этиш замон талабидир.

Бурч, виждон, номус, кадр-қиммат

Бурч. Яна бир муҳим мезоний тушунча - бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У, юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси - бурчга садоқат ёки хиёнат ётади.

Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, насронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, оналик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг камровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам,

журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири - унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч талаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша давр-даги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида фожеий ҳодисага айланади. Ўта усталлик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамиятлар аъзоларининг кўпчилиги оқни – қора, қорани – оқ деб қабул қиладилар. Буни умумбашарий ва миллий кадриятларни оёқости қилган бешафқат шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алдандилар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қурилишида тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзолари томонидан бурчнинг нотўғри тушунилишига ва бунинг оқибатида баъзи ҳолларда беихтиёр, омилик туфайли, баъзан эса ихтиёрий-мажбурий тарзда юз берадиган оммавий ахлоқсизликка олиб келади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, унда бурч шахснинг кўпгина майл-истакларига қарши ҳодисага айланади: уни ҳузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Масалан, Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида, унинг ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб муҳожирликнинг оғир қисматида дучор бўлди: уни мустамлакачилар, аввал айтганимиздек, мамлакат ҳудудидан чиқариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда вафот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-дилидан севган кишисидан, ҳатто ака-укаси, опа-синглиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч Ахлоқ фалсафаси мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиққўл», энг «шафқатсизи».

Виждон. Ахлоқ фалсафасининг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон - Зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, ало мен, мен устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юқори даражадаги мен. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ноҳўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалб-даги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби; уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига – айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам Ахлоқ фалсафасининг бошқа баъзи асосий тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимnidир биров «имонли одам» деганида, унинг мусулмонликка имон келтирган-келтирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй эканлиги тўғрисида кетяпти. Шу маънода виждон билан имонни эгизак тушунчалар дейиш мумкин. Диний эътиқодларга муносабатларнинг расмий тилда «виждон эркинлиги» деб аталиши ҳам улар орасидаги чамбарчас боғлиқликдан далолат беради.

Афсуски, одатда, кўпчилик адабиётларда виждон мезоний тушунчасига «субъектив» ҳодиса тарзида қараб, адолат, бурч, номус сингари тушунчаларни унга қараганда ижтимоий аҳамиятлироқ деб баҳолаш, уларни «тўрға чиқариш» ҳоллари тез-тез учраб туради. Ваҳоланки, виждонсиз одамдан ҳеч қачон адолатни ҳам, бурчга садоқатни ҳам, ор-номусни ҳам кутиш мумкин эмас. Виждонли одамларгина ҳақиқий эркин, демократик фуқаролик жамиятини ярата оладилар. Зеро, виждон, энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни тақозо этади.

Номус. Асосий тушунчалардан яна бири – номус. Номус тушунчаси бир томондан, бурч билан боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, кадр-қиммат тушунчасига алоқадор. Зеро, номус моҳиятан шахснинг ўз кадр-қимматини англаб етиши, шу кадр-қимматнинг жамият томонидан тан олинishi ёки олинмаслигига нисбатан бўладиган муносабати билан белгиланади.

Бироқ, бу - номус кадр-қиммат тушунчаси билан бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки кадр-қиммат шахсдан ўзининг бошқа одамларга нисбатан камситилмаслигини, атрофдагилардан барча инсоннинг тенг ҳуқуқлилиги тамойилини ўзига нисбатан қўллашларини талаб қилади. Номус эса ўз кадр-қимматини билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жамиятда алоҳида, ўзига хос тарзда эгаллаган мавқеи ва шу мавқени доғ туширмай сақлаш-сақламаслиги билан боғлиқ. Бу мавқе эса, шубҳасиз, ўша шахснинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража билан муайянлашади. Масалан, уйингизда бир кун келиб оддий ишларни бажариб кетадиган мардикор билан номи кетган машҳур бинокор-устанинг, бош вазир билан котибанинг, бобо билан набиранинг номусни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода кадр-қимматни номус тушунчасининг дастлабки босқичи, ибтидоси деб айтиш мумкин.

Гоҳида номусни ор тушунчаси билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, номусга нисбатан ор анча тор қамровдаги, нисбатан залварсиз тушунча. Чунончи, ориятли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам - ўз шаънига айтилган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверадиган, айтилган-айтилмаган жойларга суқилиб кираверади сурбетнамо киши. Номуснинг эса тоши оғир - ижтимоийлик хусусиятига эга, кенг қамровли. Номус йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз номуси, оила номуси, миллат номуси деб курашадилар. Бу ҳақда кўплаб бадиий асарлар, панд-ўғитлар яратилган.

Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа номуси ҳам алоҳида аҳамиятга эга; унда номус обрў тушунчаси билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади.

Қадр-қиммат. Қадр-қиммат тушунчаси инсон ўз кадрини, бу дунёда унинг ҳаёти олий кадрият эканлиги, ўз шахси олдида ўзи маъсул эканлигини англаш учун хизмат қиладиган ҳиссиёт. У номус, ғурур тушунчалари билан боғлиқ, бир томондан инсоннинг ўз кадрини ҳар қандай ҳолатда ҳам ерга урмаслигини тақозо этади. Масалан, истеъдодли, виждонли, зиёли одам бирор бир шахсий ишини ҳал қилиши учун нокас бойваччага ёки тўпос раҳбарга ялинса, гарчанд ўз мақсадига етса ҳам, бу ўзи томонидан ўз кадрини ерга уришдир. Пировард натижада ўзини камситилган хис қилади, бундан афсус билан яшайди.

Қадр-қимматнинг яна бир жиҳати – инсоннинг бошқалар ёки жамият томонидан камситилиши билан боғлиқ. Бунда кишининг ҳаётида эгаллаган ҳақиқий ўринни атайин тан олмаслик, бошқа биров, гуруҳ ёки жамият томонидан кўра - била туриб, уни четга суриб қўйиш ва шу орқали уни изтиробга слоши каби усулларни қўллашдир. Бундай усуллар маънавий савияси паст одамлар орқали, қонунлари ишламайдиган тоталитар ва авторитар бошқарув ҳукумронлик қилган жамиятда рўй беради. Бунга мисол тарзида Абдулла Қодирий, Чўлпон каби буюк сиймоларнинг қамашга, отишга ҳукм этилишини ёки истеъдодли зиёлиларга атайин унвонлар бермаслик, иложи борича улар номини халққа етказмасликка ҳаракат қилиш ҳолларини келтиришимиз мумкин. Фақат бугина эмас, Шўролар тузумида «совет халқи» деб аталган миллионлаб фуқароларнинг кадр-қиммати оёқ ости қилинди: улар очликка, суризнларга, концентратсион лагерлар азобларига маҳкум этилдилар, қийноқларга солиндилар. Буларнинг ҳаммаси фақат иқтисодий қийинчиликлар оқибати эмас, балки мустабид тузум томонидан инсон ғурурини оёқости қилиб, уни кўрқоқ, бўйсунувчи жонзотга айлантириш учун олиб борилган машъум сиёсат эди. Чунки ғурурини йўқотган кишида кадр-қиммат ҳисси ўлади, у ҳақиқат, адолат ва инсоний ҳуқуқлар тантанаси учун курашдан ўзини олиб қочади. Зотан кадр-қиммат инсоний ғурурнинг жамиятдаги ижтимоий-ахлоқий муносабатларда инъикос этиш шаклидир.

Лекин *гурур* меъёрида бўлиши керак, яъни кишининг асл кадр-қимматига мос келиши лозим. Гурурдаги меъёрнинг бузилиши кишини кибрга олиб келади: у ўзининг ва бошқаларнинг кадр-қиммати тўғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун кибрланади, манманликка берилади. Кибрли киши ўзини зўр деб билади. Бу шунчаки рўй бермайди. Аслида у ўз кадр-қимматининг бошқаларникидан паст эканлиги туфайли, уни сунъий кўтаришга ҳаракат қилади, маънавий бўшлиқни бошқаларга паст назар билан қараш орқали тўлдиришга интилади, бу йўлда ёлғон ва мақтанчоқликдан тоймайди. Пировард натижасида у атрофдагилардан ажратиб қолади, ўзгаларнинг нафратига созовор бўлади., асл ўзлигини тополмаган ахлоқсиз кимсага айланади. Шу боис доимо инсоннинг «ўз ўрнини»- кадр – қимматини реал билиши, ўзгаларгагина эмас, биринчи навбатда ўзига баҳо бера олиши муҳимдир. Хуллас, кадр-қиммат – инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият томонидан олий кадрият сифатида эътироф этилиши, унинг маънавий ҳуқуқларининг тан олиншидир.

Идеал, ҳаётнинг маъноси, бахт, ўлим ва ўлмаслик

Биз юқорида кўриб ўтганларимиз – асосий мезоний тушунчаларнинг барчаси баҳолаш табиатига эга. Яна қатор муҳим ахлоқий тушунчалар борки, улар ўз ечимини талаб қилиши билан, яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради. Идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси сингари тушунчалар шулар жумласидандир.

Идеал. Бир қараганда, идеалда ҳам баҳолаш хусусияти мавжуддек туюлади. Лекин аслида у қиёслашга асосланади. Антика томони шундаки, идеалда номавжуд, ҳаёлдаги инсонга воқеликдаги реал, мавжуд инсон, ҳаётдаги ҳодисалар қиёсланади, яъни бор нарса йўқ нарса билан ўлчанади. Зеро, идеал ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин эмас - бу ҳаммага аён гап. Бунинг устига, идеал, йирик маънода, ҳозирги замонда ҳам, келажакда ҳам бўлмайди, унинг мавжудлик шартини - ўтган замон. Шундай қилиб, идеалга интилиш шахснинг ўз замонасидаги одатий шароитга сиғмаслик, уни тезроқ кенгайтириш учун қилинган хатти-ҳаракатидир. Бу хатти-ҳаракат учун намуна инсон, ҳозиргина айтганимиздек, келажакдан тополмайди, чунки намуна тарихийликни, тажрибавийликни талаб этади; ахлоқий идеалга айланган шахс тарихий тажрибадагина мавжуд бўлади ва муайян замонга келиб, у маълум маънода муболағавий ҳамда афсонавий таъриф-тавсиф билан бойитилади, яъни идеаллаштирилади. Бунга идеал одил подшо Нўширавон, одил ёки идеал саҳоват эгаси, жўмард инсон Ҳотам Таий Яманий сиймолари ёрқин мисол бўла олади.

Инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қиёслайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётидаги энг олий ахлоқий талабни, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Албатта, ҳаётда бунга тўла эришиб бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий-ҳаётий комилликни қўлга киритади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий-ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса-да, аслида кескин фарқ қилади. Чунончи, мусулмонлар учун - Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун - ҳазрати Исо, яхудо динидагилар учун - ҳазрати Мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий-ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси Ленин - энг юксак ахлоқий идеал сифатида талкин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қилинарди. Ҳозир эса «Куч - адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аждодимиз Амир Темур кўпчилик томонидан ижтимоий-ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг намунавий тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин.

Бироқ ҳар бир тузумнинг умри умумий тарихий жараёнда нисбатан қисқа вақтни ўз ичига олади. Ёлғон, кўзбўямачилик ва зўравонликка асосланган тузум эса узоқ муддат яшай олмайди. Чунки зимдан ахлоқийликни инкор этган сиёсатнинг бир кунмас бир кун албатта асл башараси очилади. Шу боис фаолияти ниқобланган ахлоқсизликдан иборат бўлган Ленин, Сталин, Ҳитлер каби ижтимоий идеалларнинг умри узоқ бўлмади - алданган кўпчилик қисқа вақт мобайнидагина уларни идеал деб билди.

Бундай салбий ҳодисаларга қарамай, идеал, умуман, жамиятда, шахс ҳаётида ижобий ҳодиса. У инсоният тарихида ёруғ маёқ вазифасини ўтаб келмоқда, бундан кейин ҳам унинг асосий вазифаси шундай бўлиб қолажак. Чунки идеалда ҳар бир инсон ўз бахтининг ҳиссиётли ифодасини кўради, ҳаётининг маъносини унга қараб интилишда деб билади.

Ҳаётнинг маъноси. Машҳур аллома Мажидиддин Ҳавофий, яшаш учун овқатланурлар, овқатланиш учун яшамаслар, деган ҳикматни кўп такрорлар экан. Хўш, аслида инсон нима учун яшайди? Яшашдан мақсад нима? Инсон ҳаётининг маъноси нимада?

Ҳар бир инсон ўз умри мобайнида ана шу саволларга жавоб топишга уринади ва ҳаётининг маъносини ўзига хос тарзда тушунади. Шу боис у Ахлоқ фалсафасининг анча мураккаб тушунчаларидан ҳисобланади.

Аввало шуни айтиш жоизки, ҳаётнинг маъносини яшашдан мақсад деган тушунча билан қориштириб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Ваҳоланки, уларни айнанлаштириш мумкин эмас, чунки ҳаётнинг маъноси мақсадга нисбатан жуда қамровли тушунча, ўз ичига ўнлаб, балки юзлаб мақсадларни олади, аниқроғи, у муайян мақсадлар тизимидан ташкил топади. Шу боис кимнингдир бирор-бир эзгу мақсади амалга ошмай қолса, унинг ҳаётини «маъносиз» деб бўлмайди.

Баъзан ҳаёт «маъносиз» кечиши ҳам мумкин. Бунда кишидаги мақсадлар ўткинчи, майда, юксак орзу-интилишлардан йироқ, ҳайвоний, тубан, ҳатто ёвуз бўлиши мумкин. Мазкур киши - «ҳаёт эгаси»нинг бундай табиати жамият эришган ахлоқий даража билан баҳоланади. Зеро, кимдир ўз ҳаёти маъносини қандай йўл билан бўлмасин бой-бадавлат, тўкин-сочин

яшашда деб тушунади: ҳаром-ҳаришнинг фарқига бориб ўтирмайди, бировнинг ҳақидан кўркмайди ёки қандай воситалар билан бўлмасин, мартабага эришишни ўз олдига ҳаётий мақсад қилиб қўяди, фақат «юлсам, ўғирласам» дейди. Бошқа биров эса қонунни бузмайди, лекин ўзгаларга қайишишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, ҳеч ким билан иши бўлмайди, фақат «ўз қобиғида» яшашни афзал кўради.

Яна бир тоифа одамлар борки, улар ҳаётининг маъносини энг юксак қадриятлар билан боғлайдилар ва жамиятда юксак ахлоқ эгаси, гўзаллик ошуфтаси, эътиқоди бут кимсалар сифатида эътибор қозонадилар. Улар олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадилар. Ҳаётининг маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназзули ҳаётнинг маъносини ана шу тарзда тушунувчиларнинг кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради, бир сўз билан айтганда, бундай том маънода «элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган» одамлар юксак ахлоқли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий-маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий-диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини Худони топишда, Унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шариат ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам Худога мурожаат қиладилар. Масалан, буюк рус мутафаккири ва ёзувчиси, православ черковидан ронда қилинган Лев Толстой ҳаётнинг маъносини куйидагича тушунади: «Мен фақат Худога ишонган онларимдагина ҳақиқий яшаганимни эсладим... Худони таниш ва яшаш дегани бир хил гап, Худо ҳаёт демакдир», - деб ёзади у ўзининг машҳур «Иқрорнома» асарида.

Ўз ҳаётининг маъносини Худога етишиш учун ҳаракатда деб билган Толстой айна пайтда бу ҳаракатни дунёвий муаммоларнинг ҳал қилиниши билан боғлайди. Худди шундай ҳолатни биз аввал ҳам бир неча бор мисол қилиб келтирганимиз буюк мутасаввиф бобокалонимиз Алишер Навоий шахсида ҳам кўриш мумкин. Гап шундаки, ҳар икки аллома ўзлари танлаган тариқатлар орқали Худога етишишга интиладилар, улардаги Худога бўлган илоҳий ишқ У яратган ҳар бир жонзотга, ҳар бир гиёҳга, энг аввало, инсонга муҳаббат сифатида намоён бўлади, яъни улар ҳаётида динийлик дунёвийликни инкор этмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи экстремистчи гуруҳлар мафкурачиларининг «динни дунёвийликдан тозалаш» ҳақидаги сафсаталари улардаги ҳокимиятни кўлга олишга интилишдан бошқа нарса эмас, моҳиятан динга алоқаси йўқ, худбинликнинг ниқобланган кўриниши, холос. Зеро, Аллоҳ у дунёда жаннатий бўлиш учун ўз бандаларига бу дунёда гўзал яшашни, чиройли аъмоллар қилишни буюради.

Кўриб ўтганимиздан маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий-маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада якдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз

манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий кадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдадир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк аждодимиз Абу Наср Форобий: «Бахт - ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», - деганида кўп жиҳатдан ҳақ эди.

Фақат бу қониқиш ҳам давомийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кабобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин бироз муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташлансада, аслида ундан фарқли ўлароқ, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади. Буюк шоиримиз Ғафур Ғуломнинг:

*Тақдирни қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона, -*

деган ҳикматли сатрлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ: одамга омад ҳаёти мобайнида камдан-кам кулиб боқади. Омаднинг ана шу жиҳати ҳақида қрим-татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, Омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли Ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди-ю, қайтиб чиқмабди. Шу-шу Омад Ерга тушиб, хануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлиммикан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалакдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз қўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад - тасодиф, бахт - зарурият; омад - истисноли, бахт - қонуний ҳодиса. Омад – шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Бахтни тушуниш ҳар бир даврда, маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараққиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан. Ахлоқ фалсафасида бахт мезоний тушунчасини алоҳида ўрганадиган анъанавий эвдеймончилик деб аталадиган юнонча «eudaimonja» (бахт) сўзидан олинган йўналиш мавжуд.

Ўлим ва ўлмаслик. Ўлим ва ўлмаслик Ахлоқ фалсафасидаги энг мураккаб тушунчалар сирасига киради. Аввало шуни айтиш керакки, ўлим шу пайтгача ахлоқий тушунча сифатида «расмий» олиб қаралмаган. Ваҳоланки, уни энг катта ёвузлик, энг улкан бахтсизлик тарзида талқин этиш одат тусига кирган. Мантиқан олиб қаралганда, эзгулик ва бахтнинг зидди бўлган тушунча ахлоққа таалукли, яъни иллатдир. Зеро ўлим олий қадрият бўлмиш инсон ҳаётини кесиб қўяди, унинг эзгуликлар, яхшиликлар қилишга бўлган имкониятини йўққа чиқаради. Масалан, Ибн Сино, жуда бўлмаганда, яна ўн йил яшаганида, 67 ёшга кирганида қанчадан - қанча эзгу ишлар қилган, фалсафа, тиббиёт ва бадиий адабиёт соҳасида кўплаб буюк асарлар яратган бўлур эди. Ўлим уни, у орқали бизни ҳам ана шу маънавий эзгуликларидан маҳрум қилди. Демак, ўлим, фақат биологик ёки табиий тушунча эмас, унинг моҳияти ахлоқийлик билан чамбарас боғлиқ. Тўғри ўлим – ҳақ. Лекин бу ерда ўлимнинг турлари мавжудлигини унутмаслик лозим.

Ўлимнинг биринчи тури, бу табиий, ташқи табиат ва инсон ички табиати билан боғлиқ ўлим. У икки хил бўлади: биринчиси – одатий ўлим, у қарилик туфайли, инсон аъзоларининг ҳаётни давом эттиришга яроқсизлиги туфайли рўй беради. Иккинчиси – ҳалокат, у бирор бир табиий офат, ёки тасодифлар туфайли воқе бўладиган ўлим.

Иккинчи турдаги ўлим – жамият билан боғлиқ, у ҳам икки хил бўлади. Биринчиси – мажбурий ўлим, у одатда жазо шаклида амалга оширилади. Иккинчи хили – бу дунёдаги азоб-уқубатлардан, улар хоҳ рухий, хоҳ жисмоний бўлсин, қутилиб, уйқу билан мангу ором олиш учун ихтиёрий тарзда амалга ошириладиган ўлим, тотли ўлим ёки эвтаназия деб аталади. Айни ана шу иккинчи турдаги ўлим ахлоқ билан боғлиқ. Чунончи иккинчи турдаги ўлимнинг биринчи хили – улкан ёвузлик ҳисобланади. Шунга кўра ўлим жазоси ёвузликка қарши ёвузлик кўрсатишдир. Бу ҳақда кейинроқ бафуржа тўхталамиз.

Ихтиёрий ўлим, айтилганидек, баъзан рухий изтироблар орқали ҳаётда ўз ўрнини топа олмаганлиги, ўзи учун энг улуғ ҳисобланган мақсадига эриша билмаганлиги натижасида рўй беради. Бундай ҳолат гоҳо оммавий тус олиши ҳам мумкин, ўтган аср 80 йилларининг иккинчи ярмида собиқ тоталитар

режим исканжасидаги Ўзбекистонда аёллар орасида ўзларини ёқиб юбориш ҳолатлари кўплаб юз берди. Юзлаб аёллар (асосан колхозчилар) оғир жисмоний меҳнат, кувончсиз шахсий ҳаёт, реакцион урф-одатлар, турмушдаги етишмовчиликлар туфайли ҳаётдан кўз юмдилар. Улар ихтиёрий ўлимни қабул қилдилар. Бундай ўлим аслида яшашни истамаслик эмас, балки аксинча, Шопенэнҳауэр айтганидек, яшаш истаги туфайли юз беради, яъни ўзини ўлдираётган одам яшашни истади, фақат ўзи яшаётган ҳаётдаги шарт шароитдан, жамият қоидаларидан норози, ҳаётни эмас ана шу ноинсоний шароитни тарк этиш мақсадида шундай қилади, кимларгадир ёки жамиятга аччиқма - аччиқ ҳаётдан кўз юмади.

Ихтиёрий ўлимнинг иккинчи жиҳати кўпроқ инсон саломатлигини йўқотиши, кучли жисмоний оғриқлардан ҳалос бўлишга интилиши, юқорида айтилганидек, ўлимни мангу ором, тотли лаҳза сифатида қабул қилиши билан изоҳланади. Бундай ўлим кўпинча тиббиёт одоби масалалари билан боғлиқ. Масалан, сурункали жисмоний оғриқ натижасида, фақат кучли наркотик дорилар билан уйқуга кетадиган оғир аҳволга бемор, охир-оқибат бир - икки ойданми, бир - икки йилдан кейинми, барибир, ўлимга маҳкумлигини ҳис этгач тиббиёт ходимидан ўзини дори дозасини кучайтириш орқали ўлдириб қўя қолишни илтимос қилади. Тиббиёт ходими қандай қарор қабул қилиши керак? Беморни ўлдириш орқали оғир азоблардан қутқариш ахлоқийликка кирадими ёки ахлоқсизликками? Бу муаммолар ҳали узил - кесил ҳал этилган эмас. Бундан ташқари, ҳар икки ҳолатдаги ўлимда ўз хоҳиши билан ўлимни барвақт истаган, Худо берган умрни ўзи қисқартиришга аҳд қилган одам ахлоқлими ёки ахлоқсизми?

Ўзини ўзи ўлдириши гуноҳ, лекин ўзини ҳам, оила аъзоларини ҳам қийнаб яшаш-чи? Иккинчи ҳолатда у матонат, мардлик кўрсатиб, «ўладиган касалнинг ўлгани, бўлган ишнинг бўладиган маъқул» деган мақолга амал қилгани ахлоқийликми ёки ахлоқсизликми? Бу саволларга бирдан ва бир томонлама, қатъий жавоб бериш ҳозир ҳам мушкул барча даврларда ҳам мушкул, бўлиб келган.

Ўлим борасидаги мулоҳазаларда яна бир муҳим масалага тўхталмоқ жоиз. Ҳўш ўлим, одатда қабул қилинган тарзида, энг улкан ёвузликми? Бунга диалектик ёндашув, орқали жавоб бериш лозим. Ўлим оғир йўқотиш. «Лекин ўз ўзича у табиий ҳодиса – ёвузлик эмас... У узоқ давом этган биологик (эволюция) мобайнида фойдали ва зарур аҳамиятга эга бўлди.»

Дарҳақиқат, ўлим ва ҳаёт, бошқача айтганда, ҳаёт ва мамот бир - бири билан узвий диалектик боғлиқ табиий ҳодисалардан. Бу дунёда ҳаётсиз ўлим, ўлимсиз ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас. Буни Ламетри образли қилиб шундай изоҳлайди: «Нарсалар дунёсида, ўлим арифметикадаги нолнинг ўзгинаси: бошқа нарса эмас.» Фақат бевақт, фожеавий ўлимни ёвузлик тарзида талқин этиш мумкин. Чунки айнан шундай ўлим туфайли, юқорида айтганимиз, инсонни жамият ва оила учун қиладиган эзгу ишлар тўхтади.

Биз фожеавий ўлим деганда ҳам икки хил ўлимни тушунишимиз лозим: биринчиси – тасодифий, табиий ёки техникавий ҳалокатлар туфайли рўй берадиган ўлим. Унда табиийлик мавжуд, иккинчиси – эстетикадаги

фожеавийлик тушунчасига таалуқли ўлим, унда фожеавийлик қахрамонликни вужудга келтиради, ўлим – ижтимоий ҳодисага айланади. Бошқачароқ айтганда, янги ғоя учун замон билан курашиб, ўзини фидо қилган шахс қахрамонларча ҳалок бўлади, яъни эркинлик субъектда, зарурият объектда берилади ва объект субъектнинг устидан ғалаба қозонади, лекин бундан буён буёғига, субъектнинг ғоялари билан яшайди, бундан ўша инсон ижтимоий - ахлоқий идеал сифатида мақом топади, жисман ҳалок бўлади, лекин руҳан, маънан у узоқ замонлар яшайди ё абадий ўлмасликка эришади. Чунки фожеавий қахрамон «ўз эркини йўқотиши билан айнан ана шу эркинликнинг мавжудлигини исботлаб, ўзининг эркин ихтиёрийни эълон қилиб, ҳалок бўлади».

Биз ўлмаслик деганида асосан анна шу ҳолатни, ижтимоий - ахлоқий идеал сифатидаги ўлмасликни тушунамиз. Жисман ўлмаслик тўғрисидаги фикрлар эса тиббиёт муаммоси бўлиб, унга эришнинг имкони йўқ, зеро кексайиш, инсон аъзоларининг қариши мавжуд экан, улар албатта ўлимга олиб боради.

Баъзи тадқиқотчилар, чунончи И. В. Вишев, инсон космосга чиқмасдан олдин, космос ҳақида фикрлаган, илмий ишлар олиб борган эди, ўлмаслик ҳақида ҳам шундай фикр билдирса бўлади, мумкин, фан тараққиёти шунга олиб келиш мумкин деган ҳаётбахш руҳдаги гипотезани илгари суради. Айни пайтда бу масалада «амалдаги ўлмаслик» тушунчаси билан «ўлмаслик» тушунчасини қориштириб юбормаслик муҳим шарт» эканини таъкидлаб ўтади.. Демак, ўлмаслик мавжуд ва у ахлоқий тушунча сифатида олиб қаралиши лозим. Шу маънода ахлоқий юксак, фидойи, ижтимоий–ахлоқий идеалга айланган инсонларгина абадийликка даҳлдордир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият, 2008.
2. Ислом Каримов. Энг асосий мезон – аёт ақиқатини ақс эттиришдир. Т., Ўзбекистон. 2009.
3. Маънавият. Асосий тушунчалар изохли луғати. Т., Ғ.Ғулом номидаги матбаа/ижодий уйи, 2009.
4. Нурматова М. Шхс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. Т., Университет, 2009.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЁАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
6. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
7. Ал – Фараби. Социально – этические трактатў. Алма – Ата. Наука, 1973.
8. Вишев И.В. Проблема личности бессмертия. Новосибирск. Наука /Сибирское отделение. 1990.
9. Золя Э. Собрание сочинений . В 26 томах. Т.24. Москва. ИХЛ, 1966.

10. Кант И. Из Лекции по этике /Этическая мысль. Москва. Политиздат. 1988-1990.
11. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. Москва. Политиздат, 1984.
12. Ламетри Ж.О. Сочинения. Москва. Мысль. 1983.
13. Локк Ж. Сочинения . В 3 х-т. Т.3 Москва. Мысль, 1988.
14. Словарь по этике. Москва. Политиздат. 1991.
15. Толстой Л.Н. Собрание сочинений. В 22 х-т. Т.16. Москва. ГИХЛ, 1983. С. 151.
16. Тибетская книга мёртвых. Москва. Подиум, 1992.
17. Фалсафа: қомусий луғат. Қ.Назаров тахрири остида. Тошкент: Шарқ. 2004.
18. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент. Мерос. 1990.
19. Фромм Э. Душа человека. Москва. Республика. 1992.
20. Фузулий. Асарлар Икки жилдлик. I – жилд. Тошкент. □. □улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968.
21. Шеллинг Ф. Философия исскуства. Москва. Мўсль. 1966.
22. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. Москва Республика. 1992. С. 224 – 229.
23. Эмерсон Р. Нравственная философия. Минск – Москва. Харвест – АСТ. 2000.
24. □аззолий Абу □омид. Мукошафат ул – □улуб. Тошкент. ТИУ. 2008.
25. □афур □улом. Танланган асарлар. Тошкент. □здавнашр. 1953.

8-МАВЗУ: АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР ВА МЕЪЁРЛАР

Режа:

1. *Ахлоқ фалсафасининг асосий тамойиллари.*
2. *Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти.*

Ахлоқ фалсафасининг асосий тамойиллари

Асосий мезоний тушунчалар (категориялар) сингари ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий англаш шаклларида хисобланади. Уларда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади. Улар жамият томонидан шахсга кўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги

асосий жиҳатларни белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон хатти-харакатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик. Ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири - инсонпарварлик. У - инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч. Инсонпарварлик тамойилини дастлаб Оврўпа Уйғо-ниш мутафаккирлари илгари сурганлар, деган фикр мавжуд. Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намлулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалги Қадимги Сомир мих хатларида учрайди.

Умумжаҳоний динларнинг ҳаммасида ҳам инсонпарварлик ғоялари устувор ҳисобланади. Чунончи, мусулмон маноқибларида турли вариантларда учрайдиган машҳур ривоят бор. Ривоят қилинишича, Худога етишган одамнинг хонадонига емак сўраб бир кофир киради. Мезбон, унга мусулмон бўлсанг, қорнингни тўйдираман, бўлмаса йўқ, дейди. Кофир кўнмай чиқиб кетади. Шунда Худодан, нега унга таом бермадинг, деган нидо келади. Мезбон, у кофирликдан кечмагани учун шундай қилдим, деб жавоб беради. Шунда Тангри мезбонга кофир бўлса ҳам, ахир менинг бандам-ку, инсон-ку, деб тезда уни қайтариб келиб, қорнини тўйдиришни буюради.

Демак, инсонпарварликнинг ибтидоси Тангридан ва ҳар бир инсон бошқаларга меҳр-муҳаббат, мурувват билан муносабат қилмоғи лозим. Зеро, Ҳадиси шарифда «Одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», дейилади. Ушбу ҳадис сўзларига мос мисолни насронийликда ҳам учратиш мумкин. Буюк рус файласуф ёзувчиси Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романида «Бир бош пиёз» деган боб бор. Унда роман қахрамонларидан бири Грушенька тилидан шундай ривоят келтирилади:

Қадимда бир жоҳил кампир бўлган экан, ўлибди-ю, ўлганидан сўнг ундан бирор-бир яхшилик қолмабди; шайтонлар уни оловли кўлга ирғитишибди. Ўнг фаришта ўйлаб қолибди: қани энди кампирнинг бирор-бир фазилатини топса-ю, Худога етказса! Шунда кампирнинг томорқадан бир бош пиёзни юлиб олиб, гадой аёлга садақа қилганини эслабди-да, уни Худога айтибди. Худо шунда фариштага: бор, ўша бир бош кўк пиёзни олиб, узат, агар унга осилиб кўлдан чиқса, кампир жаннатга кирсин, майли, агар пиёз узилиб кетса, ўша ерда қолади, дебди. Фаришта кампирга пиёзни узатибди ва кампир осилиб чиқа бошлабди, энди кутулиб чиқай деганда, қараса, бошқа гуноҳкорлар ҳам унинг кетидан чумолидай осилиб кўлдан чиқиб боряпти. Бадфеъл кампир уларни тепиб пастга туширишга уриниб: «Сенларни эмас, мени тортиб чиқаряпти, пиёз сенларники эмас, меники», дебди. Шу гапларни айтиб бўлар-бўлмас пиёз узилиб кетибди ва кампир ҳозиргача ўша оловли кўлда азоб чекар эмиш.

Ушбу мисоллар инсонпарварликни умуминсоний қадриятлар сирасига кирувчи тушунча эканлигини исботлайди. Шу сабабли уни шўролар даврида синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш муваффақиятсизликка учради, пролетар диктатураси ва тоталитар социалистик тузум ҳамда улар ижодкорларининг инсонпарварлиги ҳақидаги афсоналар жуда қисқа умр кўрди. Социализм мафкурачиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатлари ўша даврлардаёқ ноилмийлиги, ёлғонга суғорилганлиги билан кишиларнинг ғашини келтирган эди. Бундай инсонпарварликни халқ қабул қилмайди. Чунки у айнан ўта мавҳум «халқ» тушунчасига қаратилган, ваҳоланки, инсонпарварлик марказида муайян шахс турмоғи лозим. Ҳар бир шахс инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун курашиш - мана, инсонпарварликнинг асосий вазифаси. Бу борада умумбашарий маънавий қадриятларни устувор деб билган бизнинг давлатимиз ҳам мамлакат ичкарасида, ҳам дунё миқёсида кўзга кўринарли ишлар қилмоқда. Зеро, биз кураётган эркин фуқаролик жамияти нафақат инсонга меҳр-муҳаббат ва иззат-ҳурмат кўрсатишни асосий тамойил қилиб олган, балки шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган ҳақиқий инсоний шарт-шароитларни яратишни ҳам ўз олдига олий мақсад қилиб қўйган.

Эркпарварлик. Агар инсонпарварлик тамойили шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясида турса, яъни анча кенг қамровли ва умумий интилиш бўлса, эркпарварлик тамойили унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади. Эркпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи - эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Зеро, эрксиз инсон - асир, эрксиз миллат - қул, эрксиз мамлакат - мустамлака. Эркпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз Ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир.

Эркпарвар инсон қулликнинг, мутеликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги жангчисига ҳам айланади. Бу жангчи бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун-бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради.

Одатда, эркпарвар шахслар муайян даврнинг қаҳрамонларига айландилар. Зеро, улар ўзгалар эрки учун ўз эркини, ўз ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Бунинг ёрқин мисоли буюк инглиз мумтоз шоири Жорж Байрон сиймосидир. У инглиз бўлатуриб, ўз ватани Англияда Ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди: хайрат ва нафратга учради, Ватанни тарк этишга мажбур бўлди. Ўз юртида эрк учун курашиш бахтидан маҳрум бўлган шоир ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди ва Италияни Австрия истибдодидан озод қилиш ҳаракатининг раҳбарларидан бирига айланди. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди:

Эрк учун Ватанда қилолмасанг жанг,

*Сен қўшни ватанлар эрки деб кураш;
Тут Юнон, Румонинг тугини таранг,
Бошингни тика бил эрк учун саркаш!
Эзгулик йўлида бўлсанг қахрамон,
Сен инсон эрки деб курашсанг азот,
Бир куни, сиртмоқдан гар қолсанг омон,
Жўмард деб алқагай сени одамзот!*

Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, Байрон Қадим Юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У Юнонистонда, ботқоқлик ёнидаги Миссолунги шаҳрида оғир безгакдан вафот этди. Унинг ўлими ҳам истибдодга қарши шиорга айланди - кўзғолончилар «Байрон учун!» деган жанговар ҳайқириқ билан жангга отилдилар. Беназир шоир, Юнонистоннинг озод қилинган қисми генерал-губернатори, эрксевар кўмондон ва улуғ инсон хотирасига юнон халқи йигирма бир кун қора кийиб, мотам тутди. Ҳамма черковларда Байрон ҳаққига ибодат қилинди.

Дарҳақиқат, эркпарварлик тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қоладилар.

Айни пайтда, бу тамойил кенг ижтимоий-сиёсий маънода ҳам қўлланилади. Буни эркпарвар давлатлар фаолиятида кўриш мумкин. Шуни ҳам айтиш керакки, эркпарварлик тамойилидан бир оз бўлсада, ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, шу орқали сиёсий обрў олишга интилиш ҳоллари, афсуски, учраб туради. Баъзи давлатлар томонидан ўзга мамлакатлар ички ишларига аралашиб учун эркпарварликни ниқоб қилиб иш кўришга уринишлар ҳам йўқ эмас. Бироқ бундай сиёсий қаллобликлар жаҳон жамоатчилиги томонидан дарҳол илғаб олинади ва фош этилади. Зеро, эркпарварлик энг аввало шаффофлик даражасидаги покликни, ҳалолликни талаб қилади, озгинагина доғни ҳам кўтара олмайди.

Ватанпарварлик. Энг маълум ва машҳур тамойил, бу - ватанпарварлик. У инсоннинг ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган иштиёқини англатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча Ватан душманларига қарши маънавий-мафкуравий кураш сифатидагина талқин этадилар. Аслида эса бу тамойилнинг қамрови анча кенг - у инсонпарварликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидаги хатти-ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси, бу - инсон ҳимояси, миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек, фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар жабҳада Ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу ҳиссини туюш, Ватан билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ерига, биносининг ҳар бир ғиштига, қадимий обидаларига, илм-фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ватанпарварлик тамойили Ватан тушунчасини фидойиларча идрок этиш, муайян ҳудуд ва халққа муҳаббат ҳисси сингари омиллар билан

боғлиқ. Зотан, маълум бир мамлакат фуқароси ўша мамлакатдаги асосий этник гуруҳ вакили бўлмаслиги ҳам мумкин. Турли шарт-шароит тақозоси билан бошқа бир ҳудудга, мамлакатга келиб қолиб кетган фуқаролар, ўз тарихий ватанидан олисда туғилганлар кам эмас. Уларнинг кўпчилигида «тарихий Ватан» тушунчаси хаёлий бир кўмсаш, ширин ғусса, ўткинчи интилиш тарзида ифода топади. Аслида эса бу - мазкур Ватанга муҳаббат эмас, балки ўз аجدодларига, олис хотирага ҳурматдан, экзотик ҳиссиётлардан келиб чиқади; ҳақиқий муҳаббат эса, шароит ҳар икки Ватандан бирини танлашни тақозо этганда, ҳозир яшаб турган Ватани ва ватандошларига нисбатангина мавжуд экани аниқ-равшан аён бўлади.

Мазкур ҳолатни ажойиб гуржи ёзувчиси Нодар Думбадзе ўзининг «Hellados» ҳикоясида ғоятда жонли тасвири билан берган: Сухумининг Венециан кўчасида Янгули исмли юнон бола отаси билан бирга яшайди. Унинг чап кўксига «Hellados» (Эллада) деган санчма ёзув бор, у бу билан фахрланиб юради. Лекин, вақт келиб, юнонларга тарихий ватанларига қайтишга рухсат берилганида, Янгули кетишни истамайди. Отаси қаттиқ калтаклаб, мажбур қилади. Дўсти Жамол ундан нега отанг билан бирга кетмоқчимассан, деб сўраганида Янгули шундай жавоб беради:

«Қандоқ тушунтирсамикин... - дея гап бошлади у ниҳоят. - Онам йўқ, ҳатто эслолмайман ҳам. Отам уззукун томорқада ёки тирикчилик ташвишида... Мен кўчада, Венециан кўчасида катта бўлдим... Менинг Ватаним, менинг Элладам бу - Сухуми, кўча, Чалбаиш...

- Бу нима бўлмаса? - Мен Янгулининг кўкрагини очиб баланд овозда ўқидим: Hellados.

- Бу - нақш, Жамол. Ватан - ичкарироқда, нақд юракнинг ўзида! - Янгули қўлини кўксига қўйди.

Ўпкам тўлиб, томоғимга аччиқ бир нарса қадалди, унга яна бир нималар демоқчи эдим-у, аммо Янгули эшагини нўхтасидан етаклаб, ҳовлидан чиқиб кетди».

Отаси зўрлаб, калтаклаб кемада олиб кетишига қарамай, Янгули ўз асл Ватанидан кетишни истамайди, ўзини денгизга ташлаб, Ватани бағрида ҳалок бўлади. Бунга ёзувчи шундай тасвирлайди:

«Орадан бир кун ўтиб, Келасури дарёсининг қуйилиши жойида денгиз тўлқинлари бир боланинг жасадини соҳилга чиқариб ташлабди. Тўғрироғи, уни кекса балиқчилар сувдан тортиб олиб, қумга ётқизишибди. Сўнг мурданинг кимлигини аниқлаш учун шу атрофда ўйнаб юрган болаларни чақиритибди. Марҳумнинг башараси шу қадар дабдала бўлиб кетган эканки, уни ҳеч ким танимабди. Уни мен танидим. Чап тўшининг устидаги «Hellados» деган сеҳрли ёзувни кўргандан кейин танидим. Нафасимни ичимга ютганча соҳилдан, сўнг темир йўл бўйлаб, кейин Венециан кўчасидан тўхтовсиз югуриб, телбаларча уйга отилиб кирдим.

- Ҳа, нима бўлди?! - Холамнинг капалаги учиб кетди.

- Нина хола... Янгули қайтиб келди...

Сўнг холамнинг олдида чўккалаб, оёқларини қучоқлаб йиглаб юбордим...».

Демак, ватанпарварлик тамойили хаёлий туйғуга эмас, балки муайян замонга, муайян ватандош-инсонларга бўлган муҳаббатга асосланган ахлоқий хатти-ҳаракатлар жамулжамидир. Шу жиҳатдан қараганда, мамлакатимиздаги барча миллатлар тенглигини эътироф этувчи, миллатидан қатъи назар, ҳаммамиз бир Ватан фарзандлари эканимизни таъкидловчи Конституциямизнинг ана шундай демократик тамойилларга асосланиши, юксак ахлоқий заминга эгаллиги эътибор ва эъзозга лойиқдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларни Ватан маъносини теран англаб етишга ўргатиш, ватанпарварлик - юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш Ахлоқ фалсафасининг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Миллатпарварлик. Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу - миллатпарварлик. У, маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш кенг маънода Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши ёки расмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас.

Шу ўринда миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз хаётини ҳам фидо қилиш демакдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар - миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бутун жаҳоннинг фахрланишини истади. Чунончи, Навоий дўппи билан тўн кийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамолидан афзал кўради:

Шоҳу тожу хилъатеким, мен томошо қилгали

Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас.

Лекин Навоий шу фахрланиши, ғурурланиши баробарида ўзгаларга кибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил вакили бўлмиш Жомийга бағоят ҳурмат-иззат кўрсатиб, унга, пирим, деб қўл берган.

Миллатпарварлик тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг - миллатпарварликнинг илмий-назарий асоси сифатида майдонга чиқади. Миллий ғоянинг замонавий, биз танлаган кўринишини, унинг мафкуравий жиҳатларини Республикамиз Президенти Ислон Каримов шундай таърифлайди: «Миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаш унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, кўшни давлат ва

халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор».

Унинг иккинчи жиҳати эса мана бундай талқин этилади: «Миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат йўлида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур».

Асл миллатпарвар ана шундай бўлиши керак. Асл миллатпарвар инсонларнинг умри миллатнинг умри каби мангудир. Миллат йўлида ўз жонини тиккан Мунаввар қори, Беҳбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари минглаб фидойиларни халқимиз ҳеч қачон унутмайди.

Фидойилик. Маълумки, инсон муайян мамлакат ва жамиятдаги қоидаларни, ҳуқуқий меъёрларни бузмай яшаши мумкин. Расмий-ҳуқуқий идоралар ва тузилмалар томонидан бундай одам расмона, жамият учун хавф туғдирмайдиган шахс ҳисобланади. Лекин бундай одам ахлоқсиз бўлиши, ҳуқуқ билан ҳисоблашган ҳолда ахлоқни тан олмаслиги мумкин. Бошқача қилиб айтганда, у ўз мамлакатдаги жиноят кодексини тан олиши баробарида, қалбидаги виждон қонунлари билан ҳисоблашмайди, жиноий жазодан қўрқадими-ю, виждон азобини билмайди.

Шу фикрларни энди мисолда кўрайлик. Дейлик, куз кунларидан бирида Ўрдадаги Анҳор бўйлаб шошиб кетаётган одам сувга чўкаётган, ёрдамга муҳтож кишини кўрди. Лекин дарҳол ўзини сувга отиб, уни қутқармади. Чунки биринчидан, чўкаётган у эмас, иккинчидан, эгнидаги костюм-шим сувга тушса расво бўлади, учинчидан, унинг вақти йўқ, фойдали бир иш юзасидан учрашувга кетяпти, тўртинчидан, сув совуқ, шамоллаб қолиши мумкин, бешинчидан, ахир, бу одамнинг чўкишига у сабабчи эмас-ку! Шундай қилиб, бир одам чўкиб кетди, иккинчи бир одам, буни кўра-била туриб, ўз йўлида давом этаверди. Бунинг учун уни қамамайдилар ҳам, жаримага тортмайдилар ҳам. У ҳақда фақат, қандай бешафқат, виждонсиз одам экан, деб фикр билдирилади, холос.

Энди бошқа бир ўткинчини тасаввур қилинг: у шу заҳоти ўзини сувга отиб, чўкаётган одамни қутқарди, дастлабки ёрдамни кўрсатди ва таксига харажат қилиб уйига қайтди: кийим-бош шалаббо, каттагина фойдадан қолди, беш-олти кун шамоллаб, дори-дармонга ҳам маблағ сарфлади. Лекин у бунга ачинмайди. Воқеани эслаганида афсусланмайди, балки ўз хатти-ҳаракатидан қониқиш туйиб, жилмайиб кўяди, ҳатто бу хотирлаш унга руҳ беради.

Бу ҳодисада биз икки хил тамойил билан ҳаракат қилган икки кишини кўриб турибмиз: биринчиси - худбин, иккинчиси - фидойи инсон. Гарчанд, қонун биринчи кишини худбинлиги учун жазоламагани баробарида иккинчи кишига фидойилиги учун алоҳида имтиёз бермаса-да, жамият, маҳалла-кўй, одамлар уларга икки хил муносабатда бўладилар: худбинликдан ижирғаниб, нафратланадилар, фидойиликдан ҳайратланиб, миннатдорчилик билдирадилар.

Демак, фидойи инсонга бошқалар томонидан бу қадар иззат-ҳурмат кўрсатилишига сабаб шуки, у истисноли ҳолатларда ўзининг одатий-

кундалик ҳаётӣ мажбуриятларини ва муносабатлари даражасини ихтиёрий равишда ошира олиш қудратига эга бўлади. Фидойи инсон бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, баъзан эса ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр туради ва зарурат туғилганда қурбон қилади ҳам; жамият учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кечади. Бунга Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамони мард ўзбек йигити Тўйчи Эрийгитовнинг фидойилиги ёрқин мисол бўла олади. У душман пулемётига кўксини қалқон қилиши билан ўнлаб, балки юзлаб ўзига ўхшаш одамлар ҳаётини сақлаб қолди; бу одамлар эса ўз навбатида жаҳонда фашизм ғалабасининг хавфини камайтира бориб, охир-оқибат йўққа чиқардилар; уларнинг зурриётлари эса ҳозир ҳам дунёнинг янгиланиши, ўзгариши учун, олий мақсадлар учун хизмат қилмоқдалар. Тўйчи Эрийгитовнинг номи биз билан бирга, ҳеч қачон халқ ёдидан чиқмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, фидойилик тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижтимоий жараёнларда турлича муайянлашади; у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Чунинчи, мустақилликка эришганимиздан сўнг дастлабки пайтларда ўтиш даврига хос бўлган - фидойиликка нисбатан худбинлик тамойилининг кучайганини кўрдик. Ҳозирга келиб эса, аксинча, аста-секинлик билан жамиятимизда фидойилик устувор тамойил мақомини эгаллаб бормоқда; Президент Ислам Каримовнинг фидойилик тамойили моҳиятини тўла англатадиган «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган сўзларини ахлоқий шиор қилиб олган жамиятимиз аъзоларининг илғор қисми тобора кўпайиб бормоқда. Ана шу кўпайиб бориш жараёни қанча тезлашса, биз қураётган давлатнинг шакли-шамойили шунча муайянлик касб этади.

Зиёлилик. Зиёлилик тамойили ҳозир биз англайдиган тушунча маъносида нисбатан узоқ тарихга эга эмас. У жадидчилик ҳаракати билан бирга юзага келди десак, хато қилмаган бўламиз. Лекин бу тамойилнинг инсон фаолиятидаги дастлабки унсурлари Ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги маърифатпарварлар ҳаётида шаклланиганини эътироф этмоқ лозим. Яъни, у инсоният жамиятидаги маданий ва интеллектуал - ақлий тараққиёт билан боғлиқ. Шу боис уни инсон пайдо бўлганидан анча кейин вужудга келган ахлоқий ҳодиса деб талқин этиш мақсадга мувофиқ. XX аср алломаларидан бири, буюк олмон файласуфи, «Франкфурт мактаби»нинг намояндаси Теодор Адорно Иккинчи жаҳон урушидаги геноциддан сўнг, зиёлилик - ахлоқий категория, деган фикрга келганида мутлақо ҳақ эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, зиёлилик ахлоқий тушунча - тамойил сифатида мураккаб ва кўпёқламалик табиатига эга. Баъзилар зиёлилик деганда олий маълумотли кишига хос бўлган фазилатни тушунадилар. Ваҳоланки, зиёлилик тамойили табақа ёки гуруҳга мансублик маъноларини англамайди. Оддий фермер - деҳқон ҳам, ҳайдовчи ҳам, фаррош ҳам зиёлилик тамойили билан иш кўриши ва атрофдагилар томонидан: «Ҳа, фалончим, жуда ажойиб, зиёли одам-да», деган юксак ижтимоий баҳога лойиқ бўлишлари мумкин. Бунда у одамнинг касбидан катъи назар, ҳам билим, ҳам фаҳм-фаросат, ҳам олий мақсадлар эгаси экани

тушунилади. Шундай қилиб, зиёлилик асосида инсоннинг маънавий-маърифий юксаклиги, қалбидаги ички нур, атрофни ҳам нурлантира оладиган зиёси билан белгиладиган хатти-ҳаракатлар ётади.

Зиёлилик тамойилига ҳукмрон-маъмурий доиралар ва халқ томонидан ўзига хос муносабатлар мавжуд. Чунончи, биринчи тоифадагилар кўп ҳолларда зиёлиликка умумий тарзда ижобий муносабатда бўладилар, лекин масала муайян зиёли шахсларга бориб тақалганда, манфаатлар тўқнашуви рўй беради: зиёлилар ҳукмронлар тоифасини зиёлилик тамойили асосида яшаши ва иш юритишини талаб қилади, бу эса уларга, табиийки, ёқмайди, буни ҳокимият ишларига аралашши деб ижирғанадилар, турли баҳоналар топиб, зимдан зиёлиларга қарши курашадилар. Бунга Лев Толстойдек буюк, покиза инсоннинг черков томонидан лаънатланиши ёки норасмий Туркистон Лигасининг раҳбари, истиқлол фидойиси, мард саркарда, ҳақиқий зиёли, чор армияси генерал-майори Жўрабек Қаландарқори ўғлига суиқасд уюштирилиши - Қўйликдаги ўз ёзги боғида сирли равишда ўлдирилиш ходисалари яққол мисол бўла олади. Мустамлакачиликка ва тоталитар тузумларга асосланган мамлакатларда зиёлилик тамойилига содиқ кишилар тўғридан-тўғри, очиқ қатағон қилинадилар. Бунга мисол қилиб, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби жаҳидларни ва Сталин-Ҳитлер концлагерларида ҳалок бўлган минглаб зиёлиларни келтириш мумкин.

Зиёлилик тамойилига оддий фуқароларнинг муносабатида эса икки хил ёндашув кўзга ташланади. Уларнинг фаол ва илғор қисми, миллатнинг ўзагини ташкил этадиган кўпчилик одамлар зиёлиларга ҳавас билан қарайдилар, зиёлиларнинг хатти-ҳаракатларини нафақат маъқуллайдилар, балки ўз фарзандлари ва яқинларига намуна қилиб кўрсатадилар. Аммо оддий аҳолилик мажбуриятдан бошқа нарсани билмайдиган, тарихдан «омма» деб аталиб келинадиган ижтимоий қатлам кишилари, уларнинг маълумотлари олий ёки ўрталигидан қатъи назар, зиёлиларга истехзо билан, «ҳокимият билан ўйнашган эси пастлар» деб қарайдилар. Ана шу худбин ва маҳдуд «омма» қайси ерда камайиб борса, ўша жамятда тараққиёт юксак даражага кўтарилади. Зеро, зиёлилик кенг маънодаги фидойилиқдир. Шу боис мус-тақиллигимизнинг илк кунлариданоқ бизда зиёлилик тамойилини ҳар бир фуқарога сингдириш учун мунтазам кураш олиб борилмоқда. Уни сингдириш эса маънавийатни юксалтириш орқали рўёбга чиқади. Бу кураш тепасида маънавийатни устувор соҳа деб эълон қилган Республикамиз Президенти Ислом Каримов турибди.

Мехнатсеварлик. Инсон барча мавжудотлар ичида хатти-ҳаракатларининг, фаолиятларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Мехнат ана шу хатти-ҳаракатларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган қисмидир. Тўғри, меҳнатга ўхшаш хатти-ҳаракатларни қалдирғочнинг ин қуришида ҳам, полапонига балиқ тутиб келтираётган чорлоқда ҳам, ер қавлаётган юмронқозикда ҳам кўришимиз мумкин. Лекин бу хатти-ҳаракатлар савқи табиийя - табиийятга (инстинктга) асосланган. Инсон меҳнати эса, ақл воситасида амалга ошади, у ўзи, яқинлари, ўз жамяти ва келажак авлоднинг яхши яшаши учун меҳнат қилади. Шу

сабабли меҳнатни севган одам ижтимоий-иқтисодий шароит рисоладагидек йўлга қўйилган жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириб, фаровон яшашга муяссар бўла олади, ишқмас одам эса аксинча, ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч қачон бири икки бўлмайди. Бундан ташқари, меҳнатсевар инсон жамият аъзолари томонидан эъзозлангани баробарида, дангаса одам ижобий шахс сифатида қабул қилинмайди.

Меҳнатсеварлик тамойили меҳнат жараёнида шахснинг ўз-ўзини намойиш этишига, ўзлигини рўёбга чиқаришига, ўзгалар билан муносабатлар ўрнатишига имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондан ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интилишни талаб этади, меҳнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақозо қилади.

Маълумки, меҳнатдан мақсад - эҳтиёжни қондириш. Лекин бу эҳтиёжни қондиришнинг қай тарзда, қандай маънавий-руҳий шароитда амалга ошуви муҳим. Фақат тор манфаатпарастлик нуқтаи назаридан меҳнат қилиш, тинимсиз тиришиб-тирмашиш, меҳнатга пул топиш воситаси сифатидагина муносабатда бўлиш, табиийки, кишига маънавий қониқиш, ҳузур бахш этмайди: бундай «тиниб-тинчимас» одамда хушомадгўйлик, торлик, асабийлик, нолиш сингари ҳолатлар кўзга ташланади. Ўз касбини ёки меҳнат соҳасини севиб меҳнат қилган одам мажбурийлик эмас, ихтиёрийлик асосида иш кўради, меҳнатининг натижасигина эмас, балки меҳнат жараёнининг ўзи ҳам унга қувонч, қониқиш бағишлайди. Зеро, бундай ҳолларда меҳнатсеварлик замирида ўз манфаати билан биргаликда Ватанга, халққа, яқинларига хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади; ана шундай мақсадлар инсонни «чумолилик» доирасидан кенгликка ва юксакликка олиб чиқади.

Меҳнатсеварликни тарбиялаб боришда, уни кучайтиришда рақобат алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, рақобат фақат моддий устунликни эмас, балки маънавий устунликни ҳам тақозо этади, яъни унда моддийлик ва маънавийлик тенг иштирок этади. Биз ўтмишда бошдан кечирган «социалистик» деб аталган тузум шахс меҳнатини кадрламаслик, меҳнатсевар билан дангасани тенглаштириш - уларга бир хил умумий ҳақ тўлаш, «ҳеч кимни камситмаслик» шиори остида иш кўриш сингари моҳиятан инсон табиатига зид қоидалар ва меъёрларга асосланган эди. «Социалистик мусобақа»нинг сохталиги, инсоният жамиятига сингиб кета олмаганлигига сабаб ана шунда. Зеро, шахс меҳнатини кадрлаш - шахснинг меҳнатсеварлигини, унинг ўзини кадрлаш демакдир. Мустақиллигимиз шарофати билан меҳнат яна эркин шахснинг ўзига ва атрофдагиларга индивидуал муносабатига айланди, моҳиятан «беш қўл баробар бўлсин» деган тенглаштириш сиёсати барҳам топди. Меҳнатсеварлик эса янги жамиятимиз кишисининг, жаҳоний кенгликка чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг севимли ва ҳузурбахш тамойилига айланди.

Тинчликпарварлик. Бу ахлоқий тамойил ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади, оддий тинчликсевар шахснинг тинч-тотув яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки

душманлик ва тажовузкорликка қарши курашни, зарба беришни тақозо этади. Унда тинчлик ҳақида чиройли гаплар айтиш, йиғинларда маърузалар қилиш эмас, балки фаол хатти-ҳаракат, уюштирувчилик, ташкилотчилик биринчи даражали зарурий фаолият ҳисобланади.

Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларча хатти-ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига такрорланмас ноёб қадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро қадрини, ҳар бир давлат суверенитетини, ҳар бир миллатнинг ўз ҳаёт тарзига монанд яшаш ҳуқуқини муқаддас деб тан олинишига олиб келади, мамлакатлараро жамоат тартибини сақлашга, авлодлар равнақига, тарихий-маданий ҳамкорликка, миллатлар ва турли ижтимоий гуруҳлар орасида ўзаро тушунишнинг қарор топишига хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, баъзи улуғдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинадилар, турмаларга ташланадилар. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Шундай тинчликпарвар буюк сиймолардан бири сифатида замондошимиз, улуғ инглиз файласуфи, Нобель мукофоти совриндори Бертран Рассель (1812 - 1970) шахсини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ўттиз олти ёшида Қироллик Жамиятига аъзо бўла олган, ҳар жиҳатдан жамиятда обрўга эга файласуф тинчликпарварлик фаолияти учун икки бора (дастлаб Биринчи жаҳон уруши пайтида, иккинчи марта - АҚШнинг Вьетнамдаги босқинига қарши кураш олиб борганида) инглиз маъмурияти томонидан турмага ташланди. Лекин «инсонпарварлик ва ҳурфикрлилик ҳаворийси» (Рассель Нобель мукофоти билан бирга шундай фахрли номни ҳам олган эди) умрининг сўнгигача тинчликпарварлик тамойилидан чекинмади.

Жўмардлик. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпада уни алтруизм номи билан Огюст Конт илмий муомалага киритганини айтиб ўтган эдик. У - кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу - оддий хайрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. Аммо бу кураш инсонпарварлик, ватанпарварликдаги сингари қатъий жамият ёки жамоанинг ахлоқий-меъёрий талабларидан келиб чиқмайди, у фақат ва фақат хусусийлик табиатига эга, ҳар бир шахснинг эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлоқий тамойил. Чунончи, бирор киши томонидан инсонпарварлик ёки ватанпарварлик талабларини бажармаслик бошқаларда унга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади, жўмардлик кўрсатмаган одам эса бундай маънавий жавобгарликка тортилмайди. Зеро, жўмардлик моҳиятан «оддий одамлик қобиғидан чиқа билиш», илоҳийлик сифатларига эга бўлиб бориш демакдир, бу эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда ўзбекчилик, меҳмондўстлик каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган кимсанинг номи эл-юрт орасида «барака топгур» ибораси билан қўшиб айтилади. Қишлоқ ёки маҳалладаги ҳашарларда, маъракаларда «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладоши ёстиғи устида далда беришга доим вақт топа олиш, қўни-қўшниларига ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг асосий унсурларидир. Ёки меҳмондўстликни олайлик. Миллий-минтақавий анъаналарга асосланган бу тамойил маълум маънода ўзбекчилик билан сингишиб кетади. Масалан, ғарб кишиси ўзи таклиф қилмаган кишини эшикдан мулойим савол-жавоб билан қайтариб юборади, ахлоқий мажбуриятдан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор санайди. Ўзбек эса, эшикдан келган кишини «бир пиёла чойга» таклиф этади, кирса, жуда бўлмаганда, олдига нон-чой қўяди, нотаниш бўлса, танишади, ҳол-аҳвол сўрайди, миллатидан қатъи назар, унга ҳамдард, кўмакдош бўлишга интилади ва буни ахлоқий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб изоҳлайди.

Айни пайтда бу тамойилларни суистеъмол қилиш ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Ўзи қўл учидан кун кўриб тургани баробарида қарз-ҳавола билан катта тўйлар ўтказиш, тўйлардаги исрофгарчиликлар, ҳатто аза ошларини ҳам «ким ўзарга» тарзида бериш, чарлар, бешик тўйи сингари маросимларга донг чиқариш учун аямай маблағ сарфлаш, артистларга қистиришлар, ҳатто бошидан пул сочишлар сингари ҳолатлар шулар жумласидан. Бунда биз фазилатнинг меъёр бузилиши натижасида иллатга айланганини кўрамыз.

Лекин ўзбекчилик ва меҳмондўстликни бундай нотўғри тушуниш шўролар давридан келаётган саркит, ўткинчилик табиатига эга бўлган ҳодисалардир. Аслида ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва ҳайрат билан қарайдилар.

Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум Ахлоқ фалсафаси тушунчаларини ва ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам де-йиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий, лекин кенг тарқалган шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, ҳаёлилик, инсофлилик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.

Ҳалоллик. Ҳалоллик виждон, адолат ва бурч каби Ахлоқ фалсафаси мезоний тушунчалари билан боғлиқ, инсонинг ўзгача муносабати ўзича муносабатидек соф, покиза бўлишини талаб қилидиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқтисодий хатти-ҳаракатлари сифатини белгилаб берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди бўлмиш ҳаром эса диний нуқтаи-назардан салбий ҳисобланган хатти-ҳаракатларга нисбатан қўлланилган. Мисол, бисмил қилинган ҳайвон ё парранда гўшти - ҳалол, ўлакка гўшти - ҳаром, никоҳдаги жинсий алоқа - ҳалол, зино - ҳаром, меҳнат ҳақи - ҳалол, ўғрилиқ билан топилган мол - ҳаром в.х.

Кўриб ўтганимиздек, ҳар бир диний эътиқоднинг асосида ахлоқийлик ётади ва у кўп ҳолларда ибодатдан баланд қўйилган: солиҳ бандалар, «Қуръон»да айтилганиде, энг аввало гўзал ахлоқ эгаларидир. Шу боисдан кейинчалик ҳалоллик нисбатан тор шаръий қобикдан чиқиб, аста-секинлик билан шахс ҳаётидаги энг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маънавийлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилат бўлиб қолди. Ҳозирги кунда ихтисослашган меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тараққиётининг юксалиши натижасида биз касбий ҳалоллик илмий ҳалоллик, иқтисодий ҳалоллик в.б. ҳақида гапиришимиз мумкин.

Инсоният жамиятида ҳаромлик ёхуд нопокликнинг ҳалолликка нисбатан кам учрамаслиги доимо Ахлоқ фалсафасини ташвишга солиб келган. Чунончи, имом Ғаззолийнинг ҳаром ейиш ҳақида тўхталиб, мана бундай дейиши бежиз эмас: «... Хоҳи зулм билан олинган бўлсин (куч ишлатиб, хоинона ундириш ва босқинчилик-ўғрилиқ йўллари билан олиш); хоҳ завқ ва ўйин йўли билан олинсин (қимор ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўлганидай); хоҳ хийла ва найранг йўллари билан олинсин (товламачилик ва алдамчилик, тарозидан уриш каби); ўз моли ва бойлигини ҳаром ишларга (ичкиликбозлик, қимор, фоҳишабозлик) харжлаши - ҳаммаси ҳаром ейишга киради».

Афсуски, Ғаззолий санаб ўтган ҳолатларни атрофимизда кўп кўраимиз. Чунки нопок йўл тутиш осон, лекин ҳалолликка эришиш қийин. Бунинг сабаби шундаки, ҳалолликнинг мавжудлиги фидоийлик ахлоқий тамойили ва ростгўйлик ахлоқий меъёри билан шартланади; доимо ҳалоллик қилиш ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрўга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳукум суради.

Ҳалолликка биринчи бўлиб тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўр-лик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик, ростгўйлик устидан ҳатто куладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги

чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси, афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро, кўз ўнгимизда нопоклик ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Фалсафа жамияти аъзолари билан мулоқот-учрашувда бир таниқли олим ва жамоат арбоби қизиқ воқеани сўзлаб берган эди. Олимнинг ҳикоя қилишича, Финляндияда у билан бирга Россия Жамоат телевидениеси ходимини ўз машинасида олиб юрган фин фуқароси ёнилғи қуйиш шаҳобчаларидан бирида тўхтаб, саксон литр бензин олади ва бориб эгасига шунча бензин олганини айтиб, ҳақини тўлайди. Унинг қанча ёнилғи қуйиб олганини кузатишни хаёлига ҳам келтирмаган бензоколонка хўжайини пулни олиб, ишини давом эттираверади. Машина йўлга тушганда, собиқ Шўролар Иттифоқи худудидан келган меҳмонлар хайратланиб сўрашади: «Нега хўжайин сизни бензин қуяётганингизда кузатиб турмади?» У эса тушунмай елкасини қисади: «Нимага кузатиб туриши керак?» Меҳмонлар тушунтиришмоқчи бўлишади: «Ахир, сиз саксон литрга ҳақ тўлаб, юз литр бензин қуйиб олишингиз мумкин эди-ку!» У яна ҳайрон қолади: «Нега юз литр олишим керак экан, менга фақат саксон литр зарур!». Меҳмонлар яна тушунтиришга ҳаракат қилишади: «Сиз кам пул тўлаб, кўп бензин олишингиз мумкин эди, нега ундай қилмадингиз?» Мезбон эса яна елка қисади: «Нега мен кам пул тўлашим керак - саксон литр зарур эди, саксон литр олдим, тавба, бунинг нимаси тушунарсиз?!», дейди. Хуллас, икки бирдай киши ҳаром йўл билан ортиқча бензин қуйиб олиш мумкинлигини Финляндия фуқаросига тушунтира олмайдилар; ҳаром ва ёлғон нималигини билмайдиган мезбон булар мени калака қилипти деган хаёлга бориб, асабийлаша бошлаганидан кейингина меҳмонлар гапни бошқа ёққа бурадилар.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу - бор гап, ҳақиқат. Зеро, Президент Ислон Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас. Ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш - фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англаувчи ижтимоий-сиёсий янгилашидир.

Ростгўйлик. Ростгўйлик ёки тўғри сўзлик инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ ҳақиқат эса доимо синфийлик, партиявийлик-мафкуравийлик ва тарихийлик-даврийликдан юқори туради. Ҳақиқатнинг ифодавий шакллари билан бири ростгўйликдир. Демак, ростгўйлик - инсоннинг

кейинчалик касб этган табақавийлик, - сўз онгига, руҳига сингдирган, ижтимоий-ҳаётий, даврий-тажрибавий хусусият эмас, балкининг моҳиятида берилган фазилат. М., яқинда тили чиққан ёш гўдакни олайлик. У нима десангиз ишонади, ўзи нимаики деса - рост гапиради («Алдагани бола яхши» деган мақолни эсланг). Гўдакнинг соддалигидан, ишонувчанлигидан, тўғриси айтишидан биз-катталар куламиз; лекин ҳақиқат устидан, ростгўйлик устидан кулаётганимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Гўдак ката бўлиб, «ақли кириб» боргани сари атроф-муҳитда ёлғон мавжуд эканлигини, рост гапирса ё кулги бўлиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб етади ва аста-секин ёлғонга ўргана бошлайди, дастлабки маиший ёлғон ижтимоий босқичга кўтарилди. Энди хусусий ёки гуруҳий манфаатдорликни таъминловчи ёлғон атрофдаги воқеликнинг ҳамроҳига айланади. Инсоннинг бу йўлдан фақат юксак маънавийлик, биринчи галда ахлоқий тарбия кутқаради. Эзгулик, номус, ор, қадр-қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина ростгўй бўла олади.

Ростгўйлик осон эмас. У инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади, ростгўй инсон кўрқувдан фориғ бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди: кимларнингдир кўзига қараб, яқинларини ёки ҳамкасаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчмайди. Тўғри, бундай муносабат туфайли ростгўй инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганлигидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганлигидан қалбда пайдо бўлган қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички бир қувонч унга баланд руҳ бағишлайди.

Ёлғонга келсак, уни кўпчилик донишмандлар энг катта ёвузликлар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи кишилар бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб одамларни адаштирадилар, ўзлари ҳам адашадилар. Кимнингдир ёки кимларнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка сазовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлдилар ва турмушда ҳатто ҳаёт-мамот масалаларида нотўғри қарорлар қабул қилдилар, бу нарса эса фожеага олиб келади. Ёлғончилик қилган одам ҳам «қурук» қолмайди, у ҳам ўз «фожеавий улуш» ига эга бўлади, унга бундан буён номусиз, каззоб, ишониб бўлмайдиган одам сифатида муносабат қилинади, бу бир томондан, иккинчи томондан, ўзи ҳам зарар кўради. Бунга ўзбек халқ эртақларидан биридаги икки марта ярим кечада «Уйим ёниб кетди!» деб ёлғондан фарёд кўтариб, ҳаммани - соғу касални, қарию ёшни оёққа турғизиб овора қилган, учинчи марта ҳақиқатдан ҳам уйига ўт тушганида кўтарилган дод – войга ҳеч ким эътибор қилмаган ёлғончининг қисмати мисол бўла олади. Ўз қишлоқдошларининг ишончини йўқотган эртақ қаҳрамони фақат ўзгаларнигина эмас, ўзини ҳам алдади: учинчи чорловига ҳеч ким ёрдамга келмади, уйи таг-туғи билан ёниб кетди, бошпанасиз қолди. Ҳар қандай ёлғончининг пешонасида ана шундай «бошпанасиз» паноҳсиз қолиш қисмати бор. Зеро ҳар бир инсон учун ўзгаларнинг унга бўлган ишончи энг қоим

панохдир; ўзгаларнинг ишончи инсоннинг ўзига ишончини шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

Ҳаёлилик. Бу меъёр хулқий гўзалликнинг асосий белгиларидан ҳисобланади. У, гарчанд, бир қарашда, уят ҳисси билан ўхшаш бўлса-да, аслида ўзини кўпроқ андиша ва ибога яқин фазилат тарзида намоён қилади, унда ахлоқий моҳият эстетик хусусият - нафосат билан уйғунлашиб кетади. Ҳаёдан одатда, инсон қизаради, бу қизариш, айниқса хотин-қизларда ички гўзалликнинг юзга тепчиб чиқишига сабаб бўлади ва алоҳида бир нафисликни, майинликни вужудга келтиради. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширилган ахлоқийликка зид хатти-ҳаракатлардан ноқулай вазиятга тушиши, ўнғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам мавжуд. Лекин бу ҳолатлар уятда ижтимоийлик касб этган бўлади, шу сабабли улар хатти-ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этади ва кўп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳаётда эса мазкур ҳолатлар соф маънавий табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар хатти-ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзага чиқади.

Шарқ донишмандлари, хусусан, Абу Лайс ас-Самарқандий, Абу Ҳомид ал-Ғаззолий, Алишер Навоий каби алломалар, кейинроқ эса Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат сингари жадид мутафаккирлари, ҳаёни юксак ахлоқий кадрият сифатида олиб қараганлар, уни иккига - одамлар олдидаги ҳаёга ва Аллоҳ олдидаги ҳаёга ажратганлар ҳамда номуснинг бир кўриниши деб таърифлаганлар. Чунончи, «Ҳаё, - деб ёзади Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида, – дилни равшан қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождир... Ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдир».

Дарҳақиқат, ҳаёлилик кишининг маънавиятли, маърифатли, номусли, очик кўнгилли эканини англатади, унинг зидди беҳаёлик эса, аксинча, маънавиятсизлик, нопокликка мойиллик, қалбан қаттиқлик каби иллатлар билан характерланади.

Бугунги кунда ҳаёлилик алоҳида аҳамиятга эга. Турли цивилизацияларнинг ўзаро алоқалари, баъзан эса омукталашуви, урбанизация, модапарастлик сингари замонавий ҳодисалар ўзбек оиласидаги анъанавий ҳаёлиликка маълум маънода салбий таъсир кўрсатаётир, айниқса хотин-қизлар ва ёшларнинг ўзини тутишида, муомаласида, кийинишида бу таъсирни яққол сезиш мумкин. Шу сабабли оиладаги ва мактабдаги тарбияда ҳаёлилик хулқий гўзаллик, назокат; беҳаёлик эса хулқий хунуқлик ва кўполлик эканини уқдириш шахс эркинлигининг доимо ўзгалар олдида масъулият билан боғлиқлигини изчил равишда тушунтириб бориш муҳим вазифалардан бири.

Инсофлилик. Бу меъёр адолат меъзоний тушунчасига бир қадар яқин. Адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга нисбатан муносабати тарзида намоён бўлади. Борди-ю, ўзаро адолатли муносабатлар ҳақида гап кетса, унда одатда юксак мартабадаги тарихий шахснинг қуйи мартабадаги шахсга муносабати назарда тутилади. Инсоф эса ана шу

адолатнинг тор қамровли хусусий кўриниши сифатида намоён бўлади. У фуқаролар, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатлар меъеридир.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик: у хорижда нашр этилган китобларидан бири учун 30.000 АҚШ доллари миқдорида берилган қалам ҳақини тўлалигича меҳрибонлик уйига ўтказди. Ваҳоланки, мазкур қалам ҳақи унинг ҳалол ақлий меҳнати туфайли ишлаб топилган маблағ, унга ҳеч кимнинг даъво қилишга ҳаққи йўқ. Лекин у, ўзи ва оиласининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи шу 30.000 долларсиз ҳам рисоладагидек бўлиши мумкинлигини, меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ва тарбиячиларининг шароити эса бу даражада эмаслигини ҳисобга олиб, мурувват кўрсатди: ўзи ёки авлоди учун ҳалол жамғарма тарзида олиб кўйиши мумкин бўлган маблағдан, инсофлилик кўрсатиб, ихтиёрий тарзда кечди.

Бу ахлоқий хатти-ҳаракатнинг Президентлик ваколати доирасига мутлақо алоқаси йўқ; Ислом Каримов уни хусусий кимса, ахлоқли шахс сифатида амалга оширди. Ана шу инсоф юзасидан қилинган мурувват эса ҳалолликни яна бир поғона юксакка кўтарди. Қани энди ўзига тўқ одамлар, хусусан, ўрта ва қуйи бўғин раҳбарлари ана шу намунага иқтидо қилсалар! Зеро, инсофлилик ва мурувватлилик ахлоқий меъёрлари жамият етиштирган моддий бойликларни унинг аъзолари ўртасида шахсий ташаббус асосида, оғриқсиз, ҳуқуқий ҳолатларни поймол қилмаган ҳолда қайта тақсимланишига, жамиятнинг янада фаровонлашувига ўзига хос ҳисса кўшади.

Хушфёллилик, ширинсуханлилик, камтаринлик, босиқлик сингари ахлоқий хатти-ҳаракатлар меъерийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфёл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга интирмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнак олишга интилади.

Хушфёллилик, ширинсуханлилик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний табиатга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи

натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш» тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Айни пайтда баъзи бир одамлар гуруҳи учун меъёрга айланиб қолган иллатлар ҳам борки, улар ҳақида тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Улар ичидан энг кенг ёйилган, маълум маънода юқумли маънавий касалликка айланиб бораётган иккитасини – худбинлик ва шухратпарастликни кўриб чиқайлик.

Худбинлик. У ўз индивидуал эҳтиёжларини ҳамма нарсадан юқори кўядиган ахлоқий сифат, иллатни англатувчи тушунча; бирор - бир инсоннинг моддий - маиший манфаатларининг бошқаларникидан устун кўйилишини билдирувчи манфаатпарастликдан ва ўз шахсини мутлақлаштиришига қаратилган шахсиятпарастликнинг баъзи унсурларидан иборат салбий хатти-ҳаракатлар мажмуъидир.

У шарқона жўмардлик ахлоқий тамойили ва инсофлилик меъърининг акси: агар жўмардлик, кўриб ўтганимиздек, бирор шахс, жамоа ёки жамият бахти, фаровонлиги йўлида кишининг ҳатто ўзига энг зарур бўлган нарсалардан ҳам воз кечишига тайёр туришини англатса, худбинлик ўз манфаатлари йўлида, ҳеч кимни, ҳеч бир жамоани, ҳеч қандай жамиятни тан олмайдиган салбий меъёр эгасининг бўртиб кўзга ташланадиган хусусияти.

Худбинликни инсон шахсининг ўзига бўлган муҳаббати билан чалкаштирмаслик лозим. Маълумки, Имом Ғаззолий муҳаббатнинг беш тури ҳақида сўз юритиб, инсоннинг ўзига, ўзининг аъзоларига, саломатлигига бўлган муҳаббатини биринчи ўрнига кўйган эди. Унингча, бу муҳаббат Аллоҳ, ота-она, қариндош-уруғ, дўст-биродар, муҳтож-эҳтиёжмандлар хизматида бўлишга имкон яратувчи восита ҳисобланади. Худбинлик эса муҳаббат ҳиссига эмас, нафсга, хирсга, ружуга асосланади, ўзини адолатсизлик, инсофсизлик ва бераҳмлик ҳислатларида намоён этади. Тўғри, ҳамманинг ҳам кўлидан жўмардлик келавермайди, лекин инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати, бошқаларнинг ҳам ўзига шундай муҳаббати борлигини инкор этмаслиги керак. Шу қоида бузилган жойдан худбинлик бошланади.

Худбинлик жиноят эмас, худбин одам қонунни бузмайди, аксинча доимо қонун олдида «тоза», «фақат қонуний ҳақи»ни қандай шароитда бўлмасин - бировларнинг фожеаси устидами, ўлими, - қатъи назар, ундириб олади, холос. Унинг ақидаси: «Гўзал бино қуласа-қулайверсин, мен ўзимга тегишли юзта ғиштни суғуриб олишим керак!»

Шуни афсус билан қайд этиш кераки, худбинлик жамиятда кўпайиб борса-бораяптики, камаймаяпти. Чунки қонуннинг мустаҳкамланиб бориши худбин одамлар учун қулайлик туғдиради: улар қонуннинг руҳини - моҳиятини бир четга суриб кўйиб, унинг жумлаларидан - шаклидан фойдаланадилар. Аввалги, анъанавий урф-одатлар ҳуқумрон даврларда худбин одам жазоланиши - бир четга чиқариб кўйилиши, жамоадан,

маҳалладан ҳайдалиши мумкин эди. Эндиликда бундай муносабат эркин шахс ҳуқуқларини паймол қилиш, ноқонуний ёндашув деб ҳисобланади. Демак, худбинликни йўқотишнинг фақат бир йўли бор, у ҳам бўлса жамиятда ахлоқий тарбияни замонавий тарзда кенг жорий этиш.

Шухратпарастлик. Шухратпарастлик - шон-шухрат кетидан кувадиган ва бу йўлда ҳар қандай ахлоқсизликдан қайтмайдиган инсонлар тоифасининг хусусияти. Шухратпараст одам ўз номининг доимо атрофдагилар ва жамият диққат марказида туришига машҳурликка, шов-шувга, мақтовга ички бир тийиксиз эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж охир-оқибат уни жамиятнинг ахлоқий - ижтимоий талаблари билан ҳам, индивид сифатидаги ўз биологик ва маънавий-интеллектуал имкониятлари билан ҳам мутлақо ҳисоблашмайдиган ижтимоий нафс бандасига айлантириб қўяди.

Шухратпарастликнинг ахлоқий иллат сифатидаги хатарли томони шундаки, у равнақ топиб бориш хусусиятига эга: даставвал киши ўз «мен»ининг бошқа «мен»лардан кам бўлмаслигини талаб қилади, кейин аста-секин ўз «мен»ининг барча «мен»лардан баланд туришини хоҳлаб қолади ва нима қилиб бўлса ҳам шу хоҳишни амалга оширишга интилади. Натижада у мавжуд векеликни, атрофдагиларнинг ўзига бўлган асл муносабатини реал баҳолай олмайди; қаерда уни «кўтар-кўтар» қилиб мақташса, ўша ерга ўзини уради, ҳаёт асл инсоний вазифасини бажаришдан чалғийди, тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўяди. Шухратпарастликка ёрқин мисол, умумбашарий тимсол сифатида, одатда салкам 2,5 минг йилдан буён Ҳеростратнинг номи келтирилади: у абадий шухрат қозониш учун оламнинг етти муъжизасидан бири - Эфес шаҳридаги Артемида ибодатхонасига ўт қўйган. Унинг номи ҳозиргача таажжуб, ҳайрат, айни пайтда нафрат ва лаънат билан тилга олинади.

Шухратпарастлик ҳам худди худбинлик каби замонавий жамиятда авж олган иллатлардан ҳисобланади. Агар худбинликнинг кенг ёйилишига маълум маънода шахс эркинлигининг қонуний муҳофазаси, баъзи, демократик тамойиллар йўл очиб берса, шухратпарастлик учун замонавий оммавий ахборот воситалари кўк чироқ вазифасини ўтайди: Нитцше айтганидек, ҳозирги пайтда ҳар қандай кичкинагина «мен», йўлини топиб, сахнадан, саҳифадан ёки экрандан ўзи ҳақида жаҳонга жар солиш ҳуқуқига ва имконига эга матбуот ва сўз эркинлигидан «ўзига хос» фойдаланадиган, «машҳурлар» ҳақидаги шов-шувлар билан шуғулланадиган ўнлаб газеталар, кўрсатув ва эшиттиришлар шухратпарастларнинг ёмғирдан кейинги кўзиқоринлардек пайдо бўлишини таъминламоқда. Мисол тариқасида кўпчилик оммавий ахборот воситаларида аслида ҳорижий муаллифлар мусиқаларини, кўшиқларини ноқонуний ўзлаштиргани- ўғирлагани (плагиат) учун жазоланиши керак бўлган шухратпараст «санъаткорлар»нинг кўкларга кўтарилишини келтириш мумкин. Шухратпарастликнинг бундай кенг ёйилишига қарши фақат ахлоқий тарбия воситасида курашиш қийин, шу сабабли уларга нисбатан ахлоқий йўл билан бирга ички ва халқаро ҳуқуқ меъёрларидан ҳам унумли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, қисқача бўлса-да, Ахлоқ фалсафасининг асосий тушунчаларини, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик. Пировард натижада қуйидагича хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз: агар Ахлоқ фалсафасининг мезоний тушунчалари бир-бирига боғлиқ бўлса, ахлоқий тамойилларнинг боғлиқлиги янада мустаҳкамроқ - улар биридан иккинчисига ўтиб туриш хусусиятига эга; ахлоқий меъёрлар эса бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш қийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий амалиётлардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ислон Каримов. Ҳалоллик – фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., Ўзбекистон. 2001.
2. Авлоний А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2 – жилд. Тошкент. Маънавият. 1998.
3. Арасту. Поэтика. Ахлоқи Кабир. –Т.: Янги аср авлоди. 2004.
4. Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳли луғати. Т., Ғ.Ғулом номидаги матбаа/ижодий уйи, 2009.
5. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар Ўқув қўлланма. Қ.Назаров таҳрири остида. -Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.3. Тошкент. Фан. 1988.
6. Саифназаров И. Ватанпарварликнинг миллий ва умуминсоний жиҳатлари. Тошкент. Меҳнат. 1997.
7. Шер А. Ахлоқшунослик. Т., ЁАЖБНТ - Янги аср авлоди, 2003.
8. Шер А. Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010.
9. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университети, 1998.
10. Ўаззолий Абу Ўомид. Мукошафат ул – Ўулуб. Тошкент. Адолат. 2002.
11. Разин А.В. Этика Ғучебник для вузов. Москва. Академический прокат. 2004.

9-МАВЗУ: АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Режа:

1. *Муомала одоби ва унинг шахс ички маданияти билан боғлиқлиги.*
2. *Этикетнинг ахлоқий муносабат сифатидаги моҳияти.*
3. *Касбий одоб ва унинг ахлоқий маданият тузилмасидаги ўрни.*
4. *Ахлоқий тарбия ва унинг асосий воситалари, йўллари.*

Муомала одоби ва унинг шахс ички маданияти билан боғлиқлиги

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини унинг фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро, ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири - муомала одоби. У, моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шакллари билан бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшаши мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузоннинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар қадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлилик, камсуқумлик, босиқлик, хушфёъллик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Дарҳақиқат, муомала одобида мулоқотнинг асосий бўлмиш тил катта аҳамиятга эга. зеро одамлар бир-бирларини тил орқали тушунадилар. тил воситасида ўз фикрини ўзгага етказиш маълум маънода санъат. Зарур сўзни

топиши, муайян ҳолатга мос келадиган ифодавий воситаларни қўллаш, фикрни жумлавий жиҳатдан тўғри ифодалаш, аниқ, босиқ, салобат билан сўзлаш ҳамсухбатингиз ёки тингловчининг диққатини тортишда муҳим роль ўйнайди, сўзловчининг нутқ маданияти даражасини кўтаради. Муомала одобида тилнинг софлиги масаласи ҳам муҳим. Тил софлиги бузилишининг асосан уч хил кўриниши мавжуд. Биринчиси - бир тилда сўзлашаётиб иккинчи тилга ўтиб кетиш, тўғрироғи бирваракай «икки тилда» сўзлашиш. Бунга икки талабанинг сўзлашаётганда ўзбек тилидан рус тилига, рус тилидан ўзбекчага мунтазам ўтиб туришини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу баъзилари учун одатий ҳол бўлиб қолган. Иккинчиси - бир тилда сўзлашаётиб иккинчи тилдаги сўзларни айниқса жаргонларни ишлатиш. Масалан, «дамингни ол», «кароче», «қури», «ҳарип», «вообшим» в.х. Тил софлигининг учинчи бузилиши эса бир тилда сўзлашган ҳолда ўша тилдаги «паразит» сўзларни қўллашда кўринади. М., «анақа» «ҳолигиндай» в.х. Муомаладаги бундай тил софлигининг бузилишлари ҳамсухбатларга билинмаса ҳам, четдан кузатган одамга ниҳоятда хунук кўринади.

Муомага одобига «сиз» ва «сен»нинг ўз ўрнида қўлланилиши ҳам аҳамиятга эга. Хусусан, учинчи шахс ота-она, ака-опа ёки бошқа ёши катта одамлар бўлганида уларга нисбан бирликдаги у олмошини эмас, ҳурматни англатувчи «улар» ёки «у киши» шаклини қўллаш одобдан ҳисобланади. Масалан, «Отам шундай деди» эмас, «Отам шундай дедилар», «У киши шуни ҳоҳляптилар» в.х.

Сухбат пайтида тинимсиз ҳаракатда бўлиб туриш, қўлни паҳса қилиб гапириш ёки сухбатдошининг ёшини назарга олмай, уни оёқни чалкаштириб ўтирган ҳолда тинглаш, биров жон куйдириб сўзлаётганда эснаш ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар ҳам муомаладаги одобсизликни билдиради.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси», бу - инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз - новербал ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қаршида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, сухбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир қурувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норозилигини билдириш учун бош чайқаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан: «Оббо шоввоз-эй, сал шошилибсан-да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қаршидан: «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни уқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси - шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насиҳат қилмасдан ва одоб ўргатмасдан бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини

шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билиш керак. Зеро, ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Этикетнинг ахлоқий муносабат сифатидаги моҳияти

Ахлоқий маданиятда яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу - этикет. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобидан инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб тураемиз. Бу жараён айниқса, давлат раҳбарларига ҳорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрлиқларини топшириш маросимларида яққол кўзга ташланади. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дастурхонда тановул пайти, пичоқни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади - уни бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одобидан дейиш ҳам мумкин.

Этикетнинг бундай замонавий кўринишлари билан бирга, шундай миллий-анъанавий шакллари ҳам борки, уларсиз миллат маданий ҳаётининг тасаввур қилиш қийин. Масалан, саломлашиш одобини олиб кўрайлик. Этикетнинг бу турига кўра, кўчадан ўтиб кетаётган одам, кўча бўйида ўтирганлар ёки турганларга салом бериши керак, салом берганда ўнг қўл чап кўкракда, юракнинг устида туриши, бош эса енгил таъзимга эгилиши лозим. Кўришиш этикетида эса қўлнинг учини бериб саломлашиш кўришаётган одамга нисбатан гинахонлик, хафагарчиликни билдиради - одобдан эмас. Кўришганда ёш ёки мартаба нуқтаи назаридан катта киши биринчи бўлиб қўл узатиши лозим; аёллар билан кўришганда ҳам эркак киши томондан шундай этикет қоидаси бажарилмоғи талаб қилинади.

Миллий менталитетда маросимлар этикети, айниқса катта аҳамиятга эга. Тўй маросимида, хусусан, қиз билан ота-онанинг хайрлашуви, никоҳ кечасига кириб келишда куёвнинг келини чап томонда тутиб, тўйхонага бошлаб кириши в.х. этикет қонун-қоидалари тўлиқ бажарилиши лозим. Ёки аза маросимида фотиҳага келган одамларни миллий тўн ва дўппи кийган, белбоғ боғлаган ҳолда, қўл қовиштириб, бошни бир бу қуйи тутган тарзда кутиб олиш қатъий қоидага асосланади. Булар, бир қарашда, этикетнинг

миллий ёки касбий удум, одат, расм-русмлардан фпарки йўқ экан, деган таасурот қолдириши мумкин. Бу юзаки, ёлғон таассурот. Чунки удум, одат, расм-русмлар муайян даражада эркинликка эга, баъзан уларни бажармаслик ҳам мумкин. Лекин этикетда бунинг имкони йўқ – этикет қонун-қоидалари мажбурийлик табиатига эга.

Этикетнинг яна бир алоҳида жиҳати бор: унда одоб билан гўзалликнинг уйғунлигини кўришимиз мумкин, қатъий одоб қонун-қоидалари чиройли хатти-харакатлар воситасида амалга оширилади. Демак, этикет эстетика билан ҳам боғлиқ, аниқроғи, ўзни тутиш эстетикаси талабларига жавоб беради.

Шундай қилиб, этикет - тақаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айти пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз бирор ёққа шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рўпарангизда танишингиз ёки кўшингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, сўнг шарқона этикетга риоя қилиб уни: «Қани уйга кирамиз, чой қиламиз, бир ҳангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на чора - мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян тартиб-қоидага, қандай ички руҳий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка ва сабр-тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

Касбий одоб ва унинг ахлоқий маданият тузилмасидаги ўрни

Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айти пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шакллари билан бири; унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржа тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, таъбат ходимини,

жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунида бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч, илинж билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни қасддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини кафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким кафолатлайди?

Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суиистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган Қадимги Юнон ҳакими Хиппократ (милодгача V-IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ходимлари касбий одоби қонун-қоидалари жамланган машҳур «Хиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамаяна»да (II аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шоҳининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири - салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг табиблик одоби қоидаларига бўйсунгани - Лакшманни даволашни афзал кўради. Зеро, касбий одоб қонун-қоидалари талабига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди Индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди.

Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга - оммавий қирғин қуроллари, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларига очик баёноتلар билан

қарши чиқишга аҳд қилди? Натижада қатағонларга асосланган шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини тақиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади - олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд кўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш - яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар ҳукумати ва мафкурачилари томонидан ўзининг Ватан мудофааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этилишига, бошига беҳисоб тухматлар, таъна-дашномлар ёғдирилишига сабот билан чидади, аҳдидан қайтмади, ёвузлик салтанати кўлида ўз олимлик истеъдодининг кўғирчоқ бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл қўймади. Охир-оқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк химоячиларидан бири сифатида бутун инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиш керакки, барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тўхталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай, кўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, нафақат раҳбарлик касбига, балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобнинг касбий ахлоқ деб аталиши ҳам ана шундан.

Раҳбарликнинг ахлоқий жиҳатлари, раҳбар борасида Ислом Каримовнинг мана бу фикрлари бағоят ибратлидир: «Оддий одамларнинг раҳбарларга муносабати икки фуқаро ўртасидаги муносабатгина эмас. Айни пайтда у жамиятда қарор топадиган маънавий-руҳий, сиёсий-ахлоқий муҳитни ҳам яратади... Ҳақиқий раҳбар одамларнинг кўнглига йўл топиб, уларни эзгуликка, яхшиликка, яратишга даъват этади».

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, Ахлоқ фалсафасининг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш, касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш XXI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллажак. Зеро, касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

Ахлоқий тарбия ва унинг асосий воситалари, йўллари

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий кадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири - қандай яшамок керак, иккинчиси - нима қилмоғ-у, нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак дегани. Зеро, қуш инида кўрганини қилади: ота-она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддиятчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукмронлик қилиб келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳими сифатида ато этилган илоҳий неъмат. Шу маънавий неъмат -асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштирамиз. Акс ҳолда маймун ва итлардан ҳам ахлоқий мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкин бўлур эди.

Шундай қилиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми *анъанавий тарбия воситалари* бўлса, яна бир қисми *замонавий воситалар*. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртак ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бунда бола қизғанчиқлик, фирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кино санъати катта рол ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси - *санъат*. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг қамровли. Эртакдан тортиб романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насихатлар мажмуалари борки, биз уларни, аввал айтганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Қалила ва Димна», «Қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия

воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли, бу - *намунавийлик* тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларида тортиб, то «майда-чуйда» хатти-харакатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбияси шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида *телевидение*ни келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи - ақлнинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртаклари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи кўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини қаттиқлаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильмлар корхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

Ахлоқий тарбиянинг ақлий-маънавий ва жисмоний тарбия билан кўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият, 2008.
2. Ислом Каримов. Биз келажагимизни қиз-қизимиз билан қураимиз. Т., Ўзбекистон. 1999.
3. Комилов Н. Комил инсон - миллат келажаги. Т., Ўзбекистон. 2001.
4. Мухторов А. Шахс тарбиясида миллий ғоя, эҳтиёж ва манфаатлар уйғунлиги. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
5. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. Т., Университет, 2009.
6. Плотникова Т.В., Штофер Л.Л. Этика и культура человека. М., Гардарика. 2006.
7. Энциклопедия этикета. Москва. РИПОЛ классик. 2005.
8. Хожиаҳмедов А. Маҳалла одоби. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 48 б.
9. Ҳусанов Б, Ғуломов В. Муомала маданияти. Дарслик. Т., Иқтисод-молия. 2009.

10-МАВЗУ: НИКОҲ ВА ОИЛАНИНГ АХЛОҚИЙ ВОҚЕЛИК СИФАТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Режа:

1. *Никоҳ ва муҳаббат.*
2. *Оилавий муҳит.*
3. *Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг тарқалиши.*

Оилани фуқаролик жамиятининг, давлатнинг энг муҳим хужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзоси, бўлажак фуқаронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; оилавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўр-ликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Никоҳ ва муҳаббат. Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларидан энг муҳимлари - никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун - 18, қизлар учун - 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу - масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи - ахлоқий томони ҳам борки, у муҳаббат билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очиқ севги - мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бир-бирини ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан, ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота-оналар келишишса – бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар шўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай ҳол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга Пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи орқали турмуш курадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учраштирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрсагина фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шакл-ланади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида тасвирлаган Отабек билан Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очиғини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий севги реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ - эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган севги, севишнинг ижтимоийлашган кўриниши. Бироқ севги-муҳаббат фақат эркинликда намоён бўлади. Шу жиҳатни назарда тутадиган бўлсак, никоҳни, маълум маънода, анъаналар, урф-одатлар ва эътиқодларга мослаштирилган севгининг яшаш шарти дейиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, никоҳ заруриятга айланган эркинликдир. Шу боис никоҳга кираётган ҳар бир кимса бундан буён ўз эркининг бошқа бир эрк билан келишиб яшашини, ихтиёрий тарзда чекланиб, нисбийлашган ҳолда мавжуд бўлишини англаб етмоғи лозим. Бундан ташқари никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм, индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа - молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Ғарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърий романидаги куйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;
Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу.
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, -
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзгору ошхона ҳиди қоладир.¹⁰⁷*

Ғарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим ҳазил табиатга эга бўлса-да, уларда маълум маънода ҳаётий асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъзозлаб, авайлаб-асралмаса, ундаги жаннатий бўйни йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Энг муҳими шуки, никоҳдаги ҳуқуқий ҳолатнинг асосида муҳаббат ётмоғи лозим, ўшанда бундай ҳоллар рўй бермаслиги шубҳасиз. Айни пайтда дунёдаги ҳамма нарса-ҳодисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож эканини унутмаслик керак.

Оилавий муҳит

Оиланинг мустаҳкам бўлиши, оила аъзоларининг ахлоқийлик даражаси ундаги муҳитга боғлиқ. Қайси оилада соғлом муҳит, ҳукм сурса, унинг равнаки, бахтлилиги таъминланган бўлади. Соғлом муҳит деганда биз фақат оиладаги инсонпарварлик, ватанпарварлик, зиёилик, ҳалоллик, ростгўйлик

¹⁰⁷ Byron. Don Juan. M., Foreign language publishing house, 1984. P. 124.

каби тамоийллар ва меъёрларга амал қилинишинигина эмас, балки унинг эскича анъанавийлик ёки янгича замонавийлигини ҳам тушунишимиз лозим. Зеро айнан ана шу икки хил турмуш тарзи оила келажаги билан боғлиқ.

Эскича анъанавий оила кийинишда, еб-ичишда касбу корда замонавий оиладан фарқ қилмайди. У ҳам ҳалол, ҳамма қатори замонавий шароитда яшайди. Фақат у ўзининг «ўзбекчилиги, аждодларининг анъанавий маънавий кадриятларини «унутмагани» билан фахрланади. Ҳамма гап шундаки, бундай оила учун асосий кучи ва имкониятларида ана шу фахрланиш ҳиссига эришиш учун фойдаланади: анъанавий ўзбекона тўй кечасида никоҳ базмида артистларга «гаплашилган» ва «қистирилган» миллионлар ҳисобига бемалол битта болалар боғчаси курса бўлади. Айниқса оғзини қимирлатиб туриш билан (фонограмма орқали) ҳаром пул топаётган «артист»ларнинг кудағайларни (аёл қудаларни) рақсга тушишига даъват қилишини бориб турган одобсизлик: ортиқча пул йиғиб бериш учун бечора қайноналар янги келин ва куёв олдида ўйинга тушадилар. Анъанавий тўйлар исрофгарчилик намунаси, муайян маънода ахлоқсизликнинг бир кўринишига айланиб кетганини тан олиш керак. «Эшак эшакдан қолса қулоғини кесади» қабалидаги тўй учун кўп ҳолларда неча йилар давомида яхши емай, киймай, куруқ нон - чой билан кун ўтказиб яшаш керак бўлади. Бундай «орзу - хавас»ларнинг тагида ё одамлар нима дер экан деган қўрув ёки мақтаниш, кибр, бировларга ўзини кўз-кўз қилиш каби иллатлар ётади. Энг ёмони шундаки, бундай оилада соғлом муҳит қарор топмайди, дастурхон устида, бўш вақтларда болалардан «қутилиб олиш» учун кўпроқ пул топиш ҳақида тинмай сўзланадиган, фалончининг тўйи мундоғ ўтибди, у ундай қилибди, бу бундай қилибди, деган майда гапалардан нари ўтилмайдиган бўлиб қолади, ахлоқий идеаллар хиралашади, эстетик дид ўтмаслашади, ижтимоий маънавий интилишлар ниҳоят даражада сустлашади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони ҳам бундан яхши эмас: оилада тотувлик йўқолади, эр ва хотин ўртасида моддий етишмовчиликлар, «сандиқ тўлмаётгани» ва х. Борасида тез-тез айтишишлар, таъна - дашномлар, жанжаллар бўлиб туради, баъзан улар катта оилавий можароларга ҳам айланиб кетади. Бундай эскича - «анъанавий оиладаги муҳит атрофдаги бошқа оилаларга ҳам салбий таъсир кўрсатади, жамиятнинг заиф, маънавий савияси паст халқаси сифатида миллат тарбиясини маълум маънода бузади. Айни пайтда ўз аъзоларининг ҳам «гап-сўздан» кўрқадиган, мақтанчоқ ижтимоий-сиёсий «саводсиз», умрини кундалик майда ташвишлар билан ўтказадиган одамлар бўлиб қолишларига олиб келади.

Янгича замонавий оиладаги муҳит эса бунинг акси: тўй - маъракаларда энг ёмон иллат бўлмиш исрофгарчиликка йўл қўйилмайди. Уларга кетадиган ортиқча сарф-харажатлар имкони борича қисқартирилиб, асосий маблағ оиланинг фаравонлигини, интеллектуал ва маиший даражасини юксалтиришга йўналтирилади. Бундай оилада тотувлик, хотиржамлик қарор топади, дастурхон устидага суҳбатлар янги китоблар, филмлар, ижтимоий-сиёсий янгиликлар, интернет хабарлари устида боради, дам олиш масканларига бориш режалари тузилади; асосий хатти-ҳаракат фарзандларнинг олий

маълумотли бўлишига, замонавий касбий маҳоратни эгаллашига, уларни халқ ва Ватан фахрланадиган шахслар бўлиб етишишларига қаратилади.

Агар эскича-анъанавий оилавий муҳит Ўзбекистонда эркин демократик фуқаролик жамияти қурилишига тўсқинлик қилса, янги замонавий оила муҳити унинг тезроқ рўёбга чиқиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб фуқаролик жамияти муайян халқ учун жам бўлиб, жамоат тарзида яшашнинг энг олий шакли ҳисобланади ва носийсий бўлган барча муносабатларни ўз ичига олади. Унда шахс эркинлиги, индивиднинг «очирилиши» ихтиёрий тарзда тузилган фуқаролар уюшмалари ташкилотлари ва бирлашмалари доирасида ўзини намоён қилади. Иқтисодий, диний, маънавий, ахлоқий эстетик миллий оилавий ва бошқа муносабатлар давлат идораларининг аралашувисиз ўз ўзини бошқариш асосида амалга оширилади.

Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг тарқалиши

Оиланинг яна бир жиҳати - унинг ўз мулкига эгаллиги. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, кийдириши лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий мулкка хўжайинлик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Юқорида айтганимиздек, никоҳ эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган, ахлоқ билан чегараланган қўшилув, бирлашув; бу бирлашувдан мақсад - ҳаётда ўзларидан яхшироқ, мукамалроқ бўлган, ўзлари эришолмаган орзуларни рўёбга чиқарадиган одам нусхаларини яратиш. Бундай одамлар фарзандлардир. Шу муносабат билан машҳур олмон исломшуноси ва шарқшуноси Аннемарие Шиммел хоним баъзи мутасаввифлар учун умумийлик табиатига эга бўлган қизиқ бир фикрни келтиради: «Баъзи сўфий-теософик оқимларнинг тарафдорларида маҳсулот берадиган ҳар бир хатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чакмоқтош бирлашса, бу никоҳдан янада етукроқ фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эркаклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви ҳаётни янада юқорироқ поғонага чиқарувчи омилдир».

Шу боис оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалоллини, она эса севимли эрини кўради: болада эр-хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола - оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқлари, ота-онага бўйсунушлари лозим. Лекин бу интизом эркин ўсиб келаётган гўдакни қулликка ўргатиш эмас, балки болаларга хос эрка-тантқиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиши керак. Ота-онага бўйсунушдан

бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажакда қўпол, бадхулқ, нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида катта аҳамиятга эга.

Оила тарқалиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Бири - оиланинг ахлоқийлик нуқтаи назаридан тарқалиши.. Бунда болалар балоғатга етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари - ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қизларнинг эрга берилиши назарда тутилади. Уйлантирилган ўғилларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан сақлаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзғор ашёлари ажратилади.

Шунингдек, оиланинг табиий тарқалиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос тарзида бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила тарқалиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила тарқалади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқтаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд, ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнгги турдаги оила тарқалишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамиятнинг ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб бораётганини аңлатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., Ўзбекистон. 2008.
2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркинлик ва фаровон қаёт – пировард мақсадимиз. Тошкент. Ўзбекистон. 2000.
3. Шиммел А. Жонон менинг жонимда (Ислом оламида хотин – қизлар сиймоси). Тошкент. Шарқ. 1999.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент. Янги аср авлоди. 2002.
5. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. Тошкент. ЎФМЖ. 2004.
6. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик қадриятлар уйғунлиги. Тошкент. Университет. 2009.
7. Иноятов М. Оила, ижод, тарбия ва маънавият. Тошкент. Шарқ. 2000.
8. Саифназарова Ф. Ўзбек оиласи: ижтимоий ва маънавий қадриятлар. Тошкент. Yurist-media markazi, 2007.
9. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. Тошкент. Маънавият. 1998.
10. Холматова М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2000.

11-МАВЗУ: ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ

Режа:

1. *Фуқаролик жамиятининг ахлоқийлиги.*
2. *Эркинлик – фуқаролик жамиятининг яшаш шарти сифатида.*
3. *Давлатнинг ахлоқий моҳияти.*

Фуқаролик жамиятининг ахлоқийлиги

Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг таракқиёти давлат таракқиётидан кейинроқ рўй берса ҳам, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаш учун унинг олдида мустақил нимадир - расмий, тизимли бошқарув бўлиши керак.

Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инобатга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бироқ, у бошқалар билан муносабатга киришмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс - давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади. Зотан, «Биз учун фуқаролик жамияти - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам деради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади».

Эркинлик – фуқаролик жамиятининг яшаш шарти сифатида

Фуқаролик жамиятининг яшаш шarti - эркинлик. Шахсинг қонун доирасидаги сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ва фаолият эркинлигига тўла йўл қўйилмас экан, фуқаролик жамияти амалда мавжуд бўла олмайди. Бу жамиятнинг яна бир муҳим томони шундаки, унда қариндошлик, уруғдошлик, элатдошлик сингари ҳиссиётлардан касбдошлик, маҳалладошлик ҳиссиётлари устун мақомга эга бўлади; ёнма-ён ишлаётган ва яшаётган жамият аъзолари, «бегоналар» - умумий мақсад учун курашаётган ҳамма елкадошлар ўзларининг узоқ қариндошларидан кўра бир-бирларига яқинроқ эканликларини англаб етадилар. Ундаги бошқарув эса эркин танлов ва эркин сайлов асосида, ҳокимият идоралари тазйиқидан қонун билан ҳимояланган ихтиёрий тузилмалар кўмагида иш олиб боради. Шу боис давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов фуқаролик жамиятини мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида таъкидлайди ва бу хусусиятнинг моҳиятини «маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вазифаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «Кучли давлатдан - кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш»дан иборат деб таърифлайди.

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти Ғарб дунёси учун ўртак бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» нафақат қонуний, балки завқлироқ туюлади. Бизнинг менталитетимизда эса бунинг акси - ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек калбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдиради.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига хос бўлмаган макон борки, бу маҳалладир. Ўзбек маҳаллалари том маънода ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳукумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозими»да бўлади. Уларнинг фарқланиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз-ўзини бошқариш тузилмаси

сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралик боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, Ғарб оламида йўқ. Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикрни билдириш мумкин. Бу борада Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг: «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», - деган сўзлари айти ҳақиқатдир.

Шундай қилиб фуқаролик жамияти муайян халқ учун жам бўлиб, жамоат тарзда яшашнинг энг олий шахси ҳисобланади ва носийсий бўлган барча муносабатларни ўз ичига олади. Унда шахс эркинлигини, «индивиднинг очилиши» ихтиёрий тарзда тузилган фуқаролар уюшмалари, ташкилотлари ва бирлашмалари доирасида ўзини намоён қилади; иқтисодий, диний, маънавий, ахлоқий-эстетик миллий, оилавий в.б. муносабатлар давлат идораларининг аралашувисиз, ўз-ўзини бошқариш асосида амалга оширилади.

Давлатнинг ахлоқий моҳияти

Буюк олмон файласуфи Хегель давлатни ахлоқий ғоянинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани - хиссийга, фуқаролик жамиятини - асабнинг таъсирланиш қобилятига, давлатни эса ўзи учун асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида ботинан ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг тараққий топишига боғлиқ, булар - оила ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси – сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.

Кўпдан-кўп турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий вазифаларидан бири - тарбия. Агар мазкур тарбияда оммабоп усулларнинг тоши босиб кетса, у ҳол мақтарли эмас; ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушкуллашади. Шу боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро бараварига тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак. Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустақил бўлади ва ўз давлатини шу мустақиллик асосида тузади. Шу боис суверенитет тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Давлат суверенитети энг аввало миллат суверенитети демакдир. У шахс мустақилигини, ҳуқуқларини қафолатлайдиган ва миллат ҳукмронлигини тўлиқ таъминлайдиган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар. Миллат суверенитети

биринчи навбатда уларнинг сиёсий жиҳатдан ўз - ўзини бошқаришда қадимдан эгаллаб келган ҳудуд ва ундаги фойдали қазилмаларга эгалик қилишда, ўзи танлаган давлат ҳокимиятида ҳамда миллий фуқароликда намоён бўлади. Шунингдек, инсон суверенитети ҳам давлат суверенитетининг муҳим қисми ҳисобланади. У фуқаронинг яшашга, мустақил дунёқарашга бўлган ҳуқуқи билан белгиланади ва зулмга, адолатсизликка, очликка, шахс эркинлигининг бузилишига қарши қафолатлар мажмуини ўз ичига олади.

Шундай қилиб суверен давлат инсон ҳуқуқларини, шахс номуси ва кадр - қиматини ҳимоя қилишни ўзининг асосий вазифаси, деб билади. Унинг юксак ахлоқий моҳияти ҳам ана шунда. Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили» деб аталгани бежиз эмас, ёш авлод тарбияси бизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мана, кўринишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонпарвар давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга келганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақалоқни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиларди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлатимиз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрсатиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., Ўзбекистон. 1998.
3. Гегель Г. Философия права. М., Мысль. 1990.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Янги аср авлоди. 2002.
5. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Т., Ўзбекистон. 2007.
6. Эркаев А. Тафаккур эркинлиги. Т., Маънавият. 2007.
7. Мамашокиров С., Тоғаев Ш. Эркин ва фаровон ҳаёт қурилишининг ғоявий-мафкуравий масалалари. Т., Маънавият. 2007.

12-МАВЗУ: АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ГЛОБАЛ МУАММОЛАРИ

Режа:

1. *Ахлоқий муҳитни яратишнинг долзарблиги.*
2. *Биологик ахлоқ ва унинг аҳамияти.*
3. *Ўлим жазосининг ёвузлик сифатидаги моҳияти.*

Ахлоқий муҳитни яратишнинг долзарблиги

Ахлоқ фалсафасининг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бири, энг муҳими, сайёрамизда этосфера - ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий юксалишлар туфайли ана шу биосфера ичида ноосферани - техникавий муҳитни яратди. Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз - еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз, уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий дори-дармонлар ва ҳ.к. Бугун видеотелефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас. Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чикди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабига айланди. Ноосфера таълимоти асосчиларидан бири буюк рус олими В.И.Вернадский илмий тафаккур ва инсон меҳнати таъсири остида биосфера янги ҳолат бўлмиш ноосферага ўтаётганлигини, бутун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришганини таъкидлайди: «Сайёрамиз юзи - биосфера инсон томонидан онгли ва асосан онгсиз равишда кескин кимёвий ўзгаришларга дучор этилмоқда, - деб ёзади у. - Инсон қуруқликнинг физикавий ва кимёвий ҳаво қобиғини, унинг барча табиий сувларини ўзгартирмоқда... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик

эволюцион ўзгаришларни бошдан кечиряпмиз. Биз ноосферага кириб боряпмиз».

Ана шу нуқтадан тафаккур ўзи нима деган муаммо пайдо бўлади. Бу ҳақда В.И.Вернадский шундай мулоҳаза билдиради: «Тафаккур энергиянинг шакли эмас. У қандай қилиб моддий жараёнларни ўзгартира олади? Бу масала ҳанузгача илмий жиҳатдан ечилиши топган эмас».

Вернадский ҳайратга солган масала ҳозир ҳам ўша-ўша, ҳол этилмаган.

Хўш, тафаккур ўзи нима? У биологик ҳодиса бўлмиш инсонда, унинг руҳий-физиологик яхлитликдан иборат миясида туғилади, лекин туғилиши билан биологик қобикдан чиқади ва ташқи муҳитда энергияга ўхшаб ниманидир яратади. Энди инсон билан унинг тафаккури орасида муайян масофа пайдо бўлади, масофа узоқлашгани сари тафаккурнинг моҳияти аён бўлиб боради: инсон кутган оқибат кутилгандан бошқача мазмун касб эта бошлайди. Нега? Бизнингча,

Ноосферада, юқорида айтганимиздек, инсон фикри нарсалашади, ўз интеллектимиз нарсаларга айланиб, бизни ўраб олади. Инсоннинг ички табиати муҳит мавқеини эгаллаб, ташқи табиатга таъсир кўрсата бошлайди ва кўп ҳолларда бундан энг аввало инсоннинг ўзи озор чекади. Тафаккур биологик хусусиятга эга бўлмагани учун биологик муҳитнинг ўрнини эгаллашга, уни аста-секин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат маълум нуқтадан ўтганидан сўнг эса ўз ижобий хусусиятини йўқота боради ва инсоният учун салбий ҳодисага айлана бошлайди. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли баллистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг пайдо бўлиши атмосферани, оламий океанни, ер ости ва ер усти сувларини, набототни, ҳайвонотни, ҳатто инсонни ич-ичидан кимёвий захарланишга олиб келмоқда. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса, жой тополмай, океан бўйлаб кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўра-била туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир.

Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий захардан экологик тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия захаридан фориғлантиришни тақозо этади. Яъни улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди. Машҳур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренцнинг: «Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисаси учун асосан цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпослик айбдордир», - деган сўзлари шу нуқтаи назардан диққатга сазовордир.

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса - ХХІ асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда Ахлоқ фалсафаси фанининг ўрни ниҳоятда беқиёс.

Биологик ахлоқ ва унинг аҳамияти

Яна бир муҳим муаммо, бу - биологик ахлоқ. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибда долзарб бўлиб турибди.

Биологик ахлоқ деганда, одатда, бизда ҳам, жаҳон ахлоқшунослигида ҳам асосан тиббий ахлоқ, табобат муаммоларига доир ахлоқий ёндашувлар тушунилади, холос. Бу унчалик тўғри эмас. Бизнингча, биологик ахлоқ муаммолари икки йўналишдан иборат: бири - инсонларнинг кичик биологик олам сифатидаги катта биологик оламга бўлган муносабатлари билан боғлиқ «ташқи», иккинчиси - инсонларнинг «ўз-ўзига ва ўзаро муносабатларидаги тиббиёт билан боғлиқ ички» ахлоқий масалалар.

Биз одатда «экологик Ахлоқ фалсафаси» деганимизда айнан биринчи ҳодисани назарда тутамиз. Икки биологик оламнинг муносабатларини, яъни экологик ахлоқий муаммоларни биологик ахлоқ доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги пайтда экологик ахлоқнинг инсоният учун нақадар муҳимлигини ҳамма билади, лекин ўз билганидан қолмайди – муаммонинг мураккаблиги шунда. Биз юқорида ноосфера, тафаккур борасидаги мулоҳазаларимизда экологик бўҳроиларнинг баъзи кўринишларига тўхталиб ўтдик. Бироқ, яна ундан ташқари сўнгги пайтларда жаҳон бўйлаб синтетик жисмлар ишлаб чиқаришнинг кенг йўлга қўйилганлиги, ҳайвонот ва айниқса ўсимликларнинг габрид усулида янги турларининг вужудга келтирилиши сингари ҳадислар ҳам экологик аҳамиятга эга. Хўш, улар табиат билан силнгишиб, уйғунлашиб кета оладими, табиат уларни ўзиники қила билладими? Бунга ҳозир жавоб топиш қийин, эҳтимол кашфиётларимизнинг оқибатлари, юқорида айтиб ўтганимиз - муайян тафаккур билан инсон орасидаги «масофанинг узоқлашиб» бориши натижасида аён бўлар?...

Биологик ахлоқнинг иккинчи йўналиши тиббиёт илми ва амалиётининг тобора тараққий топиб бориши билан боғлиқ.

Шунингдек, тотли ўлим - эвтоназия ҳам биотиббий ахлоқнинг глобал муаммоларидан. Худонинг ихтиёридан ташқари ўлимни ихтиёр қилган киши диний нуқтаи назардан кечирилмайди. Чунки сабрли, бардошли бўлиш, бу дунё изтиробларини тоқат билан бошдан кечириш инсоннинг вазифаси. Лекин ахлоқий жиҳатдан олиб қараганда масала қандай баҳоланади? Дейлик, муайян инсон, бемор ўз кунларининг санокли эканини, лекин бу кунлар

саноксиз азоблар ичида ўтишини билади. Шу боис у ўзининг ана шу ҳолатини жуда яхши биладиган бошқа бир одам - шифокордан азобларига чек қўйишни сўрайди. Унинг илтимоси ва шу илтимосни бажариш учун шифокор томонидан қилинган хатти-ҳаракатларни қандай, баҳолаш мумкин? Бу хатти - ҳаракатларни инсонийлик ва инсонпарварликнинг кўриниши сифатида қабул қилиш тўғрими? Умуман, эвтаназия ахлоқийликми, ахлоқсизликми? Бу муаммо ҳам умумжаҳоний миқёсда ўз ечимини кутмоқда.

Чунки табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмас инсонни ўлди дейиш мумкин эмаслигини исботлаб берди. Дастлаб мия қобиғи, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундан кейингина инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, ҳозирги кунда токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги табобат техникаси воситасида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Демак, юрак ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир. Бунинг устига, америкалик нейрохирург Пол Пирсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказилганда руҳ ҳам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунончи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, йигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. Ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: аёлнинг қулишигача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуқтаи назардан бунини қандай изоҳлаш мумкин?

Биологик ахлоқ Ахлоқ фалсафасининг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу – аборт. Маълумки, тўртинчи ҳафтанинг охирида ҳомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. Саккизинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электрофизиологик фаоллигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқ таъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этишдир. Хўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё йўқми? Ёки АҚШ олимлари томонидан «инсон зотини яхшилашга» қаратилган тадқиқотларни олиб кўрайлик. Уларда «яхшиланган» - соғлом, кучли интеллект эгаси бўлган одамлар ҳужайрасини аёл организмидаги энди ривожланишга киришган нисбатан «оддий одам» ҳужайраси ўрнига кўчириб ўтказиш тажрибаларини олиб бориш мўлжалланган. Улар амалда татбиқ этилса, аста-секинлик билан инсоният ирсият жамғармасининг (генофондининг) бир ёқлама ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Румо папаси бунини инсон зотига, инсоний табиатга аралашув, уни зўрлик йўли билан ўзгартириш, нафақат катта гуноҳ, балки ўта ахлоқсизлик деб атади. Хўш, бундай тажрибаларни қандай баҳолаш керак? Бу саволларга ҳам Ахлоқ фалсафаси жавоб топмоғи лозим.

Ўлим жазосининг ёвузлик сифатидаги моҳияти

Ўлим, маълумки, ахлоқий нуқтаи назардан энг улкан ёвузлик ҳисобланади. Айниқса мажбурий ўлим. Шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдан қўлланилиши моҳиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ислом динининг уч асоси борлигини айтиб, уларнинг биринчиси одам ўлдирмаслик эканини таъкидлайдилар. Буни имом Ғазолий «Мукошафаат ул – қулуб»да шундай келтиради:

«Термизий ва бошқа ҳадисчилар ривоят қиладилар:

Расуллулоҳ буюрдиларки:

... Исломнинг уч дастури бор. Диннинг тамойили шулар устига қурилган. Ким шу асослардан ташқари чиқса, бу билан у кофирликка қараб кетган бўлади:

1 – Қонни (одам ўлдиришни) ҳалол ҳисобласа;

2 – Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқлигига гувоҳлик (шаҳодат) бермаса;

3 – Фарз бўлган намозни ва рўзани инкор этса».

Демак инсон ҳаёти энг олий қадрият экани диний нуқтаи назардан ҳам нафақат тан олинади, балки биринчи ўринга қўйилади.

Ўлим жазосини кимлар қанчалик оқлашга ҳаракат қилмасин, у - жиноятчини жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим-қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «демократлашган», янгиланган шакли сифатида намоён бўлади. Аслида эса инсоннинг муайян жиноятни содир этган ҳатти-ҳаракатлари қораланиши керак, унинг ўзи эмас, у қилган ёвузлик ўлимга маҳкум этилиши лозим - одамни эмас, ёвузликни ўлдириш оқилона иш эмасми?! Ёвузликни ўлдириш, ёвузлик содир этган кишининг уззоқ муддатли ёки бир умрлик қамоқдаги виждон азоби ва тазарруси билан амалга оширилгани дурустмасми?!

Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, нодемократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камдан-кам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потлар ҳукмронлигида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин-яқинларда, шўролар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «Пахта иши» деб номланган қатағон пайтида отишга ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. Ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги ке-йинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. Лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган - қатл этилган инсонлар адолат тантанасини кўролмайдилар.

Учинчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким кафолат беради - ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. Жамиятнинг кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга нима фойда?

Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим - тор ҳуқуқий жазо доирасидан чиқиб кетади ҳамда тарихда алданган, адашган инсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги пайтдаги кўпгина демократик мамлакатларда ўлим жазосининг

бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан боғлиқ ижобий ходиса дейиш мумкин. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу борада дадил қадамлар қўйилганлиги - аввал ёш нуқтаи назаридан ўлим жазосини қўллашнинг чегараланганлиги (60 ёшгача), кейинроқ эса уни бутунлай бекор қилишга қаратилган инсонпарварлик ҳаракатлари қувонарли воқеа. Бу нафақат бизга, балки Ер юзидаги барча мамлакатларга тааллуқли муҳим, умумжаҳоний муаммо. Ахлоқ фалсафаси олдида ана шундай, тобора глобаллашиб бораётган ахлоқий муаммоларни ҳал этишда етакчилик қилиш вазифаси турибди. Зеро мазкур глобал муаммоларни бугунги кунда Ахлоқ фалсафасининг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т., Ўзбекистон. 2004.
2. Бойтемирова З. Ахлоқий эҳтиёжлар. Т., Фан. 2008.
3. Отамуратов С. Глобаллашув ва миллат. Тошкент. Адолат. 2009.
4. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси. Т., Ijod dunyosi. 2002.
5. Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари. Тошкент: Маънавият. 2006.
6. Шайхова Х.О. Инсон ва унинг маънавий дунёси. — Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
7. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., Совет. Россия. 1989.
8. Загыртдинова Ф.Б. Некоторые проблемы биомедицинской этики. Т., Университет. 2005.
9. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал. «Вопросы философии» № 3, 1992.
10. Тейяр де Шарден. Феномен человека. Москва. Наука, 1987.
11. Фролов И.Т. О человеческом в человеке. Москва. Политиздат. 1991.
12. Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки. Москва. Политиздат. 1982.

НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ

1-МАВЗУ:

НАФОСАТ ФАЛСАФАСИ ФАНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа:

1. *Нафосат фалсафаси - нафосатнинг моҳиятини ўрганувчи қадимий фан.*
2. *Нафосат фалсафасининг санъат ва гўзаллик фалсафаси сифатидаги моҳияти.*
3. *Нафосат фалсафасининг фанлараро боғлиқлиги.*
4. *Нафосат фалсафасининг шахс ва жамият ҳаётини маънавий бойитишдаги аҳамияти ва вазифалари.*

Нафосат фалсафаси - нафосатнинг моҳиятини ўрганувчи қадимий фан

Нафосат фалсафаси ёхуд Эстетика энг қадимги фанлардан бири. Унинг тарихи икки ярим-уч минг йиллик вақтни ўз ичига олади. Бироқ у ўзининг ҳозирги номини ХУШ асрда олган. Унгача бу фаннинг асосий муаммоси бўлмиш гўзаллик ва санъат ҳақидаги мулоҳазалар ҳар хил санъат турларига бағишланган рисоаларда, фалсафа ҳамда илоҳиёт борасидаги асарларда ўз аксини топган эди. «Эстетика» атамасини биринчи бўлиб олмон файласуфи Александр Баумгартен (1714—1762) илмий муомалага киритган. Бунда у бошқа бир улуғ олмон файласуфи Г. Лайбниц (1646-1716) таълимотидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдирган эди. Лайбниц инсон маънавий оламини уч соҳага: ақл-идрок, ирода-ихтиёр, ҳис-туйғуга бўлади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида фалсафий жиҳатдан ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Баумгартенгача ақл-идрокни ўрганадиган фан – мантиқ, ирода-ихтиёрни ўрганувчи фан эса – ахлоқшунослик (этика)нинг фалсафада кўпдан буён ўз ўрни бор эди. Бироқ ҳис-туйғуни ўрганадиган фан фалсафий мақомда ўз номига эга эмасди. Баумгартеннинг бу борадаги хизмати шундаки, у «ҳис қилиш», «сезиш», «ҳис этиладиган» сингари маъноларни англаувчи юнонча *aisthetikos* – «ойэстетикос» сўзидан «эстетика» (олмонча «*estetik*» – «эстетик») иборасини олиб, ана шу бўшлиқни тўлдирди.

Баумгартен эстетикани ҳиссий идрок этиш назарияси сифатида олиб қаради. Лекин, кўп ўтмай, у гоҳ «гўзаллик фалсафаси», гоҳ «санъат фалсафаси» сифатида талқин этила бошланди. Эстетика фанининг энг буюк назариётчиларидан бири Ҳегел эса ўз маърузаларининг кириш қисмида ёзади: «Эстетика» деган ном муваффақиятсиз чиққани ва юзаки экани сабабли бошқа атама қўллашга уринишлар бўлди...

Сўзнинг ўз-ўзича бизни қизиқтирмаслигини назарда тутиб, биз «эстетика» номини сақлаб қолишга тайёрмиз, бунинг устига, у одатий нутққа

сингишиб кетган. Шунга қарамай, мазкур фан мазмунига жавоб берадиган ибора, бу – «нафосат фалсафаси», «санъат фалсафаси» ёки яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда – «бадий ижод фалсафаси»¹⁰⁸.

Ҳегелнинг «эстетика» атамасидан кўнгли тўлмаганлигига жиддий сабаблар бор. Булардан бири – юқорида унинг ўзи айтиб ўтган фикрлари бўлса, иккинчиси – мазкур сўзнинг барча ҳис-туйғуларга таалуқлилиги. Ваҳоланки, бу фан фақат нафосатли ҳис туйғулар ва уларнинг зиддини назарда тутаети. Айниқса, мана шу иккинчи сабабга кўра, «эстетика» атамасининг талабга жавоб бериши шубҳали. Бунинг устига аллақачон мазкур фан тадқиқот доираси санъат ҳудудидан чиқиб, инсон ҳаётининг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетган. Шу боис «нафосатшунослик» атамаси ҳам илмий муомалага киритилди. Зеро мазкур атамага асос бўлган «нафис», «нафислик», «нафосат» сўзлари ўз камрови билан фан талабларига жавоб бера олади. «нафосат» сўзи Ўзбек тилининг изоҳли луғатида – «нарс ва ҳодисаларнинг ташқи кўринишидаги алоҳида мукамалликни, мутаносибликни ифодаловчи белгилар мажмуи» сифатида изоҳланади¹⁰⁹. Шу сабабли Ҳегелнинг изидан бориб, «Эстетика» атамасини сақлаб қолган ҳолда, «нафосатшунослик» иборасидан ҳам фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблайиз.

Нафосат фалсафасининг санъат ва гўзаллик фалсафаси сифатидаги моҳияти

Энди Нафосат фалсафаси фанининг моҳиятини англатадиган «санъат фалсафаси» ва «гўзаллик фалсафаси» ибораларига тўхталамиз. Нафосат фалсафаси тарихида биринчи ибора тарафдорлари кўпчиликни ташкил этади. Лекин, юқорида айтиб ўтганимиздек, санъат бу фаннинг ягона тадқиқот объекти эмас. Ҳозирги пайтда техника эстетикаси ва унинг амалиётдаги соҳаси дизайн, атроф-муҳитни гўзаллаштириш, табиатдаги нафосат борасидаги муаммолар билан ҳам шу фан шуғулланади. Демак, унинг камровини санъатнинг ўзи билангина чегаралаб қўйишга ҳаққимиз йўқ. Зеро бугунги кунда инсон ўзини ўраб турган барча нарс-ходисаларнинг гўзал бўлишини, ҳар қадамда нафосатни ҳис этишни истади: биз тақиб юрган соат, биз кийган кийим, биз ҳайдаётган машина, биз учадиган самолёт, биз яшаётган уй, биз меҳнат қиладиган ишхона, биз юргизаётган дастгоҳ, биз ёзаётган қалам, биз дам оладиган томошабоғлар – ҳаммасидан нафис бир руҳ уфуриб туриши лозим.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқсак, «Гўзаллик фалсафаси» деган ибора бу фаннинг моҳиятига кўпроқ мос келади. Негаки, у фақат санъатдаги гўзалликни эмас, балки инсондаги, жамият ва табиатдаги гўзалликни ҳам ўрганади. Шунингдек, гўзалликдан бошқа улуғворлик, фожевийлик, кулгилик, мўъжизавийлик, ҳаёлийлик, уйғунлик, нозиклик сингари

¹⁰⁸ Гегель Г. Эстетика. Москва. Искусство. 1968. С. 7.

¹⁰⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. Тошкент. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2007. 25 б.

кўпдан-кўп тушунчалар мавжудки, уларни тадқиқ этиш ҳам эстетика фанининг зиммасида. Лекин, бу ўринда, шуни унутмаслик керакки, мазкур тушунчаларнинг ҳар бирида гўзаллик, бир томондан, унсур сифатида иштирок этса, иккинчи томондан, уларнинг ўзи гўзалликка нисбатан унсур вазифасини ўтайди. Ана шу хусусиятларнинг воқеликда намоён бўлишини биз нафосат деб атаймиз.

Гўзаллик, кўрганимиздек, нафосатнинг бош, етакчи хусусияти ҳисобланади. Шу боис у эстетиканинг мезоний тушунчаларидан бири сифатида тадқиқ ва талқин этилади. Зеро гўзалликнинг иштироқисиз юқоридаги хусусиятларнинг бирортаси эстетик табиатига эга бўлолмайди. Масалан, улуғворликни олайлик. У асосан ҳажмга, миқёсга миқдорга асосланади: Бухородаги Арслонхон минораси ёхуд Минораи Калон улуғворлиги билан кишини ҳайратга солади. Унга тикилар экансиз, қалбингизни нафосат завқи қамраб олади. Лекин худди шундай баландликдаги кимёвий корхона мўрисидан завқланолмайсиз. Ёки ёнбағирдан туриб, тоққа тикилсангиз, эстетик завқ туясиз, аммо худди шундай баландликдаги шаҳар четида ўсиб чиққан ахлат «тоғи»га қараб завқланмайсиз. Чунки Арслонхон минораси меъморлик санъати асари сифатида гўзаллик қонуниятлари асосида бунёд этилган; тоғ эса табиат яратган улуғвор гўзаллик. Завод мўрисидан ҳам, ахлат «тоғи»да ҳам ҳажм, миқдор бору, лекин бир нарса – гўзаллик етишмайди. Минора билан тоғдаги ҳажмни салобатга айлантирувчи унсур, бу – гўзаллик. Фожеавийлик хусусиятида ҳам гўзалликнинг иштирокини кўриш мумкин. Мисол сифатида Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романидаги Аустрлицда бўлиб ўтган рус ва француз кўшинлари тўқнашувидан сўнг, жанг майдонида ярадор бўлиб ётган князь Андрей Болконскийни эслайлик: бир қўлида байроқ дастасини ушлаганча, кўм-кўк майсада мовий осмонга қараб ётган, оппоқ мундирли ботир йигит – байроқдор зобитнинг тепасига келган Наполеон уни ўлган деб ўйлаб, бу манзарадан ҳайратланиб: «Мана бу – гўзал ўлим!», дейди. Бу ўринда асар қаҳрамонининг ўлими – фожеавийлик, ўлимнинг қаҳрамонликка айланиши – улуғворлик; фожеавийлик билан улуғворлик хусусиятларининг омухталашуви натижасида эса гўзал манзара, қайғули ва улуғвор гўзаллик вужудга келган. Шунинг учун ҳам Наполеоннинг ҳайротомуз хитоби бежиз эмас. Айни пайтда гўзаллик юқорида келтирилган эстетик хусусиятлар ва тушунчаларнинг «мустақиллигига» дахл қилмайди, фақат уларнинг ҳужайрасида у ёки бу даражадаги унсур сифатида иштирок этади. Демак, эстетиканинг асосий тадқиқот объекти – гўзаллик, бироқ, биринчи галдаги вазифаси ана шу гўзалликни акс эттириш бўлган санъат ҳам ўз навбатида нафосатшуносликнинг кенг қамровли тадқиқот объекти ҳисобланади.

Санъат эстетиканинг тадқиқот объекти сифатида ўзига хос олам. Унда эстетик хусусиятлар бўртиб кўзга ташланади. Шунга кўра, уни нафосатга бурканган ижтимоий ҳодиса дейиш мумкин. Санъат ҳаётни инъикос эттирар экан, инсоннинг ўзини ўзига кўрсатувчи улкан кўзгу вазифасини ўтайди. У инсонни ўргатади, даъват этади, гўзаллаштиради. Бу вазифаларни бажаришда

эстетика санъатнинг кўмакчиси, етакчиси ҳисобланади. Эстетика бир томондан, санъатнинг пайдо бўлишидан тортиб, унинг турларию жанрларигача, санъат асарининг ички мурватларидан тортиб, санъаткорнинг ижодкорлик табиатигача бўлган барча жараёнларни ўрганади. Иккинчи томондан, санъат учун умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқади ва тадбиқ этади. Учинчи томондан эса, санъат асарини идрок этаётган киши руҳидаги ўзгаришларни нафосат нуқтаи назаридан тадқиқ қилади.

Шундай қилиб, нафосат санъатни тўла қамраб олади ва унинг ич-ичига кириб боради: бадий асарнинг яратилиш арафасидаги шарт-шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, асл эгаси – идрок этувчига етиб боргунигача бўлган ва ундан кейинги жараёнларни тадқиқ этади ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради. Зеро «Санъат фалсафаси» иборасининг сири ана шунда.

Фалсафани фанларнинг подшоси, деб аташади. Дарҳақиқат, у фанлар подшоси сифатида барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқларни ўз қамровига олиб, улардан умумий хулосалар чиқариб, шулар асосида инсониятни ҳақиқат томон етаклайди. Шу боис тафаккурни фалсафанинг предмети деб аташ мақсадга мувофиқ. Эстетика эса фалсафий фан сифатида барча санъатшунослик фанлари эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, шу хулосалар асосида инсонни гўзаллик орқали ҳақиқатга етиштиришга хизмат қилади. Бундан ташқари, эстетика ишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъатшунослик фанлари учун умумийлик хусусиятига эга. Масалан, услуб, ритм, композиция в. ҳ. борасидаги қонуниятлар барча санъат турларига таалуқли. Ҳеч бир алоҳида санъат тури ҳақидаги фан бундай имтиёзга эга эмас: адабиётшунослик ишлаб чиққан қофия назариясини мусиқа ёки меъморлик санъатига тадбиқ этиб бўлмайди.

Нафосат (эстетика)нинг фалсафий моҳиятини яна унинг санъат асарига ёндашувида кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир санъатшунослик илми ўз тадқиқот объектига уч томонлама – назарий, тарихий, танқидий жиҳатдан ёндашади. Масалан, адабиётшуносликни олайлик. Адабиёт назарияси фақат адабиётгагина хос бўлган бадий қонуниятларни, бадий қиёфа яратиш усули ва воситаларини ўрганади. Адабиёт тарихи муайян тарихий-бадий жараёнлар орқали бадий адабиётнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Адабий танқид эса адабий-бадий ижоднинг замонавий жараёнларини тадқиқ этади ва ҳар бир янги асарни баҳолайди, асар ижодкорининг ижодий ривожланишини кузатиб боради. Мусиқада ҳам, тасвирий санъатда ҳам, бошқа санъат турларида ҳам шундай. Эстетикада эса тадқиқот объектига ёндашув уч эмас, биргина – назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих ҳам, танқид ҳам назарияга бўйсундирилади. Тўғри, «эстетика тарихи» деган ибора ва шу номда курслар ўқитилади. Лекин бу ном, ибора шартли тарзда қўлланилади. Чунки, у фан тарихи эмас, балки тарихан даврларга бўлинган эстетик назариялар таҳлилидир.

Маълумки, санъат асарининг мавжуд бўлиши учун тўрт шарт ёки омил албатта зарур. Булар: *ижодкор - бадий асар - бадий асарни идрок этувчи - воситачи*. Юқоридаги мисол нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак: ёзувчи – роман – китобхон – танқидчи. Адабиётшунослик буларнинг ҳар бирини

одатда алоҳида-алоҳида ўрганеди. Дейлик, ёзувчи Одил Ёқубов ижодий фаолияти ҳақида адабий портрет алоҳида, унинг «Улуғбек хазинаси» романи тўғрисида тадқиқий мақола алоҳида, «Улуғбек хазинаси» романи ва замонавий китобхоннинг диди, савияси ва талабларига бағишланган тақриз ҳамда унда китоб нашрига (нашриётга) доир мулоҳазалар алоҳида ёзилиши мумкин. Нафосатшунослик фани ҳаммасини бир йўла, муайян тизим сифатида тадқиқ этади ва бу тадқиқот умумлаштирувчилик, назарийлик хусусиятига эга бўлади.

Нафосат фалсафасининг фанлараро боғлиқлиги

Нафосат фалсафасининг ижтимоий фанлар билан алоқаси шахс тарбиясини камолга етказиш билан боғлиқ масалаларда узвий бирликка эга. Зеро, ижтимоий фанларнинг тарбия жараёнидан кўзлайдиган мақсади – муқаддас кадриятларимиз, юксак маънавиятимиз, буюк тарихимиз ва умумбашарий тарақиёт йўлимизнинг асоси бўлган маънавий тарбияни қарор топтиришга боғлиқдир. Зеро, Ислом Каримовнинг “Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлиб яшашши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада хушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз холига, ўзи бўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас кадриятларимизга йўғрилган ва улардан озикланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тарақиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин”,-деган фикрлари маънавий тарбиянинг жамиятимиз учун муҳим зарурият ва аҳамиятга айланган ижтимоий ҳодиса эканлигини кўрсатади.

Нафосат фалсафаси ва ахлоқ фалсафаси. Нафосат фалсафаси қадим-қадимлардан буён кўпгина фанлар билан мустаҳкам алоқада ривожланиб келган. Шулардан бири бўлган фалсафа ҳақида, улар орасидаги боғлиқлик тўғрисида юқорида айтиб ўтдик. Нафосат фалсафаси учун яна бир яқин алоқадор, «кадрдон» фан ахлоқ фалсафасидир.

Бу иккала фан шу қадар бир-бирига яқинки, ҳатто баъзи даврларда айрим мутафаккирлар томонидан улар етарли даражада ўзаро чегараланмаган. Чунки инсоннинг хатти-ҳаракати ва нияти кўпинча ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик, ҳам нафосат хусусиятларини ўзида бирваракай мужассам қилади. Шу сабабли «Авесто», «Библиё» ва «Қуръон» каби муқаддас китобларда, Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар таълимотларида ахлоқийликни – ички гўзаллик, нафосатни – ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, кўриб ўтганимиздек, санъат нафосат фалсафасининг асосий тадқиқот объектларидан ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва ижодкор энг юксак ахлоқий даражани бадиий киёфалар орқали инъикос

эттиради. Бу инъикос бевосита ижобий қахрамонлар қиёфасида амалга ошса, билвосита салбий воқеа-ҳодисаларга муаллиф нуқтаи назари орқали рўй бериши мумкин. Яъни, бирор-бир бадиий асарда ижобий қахрамонлар умуман бўлмади, лекин ундаги воқеа-ҳодисаларга ижодкор ўз замонаси эришган ахлоқий юксакликдан туриб баҳо беради. Шу боис ахлоқсиз бадиий асарнинг бўлиши мутлақо мумкин эмас. Демак, нафосат фалсафаси ўрганаётган ҳар бир бадиий асар маълум маънода ахлоқ фалсафаси нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади. Бироқ, бундай яқинлик, юқорида айтганимиздек, асло айнанликни англамайди. Бу иккала фаннинг тадқиқот объектлари орасидаги фарқни биринчи бўлиб буюк Арасту «Метафизика» асарида назарий жиҳатдан исботлаб берган эди; у, эзгулик фақат ҳаракатда, гўзаллик эса ҳаракатсиз ҳам намоён бўлади, деган фикрни билдиради.

Дарҳақиқат, ахлоқийлик фақат инсоннинг хатти-ҳаракати, қилмиши орқали юзага келади; одам токи ҳаракатсиз экан, биз унинг на яхшилигини, на ёмонлигини биламиз. Муаяйн хатти-ҳаракат содир қилинганидан кейингина биз уни ё эзгулик, ё ёвузлик, ё яхшилик, ё ёмонлик сифатида баҳолаймиз. Гўзаллик эса, ўзини ҳаракатсиз ҳам намоён этаверади. Олайлик, Кўкалдош мадрасаси. У ҳеч қачон ҳаракат қилмайди, лекин гўзаллик сифатида мавжуд, ҳаракатсизлигидан унинг гўзаллигига путур етмайди. Бундан ташқари, ахлоқнинг қонун-қоидалари, насиҳатлар, ҳикматлар умумийликка, барчага бир хилда тааллуқлилиқ хусусиятига эга. Нафосат эса муайянликни, аниқликни ёқтиради. Масалан, ахлоқ фалсафасидаги «яхши одам» тушунчаси ҳаммага – аёлга ҳам, эркакка ҳам, ёшу қарига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Нафосат фалсафасида эса «гўзал одам» тушунчаси йўқ: ё «гўзал йигит», ё «гўзал қиз» деган тушунчаларгина мавжуд. Чунки, эркак кишидаги чиройли мўйлов фақат эркакнинг юзида, аёл кишидаги хуснлардан бири – кўкрак фақат аёл киши вужудида гўзалликка эга. Энди мўйлов бураб сўзлаётган аёлни-ю, сийнабанд тақиб юрган эркакни тасаввур қилинг! Бояги гўзалликлар хунукликка айланади-қолади. Шунингдек, гўзаллик бир вужудда ҳам фақат ўз ўрнини талаб қиладиган «ўта инжиқлик» хусусиятига эга. Шу жойда олмон нафосатшуноси Фехнер қўллаган мисолни келтириш ўринли: қиз бола юзидаги қизиллик унинг гўзаллигидан далолат беради. Бироқ, қизиллик унинг бурни устига кўчса – хунукликка айланади. Демак, ахлоқ учун – умумийлик, нафосат учун эса – муайянлик мавжудлик шарти ҳисобланади.

Нафосат фалсафаси ва руҳшунослик. Маълумки, инсоннинг руҳий ҳаётини ўрганар экан, руҳшунослик ҳиссиётлар масаласига катта ўрин беради. Гўзалликни, санъат асарини яратиш ва идрок этиш ҳам маълум маънода ҳиссиётлар билан боғлиқ. Масалан, оддий ҳарсанг тош кишида алоҳида бир ҳиссий таассурот уйғотмайди. Лекин тошга ҳайкалтарош қўл урганидан сўнг, ундан ҳаёт нафаси, инсоний ҳиссиётлар уфура бошлайди. Гап бунда тошга одам қиёфаси берилганида эмас, балки шу қиёфага бир лаҳзалик инсоний туйғуларнинг жамланганидир. Бошқачароқ қилиб айтганда, ижодкор тошга ўзи томошабинга етказишни мақсад қилиб қўйган ҳиссиётларнинг суратини чизади ва оддий тошни ҳақиқий санъат асарига

айлантиради. Агар ижодкор - хайкалтарош ана шу хиссиётларни ўзи мўлжаллаган даражада томошабинга етказа олса ва томошабинда ўша хиссиётларга ё айнан, ё монанд туйғулар уйғота олса, мазкур хайкал ҳақиқий санъат асари ҳисобланади. Нафосат фалсафаси хайкалтарошдан хайкалга, хайкалдан томошабинга ўша хиссиётларнинг қай даражада ўтган-ўтмаганлигини, яъни, бадий қиёфа қанчалик пухта яратилганлигини ўрганади ва шу асосда асарни баҳолайди. Рухшунослик эса ана шу хиссиётларнинг ўзини ўрганади. Бундан ташқари, рухшунослик асар ғоясидан тортиб, то бадий асар - эстетик кадрият вужудга келгунга қадар бўлган ижодкорнинг хиссиётлар оламини тадқиқ этади. Албатта, бундай тадқиқ ва таҳлиллар, ўрганишлар алоҳида-алоҳида, мухтор ҳолда эмас, балки иккала фаннинг бир – бири билан ҳамкорлиги, бирининг иккинчиси ҳудудига ўтиб туриши воситасида рўй беради. Шу боис рухшуносликка ҳам, нафосат фалсафасига ҳам тенг алоқадор бўлган санъат рухшунослиги ва бадий ижод рухшунослиги деб аталган йўналишлар мавжуд.

Нафосат фалсафаси ва социология. Бугунги кунда нафосат фалсафасининг социология билан алоқадорлиги жуда ҳам муҳим. Маълумки, ҳар бир санъат асари алоҳида инсон шахсига эътибор қилгани ҳолда, жамиятни ижтимоий муносабатлар тизими сифатида бадий тадқиқ этади. Ҳатто инсон ва жамият бевосита акс этмаган манзара жанридаги асарда ҳам ижтимоийлик жамият аъзоси – муаллиф қарашларининг билвосита инъикоси бўлмиш услубда ўзини кўрсатади. Зеро асар муаллифи ҳеч қачон ўзи мансуб жамиятдан четда «томошабин» бўлиб туролмайди. Шунингдек, йирик асарлар социологик тадқиқотлар учун ўзига хос материал бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари, социология жамият билан санъатнинг ўзаро алоқаларини, санъатнинг ижтимоий вазифаларини ўрганади; санъаткорнинг жамиятдаги ўрни, мавқеи, ўқувчи ва томошабинларнинг ижтимоий-демографик ҳолатларини тадқиқ этади; шахс ижтимоийлашувида санъаткор ва санъат асарининг аҳамиятини таҳлил қилади. Бу муаммоларни атрофлича ўрганиш учун махсус санъат социологияси соҳаси ҳам мавжуд. У ҳам социологияга, ҳам нафосат фалсафасига бирдай тегишлидир. Айни замонда, муайян санъат асарлари, жанрлари ва турларининг жамиятдаги мавқеини аниқлаб берувчи махсус социологик сўров усуллари ҳам мавжудки, улар шубҳасиз, санъат тараққиётига, нафосат фалсафасининг санъат соҳасида тўғри йўналиш танлашига кўмаклашади.

Нафосат фалсафаси ва диншунослик. Нафосат фалсафасининг диншунослик билан алоқаси алоҳида диққатга сазовор. Чунки дин ва санъат доимо бир-бирини тўлдириб келади ва кўп ҳолларда бири бошқаси учун яшаш шарти бўлиб майдонга чиқади. Бунинг устига, ҳар бир умумжаҳоний диннинг «ўз тасарруфидаги» санъат турлари бор: буддхачилик учун - хайкалтарошлик, насронийлик учун - тасвирий санъат, мусулмончилиқ учун - бадий адабиёт. Шунингдек, барча умумжаҳоний динлар ўз ибодатхоналари бўлишини тақозо этади. Ибодатхоналарнинг эса меъморлик санъати билан боғлиқлиги ҳаммамизга маълум.

Умуман олганда, динлар деярли барча санъат турлари билан алоқадорликда иш кўради. Асрлар мобайнида ана шу алоқалар натижаси ўлароқ, санъат асарининг ўзига хос кўриниши – диний-бадий асар вужудга келди. «Абу Муслим жангномаси», Шоҳизинда меъморлик мажмуи, Кёлин жомеси, Рембрандтнинг «Муқаддас оила» асари, Ҳинди-Хитой минтақасидаги Буддха ибодатхоналари ана шундай диний-бадий асарлардир. Уларда диний ғоялар бадиият орқали ифода топган. Нафосат фалсафаси бундай асарларни тадқиқ этар экан, албатта, диншунослик билан ҳамкорлик қилмай иложи йўқ: у ўша диний ғояларнинг моҳиятини, ҳар бир умумжаҳоний диннинг санъат олдига қўйган талабларини яхши билмоғи ва ҳисобга олмоғи лозим.

Нафосат фалсафаси ва педагогика. Эстетиканинг педагогика билан алоқаси тарбия муаммоларини ҳал қилиш борасида яққол кўзга ташланади. Чунки педагогика ҳам маълум маънода нафосат тарбияси билан шуғулланади. Лекин бу тарбия алоҳида-алоҳида, мухтор қисмларга бўлинган ҳолда, турли ёш ва соҳалар учун махсус белгиланган тарбия тарзида, яъни муайян, аниқ чегараларда олиб борилади. Масалан, мактабгача тарбия, ўқувчилар тарбияси, спортчилар тарбияси в. х. Педагогика ана шу соҳалар ва ёш бўйича олиб борилаётган эстетик тарбия муаммоларини ўрганади. Нафосат фалсафаси эса нафосат тарбиясининг умумий қонун-қоидаларини ишлаб чиқади, яъни, инсон туғилганидан бошлаб то ўлгунигача босиб ўтадиган босқичлар учун умумий бўлган тарбия фалсафаси сифатида иш кўради. Демак, рус нафосатшуноси М. Каган айтганидек, педагогика тарбия борасида тактик табиатга эга бўлса, нафосат фалсафаси унинг стратегиясидир.

Нафосат фалсафаси ва семиотика. Нафосат фалсафаси семиотика– белгилар ва белгилар тизими ҳақидаги фан билан ҳам алоқадор. Чунки санъат асари белгилар орқали намоён бўлади. Масалан, ҳарфлар, ноталар в.х. Бошқачароқ қилиб айтганда, билиш ва баҳолаш фаолияти натижаларини, яъни семантик ва прагматик ахборотни ўзида мужассам қилган санъат асари ўша ахборотни етказиб беришга ҳам мўлжалланган. Ана шу санъатнинг белги билан боғлиқ томонини, коммуникатив-воситачилик жиҳатини семиотика ўрганади. Айни пайтда, нафосат фалсафасида тузилмали-семиотик нафосатшунослик деб аталадиган назария ҳам мавжуд. Унда санъат махсус тил ёки белгилар тизими, алоҳида санъат асари эса ана шу тизим белгиси ёки ўша тизим белгиларининг изчиллиги сифатида олиб қаралади. Зеро бунда белги санъат асарини идрок этувчига уни етказиб берувчи ҳодиса тарзида ўрганилади.

Бундан ташқари, нафосат фалсафаси кибернетика, экология ва, юқорида айтиб ўтганимиздек, барча санъатшунослик фанлари билан ҳам яқин алоқадорликда иш олиб боради. Чунончи ҳар бир санъат турининг «ўз эстетикаси» мавжуд: сўз санъати эстетикаси, театр эстетикаси, мусиқа эстетикаси в.х.

Нафосат фалсафасининг шахс ва жамият ҳаётини маънавий бойитишдаги аҳамияти ва вазифалари

Ҳар бир фаннинг инсон ва жамият ҳаётида ўзига хос амалий аҳамияти бор: эстетика ҳам бундан мустасно эмас. Аввало, у кундалик ҳаётимизда нафосат тарбиясини тўғри йўлга қўйиш борасида катта аҳамиятга эга. Эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси гўзалликни чуқур ҳис этадиган, уни асрайдиган нафис дид эгалари бўлишлари лозим. Ҳақиқий бадиий асар билан савияси паст асарни фарқлай билишлари, «оммавийчилик санъати»ни рад қила олишлари лозим. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, нафосат фалсафаси жамиятнинг барча аъзолари учун муҳим аҳамиятга эга. Нафосат фалсафасининг, айниқса, бадиий асар ижодкорлари учун амалий аҳамияти катта. Чунончи, бирор бир санъат турида ижод қилаётган санъаткор биринчи галда, маълум маънода, ўз соҳасининг билимдони бўлиши керак. Дейлик, бастакор нотани билмасдан, мусиқали асар яратиш қонун-қоидаларини, шу жумладан, мусиқага ҳам тааллуқли бўлган эстетиканинг умумий қонуниятларидан беҳабар ҳолда тузукроқ асар яратиши даргумон. Баъзилар, даҳо санъаткорлар қонун-қоидаларсиз ҳам ижод қилаверадилар, деган нотўғри тасаввурга эга. Ваҳоланки, даҳоларнинг ўзлари кўп ҳолларда нафосат назарияси билан шуғулланганлар. Бу борада Навоий, Жомий Леонардо да Винчи, Шиллер каби буюкларнинг номларини эслашнинг ўзи кифоя қилади.

Бадиий асарни тадқиқ этувчи олимлар – танқидчилар, санъатшунослар ва адабиётшунослар ҳам нафосат фалсафасини билишлари зарур. Дейлик, «соф театр»ни – фақат сахна санъатинигина яхши билган санъатшунос, у қанчалик истеъдодли бўлмасин, юксак талаб даражасида тадқиқот олиб боролмайди, ҳатто эътиборга молик мақола ҳам ёза олмайди. Чунончи, у драматургиядан, мусиқадан, услуб ва композиция қонун-қоидаларидан, бир сўз билан айтганда, нафосатшунослик қонуниятларидан етарли хабардор эмас. Натижада унинг тадқиқоти, мақоласи ёки тақриси бирёқлама, фалсафий умумлашмалардан холи, саёз жумлалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади.

Нафосат фалсафасининг санъатни халқ орасида ёядиган, тарғиб этадиган ташкилотлар раҳбарлари учун аҳамияти, айниқса, муҳим. Бундан ташқари, дизайнчи-инженерлар, атроф-муҳитни ободонлаштириш билан шуғулланадиган мутахассислар фаолиятига нафосат илмининг сезиларли таъсири мавжуд. Шунингдек, корхона раҳбарлари, фирма бошлиқлари мазкур корхона ёки фирмада дастгоҳлар дизайнидан тортиб, деворлар ранглари-ю, «ички гулзор»ларнинг жойлаштирилишигача нафосат қонун-қоидалари асосида бўлишини таъминлашлари лозим. Ўшандагина иш жойида меҳнат унумдорлигининг ошиши табиий. Бунинг учун эса мазкур раҳбарлар эстетикадан албатта хабардор бўлишлари шарт.

Умуман олганда, нафосат фалсафаси ҳамма учун ҳам зарур. Чунки инсон зоти барибир ҳаётда тез-тез санъат асарини идрок этувчи сифатида майдонга чиқади. Дейлик, сиз Самарқандга «ўйнаб келгани» бордингиз. Агар эстетикадан беҳабар бўлсангиз, Гўри Мир макбарасининг гумбазига, Регистондаги мадрасалар ёнида кад кўтарган минораларга, пештоқлардаги кўҳна арабий ёзувларга қизиқиб қарайсиз, чиройли экан деб мамнуният ҳосил қиласиз. Борди-ю, аксинча, нафосат илмидан хабардор бўлсангиз, у ҳолда нафақат уларнинг чиройлилигини, балки гумбаз шунчаки гумбаз эмас, Худо гўзаллигининг рамзи эканини, у «жамол» деб аталишини, миноралар – Тангри кудратининг тимсоли ўлароқ «жалол» дейилишини, пештоқлардаги гўзал ёзувлар - оятлар, Худонинг белгиси, «сифат» деб номланишини эслайсиз ва олаётган таассуротингиз бир неча баробар кучаяди. Зеро эстетика орқали биз фақатгина кўрганларимизнинг шаклий гўзаллигини эмас, балки айни пайтда шакл билан бирга унинг фалсафий моҳиятини ҳам идрок этамиз. Шу сабабли, фермерга ёки темир йўл ишчисига, ёки тадбиркорга нафосатшунослик ҳақида бош қотириб ўтириш зарур келибдими, деган гаплар хато ва зарарлидир.

Юқорида кўриб ўтганларимиздан шу нарса маълум бўладики, бугунги эстетика фани олдида улкан вазифалар турибди. Зотан биз қураётган фуқаролик жамиятининг аъзоси ҳар жиҳатдан камол топган, юксак нафис дид эгаси бўлмоғи лозим. Қолаверса, ҳозирги машинасозликни, авиасозликни, умуман, саноатни замонавий дизайнсиз тасаввур этиш мутлақо мумкин эмас. Бунда бевосита техника эстетикасининг аҳамияти катта. Булардан ташқари, айниқса ёшларнинг нафосат тарбиясига алоҳида эътибор бериш – замоннинг долзарб талаби бўлиб қармоқда. Шу боис «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамойилларидан бири: «Таълимнинг ижтимоийлашуви – таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш», деб аниқ белгилаб қўйилгани бежиз эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.
2. Абдулла Шер, Баҳодир Хусанов, Эркин Умаров. Эстетика /Услубий қўлланма. Т., ЎзМУ. 2009.
3. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент. Ўзбекистон. 1997.
4. Бычков В.В. Эстетика. /Учебник. М., Гардарика. 2004.
5. Кривцун. Эстетика. /Учебник. М. Аспект пресс. 2003.
6. Каган М. Эстетика как философская наука. СПб. 1997.
7. Фалсафа асослари. Т., Ўзбекистон, 2005.
8. Фалсафа. Қомусий луғат. Т., Шарқ.
9. Шермухамедов С. Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт. Т., Фан, 2005.

10. Гулыга А. Принципы эстетики. М., Политиздат. 1987.
11. Умаров Э. Эстетика. /Дарслик. Т., Ўзбекистон. 1995.
12. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике. В 2 т-х. Т.2. М., Наука, 1997.
13. Каган М. Эстетика как философская наука. СПб. 1997.

2-МАВЗУ: ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ ВА ЭСТЕТИК ФАОЛИЯТ. ЭСТЕТИК АНГЛАШ ВА УНИНГ ТУЗИЛМАСИ.

Режа:

1. *Эстетик муносабат тушунчасининг моҳияти.*
2. *Нафосат тушунчасининг маънавий қадрият сифатидаги аҳамияти.*
3. *Эстетик англаш тузилмалари маънавиятни шакллантиришидаги асосий мезон сифатида: эстетик дид, фаҳм-фаросат, эстетик идеал, эстетик мушоҳада, эстетик баҳо.*

Эстетик муносабат тушунчасининг моҳияти

Инсон зоти дунёга келганидан бошлаб табиат ва жамият деб аталган ташқи муҳит билан муносабатга киришади. Дастлаб бу муносабат онгланмаган, интуитив, биологик-генетик тарзда, кейинроқ эса англаб етилган, юксак даражадаги ижтимоий ҳодиса сифатида рўй беради. Уни одатда, икки хил деб таърифлаш қабул қилинган: биринчиси – инсоннинг саломатлиги ва турмуш тарзини фаровонлаштиришга қаратилган зоҳирий-моддий мақсадга эришиш тамойилига асосланган утилитар-эмпирик манфаатдорлик, иккинчиси – ботиний-руҳий манфаатдорликни, мақсадга мувофиқликни таъминлайдиган ҳиссий-маънавий муносабатлар. Мана шу иккинчи хил муносабатлар инсоннинг инсонлигини белгилайдиган ҳодисалар ҳисобланади. Улар ичида эстетик муносабат алоҳида аҳамиятга эга, чунки у нафақат биринчи хил муносабат турларидан юксак даражаллиги билан фарқланади, балки ўзига хилдош бўлган ахлоқий ёки эътиқодий муносабатга нисбатан ҳам миқёсли ва қамровлидир.

Гап шундаки, эстетик муносабатдан бошқа барча муносабат турлари инсон «аклини таниганидан» сўнг, яъни гўдаклик давридан ўтгандан кейин воқе бўлади. Масалан, гўдак ҳали уят ҳиссини билмайди, унда ахлоқий муносабат ҳаттоки ибтидоий даражада ҳам шаклланмаган, хоҳлаган вақтида, тўғри келган жойда табиий эҳтиёжни қондиради. Лекин у бешикда ётар экан, тушиб турган ола-чалпоқ куёш нуридан қувонади, уни кузатади, у билан ўйнагиси келади ёки бешикка осифлиқ рангли ўйинчоқдан завқланади, ғадир-будир, шаклан қўпол материални эмас, майин духобани ёки шунга ўхшаш юмшоқ, силлиқ нарсаларни хуш кўради, уларни сийпалаб завқланади, алла эшитиб ором олади. Буларнинг бари эстетик муносабатнинг инсоний моҳиятда намоён бўлувчи ҳодиса сифатида ибтидодан мавжуд эканини

кўрсатади. Шунингдек, кексайиб, умрининг қолганини кўпроқ тўшакда ўтказаётган киши жисман заифлиги туфайли ташқи муҳит билан утилитар-эмпирик муносабатини давом эттира олмаслиги мумкин. Лекин, у бадиий адабиёт ўқиб, телевизор кўриб, мусиқа эшитиб завқланади, яъни ташқи дунёга эстетик муносабатда бўла билади: инсон моддий бойлик яратишдан маҳрум бўлган пайтда ҳам эстетик муносабат туфайли, то ўлгунча ўз маънавиятини бойитиш имконини йўқотмайди. Эстетик муносабатнинг қамровлилиги ва унинг бир умрли маънавий ҳодиса сифатидаги аҳамияти ана шунда.

Барча муносабатлар қатори эстетик муносабат ҳам икки асосий унсурдан ташкил топади: *объект* ва *субъект*. Лекин бунда объект субъект томонидан белгиланади: агар субъект эстетик жараёнга киришмаса, унинг муносабати, объект қанчалик гўзал ёки улуғвор бўлмасин, эстетик шакл касб этмайди. Эстетик жараён эса субъектнинг ботиний ҳис-туйғуларига, кайфиятига, вақтига, кузатишига, мушоҳадасига, фикрлаш имконияти ва даражасига, қобилиятига, истеъдоди, объект билан ўртадаги масофа тасавури каби туғма ҳамда таълим-тарбия ва тажриба воситасида вужудга келган қарашларга боғлиқ. Эстетик муносабат ана шу эстетик жараённинг пировард натижасидир. Масалан, Ўрол Тансиқбоевнинг «Тоғдаги қишлоқ» асарини сотаётган дўкон хизматчисида бу расмга нисбатан эстетик муносабат туғилмайди, сотувчи унга фақат товар сифатида қарайди, мақсади уни иложи борида каттароқ пулга сотиш. Яъни сотувчи эстетик жараённи бошидан кечирмайди, ўз вақти, кузатиши, диққат-эътиборини асосан, олди-сотди жараёнига йўналтиради. Унинг муносабати иқтисодий-молиявий чегарадан нарига ўтмайди. Расмни сотиб олган харидор эса унда Ватаннинг бир парчасини, тоғ қишлоғининг ўзига хос гўзаллигини кўради, ундаги кўзга кўринмайдиган, лекин ботиний бир туйғу билан илғаб олинмайдиган руҳни, олисларда қолиб кетган болалик деб аталган умрнинг бир бўлагини қалбан ҳис қилади, хўрсиниқ аралаш қувонч ҳиссини туяди. Чунки унинг бутун ботиний-руҳий мурватларининг фаолияти, онги, диққат-эътибори, мушоҳадаси, тасавури, қобилияти, интеллектуал тажрибаси расмдаги гўзалликнинг нимаси биландир таниш ва айни пайтда нотаниш кўринишини илғаб олишга қаратилган; ҳар гал у шу расмга тикилганида ана шу ички фаолиятга асосланган жараённи қайта бошдан кечиради. Унинг расмга ҳар галги муносабати эстетик муносабатдир. Шундай қилиб, сотувчи қўлига тушган маблағдан қониқиш ҳосил қилса, расм ихлосманди тасвирланган манзара гўзаллигидан, қалбида уйғонган ҳиссиётдан, олисларга «бориб келган» хаёлотидан, ҳатто тасавуридаги, шу тасаввур «турткиси» туфайли пайдо бўлган хаёлий манзарадан завқланади. Ёки Кўкалдош мадрасаси ёнидан ишга кечикишдан ҳавотирланиб шошилинич ўтиб бораётган хизматчини олайлик. У маҳобатли эстетик объектнинг улуғворлигини ҳис этмайди, бу ёдгорликка нисбатан унда эстетик муносабат юзага келмайди, чунки вақт ва кундалик ташвишлар исқанжасида юқоридаги сотувчига ўхшаб эстетик жараённи бошидан кечиришга тайёр эмас. Шунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Бироқ, айтилганларидан эстетик муносабат фақат субъектга боғлиқ, ҳамма нарсани субъект ҳал қилар экан, деган хулоса чиқмаслиги керак. Тўғри, эстетик муносабат индивидуал ҳодиса, унда кўп нарса субъектга боғлиқ лекин ҳаммаси эмас, чунки объект гўзаллиги, улуғворлиги, рангинлиги ва ҳоказо эстетик кўринишлари билан муайян шарт-шароитда ўзига нисбатан эстетик муносабат уйғотиш хусусиятига эга. Зеро эстетик объектнинг субъект эстетик жараёни бошидан кечира олмайди, яъни эстетик муносабатнинг фақат бир томонлама рўй бериши мумкин эмас. Бу ўринда объект – эстетик «қўзғатувчи», субъект – «қўзғалувчи» ролини ўйнайди. «Қўзғатувчи» эстетик кўриниши билан таъсир кўрсатса, «қўзғалувчи» моҳияти билан таъсирни қабул қилади, идрок этади. Бу идрок этиш объектни ўз тасавурида янгитдан яратиш билан яқунланади; эстетик жараённинг қолаверса, бутун бошли, эстетик муносабатнинг ижодийлиги ҳам ана шунда. Демак, икки томоннинг бири (объект) – ёқимли ёки ҳайратга соладиган шакл ва мазмунни ўзида ифодаладиган эстетик кўриниши туфайли, иккинчиси (субъект) – ўша кўринишининг идрок этилишини таъминловчи ҳиссий ва интеллектуал мурватларини ўзида мужассам этганлиги билан эстетик муносабатни вужудга келтиради. Бу муносабат эса, юқорида айтганимиздек, субъект ва объект ўртасидаги ўзаро алоқани ташкил этган эстетик жараённинг нисбатан тугалланган шакли сифатида намоён бўлади. Ана шу эстетик жараён рўй берадиган майдонни биз нафосат деб атаёмиз.

Нафосат тушунчасининг маънавий қадрият сифатидаги аҳамияти

Нафосат бир томондан реал воқеликни, иккинчи томондан илмий тушунчани англатади. У реал воқелик сифатида инсон ҳаётининг барча соҳаларини нурлантириб турувчи қамровли маънавий ҳодиса, тушунча сифатида эса эстетика фанига оид юзлаб, эҳтимол, минглаб атамаларни ўз ичига олган энг йирик истилоҳ, оврўпача таърифда – метакатегория. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, нафосатнинг «худуди» ниҳоятда кенг: у объектив воқелик сифатида нарса-ходисаларнинг эстетик хусусиятларни англатса, субъектив воқелик тарзида инсоннинг ана шу эстетик хусусиятларини англаш ва идрок этиш борасидаги ботиний фаолиятидир.

Шу ўринда эстетик хусусиятлар ўзи нима, уларнинг мавжудлик шартлари нималар билан белгиланади, деган масалага тўхталиб ўтиш жоиз.

Одатда гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилиқ сингари истилоҳлар ҳақида гап кетганида, биз уларни эстетиканинг мезоний тушунчалари ёки асосий категориялари деймиз. Чунки улар эстетика фанининг мезонларини белгилаб берадиган истилоҳлар, фан салмоғини ўлчайдиган ўлчов тушунчалар вазифасини бажаради, яъни улар юқорида айтилганидек, ўзлари воқелик бўлмагани ҳолда эстетик воқеликнинг моҳияти, тузилмаси шакли в. х. тўғрисида фикрлаш учун махсус калит бўлиб хизмат қиладилар. Дейлик, гўзаллик тушунчаси табиат, жамият ёки санъатда мавжуд бўлган эстетик объектнинг гўзаллигини тадқиқ ва талқин этиш,

шарҳлаш учун зарур; лекин у нарса-ҳодисанинг объектив реалликдаги эстетик хусусиятини шарҳлар экан, айти пайтда шу хусусият тўғрисидаги илмий талқин мезонларини белгилаб бериш вазифасини ҳам ўтайди. Ана шу объектив реалликдаги эстетик хусусиятлар (гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, мўъжизавийлик ва бошқалар) нафосатни ташкил этади. Бу хусусиятлар ҳам санъат, ҳам табиат, ҳам жамият оламидаги объектларда мавжуд бўлади. Масалан, Чотқол тоғ тизмаларию, тунги юлдузли осмоннинг ва Самарқанддаги Регистон мажмуасию, Бухородаги Арслонхон минорасининг улуғворлиги, баҳордаги ранг-баранг лоззорлару, бужур ғояни ёриб чиққан тоғ гулининг ва Берта Давидова ижро этган «Муножот» кўшиғию, Чўлпон қаламига мансуб «Гўзал» шеърининг гўзаллиги ҳар иккала турдаги – табиат ва санъатдаги объектларга мансуб эстетик хусусиятлардир. Бундан ташқари, бундай эстетик хусусиятларни биз ишлаб чиқаришда – техника соҳасида, дизайнда, атроф-муҳитни гўзаллаштиришда, оилавий турмушдаю, спортда ва бошқа соҳаларда ҳам кўришимиз мумкин. Буларнинг бари бизни ўраб турган эстетик муҳит бўлмиш нафосатни ташкил этади.

Бироқ, бу – нафосатнинг бир томони, уни шартли равишда ташқи нафосат ёки объектдаги нафосат дейишимиз мумкин. Нафосатнинг иккинчи томони ҳам борки, ўзини ички нафосат ёки субъектдаги нафосат тарзида намоён қилади. Ана шу иккинчи жиҳат эстетик жараёни вужудга келтириш хусусиятига эга бўлган фалсафий ҳодиса-воқеликни эстетик англаш билан белгиланади.

Эстетик англаш тузилмалари маънавиятни шакллантиришдаги асосий мезон сифатида: эстетик дид,фаҳм-фаросат, эстетик идеал, эстетик мушоҳада.

Мамлакатимизда маънавиятнинг раҳнамози бўлган Президентимиз “Биз,- деб таъкидлаган эдилар, - миллий маънавиятни ҳар томонлама юксалтириш масаласини ўз олдимизга асосий вазифа қилиб қўяр эканмиз, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутушини яхши англаб олишимиз мақсадга мувофиқ бўлади”.¹¹⁰ Чунки маънавиятни тушуниш ва англаш учун аввало, инсонни, унинг эстетик фаолиятига таъсир кўрсатадиган мезоний тушунчаларни илмий таҳлил қилиш зарурдир.

Бу масалалар эстетик англаш ва унинг тузилмалари орқали шахс фаолиятида намоён бўлади.

Эстетик англаш иборасини ажратиб кўрсатишимизнинг сабаби шундаки, одатда фалсафий фанларга доир илмий адабиётларда «англаш» ўрнига «онг» истилоҳи қўллаб келинади. Эстетик онг, илмий онг, ҳуқуқий онг в. ҳ. Бизнингча, бу унчалик тўғри эмас: русчадаги – «сознание» сўзининг юзаки (калка) таржимаси. Маълумки, «сознание» сўзи русчада икки хил

¹¹⁰ Каримов Ислон. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. Ўзбекистон. 2008. 29 б.

маънони: онг ва англаш маъноларини билдиради. Мия муайян физиологик яхлитлик бўлгани каби, унинг асосий фаолияти бўлмаган онг, шу жумладан онгсизлик ҳам, авваломбор инсондаги ҳиссий-интеллектуал яхлитлик, уни майдалаб, юқоридагидек, «онгча»ларга бўлиш мантиқан ўринсиз, иккинчидан, у нарса-ҳодисалардан муҳтор тарзда мавжуд, фақат зарур шароитда фаолиятга киришгандагина нарса-ҳодисага муносабатини, воқеликка аралашиб хусусиятини намоён қилади. Ана шу ўзига хос таҳлилий фаолиятни биз англаш деб атаймиз ва шу англашнинг даражасига қараб, кишилар онгининг юксаклиги ёки пастлиги ҳақида фикр юритамиз. Демак, онг инсоннинг ўзига ўхшаш якка яхлитлик, унинг фаолияти – англаш эса ҳар хил ва кўп қирралидир. Онгнинг англашга муносабати худди олмос билан унинг қирралари ўртасидаги муносабатга ўхшайди; яхлит олмос бўлагининг ҳар бир қиррасини алоҳида олмос деб аташимиз қанчалик мантиққа тўғри келмаса, англашни узил-кесил онг тарзида тақдим этишимиз ҳам, бизнингча, шунчалик ноўрин. Шундай қилиб, инсон ўзига ато этилган онгнинг турли қирралари билан оламнинг турли томонларини, ҳар хил жиҳатларини нурлантиради, ўзида акс эттириб, таҳлил этади, хулосалар чиқаради. Натижада, бир инсон битта ҳодисани ўнлаб, балки юзлаб ракурсда мушоҳада қилиш ва англаши мумкин. Онгнинг ана шундай фаолият турларидан бири эстетик англашдир.

Эстетик англаш, айтиб ўтганимиздек, эстетик жараёни ташкил этиши баробарида эстетик муносабатни юзага келтиради, онгнинг ана шу фаолияти ички нафосатни шакллантиради. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, эстетик англаш фақат эстетик қадриятлар ёхуд объектларни идрок этишда эмас, балки янги эстетик қадриятлар яратишда ҳам фаол иштирок қилади, яъни у эстетик фаолият жараёнида ўзининг доимий улушига эга: санъат асарининг дунёга келишида, турмуш шароитини, ишлаб чиқаришнинг гўзаллашувида ва шунга ўхшаш ҳолатларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Айтганлардан шундай қисқача хулоса чиқариш мумкин: нафосат – ўз ичига ҳам табиатдаги, ҳам жамиятдаги, ҳам шахс ҳаётидаги эстетик жиҳатларни ўзида мужассам қиладиган эстетик муносабат объекти сифатида эстетик хусусиятларни, эстетик фаолиятини ва эстетик англашни қамраб оладиган, яшаш шарти субъектив хилма-хиллик билан белгиланадиган мураккаб мақсадни эмас, балки серқирра мақсадга мувофиқликни биринчи ўринга қўядиган ҳиссий-интеллектуал борлик, инсон ҳаётининг инсоний мазмунини таъминлайдиган маънавий-ижтимоий ҳодиса.

Шу боис, нафосатнинг ҳақиқатан ҳам нафосат эканини бизга кашф этиб берадиган эстетик англаш тушунчасига тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз ва бу борада муайян тушунчага эга эканимизни, эстетик англашнинг нималигидан умумий тарзда хабардорлигимизни ҳисобга олиб, тўғридан-тўғри унинг моҳиятини ташкил этувчи унсурлар таҳлили ва талқинига ўтсак.

Эстетик англаш инсон руҳиятида ўзига хос, чуқур ижобий руҳий ўзгаришларни вужудга келтирадиган эстетик ҳолат. У эстетик фаолиятнинг бошланишидан аввал инсонни унга тайёрловчи ҳодиса сифатида муҳим: усиз

эстетик фаолиятнинг рўй бериши мумкин эмас. Эстетик англашнинг мураккаб ходиса экани унда эстетик эҳтиёж, турли ҳислар ва маънавий андозаларнинг ҳар бир шахс учун алоҳида руҳий эврилиш тарзида намоён бўлиши билан боғлиқ; бу эврилиш кучли ва асосан ҳис-ҳаяжон, эҳтиросли кечинмалар асосида вужудга келади.

Эстетик эҳтиёж. Эстетик англаш ва шу асосдаги фаолият жараёнининг ибтидоси эстетик эҳтиёжга бориб тақалади. Эстетик эҳтиёж инсон ҳаётида рўй берадиган барча эстетик ҳодисаларнинг асоси сифатида ҳам табиий-биологик, ҳам ижтимоий-маънавий моҳиятга эга; «гўзал нафс», нафосатга ташналик, инсонда эстетик ҳиссиётни қўзғатиш хусусиятини сақлаб қолган ҳолда, кейинчалик унинг бутун умри мобайнида такомиллашиб боради ва эстетик муҳокама, эстетик баҳо, эстетик дид ва эстетик идеалнинг шаклланишига хизмат қилади. Ҳар бир шахсдаги маданиятлилик даражаси, маънавий салоҳияти унинг эстетик эҳтиёжи доираси билан ўлчанади. У «гўзал нафс» сифатида бошқа эҳтиёждан талаб этилаётган объектдан моддий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа манфаатлар кутмаслиги, беғаразлиги билан ажралиб туради. Эстетик эҳтиёж эстетик ҳиссиёт билан узвий, диалектик боғлиқ; эстетик эҳтиёж кўпинча эстетик ҳиссиётни уйғотса, баъзан эстетик ҳиссиёт эстетик эҳтиёжни вужудга келтиради. Масалан, сиз «Мирзо Улуғбек» спектаклини кўриш хоҳиши – эстетик эҳтиёж туйғули театрга бордингиз; спектакл мобайнида сизда эстетик ҳиссиёт-ҳайратланиш, завқланиш, қувониш в.б. туйғулар қўзғалди. Спектаклдан кейин эса у ҳақда мулоҳаза юритишга, ундаги ижобий ва салбий қиёфаларни баҳолашга, қолаверса, яқин кишиларга спектакл мазмунини ўз эстетик нуқтаи назарингиздан сўзлаб беришга ёки Мирзо Улуғбек суратини чизишга, унга атаб шеър ёзишга ёки у ҳақида иншо ёзишга эҳтиёж сезасиз. Демак, эстетик эҳтиёж ҳиссиётни уйғотса, ҳиссиёт яна эстетик эҳтиёжни, муайян эстетик ҳодисани ўзгача бадий-эстетик талқин қилиш, унга ижодий ёндашиш эҳтиёжини туғдиради. Зеро, Ж.Локк айтганидек, «нимаики тушунчада бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд эди; агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси узатилмас экан, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади». Демак, эстетик англаш аввало эстетик ҳиссиёт бўлишини тақозо этади.

Эстетик ҳиссиёт. Кўпинча адабиётларда эстетик ҳиссиёт «эстетик туйғу» сўзида, бирлик шаклида берилади. Гоҳ эстетик кечинманинг, гоҳ эстетик ҳаяжоннинг синоними тарзида талқин қилинади. Бизнингча, бу унчалик тўғри эмас. Чунки ҳаяжон ҳам, кечинма ҳам битта туйғудан эмас, туйғулар силсиласидан иборат бўлади, шу сабабдан уни кўпликда – ҳислар ёки ҳиссиёт шаклида қўллаш мақсадга мувофиқ.

Энди эстетик ҳиссиётни ташкил этадиган ҳисларнинг баъзиларини қисқача кўриб ўтайлик.

Эстетик ҳиссиётнинг ибтидосидаги туйғу *эстетик қизиқиши*. Маълумки, қизиқиш ҳисси, соғинч ва қўмсашдан фарқли ўлароқ, ўтмишда рўй берган ҳодисани эмас, балки кўп ҳолларда келажакда, тез муддат ичида рўй бериши лозим бўлган воқеликни назарда тутаяди, унга интилади;

интилиш жараёни эса –«учрашув»га тайёргарлик дегани. Эстетик қизиқиш субъектнинг объект ҳақида, ҳали у билан юзма-юз келмасдан туриб, муайян бир умумий тушунчага эга бўлишини, уни идрок этишга ўзини ҳозирлашини такозо этади. Уни бошқача қилиб, ҳаяжонли кутиш, орзиқиш ҳам дейиш мумкин; бадий адабиётда, журналистларда, «ниҳоят орзиқиб кутилган кун келди» ёки «орзиқиб кутилган дақиқалар етиб келди» деган ибораларнинг ишлатилиши бежиз эмас, зеро орзиқиш – қизиқишнинг юксак нуқтаси. Масалан, сиз Самарқанддаги Шохизинда меъморий мажмуаси зиёратига отландингиз. Бунда сиз албатта у ҳақда қачондир эшитганларингиз ва ўқиганларингизни эслайсиз, билганларингизни муайян тартибга солиб, бу бевосита нотаниш ва айна пайтда билвосита таниш объект тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўласиз, унинг сирли зиналари, улуғвор мақбараларию гўзал безаклари билан учрашувга интиласиз. Бундай ҳолат ўзингиз севган хонанда ёки актёр билан бўлажак учрашув олдидан ҳам юзага келади.

Эстетик ҳиссиётда тасаввур худди эстетик фаолиятдагидек катта аҳамиятга эга, уни юқорида келтирганимиздек, дастлабки *эстетик тасаввур* деб аташ мақсадга мувофиқ. Дастлабки эстетик тасаввур субъект объект билан бевосита эстетик муносабатга киришмасдан аввал рўй беради. У орқали сиз эстетик муносабатга киришадиган объектни ўзингизча кўз олдингизга келтирасиз, кўпроқ умумий манзара билан чекланасиз, қолаверса хаёлан ўзингиз яратган, аслида объектда йўқ хусусиятларни ҳам тасаввурда бор деб ҳисоблайсиз. Эстетик жараён бошланганидан объектнинг «ундай» эмас, «бундай» экани маълум бўлади, илк таассурот асосидаёқ тасаввурингиз ўзгаради ва энди у эстетик фаолиятнинг бир мурвати, ижодий тасаввур сифатида иш кўради. Демак, дастлабки тасаввур эстетик тасаввурнинг таассуротгача бўлган даврини ўз ичига олади ва объектга ҳиссий кириб боришда ўзига хос йўлак вазифасини бажаради.

Эстетик муносабатнинг бошланишида рўй берадиган яна бир туйғу бу - *қувонч ҳисси*: субъект объектни кўрган пайтда, дейлик, гўзалликка дуч келганида уни ички бир қувонч қамраб олади. Эстетик қувонч субъектни кузатувни давом эттиришга даъват этади ва объектни ҳиссий ўрганиш учун унга муайян кайфият, руҳ беради. Худди шундай вазифани улуғворлик ва мўъжизавийликни мушоҳада этишда – ёқимли ҳайрат ҳисси, фожеавийликда – ачиниш, ҳамдардлик, кулгиликда – ҳазил, кулги бажаради. Лўнда қилиб айтганда, ҳайрат билан эстетик жараён бошланади. Эстетик муносабат мобайнида у аввал қизиқишга, кейин аста-секинлик билан завққа айланади ва завқ билан идрок этиш ҳодисаси воқе бўлади. Айна пайтда завқ фақат эстетик объектни идрок этишдагина эмас, балки ана шундай объектларни яратишда ҳам илҳом шаклида иштирок этади: завқ билан ижод қилинган асар завқ билан идрок этилади. Табиат эстетикасидан бошқа эстетик соҳаларнинг ҳаммасида завқ субъектдагина эмас, балки объектда ҳам мавжуд бўлади. Бунда фақат эстетик завқ ўзини яшириб, ботиний хусусиятга эга ҳис – руҳ шаклида намоён қилади. Эстетик завқни бизда ҳам, руслардаги илмий адабиётларда ҳам одатда эстетик лаззат шаклида қўллаб келинади.

Бизнингча, бу тўғри эмас. Чунки лаззат кўпроқ ташқи ниманингдир субъект ичига кириши билан белгиланса, завқда субъект объектнинг ичига кириб боради. Ундан ташқари, лаззат ҳам, завқ ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, гастрономик лаззат, шахвоний лаззат, меҳнат завқи, спортдаги, кимордаги завқ. Эстетик завқ буларнинг ҳаммасидан фарқли равишда моддий ёки жисмоний манфаатдорликдан йироқ, у объектга эгалликни эмас, объектни кўриш, кузатиш, мушоҳада қилишни тақозо этади. Ундан инсон моддий эмас, маънавий қониқиш ҳосил, қилади нарса-ҳодисага беғараз ёндашув билан чекланади. Эстетик завқ ўйин ҳодисаси билан боғлиқ. Ўйин эса, маълумки, санъатнинг санъатлик моҳиятини ташкил этади, доимо ижодийлик хусусиятига эга. Эстетик завқ, оддий завқдан фарқли ўлароқ, инсонни тарбиялаш хусусиятига эга, инсон эстетик идрок этиш жараёнида завқланиб борар экан, айти шу жараённинг ўзида тарбияланиб боради.

Эстетик лаззатга келсак, унинг завқдан яна бир фарқи шуки, у санъатнинг ҳузурбахшлилик хусусиятидан келиб чиқади. Шунинг учун уни эстетик ҳузур деб ҳам аташ мумкин. Зеро у эстетик идрок этиш жараёнининг сўнгида рўй беради ва маълум маънода фориғланиш ҳолати билан уйғунлашиб кетади.

Эстетик мушоҳада. Одатда биз «мушоҳада» деганимизда «кузатиш» сўзининг синонимини тушунамиз. Аслида эса бундай эмас: кузатиш, фалсафий қилиб айтганда, билиш муносабатининг тажрибавий асоси, у объектга йўналтирилган бўлиб, қўйилган мақсад ва илмий билим мантиқи томонидан бошқариб, тузатилиб борилади, унга ўзгартиришлар киритиб турилади, яъни у мақсад асосида иш кўрадиган фикрий фаолият. Кузатишда инсон ўз диққатини объектга йўналтирар экан, унинг қизиқиши ҳодисадан моҳиятга қараб боради; унда бор нарсанинг борлигини ёки йўқ нарсанинг йўқлигини тасдиқлаш муҳим. Мушоҳада эса муайян нарса-ҳодисанинг идрок этаётган киши томонидан танланган ракурсда олиб қаралишини таъминловчи фикрий фаолият. Унда субъектнинг эстетик эҳтиёжи, ҳиссиёти, ҳаётий тажриба мобайнида вужудга келган эстетик йўналмаси биринчи ўринда туради, субъект объектни ўзига хос «кўради», воқеликнинг аҳамияти субъект томонидан мақсад эмас, мақсадга мувофиқлик билан белгиланади; субъект объектни «инсонийлаштиради» унга қалб, ҳиссиёт, ижод, образлилик дурбини билан қарайди, натижада бошқалар кўрмаган нарсани кўради, бошқалар эшитмаган товушларни эшитади, яъни эстетик мушоҳада туфайли муайян бир объект ҳар бир субъект томонидан ҳар хил идрок этилади ва ҳар хил талқин қилинади.

Эстетик мушоҳадага бир мисол. Ўрдадаги Анҳорга тикилган шоир сувнинг қандайдир сеҳрли жимирлашини, қирғоқдаги мажнунтол наваларини учигадаги япроқларни оқизмоқчи бўлиб роса уринаётганини, лекин мажнунтол уларни атайин бир масофада тортиб турганини кўради, унга мавжлар билан мажнунтол ўйнашаётгандек туюлади. Кейин назари мажнунтолга кўчиб, ҳаёлидан мажнунтоллар танаси аввал сувга эгилиб, кейин яна кўкка қараб ўсишини илғайди: бу унга мажнунтол худди кўзасини сувга ботирар экан, бир лаҳза энгашиган кўйи бошини кўтариб қирғоққа қараб

кўйган гўзал кизни эслатади; «қандай гўзал!» дейди у ва ёвуз жодугар томонидан сеҳрлаб кўйилган киз ҳақидаги афсона ҳаёлидан ўтади...

Энди кузатишга мисол: Анҳор бўйида чўлдаги янги ўзлаштирилган ерлардан келган фермер-деҳқонни турибди дейлик. У бир қарашдаёқ анҳорнинг уюрим-уюрим бўлиб оқишидан, қирғоқларнинг анча-мунча тиклигидан унинг ўзига яраша чуқурлигини илғайди. Демак, анҳорда анча сув бор. Қани энди, шу анҳор ўзи деҳқончилик қилаётган ерларда бўлсайди: «Каттагина сув экан! Нақ беш юз гектарлик пайкални чилла сувига тўйдирса бўлади. Афсус, шунча сув увол, бекорга оқиб ётибди-я!» дейди.

Эстетик баҳо. Қадрият шахс, миллат, жамият томонидан қадрланадиган маънавий-моддий объектлардир. Ҳар қандай қадрият ёки қадрият даражасига кўтарилган ҳар бир объект инсон томонидан баҳоланмай қолмайди. Қадриятлар соҳавийлик табиатига эга (ахлоқий, эстетик, диний ва ҳ.к.) бўлиши баробарида даражаларга бўлиниши билан ҳам ажралиб туради.

Бир ёки бир неча эстетик хусусиятни ўзида жам қилган қадриятни биз *эстетик қадрият* деймиз. Эстетик қадриятлар инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Гўзаллик, улуғворлик, Регистон меъморлик мажмуи, «Шашмақом», Навоийнинг «Хамса»си, Рафаэлнинг ранг тасвири, Шекспир асарлари – булар ҳаммаси эстетик қадриятлардир. Биз улар ҳақида фикр юритар эканмиз, одатда «бебаҳо» деган сўзни ишлатамиз, бу билан биз уларнинг қадри ниҳоятда баландлигини, оддий-кундалик баҳолаш мезонларидан юксак туришини таъкидлаймиз. Эстетик қадриятлар соф маънавийлик, яъни ителлектуал-ҳиссий жиҳати билан бирга, маънавийлик ва моддийликнинг омухтаси сифатида намоён бўлади. Масалан, гўзаллик, улуғворлик сингари соф маънавийлик хусусиятига эга мавҳум ҳодисаларни маънавий эстетик қадриятлар десак, конкрет эстетик объект бўлмиш Регистон меъморий мажмуини моддий эстетик қадриятлар сирасига киритишимиз мумкин. Улардаги моддийликнинг эстетик хусусияти маънавийликни намоён этиши билан белгиланади.

Барча моддий эстетик қадриятлар тарих, жамият ва шахс томонидан мулк сифатида қабул қилиниб, уларга икки хил муносабат кўрсатилади. Биринчиси – моддий буюм, товар сифатидаги, иккинчиси эса, қадрият тарзидаги муносабат. Натижада уларнинг қиймати мулк, товар сифатида ҳам нарх, ҳам баҳо билан белгиланади. Масалан, Навоийнинг «Хамса»сига бўлган маънавий-эстетик муносабат, уни китоб, яъни товар шаклида харид қилинишига олиб келади. «Хамса» китоб-товар тарзида, бошқа қадрият даражасига кўтарила олмаган китоблар билан бир хилда нархлангани ҳолда айни пайтда маънавий бойлик –эстетик қадрият сифатида баҳоланади. Яъни, ҳар бир мулкнинг қиймати иқтисодий-молиявий бирлик – пул билан нархланади, эстетик қадриятлар эса маънавий-руҳий таъсири даражасига қараб баҳоланади.

Маълумки, ҳар бир мулк фойдалилик хусусиятига эга. Фойдалилик эса икки хил бўлади – моддий-иқтисодий ва маънавий-руҳий. Қадрият даражасига кўтарилмаган нарса-ҳодисаларнинг фойдалилиги кундалик иқтисодий эҳтиёжларни қондиради. Қадриятлар узоқ муддатли маънавий-

руҳий таъсирга эга бўлади. Лекин, шуни ҳам айтиш керакки, эстетик кадриятлар, кўпинча муайян давр учун кундалик иқтисодий фойдалилик хусусиятига эга бўлгани ҳолда, кейинчалик маънавий фойдалилик хусусиятини касб этади. Масалан, XIX асрда бухоролик мисгарлар ишлаган кумғонлар то XX асрнинг иккинчи яримигача оддий оилавий ҳаётда кўлланиладиган кундалик турмуш буюмлари эди. Ҳозир эса улар халқ амалий санъатининг намуналари – эстетик кадрият сифатида музейлардан жой олган. Энди улар сантехника жиҳозлари оламида йўқ, фақат маънавий-руҳий фойда келтирадилар, холос. Демак, бу ерда инсонга зарур, керакли нарса энди инсон учун кадрли нарсага айланди.

Алоҳида таъкидлаш керакки, умуман кадриятлар, хусусан эстетик кадриятлар доимо ижобий ҳодисалардир, нимаики кадрият экан, ҳеч қачон унинг салбий хусусиятига эга бўлиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, биз эстетик кадриятлар ўзи нима эканига, улар нима учун кадрият сифатида баҳоланишига тўхталдик. Энди уларни баҳолаш қандай юз беради, эстетик баҳолаш ўзи нима деган саволларга жавоб кидириб кўрамиз.

Кадрият ва баҳо, юзаки қараганда, моҳиятан бир хил бўлиши керакдек туюлади. Аслида улар орасида ўзига хос фарқ мавжуд. Тўғри, эстетик кадрият объектнинг субъектга муносабатини англатади, объект, одатда, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Лекин бу – муайян гўзаллик ёки улуғворлик ҳамма учун ҳам, ҳамма вақт ҳам бир хилдаги гўзаллик ва улуғворлик бўлиб қолаверади, дегани эмас. Чунки эстетик баҳо субъектнинг объектга муносабати, у объектнинг кадриятини белгилайдиган хусусий мезон, бу хусусийлик шахсга, жамиятга ва замонга тегишлидир. Шу жиҳатдан бир объект-кадрият ҳар хил баҳоланиши ва ҳатто муайян вақт мобайнида баҳоланмаслиги мумкин. Шундай қилиб, эстетик баҳо шундай маънавий ҳодисаки, гарчанд кадрият яратмаса ҳам, кадриятни идрок этиш фақат у орқали амалга ошади.

Эстетик баҳонинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, у эстетик англаш тузилмаси ичидаги энг қамровли, энг миқёсли таъсирга эга. У маълум маънода эстетик англашнинг деярли барча унсурлари учун мезон вазифасини ўтайди. Чунончи, эстетик ҳиссиёт, эстетик дид ва эстетик идеалда буни яққол кўриш мумкин. Айниқса, у эстетик дид билан чамбарчас боғлиқ. Энди ана шу эстетик дид масаласини кўриб чиқамиз.

Эстетик дид тушунчасининг ўзига хослиги шундаки, у бир томондан, идрок, фаҳм, фаросат каби илдизи ақлга бориб тақалса, иккинчидан, ўзининг эҳтирос, ҳис-ҳаяжон, субъектив баҳолаш хусусияти билан улардан ажралиб туради. Шу сабабли биз дид ҳақида гапирганимизда одатда, эстетик дидни – инсондаги гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик сингари эстетик хусусиятларни, умуман, нафосатни идрок этиш қобилиятини назарда тутамиз. Масалан, осмонни қора булут тўлиқ қоплаб олганини кўра-била туриб, ёмғирпушсиз ва соябонсиз йўлга чиққан одамни *фаҳмсиз*, чанг, лой пойафзалини ечмай, гиламни босиб, ичкарига кирган одамни *фаросатсиз* деб атаймиз, қалампирнусха рангли кўйлак, жинси шим ва айни пайтда кирза

этик кийиб, салла ўраб олган одамни кўрсак, уни *дидсиз* деймиз. Биринчи ходисада биз табиий шароитга мослашмай, ўзига жабр қилаётган кишини, иккинчисида ҳам гигиеник, ҳам ахлоқий қонун-қоидаларга амал қилмай тарбиясизлиги туфайли уй эгасини ранжитган одамни, учинчи ходисада кийинишдаги уйғунликни тушунмаган, гўзаллик билан бачкана ялтироқлиликнинг фарқига бормаган кимсани кўрамиз. Ёки, бошқача қилиб айтганда, биз онгнинг, биринчи ходисада – ҳақиқатга, кейингисида – эзгуликка, учинчисида – гўзалликка муносабатини учратамиз. Ҳар учала ходисанинг асосида ҳам қобилият ётади. Фаҳм – ақлий, фаросат – ахлоқий, дид – эстетик қобилиятни юзага чиқаради. Учала қобилиятнинг ҳам ибтидоси, табиий-туғмаликка бориб тақалса-да, улар ўзларини асосан тарбия, ижтимоий муносабатлар орқали рўёбга чиқаради. Айниқса, эстетик дид мураккаб тарбия жараёнини тақозо этади. Чунки у ҳам ақлий, ҳам ахлоқий, ҳам ҳиссий тарбия уйғунлашган умумийликдан иборатдир.

Биз юқорида эстетик баҳонинг эстетик дид ва идеал билан боғлиқлигини айтиб ўтган эдик. Худди шундай ҳолат эстетик дид учун ҳам хос. У эстетик баҳо билан шу қадар узвий боғлиқки, уларни баъзан ажратиб бўлмай қолади, гўё эстетик баҳо эстетик диднинг ажралмас қисмидай туюлади. Лекин, шундай бўлса-да, уларни айнанлаштириш ёки бир ходиса сифатида қабул қилиш мумкин эмас, акс ҳолда бундай қараш илмий таҳлил тамойилларидан йироқ «кўча гапи»га айланиб қолади. Зеро эстетик дид муайян эстетик баҳо ёки баҳолар йиғиндиси эмас, балки эстетик баҳога лаёқатни англатадиган, субъект учун баҳо меъёрларини ва мезонларини тайёрлаб берувчи – «ишлаб чиқарувчи» жараёндир. Демак, эстетик дидсиз эстетик баҳонинг мавжудлиги мумкин эмас. Айни пайтда шундай ҳолни эстетик идеал билан боғлиқликда ҳам кўриш мумкин: эстетик идеал эстетик диднинг яшаш шарти ҳисобланади; дид маълум маънода идеалнинг амалиётда намоён бўлишидир; эстетик идеалнинг ўзгариши албатта диднинг ўзгаришига олиб келади. Шундай қилиб, дид эстетик англаш жараёнидаги ўрнини алмаштириб бўлмайдиган муҳим халқаларидан бири, эстетик англашнинг энг муҳим унсуридир. Ана шу нуқтаи назардан эстетик дид тарбияси инсон шахси камолотида катта рол ўйнайди, эстетик дид тарбиясининг асосан уч илдизи мавжуд. Улар гўзаллик, санъат ва бадиий ижод. Албатта, бадиий ижод деганда фақат санъат асарларининг яратилиш жараёнини тушуниш керак эмас, у айни пайтда дизайнда, модада, атроф-муҳитни ва меҳнатни гўзаллаштиришда ҳам намоён бўлади. Тўғри, бадиий дид эстетик дидга нисбатан хусусий, тор қамровли, лекин у шунинг баробарида эстетик диднинг асосини ташкил этади, дейиш мумкин.

Эстетик дид ҳар кимда ҳар хил бўлишини, унда субъектив мушоҳада кучли эканини яхши биламиз. Буюк инглиз файласуфи Дэйвид Ҳюм шундан келиб чиқиб, дид ҳақида баҳслашмайдилар, яъни ҳар кимнинг диди ҳар хил деган фикрни илгари сурган. Лекин шундай эстетик кадриятлар борки, улар муайян замон, ижтимоий ҳаёт, умуммиллий, умуминсоний маданий даража билан шартланади. Улар идрок этилганида баҳслашиш мумкин эмас, чунки бунда бир-икки одамнинг ёки гуруҳнинг диди ўзгачароқ бўлса, хусусийликка

нисбатан махсус эътиборини қаратиш шарт эмас: уларнинг фикри сукут сақлаш йўли билан инкор этилади. Чунки юз минглаб ёки миллионлаб шахслар ва қатор замонлар тан олган қадриятни «бу менга ёқмайди», дейишга ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ, агар шундай дейдиганлар топилса, уларнинг диди, айтилганидек, эътиборга нолайиқ. Шунинг учун ҳам Кант ўзининг дид ҳақида баҳслашиш ҳам мумкин ва аксинча баҳслашмаслик ҳам мумкин, деган машхур қоидасини, ўзига хос антиномияни ўртага ташлайди. Кантнинг ҳақлигини қуйидаги мисолда яққол кўриш мумкин.

Дейлик, Эшмат чиннигулни, Тошмат эса атиргулни яхши кўради. Бу ҳолатда уларнинг бирортасини танқид қилиб бўлмайди, чунки ҳар икки дид ўзига хос субъектив кечинмаларга асосланса-да, уларнинг умумий объектив илдизлари бор, улар гуллардаги гўзалликни икки хил шаклда кўрадилар ва бу ҳолат табиий. Шу сабабли ҳар икки дид ҳам хурматга, эътиборга лойиқ. Бордию Эшмат товус ва унинг думини, Тошмат эса эчкиэмар ва унинг думини гўзал деса, Тошматнинг фикри ё ном чиқариш учун қилинаётган олифтагарчилик ёки эстетик дидсизлик тарзида қабул қилинади. Чунки инсоният замонлар мобайнида товусни – жаннат қуши, гўзаллик рамзи тарзида, эчкиэмарни эса хунуклик тимсоли сифатида қабул қилиб келади: бу ўринда дид борасида баҳслашиш мумкин эмас, товуснинг гўзаллиги умубашарий «тасдиқдан ўтган». Шу сабабли Тошматнинг фикри танқид қилинади ва рад этилади, унинг «ўзига хос», «субъектив» қараши ҳисобга олинмайди.

Шундай қилиб, умубашарий ёки умуминсоний эстетик қадрият сифатида тан олинган эстетик объектлар ҳақида баҳслашилмайди, улар барча расмона дид эгалари томонидан юксак баҳоланадилар.

Айни пайтда шуни ҳам назарда тутиш лозимки, дид ягона, мутлак эстетик ҳодиса эмас, у ҳам муайян нисбийлик табиатига эга. Чунончи, унинг тўрт хил даражаси ҳақида фикр юритиш мумкин, бу даражалар одамларнинг мавқеи, савияси, маданийлик тоифаси билан боғлиқ. Биринчиси, эстетик объектни қандай бўлса, шундайлигича, аниқ бир реаллик тарзида идрок этувчи субъектив фикри ожиз, бирор объектни ҳамма зўр деса, зўр экан деб қарайдиган фақат жўн идрок этишга асосланган дид. Иккинчиси, унинг акси – нафосатни завқланиш учун эмас, балки ўзининг бошқалардан маданиятлилигини, ўқимишлилигини кўрсатиш учун бир восита деб биладиган, завқланишни мураккаб таҳлил билан алмаштирадиган дид эгалари. Уларни одатда, нафосатбозлар-эстетлар деб атаймиз. Учинчиси, бежамадорликдан, ярақлаб турадиган нарса-ҳодисалардан ҳайратланадиган, модапараст дид эгаси. Тўртинчиси, миллий ва умубашарий эстетик қадриятлардан завқланадиган, уларни, баҳолай оладиган, бадийи соддаликни англай биладиган кишилар диди.

Биринчи хилдаги дид эстетик объектни фақат ҳодиса тарзида қабул қилиб, унинг моҳиятини бутунлай англамайдиган, жўн ҳиссиётга асосланган дид; иккинчиси, моҳиятни ҳодисадан ажратиб олиб, уни «кавлаштираверадиган», ўта мураккаблаштирадиган, фақат интеллект билан, ақл билан иш кўрадиган дид; учинчиси, ўта ялтироқликни, ёқтирадиган ҳар

бир янгиликни қадрият сифатида қабул қиладиган бачкана дид. Тўртинчиси, ходиса билан моҳиятни яхлитлик тарзида идрок этадиган, ҳиссий-интеллектуал ёндашувнинг уйғунлигига асосланган дид. Ана шу тўртинчи хил дидни ҳақиқий юксак эстетик дид, дейиш мумкин.

Айтилганлардан эстетик дид масаласи шахс, жамият ва миллат маданияти учун катта аҳамиятга эга экани равшан бўлиб турибди. Шу сабабли эстетик дид тарбияси ҳар доим ҳам муҳим аҳамият касб этиб келган. Айниқса, мустамлака ботқоғидан чиққан ҳалқимизнинг тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳонга росмана чиқиши учун эстетик дид тарбияси алоҳида долзарбликка эга. Биз қураётган эркин фуқаролик жамияти ва унда ҳар бир шахснинг юксак эстетик дидга эришиши замон талабидир. Чунки фақат юксак эстетик дид эгасигина ҳақиқий эркин фикрлаш салоҳиятига, дунёни, Ватанни, ҳаётни гўзаллик призмаси орқали кўра билиш қобилиятига эга бўла олади.

Эстетик дид мураккаб ҳиссий-интеллектуал ходиса, дедик. Унинг бу хусусияти доимо, юқорида айтганимиздек, эстетик идеал билан боғлиқ – эстетик идеал, бир томондан, дидни белгилаб берса, иккинчи томондан, эстетик дид эстетик идеалнинг амалдаги кўринишидир. Хўш, эстетик идеалнинг ўзи нима? Энди эстетик англашнинг ана шу унсурига тўхталамиз.

Эстетик идеал. Идеал деганда, биз одатда муайян бир инсон шахси ёки ижтимоий-тарихий ходисанинг бошқалар томонидан юксак намуна, олий мақсад ҳамда комиллик тарзида қабул қилинишини назарда тутамиз. У тасаввурдаги шахс ёки жамиятни реал шахслар ва мавжуд жамиятдан юқори кўйиш, яъни идеаллаштириш билан боғлиқ. Масалан, Ўзбекистонни келажаги буюк давлат сифатида тасаввур этишимиз унинг ҳозирги реалликдан баланд, намунавий бўлиши лозимлигини англатади. Айни пайтда ана шу юксак намунавийлик ҳар бир ўзини таниган одам учун олий ижтимоий мақсаддир. Ёки Навоий шахсини олиб кўрайлик, у комил инсон сифатида биз учун идеал ҳисобланади. Буларни биз ижтимоий идеаллар сирасига киритамиз. Шунингдек, ҳар бир инсон ўзи интиладиган субъектив идеаллар ҳам мавжуд бўлади, ўз идеалини белгилаб олмаган инсон шахс ҳисобланмайди. Зеро ҳар бир одам кўриб турганидан ёруғроқ, мусаффорроқ, юксакроқ нарсага интилиши шарт, акс ҳолда унинг ҳаёти маъносиз кечади, унинг мавжудлиги фақат биологик жонзодлиги билан чегараланиб қолади.

Идеал борасида гап кетганда, унинг мавжудлик шартлари масаласи муҳим. Ижтимоий идеал кўпроқ келажак билан, шахсий идеал эса асосан ўтмиш билан боғлиқ. Масалан Форобийнинг фозил одамлар шахри – келажакда маълум маънода реалликка айланиши мумкин бўлган идеал жамият. Бир неча аср аввал яшаб ўтган Жалололдин Мангуберди эса ўзбек миллати учун, айниқса ёшларимиз учун идеал қаҳрамон. Лекин ҳар икки ҳолда ҳам идеал реал ҳаётимизда мавжуд эмас – бири келажакдан, иккинчиси эса ўтмиш қаъридан туриб бизни юксак ахлоқийлик, бахт ва қаҳрамонликка чорлайди. Тўғри, шахсий идеал реал ҳаётда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ бундай идеал кўпинча маънавиятни мафкурага бўйсундириш оқибатида вужудга келади. Шу сабабли унга кўпроқ вақтинчалик,

Ўткинчилик хусусияти хос: у жамиятга ҳодиса сифатидагина руҳий таъсир кўрсатади ва янги бир моҳият очилган пайтда ўз идеаллик хусусиятини йўқотади: «ундай эмас», «бундай» бўлиб чиқади. Ғоянинг ўз реаллигига мос эмаслиги очилиб қолади. «Зеро идеал – дейди, Ҳегел – ўз реаллиги билан айнанлашган ғоядир». Масалан, Ленин, Сталин каби шахслар ёлғон ташвиқот, сиёсий фирибгарликлар, воситасида жамиятни тоталитар мафкуравийлаштириш натижасида маълум муддат идеал сифатида қабул қилиндилар. Лекин уларнинг асл моҳияти, мунофиқликлари, каттолликлари, қизил террорга асосланиб сиёсат юргизганликлари фош этилгач, улар аксил идеалга айландилар.

Идеалнинг мураккаб томони шундаки, у қадрият билан боғлиқ. Қадрият идеалнинг объектдаги инъикоси тарзида намоён бўлади. Ҳегел сўзлари билан айтганда: «Идеал мавжуд бўлиши учун ташқи шакл ўз-ўзича қалбга мос келиши лозим». Яъни идеал жонли субъектнинг қалбига мос келадиган намунавий шаклдир, унда инсон ўз ғояларининг ҳиссий-интеллектуал кўринишини маънавий қадрият сифатида идрок этади. Бордию мазкур ғоялар ўта мафкуравийлаштирилса юқорида айтганимиздек, идеал ўрнида аксил идеал пайдо бўлади. Ижтимоий-ахлоқий идеалнинг ўзгарувчанлик хусусияти кўпинча ана шу билан боғлиқ. Бу ҳодиса тарихий жараёнлар, замон, жамият талабларидан келиб чиқиб, қадриятларнинг қайта баҳоланиши натижасида рўй беради. Лекин диний идеал ўзгармаслик табиатига эга. Масалан, мусулмонлар учун Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун Исо алайҳиссалом, буддхавийлик динидагилар учун Буддха идеал ҳисобланади ва ҳар қандай шароитда ҳам улар идеаллигича қолаверади.

Мана, биз маълум маънода ижтимоий идеал ҳақида тушунчага эга бўлдик. Энди эстетик идеал нимада, унинг аҳамияти нима деган саволларга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Аввало шуни айтиш керакки, эстетик идеал инсон, шахс ва жамиятнинг эстетик тажрибасидан вужудга келади. Инсон дунёни ана шу тажриба воситасида эстетик идрок этади. Шу сабабли эстетик идеал гўзаллик, улуғворлик мўъжизавийлик ва бошқа. эстетик хусусиятларни белгиловчи мезон сифатида юзага чиқади. Инсон ана шу идеалга мос келадиган гўзаллик ёки улуғворликни тан олади, мос келмайдиганларини эса аксил эстетик ҳодиса сифатида инкор этади.

Эстетик идеал ўзига мос гўзаллик, улуғворликни ёки мўъжизавийликни кўпроқ санъатдан топади. Шу туфайли у доимо эркинликни талаб қилади. Аввало санъат асари орқали санъаткор воқеликни ўз идеали призмасидан ўтказиб тасвирлайди, бошқачароқ айтганда, ўз идеалларини санъат воситасида моддийлаштиради: бинога, ҳайкалга, романга, спектаклга, расмга, бадиий асарга ва бошқа маънавий ҳодисаларга айлантиради: санъаткор эркин ҳаракат қилади. Биз эса ўз идеалларимизни улардаги образлар орқали танлаймиз, уларни ўзимиз учун маълум муддатга ёки бир умрга намуна қилиб белгилаймиз, бу ҳолатдаги хатти-ҳаракатимиз ҳам эркинлик орқали рўй беради. Қисқача қилиб айтганда, эстетик идеалнинг шаклланишида

гўзаллик, улуғворлик, ҳаёлийлик, мўъжизавийлик, уйғунлик сингари хусусиятлар асос вазифасини ўтайди. Айни пайтда у фожевийлик ва кулгилилик тушунчаларида ҳам ўзини намоён этади, хунуклик ва тубанлик каби ҳодисаларни баҳолашда иштирок қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.
2. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т., Ўзбекистон. 2009.
3. Абдулла Шер, Ҳусанов Б. Нафосат фалсафаси /Маърузалар матни. Т., ЎЗМУ. 2009.
4. Абдулла Шер, Баҳодир Ҳусанов, Эркин Умаров. Эстетика /Услужий қўлланма. Т., Университет. 2008.
5. Бычков В.В. Эстетика. /Учебник. М., Гардарики. 2004.
6. Кривцун. Эстетика. /Учебник. М., Аспект пресс. 2003.
7. Умаров Э. Эстетика. /Дарслик. Т., Ўзбекистон. 1995.
8. Шермухамедова Н.Фалсафа ва фан методологияси. /Ўқув қўлланма. Т., ЎЗМУ, 2005.
9. Агзамходжаева С. Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт. /Монография. Т., Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. 2007.
10. Громов Е.С. Эстетический идеал. М., Искусство, 1981.
11. Гулыга А.В. Принципы эстетики. М., Политиздат. М., Издательство политической литературы. 1987.
12. Дубровский Д.И. Проблема идеального. М., Наука, 1983.
13. Ибрагимова Ф. Бадий маданиятда ғоявий-эстетик ўзгаришлар масаласи. //ЎЗМУ хабарлари. 2009, №4.
14. Маҳмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1985.
15. Новикова Л. Об эстетической деятельности. //Эстетика и жизнь. Выпуск №3. М., Искусств. 2004.
16. Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. Москва. Политиздат. 1972.
17. Умаров Э., Каримов Р. ва бошқалар. Эстетика асослари. Т., Чўлпон. 2006.
18. Фалсафа. Қомусий луғат /Қ.Назаров таҳрири остида. Т., Шарқ, 2004.
19. Эстетика. Словарь . М., Политиздат. 1989.
20. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси.– Тошкент: Академия, 2001.
21. Ўзбек Миллий Энциклопедияси. 12 томлик. Т.8. Т., “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2004. 502-бет.

3-МАВЗУ: НАФОСАТ ФАЛСАФАСИНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Режа:

- 1. Нафосат фалсафаси категориялари ўртасидаги боғлиқлик.*
- 2. Гўзаллик - нафосат фалсафасининг марказий категорияси.*
- 3. Улуғворликнинг фавқулодда салбий ҳиссиётларга асосланиши.*
- 4. Фожевийлик ва кулгилилик катеҗриясининг моҳияти.*

Нафосат фалсафаси категориялари ўртасидаги боғлиқлик

Ҳар бир фан ўз мақомига кўра муайян фаолиятнинг тадқиқот соҳаси бўлиб, бу фаолият табиат, жамият ва тафаккур ҳақида янги билимлар ҳосил қилишга қонун ва категориялар асосида оламни янгидан идрок этишга қаратилган бўлади.

Маълумки, фалсафанинг бирор-бир категориясини воқеликдан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, бу категориялар (олам, ҳаракат, макон, меъёр, зиддият, яхлитлик, қисм, зарурият, тасодиф, моҳият, сифат ва ҳ.к) инсонни ўраб турган оламда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳақида аниқ хулосалар чиқаришга, уларни тўғри таҳлил этишга кўмак беради. Шунингдек, категориялар инсонга ўз теварак-атрофидаги оламни, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини чуқур билишга имкон беради. Бироқ, “Фалсафада ўрганиладиган категориянинг бошқа аниқ фанлар категорияларидан фарқи шундаки, дейилади “Фалсафа қомусий луғат”ида,- улар воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим, алоҳида муносабат ва алоқаларинигина ифодаламасдан, балки бутун олам, инсон ҳаёти ва тафаккур оламига хос умумий белгилар, алоқалар, хусусиятлар ва муносабатларни акс эттиради. ... Фалсафий категория воқеликни чуқур ва ммукамал акс эттириши, оламнинг барча соҳаларида амал қилиши билан оддий тушунчалардан фарқланади. Шу туфайли ҳар бир конкрет фан ўзи ўрганаётган соҳанинг хусусияти ва белгиларини очишда фалсафий категорияга мурожаат этади.”¹¹¹

Айтиш мумкинки, категориялар қандайдир ўзгармас тушунча эмас, аксинча улар доимо жамият ва инсон тараққиёти натижасида ўзгаради, такомиллашади. Шу боис замон фалсафаси каторияларни ўрганиш ва уларга тизимли ёндошишни талаб этади.

¹¹¹ Фалсафа қомусий луғат. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2004. Б. 193-194.

Эстетика ҳам фалсафий фан сифатида ўзининг қонун ва категорияларига эга. Эстетика категориялари (гўзаллик, хунуклик, улуғворлик, тубанлик, фожиавийлик, кулгилилик ва ҳ.к.) инсон ва табиат, инсон ва жамият, инсон ва ижтимоий борлиқ билан доимо ҳамкорликда вужудга келади. Бироқ, эстетика категориялари нафақат билимни ошишига хизмат қилади, балки айти пайтда билимни баҳолайди ҳам. Шу жиҳати билан эстетика категориялари бошқа фалсафий фанларнинг категорияларидан фарқ қилади. Бу – биринчидан.

Иккинчидан, эстетика категориялари нафақат гносеологик ва онтологик моҳият касб этади, балки улар қадриятлилик мазмунига ҳам эга. Айтиқса, бу жиҳат гўзаллик ва улуғворлик категорияларида кўпроқ акс этади. Зеро, нарсалар гўзал ва чиройли, улуғвор ва мантункор бўлгани учун ҳам инсонга қадрийдир.

Учинчидан, эстетик категорияларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар моҳият-мазмунига кўра умумий ва қамровлидир. Бу хусусиятлар айтиқса, эстетик фаолият ва санъат соҳасида яққол кўзга ташланади.

Фалсафий фанлар тизимида эстетика категорияларининг назарий таҳлили ва илмий ўрганилиши қорида кўрсатиб ўтилган уч тамойилга асосланади. Шунинг учун эстетика категорияларининг ўрганилиш доираси кенгқамровли бўлиб, бу масалага эстетика фанининг қатор билимдонлари мурожаат қилишган. Бу борада рус нафосатшунослари Н.А.Дмитриев, В.В.Ванслов, Л.Н.Столович, О.Буткевич, Ю.Б.Борев, Д.Д.Среднег, А.Ф.Лосев, В.П.Шестаковлар томонидан олиб борилган тадқиқотларни алоҳида қайд этиш мумкин. Шунингдек, эстетика категорияларини тизимлаштириш масаласи ғарб олимлари томонидан илгари сурилган назарияларда ҳам қузатиш мумкин. Жумладан, немис психология эстетикасининг вакили Эрнст Мейман ўзаро муносабатлар жараёнида категорияларнинг сабабий боғланишини эстетик тасаввурларнинг икки жиҳатига кўра ажратади. Биринчиси – объектив шароитдан келиб чиқадиган дастлабки жараёнлар. Булар - гўзаллик, улуғворлик, чиройлилик ҳамда уларнинг зидди бўлмиш – хунуклик, тубанлик, пасткашлиқдир. Иккинчиси – турли хил объектив шароитларда юзага келадиган ҳамда бевосита психологик жараёнларга тегишли бўлган шароитлардир. Булар – фожеавийлик ва кулгилиликдир.¹¹² Италия эстетиги Морпурго-Тальябуэ эса эстетик категорияларнинг иккита турини ажратиб кўрсатади: онтологик ва таъсирчанлик (экспрессивный).¹¹³

¹¹² Мейман Э. Эстетика. –М.: Наука. 1979. С.112-146.

¹¹³ Morpurgo-Tagliabue. Lesthetique contemporaine. Milano. 1960.

Эстетик категорияларнинг таснифи, тизимлари, турлари ва хусусиятлари рус нафосатшунос олимларнинг қатор тадқиқотларида ўрганилган. Айниқса, Е.Г.Яковлев томонидан эстетика категорияларининг тизимлаштирилиши бир қадар қизиқарли ва кенгқамровлилиги билан муҳим аҳамиятга эга. У ўзи ишлаб чиққан тизимда категорияларни учта гуруҳга ажратади. Булар: 1) объектив, 2) объектив-субъектив, 3) субъектив. Бу тизим ушбу жадвалда қуйидагича акс этган:

	Нафосат	Универсал категориялар
	Гўзаллик	Санъат
	Улуғворлик	Бадий образ
	Фожеавийлик	Ижод
Объектив категориялар	Объектив-субъектив категориялар	Субъектив
категориялар		

Е.Г.Яковлевнинг фикрига кўра, мазкур тизим шу турда яратилган бошқа тизимлардан ўзининг универсал-кенгқамровли мазмун ва фалсафий-эстетик моҳият касб этиб, мослашувчанлик (субординация) ва мувофиқлаштирувчилик (координация) тамойилини мужассам этгани холда “онтологик-феноменологик ва ижтимоий-гносеологик жиҳатлар”га эга.¹¹⁴

Айниқса, В.П.Шестаковнинг эстетика категориялари тарихи, уларни тизимлаштириш муаммолари, категорияларга ўзига хос ёндошувнинг замонавий талқинлари ҳамда эстетик категориялар таснифига доир салмоқли тадқиқотлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Файласуф бу борада юборида номлари тилга олинган эстетика назариётчиларидан фарқли ўлароқ, категорияларни уч туркумга ажратади: дастлабки категориялар, умумэстетик категориялар, эстетик категориялар кўринишлари. Тадқиқот давомида мазкур туркумнинг ҳар бири алоҳида таҳлил қилинади. Жумладан, дастлабки категорияларни файласуф нафосатга тегишли, деб билади ва уни бешта умумэстетик категорияга ажратади: гўзаллик, фожеавийлик, кулгулилик, улуғворлик ва ҳунуклик.

Мазкур жадвалда В.П.Шестаков томонидан тизимлаштирилган категорияларнинг умумий кўриниши акс этган:¹¹⁵

Нафосат	-	ДАСТЛАБКИ КАТЕГОРИЯ
Гўзаллик		
Фожеавийлик		
Кулгулилик	-	УМУМЭСТЕТИК КАТЕГОРИЯЛАР
Улуғворлик		

¹¹⁴ Яковлев Е.Г. О системе основных эстетических категорий. //Философские науки. 1977, №4. с 28.

¹¹⁵ Қаранг: Шестаков В.П. Эстетические категории /опыт систематического исследования. –М.: Искусство. 1983. С. 45-46.

Хунуклик

Дисгармония
Даҳшатлилик
Муболаға
Ҳазил
Фориғланиш
Қаҳрамонлик
Идеал
Латофат
Гармония

- ЭСТЕТИК КАТЕГОРИЯЛАРНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Бироқ, таъкидлаш лозимки, аксарият адабиётларда эстетика категориялари асосан гўзаллик – фожеавийлик – кулгулиликдан иборат учлик сифатида тақдим этилган. Бироқ, даврлар ўтиши билан бу анъанага ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди. Хусусан, бу тизимга Ю.Б.Борев - улуғворликни, Л.Н.Столович - хунукликни, М.С.Каган - гармония ва драматикликни, Н.И.Киященко – қаҳрамонликни, ўзбек олимлари Т.Маҳмудов уйғунликни, Абдулла Шер қизиқарлиликни киритди.¹¹⁶

Биз юқорида файласуфларнинг эстетика категорияларининг тарихи, уни тизимлаштириш муаммолари, кўринишлари ва ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ қарашлар ва назарияларга бежиз мурожаат этмадик. Агар эътибор берган бўлсангиз, категориялар тизими қандай кўринишда бўлмасин, уларнинг ҳар бирида гўзаллик марказий категория сифатида иштирок этмоқда. Биз манашу жиҳатга кўра гўзаллик фалсафасини тушунтиришдан аввал гўзалликнинг муҳим мезоний тушунча - категория сифатидаги моҳиятини кўриб ўтишни мақсадга мувофиқ, деб билдик. Зеро, эстетика категорияларининг яхлит тизимини ишлаб чиқиш муаммоси кўп йиллардан буён олимлар эътиборини жалб этиб келаётганлигидан мақсад ҳам гўзалликнинг фалсафий, ахлоқий, хатто сиёсий моҳиятини атрофлича ўрганишга харатилганлигидадир.

Гўзаллик - нафосат фалсафасининг марказий категорияси

Ҳар бир фан ўз мақомига кўра муайян тадқиқотнинг фаолият соҳаси бўлиб, бу фаолият табиат, жамият ва тафаккур ҳақида янги билимлар ҳосил қилишга қонун ва категориялар асосида оламни

¹¹⁶ Қаранг: Борев Ю.Б. Основные эстетические категории. –М.: Высшая школа. 1960; Столович Л.Н. Категория прекрасного и общественный идеал /Историко проблемные очерки. –М.: Искусство. 1969; Каган М.С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. –Ленинград. 1971; Киященко Н.И. Героическое как категория эстетики. –М.: 1965; Маҳмудов Т. Гўзаллик ва ҳаёт. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1977; Абдулла Шер. Эстетика /Маърузалар матни. –Тошкент; ЎЗМУ, 2008.

янгидан идрок этишга қаратилган бўлади. Маълумки, диалектиканинг бирор-бир категориясини воқеликдан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, бу категориялар (яхлитлик, қисм, зарурият, тасодиф, моҳият, сифат ва ҳ.к) инсонни ўраб турган оламда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳақида аниқ хулосалар чиқаришга, уларни тўғри таҳлил этишга кўмак беради. Нафосат фалсафаси ўзининг категорияларига эга. Бу категориялар (гўзаллик, хунуклик, улуғворлик, тубанлик, фожиавийлик, кулгилилик ва ҳ.к.) инсон ва табиат, инсон ва жамият, инсон ва ижтимоий борлиқ билан доимо ҳамкорликда вужудга келади.

Нафосат фалсафаси категорияларининг яхлит тизимини ишлаб чиқиш муаммоси кўп йиллардан буён олимлар эътиборини жалб этиб келган. Бу борада гўзаллик, улуғворлик, фожиавийлик, кулгулилик, хунуклик каби анъанавий кўриниш эстетикага доир аксарият адабиётларда ўз аксини топган. Бироқ, бизнингча, мазкур категориал таснифдаги кетма-кетлик ва улар орасидаги боғлиқлик ўзини тўлақонли кўрсатиб бера олмайди. Бугунги кун адабиётларида гўзаллик – улуғворлик – фожиавийлик – кулгилилик; эстетик идеал - эстетик дид - эстетик туйғу; санъат - бадий образ - ижодкорлик кўринишдаги тизим эстетика фанининг категориялар таснифида кенгроқ қўлланилмоқда. Мазкур категориялар орасида гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилик бошқа мезоний тушунчаларга нисбатан кўлами ва мазмуни жиҳатидан кенг қамровли эканлиги билан ажралиб туради.

Қуйида биз анашу категорияларнинг фалсафий-эстетик моҳияти ҳақида фикр билдирамиз. Дастлаб гўзаллик тўғрисида.

«Гўзаллик»нинг тугал илмий таърифи ҳақида бирор-бир қатъий фикр мавжуд эмас. Бироқ, гўзалликнинг идрок этилиши, табиатда намоён бўлиши, санъатда акс этиши ҳамда унинг жамият ривожига таъсири ҳақида билдирилган фикрлар, илгари сурилган ғоялар, яратилган таълимотлар ўзининг салмоғи билан аҳамиятлидир. Инсон ва унинг руҳий-жисмоний, ахлоқий-эстетик фаолияти, табиат ва ундаги ҳодисалар, жамият ва унда рўй бераётган ижтимоий-маънавий, сиёсий-иқтисодий жараёнлар гўзалликка ёндошувнинг тарихан таркиб топган асосий объектларидир.

Одатда, гўзаллик икки омил асосида юзага келади. Булар: инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули натижасида яратиладиган гўзаллик; инсон тафаккуридан ташқарида, инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган гўзаллик. Биринчисида ақл, руҳ ва хиссиёт устувор бўлса, иккинчисида макон ва замон муҳим ўрин эгаллайди.

Шунингдек, гўзаллик билишнинг маҳсули. Воқеликдаги ҳар қандай нарса-ҳодисанинг гўзаллиги унинг ишончлилик,

хаққонийлик ва реаллиги билан белгиланади, инсон назари тушган гўзалликкина қадриятга айланади. Бундан ташқари, инсон гўзаллик ҳақидаги дастлабки маълумотни бешта сезгининг энг ривожланган тури бўлмиш кўриш сезгиси орқали ўзлаштиради, сўнг эшитиш, таъм билиш, хид билиш, тана сезгиси натижасида гўзалликни англайди, хис этади. Масалан, кийим олмоқчи бўлсангиз ёки уйингизга бирорта жиҳоз харид қилмоқчи бўлсангиз ҳам аввало унинг кўринишига, дизайнига эътибор берасиз, сўнгра унинг сифатига, қулайлигига ишонч ҳосил қилганингиздан кейин эҳтиёжингиз учун ишлатасиз: ярашмаган кийим инсонни кулгили ҳолатга солиб кўйгани каби, ярашмаган жиҳоз ҳам хонанинг кўринишини бузади. Шундай экан, гўзалликни хис этиш, ажратиш, ўрганиш ва ундан фойдаланишда бешта сезгининг ўрнини алоҳида эътироф этиш зарур. Бироқ, мазкур беш сезги ҳам гўзалликни тўлақонли акс эттирмайди.

Бундан ташқари, инсонлар гўзалликка манфаат ёки манфаатсиз нуқтаи назарга кўра ёндошадилар. Аксарият ҳолларда одамларнинг гўзалликка муносабатида манфаатнинг устуворлигини кузатишимиз мумкин. Нимаики манфаат келтирса ўша нарса гўзаллик каби ёқимли, моддий эҳтиёжимизни қондирадиган нарсалар биз учун гўзалликка айланади. Чиройли идишлар, қулай жиҳозлар, сифатли маҳсулотлар, шинам хоналар... буларнинг барчаси инсоннинг кўзини қувонтириши, дилини яйратиши мумкин. Бироқ, гўзалликка манфаатсиз, беғараз ёндашув ҳам мавжудки, у инсоннинг маънавий оламини бойитади. Бундай гўзалликни инсон “ўзиники қилишга”, эгаллаб олишга зинҳор уринмайди. Аксинча, уни шу туришича севадилар, унга бирон-бир таъмани кўзламаган ҳолда муносабат билдирадилар. Аллоҳнинг неъматини бўлмиш чинакам санъат асарлари ва табиат дурдоналаридаги гўзалликни хис этиш, ундан завқланиш орқали гўзалликка манфаатсиз ёндашиш шаклланади.

«Хужжат ул-Ислом» номи билан машҳур Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий эса гўзалликка манфаатсиз муносабатни ёқлайди ва уни муҳаббат тушунчаси орқали изоҳлайди. Сув инсоннинг чанқоғини қондиргани учунгина гўзал эмас ёки ариқ бўйидаги гиёҳларнинг хушбўй хиди димоғимизга ёқимли бўлганлиги учунгина гўзал эмас, аксинча улар шу холида гўзалдир, деб билган аллома «Ботиний ақл кўриниб тургувчи ақлдан кучлироқдир, қалб эса билишга нисбатан устундир. Ақл билан англанадиган гўзаллик кўз билан кўриладиган гўзалликдан устуворроқдир»¹¹⁷, -деган хулосага келади. Имом Ғаззолий илгари сурган гўзалликнинг нисбийлиги ва гўзалликка манфаатсиз муносабат назарияси кейинчалик Оврўпа нафосатшунослигида

¹¹⁷ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. Москва. Наука. 1980. С. 229-231.

кўзга кўринган мутафаккирлар қарашларининг шаклланишига туртки берди. Файласуф-олим Абдулла Шер бу борада «Чунончи, Иммануил Кант нафосат туйғусини манфаатсиз, беғараз, фақат предметга соф мухаббат билан муносабатда бўлиш туфайли юзага келган туйғу деб атайди. Гўзалликнинг нисбийлиги борасида ҳам Кант Ғаззолий тутган йўлдан боради», - дейди.¹¹⁸

Имом Ғаззолийнинг фикрига кенгроқ назар ташлайдиган бўлсак, инсоннинг Қалби гўзалликни идрок этишда энг муҳим аҳамият касб этадиган «худуд» эканлиги ойдинлашади. Бу эса гўзаллик ўз-ўзидан пайдо бўладиган жўн тушунча эмаслиги, Афлотун тили билан айтганда, “Гўзаллик – мураккаб масала” эканлигини тушуниш қийин эмас.

Гўзалликнинг намоён бўлишида бир қатор *унсур-элементлар* муҳим аҳамиятга эга. Булар - меъёр, мақсадга мувофиқлик, тартиблилик, уйғунлик, ҳамоханглик, мослик, яхлитлик, бирлик, мутаносиблик, тенглик каби тушунчалар гўзаллик унсурлари сифатида эътироф қилинган. Бу борада Афлотун - уйғунликни, Арасту - меъёрни, Августин - тартибни, Ғаззолий – мутаносибликни, Навоий - мосликни, Кант - мақсадга мувофиқликни гўзалликнинг муҳим унсурлари сифатида муносабат билдирадидилар. Бироқ, мазкур унсурлар ўз холича гўзалликни намоён этмайди, балки воқеликдаги нарса-ҳодисаларнинг ҳолати, шакли ва мазмунига кўра гўзаллик сифатида баҳоланадилар. Масалан, баҳор фаслининг гўзаллиги табиатнинг уйғониши, кўкламнинг юз очиши билан белгиланади. Бунда муҳим унсур мослик тушунчаси билан, яъни фаслнинг инсон манфаати ва эҳтиёжига мослиги - кунларнинг исиши, атрофга ёқимли хидларнинг таралиши, баҳорий гулларнинг униб чиқиши ва ҳоказолар билан ифодаланади. Қиш ҳам қаҳратон совуғи, оппоқ қори билан ўзига хос гўзал фасл. Аммо қиш манзараси баҳорий манзарага мутлақо мос эмас.

Гўзаллик ўзининг бир қатор *сифатларига* эга. Туғёнийлик, мафтункорлик, фойдалилик, мўъжизавийлик шулар жумласидандир. Гўзалликнинг *хусусиятлари* эса қулайлик, манфаатдорлик, ёқимлилик, чиройлилик тушунчалари билан белгиланади. Унсурлар, сифатлар ва хусусиятлар уйғун бўлган нарса-ҳодисаларгина чинакам гўзалликни акс эттириши мумкин. Зеро, чиройли нарсанинг сифати бизнинг манфаатимиз учун ҳамоханг бўлмаса ёки бизнинг мақсадларимизга мос келмаса у ҳар қанча мафтункор бўлса ҳам гўзаллик бўлолмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, гўзаллик «чиройли», «кўркем», «нафис», «жозибатор», «мафтункор», «латофатли» каби

¹¹⁸ Абдулла Шер. Тасаввуф, Ғаззолий ва гўзаллик фалсафаси. “Соғлом авлод учун” журнали. 2002. №2. (70). 21 б.

тушунчаларга нисбатан кенгқамровли ва устувор тушунчадир. Айниқса, гўзаллик билан кундалик турмушимизда тез-тез тилга олинадиган «чиройлилик» тушунчаси орасида кескин фарқлар мавжуд. *Чиройлилик* - нарсаларнинг ташқи кўринишини, ҳолатини, бажарилган иш ёки қилинган ҳаракатдаги ўзаро ҳамоҳангликни ифодаловчи тушунча. Чиройлилик инсонларда ёқимли таассурот қолдиради, аммо айтиб бериш пайтда ўша чиройли бўлган нарсаларда ёқимсиз ҳолатларни ҳам вужудга келтиради. Масалан, «Бангидевона» ўсимлигининг гули оппоқ, чиройли бўлади. Аммо, гулининг ҳиди ёқимсиз, танасидан сассиқ хид чиқади. Шу маънода айтишимиз мумкинки, чиройлилик нарсаларнинг ёки шакл ёки мазмунидаги хусусиятни акс эттириши билан кишида ёқимли таассурот қолдиради. Шунинг учун ҳам нарсаларнинг фақат шакл (ташқи) ёки фақат мазмун (ички) моҳиятига қараб унга гўзаллик иборасини ишлатиш ўринли эмас. Зеро, гўзаллик нарсаларнинг фақат бир томонинигина акс эттирмайди, аксинча у мазмун билан шаклнинг уйғунлиги, мослиги, ҳамоҳанглиги, мақсадга мувофиқлиги асосида шаклланади. Шу маънода гўзаллик ҳам объектив ҳам субъектив хусусиятга эга. Табиат гўзаллиги объект (инсон) ва субъект (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси)нинг тартиби ва уйғунлигига асосланади. Уйғунлик ва тартибнинг бузилиши эса табиат ва инсон учун зарарли оқибатларга олиб келишини бугунги кундаги экологик муаммолар орқали кўришимиз мумкин.

Шахснинг ижтимоий жараёнлар билан бўладиган муносабатларида гўзаллик нисбийлик хусусиятига эга бўлади. Бу ҳолат айниқса, гўзалликнинг моддий ва маънавий қадриятлар тизимидаги ўрнида яққол кўзга ташланади. Чунки, гўзалликнинг ҳар қандай тахлили шахс ва жамият муносабатлари билан муқояса қилингандагина унинг ижтимоий-маънавий хусусиятлари янада ойдинлашади. Шу боис гўзалликнинг маънавий ва моддий қадриятлар тизимидаги ўрнига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида моддий тушунчаси билан маънавий тушунчасини уйғунлаштириш долзарб масалалардан бири бўлиб келган. Турли даврларда бундай бахслар соф назарий масала доирасидан чиқиб хатто маълум бир тузум ёки давлатнинг асосий мафқурасига айланган. Мафқуранинг таъсири натижасида жамиятнинг ижтимоий манзараси асосан икки тизимга яъни, моддий қадриятларнинг устуворлигига қараб – материализмга, маънавий қадриятларнинг устуворлигига қараб – идеализмга ажратилган.

Ҳозирги давр бирини иккинчисидан устувор бўлиши мақсадга мувофиқ бўлмаган жараён эканлигини кўрсатмоқда. Мамлакатимизнинг ижтимоий соҳаларида олиб борилаётган

ишларнинг асосида маънавийлик билан моддийликни уйғунлаштириш устувор аҳамият касб этади. Зеро “моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради. Юксак тараққиётга эришишини орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан анна шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижага эриша олади”¹¹⁹, -деган ҳикматли фикр айна ҳақиқатдир.

Айтиш мумкинки, нафосат фалсафасининг категориялари орасида гўзаллик ўзида маънавийлик билан моддийликни уйғунлаштира оладиган категория сифатида бошқа категориялардан фарқ қилади. Буни қуйида кенгрок изохлашга ҳаракат қиламиз.

Маънавий қадриятлардаги гўзаллик. Бу борада асосий эътиборимизни санъатда гўзалликни акс этиши ва унинг эстетик хусусиятлари билан боғлиқ масалаларга қаратишни лозим топдик.

Маълумки, санъат борликни тўғридан-тўғри акс эттирмайди, аксинча уни бадий қиёфалар воситасида ифодалайди. Шунга кўра, санъат асари инсонни фақат воқеликдаги гўзалликлар билан чекланмасликка, айна пайтда мавжуд гўзалликларни онгли тарзда мушоҳада қилишга, баҳолашга ундайди. Айниқса бу хусусият рассомлик санъатида яққол кўзга ташланади. Масалан, Рўзи Чориевнинг «Болалик хотиралари», «Замондошларим» портретлар туркуми ҳамда «Фарғона водийси» каби рангтасвир асарлари фикримизнинг ёрқин ифодасидир. Рассомнинг «Бешик» деб номланган картинасида қизил гиламда ўтирган она бешик устига энгашган, гиламнинг миллий нақшлари, қадимий ўзбек бешиги, она кўйлагининг ёрқин ранги, унинг орқасига ташланган узун соч ўрими – буларнинг барчаси ўзбек халқ кўшиғи – «Қора сочим»ни ёдга солади. Шунинг учун рассомнинг картиналарини ўз даврида ўзбек эстрадасининг юлдузи Ботир Зокиров «кўшиқ деб аташ мумкин», дея эътироф этгани бежиз эмас.

Етук рассомлар ҳаётнинг барча ходисаларини рангтасвир орқали кўради, ҳаётга ижод манбаи сифатида муносабат билдиради. Шунинг учун ҳам санъатнинг бу турида гўзалликнинг қирралари кўпроқ уфуруб туради. Бу рух ўз навбатида, инсонларни рангтасвирни севишга, тасвирий санъатни эстетик идрок этишга, ранглардан завқланишга ундайди. Бундай хусусиятлар Ўрол Тансиқбоев, Чингиз Аҳмаров, Баҳодир Жалолов, Жавлон Умарбеков, Алишер Мирзаев, Дилёр Имомов каби атоқли рассомлар ҳамда Акмал Нуриддинов, Сергей Алибеков, Ортиқали Қозоқов сингари мусаввирларнинг реалистик йўналишдаги асарларида ўз аксини топган. Уларнинг асарларида гўзаллик нафақат

¹¹⁹ Иқтибос: Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. Ўзбекистон. 2008. 69 б.

рассомнинг шахсий идеали, балки ўзида халқ ҳаётининг муҳим бўлагини мужассам этганлиги, инсонларнинг тафаккури ва қалбига таъсир кўрсатиши ҳамда гўзалликни яратишда рассомнинг зиммасига юкланадиган масъулиятнинг юксаклиги ва муқаддаслиги ҳам ана шу билан белгиланади. Бу хусусда нафосат фалсафасининг билимдони Тилаб Маҳмудов шундай дейди: «Қачонки санъат асарлари муҳим ҳаётӣ муаммоларни акс эттирса ёки халқ кайфияти ва ғояларини ифодаласа, улар миллионлаб меҳнаткашларнинг эзгу ҳамроҳига айланади. Бундай асарлар ҳеч қачон халқдан, амалиётдан ажралган эмас. Рассомнинг миллат ҳаёти билан алоқасигина янги ва асл санъат асарларининг пайдо бўлишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади».¹²⁰

Маълумки, ҳар бир халқнинг бошқа халқда учрамайдиган, бошқалар учун ўртак бўларли хусусиятлари мавжуд. Гўзалликни хис этиш ва завқланиш ҳам халқнинг бадиий тафаккури, эстетик диди, нафис туйғуларига боғлиқ. Шундай ҳолатлар бўладики, ўзга миллат вакилининг гўзалликдан завқланиши, диди ва бадиий тасаввурлари иккинчи бир миллат эстетик дунёқарашлари билан мос келмайди. Санъатнинг кучи шундаки, у манашундай номутаносиб жараённи уйғунлаштиради, беқарор ҳолатни барқарорлаштиради. Бунда илғор қадриятлар ўзлаштирилиши баробарида мавжуд камчиликлар бартараф қилинади.

Ҳар қандай маънавий, сиёсий, ижтимоий ҳодиса даврлар ўтиши билан такрорланади. Аммо, бу такрорланишлар аввалгилари билан бир хил бўлмайди, у муайян янгиликлар, янги муносабатлар орқали ривожланиб боради. Инсоннинг фалсафий тафаккури ўзликни англашга қаратилган қадриятлар орқали белгиланади ва у жаҳон тажрибаларини ўзлаштиришга қаратилган бўлади. Янги қадриятлар ва улардаги гўзалликни идрок этиш ана шундай тажрибалар сирасига киради. Зотан, инсон ҳаётини, яшаш тарзини, фаолиятини белгилаш вазифасини ўз зиммасига олган интеграция ва глобаллашув жараёнларида бу масаланинг ижобий ҳал этилиши ғоятда зарур. Шунга кўра маънавий қадриятлар тизимида гўзаллик қўйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

- санъатда соғлом руҳият ва ҳаёт ҳақидаги тасаввурларни вужудга келтириш ва реал ҳаёт ҳақиқатини инъикос эттириш;

- санъат асарига онгли дунёқарашга асосланган ижод эркинлигини, мустақил фикрлаш ҳамда замон билан ҳамнафаслик руҳини сингдириш;

- янгиланаётган ҳаёт жараёнларига яқинлашиш ва унинг илғор томонларини ёритиш ҳамда янгича услуб ва бадиий усуллардан фойдаланиш.

¹²⁰ Маҳмудов Т. Эстетика и духовные ценности. Ташкент. Главная редакция издательско-полиграфического концернa «Шарк». 1993. с.74.

Моддий қадриятлардаги гўзаллик. Ҳар қандай назария амалиёт билан уйғун бўлсагина жамиятга хизмат қилади. Бу айти пайтда, нафосат фалсафасининг ўзига хос тамойили саналади.

Маълумки, эстетик фаолият эстетик муносабат билан чамбарчас боғлиқ холда ривожланади. Масалан, меъморлик соҳаси. У ўзида ҳам моддий ҳам маънавий қадриятларни акс эттиради. Чинакам меъморий обиданинг гўзаллиги фақат ташқи кўриниши билангина эмас, балки механика қонунларининг янги материаллар билан бойитилганлиги, меъморликнинг қадимий анъаналарини янги кўринишлар орқали намоён қилиш натижасида юзага келади. Меъморликдаги гўзалликнинг ўзига хослиги аввало, бинонинг кўриниши, унинг инсонга эстетик завқ бағишлаши, бино шакли ва мазмунининг ҳамоҳанглиги билан белгиланади. Айниқса, мусулмон меъморчилигида бу қатъий эстетик талаб сифатида юзага чиқади. Унда қурилаётган бино ёки иншоотга «фойдаланса бўлаверади» қабилдаги юзаки муносабатни эмас, балки «Бу обида инсон эстетик эҳтиёжини қондиришга хизмат қилмоғи лозим», деган тамойилнинг устуворлигини кўришимиз мумкин. Зеро Хива, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Қарши, Марғилон каби кўхна шаҳарларимизда қад ростлаб турган меъморий обидалар ўз тароватини ханузгача йўқотмагани ҳам анашунда.

Эстетик маданият борасида кўплаб тадқиқот ишларини олиб борган олим Саид Ҳусайн Наср ўзининг мусулмон дунёси санъати, маданияти ва меъморчилигига доир асарларида гўзалликнинг назарий ва амалий томонларига эътиборни қаратади. У ислом маданиятида гўзалликни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш ғарбдагидек юқори босқичда эмаслигини уқтиради. Унинг фикрига кўра, гўзаллик илоҳий ижод маҳсули, уни инсон тафаккури тушуниб етишга ожизлик қилади. Гўзалликнинг юзага келиши инсоннинг маънавий олами билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, унинг шакли эса меъморлик ва миниатюра санъатида ўз аксини топади, деган қарашни илгари суради.¹²¹ Ислом динига мансуб меъморий обидаларда диний-бадий рамз билан диний-бадий қонуннинг уйғунлиги, анъанавийлик билан замонавийликнинг ҳамоҳанглиги меъморий обиданинг қадриятга айланишини ҳамда унинг гўзаллашишини таъминлайди. Масалан, Тошкент шаҳрининг энг кўзга кўринган, ҳушманзара жойларидан бирида 8747 м² майдонда мусулмон меъморчилиги санъати асосида бунёд этилган улуғвор обида «Темурийлар тарихи» Давлат музейида бу холат яққол кўзга ташланади. Музейни ташқаридан кузатсангиз, кўзингиз ён-атрофдаги биноларнинг, кўчаларнинг, майдонларнинг музей билан ўзаро мутаносибликда эканлигига амин бўласиз. Бироқ, ана шу

¹²¹ Қаранг: Nasr S.H. The Significance of the Void in the art and Architecture of Islam.-Islamic Quarterly. 1992.-16 б.

гўзалликни ҳис этган холда аста музейнинг пештоқига ва сўнгра унинг гумбазига нигоҳингизни қаратсангиз руҳингиз бевосита фалакка кўтарилгандай бўлади. Модомики, гумбазнинг юқорига қараб йўналган шаклга эга бўлиши ҳам заминий гўзалликларнинг ибтидоси Оллоҳда эканлигидан далолат беради (Бу музейга Самарқанддаги «Гўри Амир» тарихий ёдгорлик мажмуаси асос қилиб олинганлиги бежиз эмас Ҳ-Б.). Бу бир жиҳати. Музейнинг иккинчи муҳим жиҳатини шакл ва мазмун уйғунлигида кўриш мумкин.

Музейнинг олд томонига ишланган сопол намоён (панно)даги арабча хуснихат билан битилган сўз Соҳибқироннинг ўн иккита ҳаётий тамойилларини акс эттирса, музейнинг марказий қисмидаги миллий безаклар фонида жойлашган Амир Темурнинг машҳур герби уни дунёнинг уч бўлагига ҳукмронлик қилганлигини билдиради. 200 кв. метрга яқин кўламини эгаллаган, асосий кираверишдаги деворнинг марказидаги мавзули монументал безак эса уч қисмдан иборат бўлиб, чап қисми «Туғилиш», марказий қисми «Юксалиш», ўнг қисми «Мерос» деб номланган. Буларнинг ҳар бири ўзига хос мазмунга эга: у томошабинга Темур ва темурийлар ҳақидаги муайян тарихий маълумотларни эслатади. Масалан, монументал безакнинг «Юксалиш» дея аталувчи қисмидаги тасвирга диққат билан қаралса, унинг бир томонида Қуръон, иккинчи томонида шамшир тутган фаришталар тасвирланганлигини кўриш мумкин. Безакнинг марказида эса Соҳибқирон ўз даврида бунёд этган мақбараю масжидлар билан бирга, унинг тамғаси бўлган улкан шер устида олтин ҳал қуёш ва учта халқа акс эттирилган. Буларнинг барчаси Амир Темурнинг шон-шавкати, куч-қудратидан далолат беради.

Таъкидлаш лозимки, меъморлик ўзида тараққиётнинг икки қаноти бўлган моддийлик билан маънавийликни уйғунлаштириши баробарида уни гўзал қадриятга айлантиради. Бугунги кун ҳаётимизда «шаҳарсозлик», «атроф-муҳитни гўзаллаштириш», «ободонлаштириш» каби иборалар тез-тез тилга олинмоқда. Собик Шўролар даврида шаҳарсозликка “одамларни бошпана билан таъминлаш” нуқтаи-назаридан ёндошилди, шаҳарларнинг эстетик кўриниши иккиламчи аҳамиятга эга бўлди. Шунинг учун ҳам бу даврда яратилган турар-жой бинолари, кўчалар, транспорт йўлларининг умумий кўриниши, уларнинг экстерьер (ташқи) ва интерьер (ички) беағидаги бир хиллик шаҳарнинг бадий-эстетик қиёфасига салбий таъсир этди. Айниқса, аҳоли турар-жой ҳамда маъмурий биноларнинг бир хил шакл ва бир хил кўринишга эгалиги, тартибсиз, ноқулай ҳудудда бунёд этилганлиги, қолаверса, меъморчиликнинг миллий анъаналари ва эстетик хусусиятлари эътибордан четда қолганлиги шаҳарларимизнинг кўрки ва жамолини бузилишига олиб келди.

Мустақиллик шарофати билан мамлакатимизда шаҳарсозлик соҳасига катта эътибор қаратилди ва бу борада улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Марғилон, Хива сингари қадимий шаҳарларимиз янада чирой очди, янги иншоотлар барпо этилди, кўприклар, маданият масканлари барпо этилди. Меъморлик моддий қадриятлар гўзаллигини таъминловчи муҳим соҳага айланди.

Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган бунёдкорлик ишларининг ўзига хос эстетик жиҳати миллийлик билан замонавийликни, маънавийлик билан моддийликнинг уйғунлигида кўринади. Жумладан, меҳмонхоналар, маъмурий бинолар, таълим муассасалари миллий меъморчилик анъаналарининг Оврўпа меъморчилик анъаналари билан уйғунлигига асосланади. Ёки “Ўзбек миллий академик драма театри”, “Тасирий санъат галереяси”, “Ёшлар ижод маркази”, “Қорақолпоғистон санъат музейи” каби иншоотларда миллий рухнинг жозибаси ва маҳобатини яққол кўриш мумкин.

Умуман олганда, гўзаллик воқеликка қарама-қарши бўлган ҳодиса эмас, балки инсоний қадриятдир. Зеро, гўзаллик инсон томонидан идрок этилиши, унга муносабат билдирилиши, баҳоланиши натижасида қадриятга айланиб боради. Шу боис гўзалликнинг назарий ва амалий кўринишини, маънавийлиги билан моддийлигини уйғунлаштириш инсоннинг бурчи ва масъулиятидир. Бир сўз билан айтганда, *гўзаллик* - маънавий ва моддий хусусиятга эга бўлган, ижтимоий ҳаётда фавқулодда аҳамият касб этувчи ҳамда нарса-ҳодисаларнинг уйғунлиги, ҳамоҳанглиги, мутаносиблиги, мақсадга мувофиқлигига асосланган юксак қадриятдир.

Ҳунуклик эса мазкур қадриятларнинг номутаносиблигида кўринади. Одатда хунукликни гўзалликнинг акси деб юритамиз. Бироқ, бундай ёндашувда муайян ноаниқлик бор. Чунки уйқаш ва бир-бирига яқин ёки бир-бирининг акси бўлган тушунчалардаги унсурлар у ёки бу кўринишда ҳам гўзалликда, ҳам хунукликда иштирок этиши мумкин. Гоҳида шакл ва мазмун бир-бирини диалектик тарзда инкор этади. Бироқ, мазмун билан шаклнинг ўзаро уйғунлиги ижтимоий муносабатларда гўзалликни юзага келтиради. Аксинча, хунуклик бир пайтнинг ўзида ҳам гўзалликнинг, ҳам нафосатдан лаззатланишнинг зидди бўлиб, у эстетик завқ ва эстетик лаззат туйғуси воқе бўладиган “ҳудуд”лардан йироқ, у инсонга ҳайрат бахш этишдан, унинг вужудини фориғлашдан маҳрум.

Улуғворликнинг фавқулодда салбий ҳиссиётларга асосланиши

Нафосат фалсафасидаги яна бир муҳим мезоний тушунча – бу улуғворлик тушунчаси ҳисобланади. Бу тушунча ҳам гўзаллик категорияси каби мутафаккирлар эътиборини ўзига жалб этиб келган. Жумладан, инглиз нафосатшуноси Э.Бёрк гўзалликни улуғворлик билан қиёсий ўрганиб, бу икки тушунчани бир-бирига қарама-қарши тушунчалар сифатида тадқиқ этади. И.Кант эса бу борада аксинча йўл тутаяди, яъни гўзаллик ва улуғворликни уйғунликда ривожланувчи тушунчалар деб ҳисоблайди. Улардан фарқли ўлароқ, Ҳегел, улуғворликни гўзалликнинг бир кўриниши, улуғворлик – зоҳирий гўзалликнинг ботиний гўзалликка айланиши, деб тушунтиради.

Улуғворлик - инсон тафаккурида юксак ҳайратланиш туйғуларини ҳосил қилувчи нарса-ҳодисалар мажмуидир. Улуғворликнинг кўлами гўзаллик кўлами каби чексиз бўлиб, у ўзида ҳажм, миқдор, кўлам ва кўламни мужассам этади. Олмон файласуфи Ф. Шиллер улуғворлик тушунчасини драматиклаштиради: у қайғу ва кўрқувни енгиш инсонни қанчалик улуғлаши ва чирой бахш этишини кўрсатиб беради. У улуғворликни «ахлоқий ҳавфсизлик» тушунчаси билан қиёслайди ва инсон кўрқув ва даҳшатга қарши бориши учун ҳам ҳавфдан холи бўлиши кераклигини айтади. Жисмоний ҳавфсизлик бевосита шахснинг ўзига тегишли бўлиб, инсондаги қатъий ишонч боис хотиржам ва ҳавфсиз бўлади. Бироқ, даҳшатли йўқотишлар ва ёвузликлар қаршисида инсоннинг хотиржамлиги йўқолади. Агар ҳавф инсоннинг ўзигагина яқинлашса-ю, у ўзини хотиржам ҳис қилса, демакки, унинг виждони ҳавфдан холи; унга ҳеч қандай ҳавф таҳдид солмайди. Шу боис Шиллер ахлоқий ҳавфсизликни дин, эътиқод ва абадийлик билан боғлайди. Ахлоқий ҳавфсизликнинг заминий хусусиятини эса ҳаёт ва ўлим масалалари билан изоҳлайди, улуғворлик муҳокамаси юксак даражада маданиятни талаб қиладикки, бу муҳокама гўзаллик муҳокамасидан устуворроқдир.

Гўзаллик мезоний тушунчаси каби улуғворлик ҳам табиат, жамият ва инсон билан боғлиқ эстетик муносабатлар тизимида намоён бўлади. Хусусан, табиатдаги улуғворлик чексиз осмон, пурвиқор тоғлар, юксак чўққилар, мовий денгизлар мисолида кўзга ташланса, вулқон, чақмоқ, камалак сингари табиат ҳодисаларида ҳам улуғворликнинг ҳажм намоён бўлади. Улар узоқдан кишиларда ҳеч қандай ҳаяжонли таассурот қолдирмайди. Бироқ, уларга яқинлашганимиз сари руҳиятимизни ҳаяжон, жўшқинлик эгаллай бошлайди, уларни бутунлигича кўз билан қамраб ололмаслик даражсига етганда эса бу ҳаяжон янада ортади. Табиатдаги улуғворлик математик ва динамик хусусиятга эга. Математик хусусиятида ҳажм, динамик хусусиятида куч устувор аҳамиятга касб этади. Бироқ, иккала хусусият ҳам инсонда кучли

хайрат ва хайратланиш туйғуларини пайдо қилади. Зеро, тоғлар инсонни юксак фикрлашга, буюк ғояларга ундайди. Эверест чўққисига Ўзбекистон байроғини тикиб қайтишган альпинистларимизнинг хаяжонли таъсиротларини тинглаш эстетик завқ бағишлаши ҳам ана шунда.

Жамиятдаги улуғворлик умуминсоний қадриятлар, қаҳрамонлик, жасорат, халқпарварлик, бунёдкорлик тушунчалари билан уйғунлашади. Давлатда барқарорлик, жамиятда адолат устуворлиги, шахснинг эркин ва ҳурфикрлилик асосида фаолият олиб бориши ижтимоий тизимнинг улуғворлигини акс эттиради.

Санъатдаги улуғворлик эса ўзининг ҳар томонлама ижодий ифодасини топади; санъатнинг барча турлари учун улуғворлик асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Бадиий адабиёт ва ифодали санъат турлари улуғворликни тасвирлашда хилма-хил воситалардан фойдаланиб ҳамда улуғворлик мавзусини бадиий ўзлаштириб, қаҳрамонлик эпосларини лиро-эпик дostonларни, қаҳрамонлик фожиаларини, мардонавор мусиқа асарларини (симфония, оратория)ни вужудга келтирди. Бу борада меъморчиликдаги улуғворлик муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Самарқанддаги Регистон майдони, Гўри Амир мақбараси, Имом Бухорий мажмуи, Бухородаги Минораи Калон, Хивадаги Калта Минор, Шаҳрисабздаги Бибиҳоним, Оқсарой, Тошкентдаги Европа ва Осиё меъморчилигининг янги анъаларини уйғунлаштирган Миллий Банк биноси, Олий Мажлис биноси, Темурийлар тарихи Давлат музейи, Мисрдаги эҳромлар, юнонларнинг Парфенони, римликларнинг Колизейи, ўрта аср готик бош черковлари шулар жумласидандир. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, улуғворлик тушунчасига фақат миқёс, кўлам ва ўлчовининг катталиги билан ёндашиш унинг қамровини чегаралаб қўяди. Бобил минораси, Минораи Калон, Миср эҳромлари ўзининг кенг миқёслилиги билан кишиларни хайратга солса, Гўри амир, Шоҳизинда, Ичан қалъа, Регистон майдони, Исмоил Сомоний мақбараси, Чор Минор, Боло ҳовуз мачити инсонда юксак даражада нафосат ва гўзаллик туйғуларни шаклантиради.

Санъатдаги улуғворлик театр, кино, бадиий адабиёт фожиавийлик билан ёнма-ён туради: эстетиканинг бу икки мезоний тушунчаси ўртасида ўзига хос диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, улар миллийлик ва умуминсонийлик хусусиятларига кўра фарқланадилар. Масалан, Шекспир ва Шайхзода асарлари бир вақтнинг ўзида ҳам улуғворликни ҳам фожиавийликни намоён этади. Фарқ, Улуғбекнинг ўлими билан Оттелонинг қисматида, холос... Санъатдаги улуғворлик бадиий мазмун ва шаклнинг барча имкониятлари воситасида ифодаланади, лекин бунда ҳал қилувчи ролни ғоя ўйнайди. Муҳим аҳамиятли ғоя юксак руҳланган, муукамал шаклнинг зарурлигини юзага

келтириб, санъат асари даражасининг юксаклиги белгилаб беради. Бу ҳолат ҳаётий ҳақиқатдан қочишга эмас, унга хизмат қилишга даъват этади.

Тубанлик. Нафосат фалсафаси категориялари орасида хунуклик сингари кишиларда салбий ҳис-туйғу пайдо қиладиган бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Тубанлик ана шундай тушунча: уни хунуклик билан айнанлаштириб бўлмайди. Чунки, хунуклик кишиларда енгил нохушлик туйғусини пайдо қилса, тубанлик эса кучли нафратланиш ҳиссини уйғотади. Бир сўз билан айтганда, *тубанлик* - инсонда кучли нафратланиш туйғуларини ҳосил қилувчи эстетик категориядир.

Мазкур категория ҳам эстетик ҳам ахлоқийлик табиатига эга. Унинг эстетик табиати санъатда инъикос эттириши ва бадиий асар қаҳрамонларининг дунёқарашини акс эттириш орқали намоён бўлади. Тубанликнинг ахлоқийлик табиати эса шахс ва жамиятдаги ахлоқсиз қилмишлар ҳамда инсонийликка зид тамойилларга асосланади

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳайвонот ва наботот оламидаги хунуклик тубанликка айланмаслиги мумкин. Бироқ, инсондаги хунук иллатлар секин-аста тубанлик даражасига етади. Иллатлар, ёмон одатлар инсон табиатидаги ёвуз хисларни кўзғатиб юбориши натижасида инсонни тубанлаштиради. Бу инсон, мамлакат, жамият бошига оғир кулфатларни юзага келтириши билан бирга эстетик дунёқарашни ҳам тўпослаштиради. Тубанликнинг ижтимоий зарари шундаки, у моҳиятан маънавий юксаклик ва жасорат, миллий ўзлик ва ғурур, халқ бирлиги ва жипслигига раҳна солади, азалий кадриятларни бир биридан бегоналаштиради. Лоқайдлик, хиёнат, алдов, манфаатпарастлик, ёлғон, адолатсизлик каби ахлоқсизлик кўринишлари жамият маънавий ҳаётига салбий таъсир кўрсатади. Қизил империя корчалонларининг “ўзбеклар иши”, “пахта иши” деб аталган қатағони, биродар месхети турклар ва қирғизлар ўртасига сочган низо уруғлари, террорчи-экстеримистларнинг Бухоро, Тошкент, Андижондаги хунрезликлари тубанликка мисол бўлади.

Фожеавийлик ва кулгулилик категориясининг моҳияти

Фожеавийлик Нафосат фалсафаси категориялари орасида улуғворлик билан яқин алоқадор. Шу маънода луғворликни фожеавийликнинг давоми, десак муболаға бўлмайди. Шу боис нафосат фалсафасига доир адабиётларда фожеавийлик категорияси улуғворлик категорияси билан қиёсий ўрганилади. Бундан ташқари, улуғворликдаги даҳо, буюк, юксак, олийжаноблик каби сифатлари айна пайтда фожеавийлик категориясига ҳам хос.

Фожиавийлик мезоний тушунчасининг эстетикасидаги марказий муаммоси - инсоннинг имкониятларини ҳар томонлама кенгайтириш (санъат, бадиий адабиёт, жамият ва табатга нисбатан муносабатда), қаҳрамонлик, буюклик тушунчаларининг қатъий ва ўзгармас чегараларини бузиб, унинг моҳиятини бир-бирига янада яқинлашиш, ташаббускорлик ва бунёдкорликни рағбатлантириш, ҳаётда умидворлик ва унга муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан иборатдир.

Фожеавийлик муаммоси ҳар доим фалсафий-эстетик тафаккур соҳибларининг эътиборини жалб қилиб келган. Деярли барча улкан ижодкорлар яратган асарларда фожеали оҳанглар мавжудлигини кўришимиз мумкин. Масалан, М. Шайхзода, Озод Шарофиддинов, Яҳё Ғуломов, Ғайбулла Саломовнинг илмий, бадиий асарларида жасоарт, мардлик, қаҳрамонлик ва маънавий юксакликнинг оҳангларни ҳис этиш мумкин.

Санъатда эса фожеа ва фожеий қаҳрамон образини ифодалаш кўйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

-фожеий асар ҳаёт ва ижтимоий алоқаларни қамраб олиши ва реал тасвирлаши;

-инсон шахсини тўлақонли равишда ифодалаш;

-даврининг ёрқин инсонпарвар орзулари билан ахлоқ қоидалари ўртасидаги тўқнашувнинг натижасини ёритиши;

-кучли, жасоратли, ғурурли, эркпарвар инсон тимсолини барқарор ўрнатиши;

-инсоний идеалга интилиш ва унга бўлган ишончнинг мустаҳкамлиги.

Бунёдкор ғояларнинг тарафдорлари доимо ҳаётни ўзлаштириш, ўлим ҳавфини қисқартириш ҳақида ўйлаб келган. Ўлим қайғусидан фарқли ўлароқ фожий қайғу - изтиробнинг махсус кўриниши бўлиб, у улуғворликнинг йўқолиб бориши билан боғлиқ, у ҳаётнинг йўқолиши ёки ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеликнинг барбод бўлишидир.

Фожеавийликнинг яна бир хусусияти шундаки, у инсонга борликнинг мазмунини очиб беришда яқиндан кўмак беради. Шахс ривожи жамият ва инсоният ўртасидаги муносабатга боғлиқ эканлигини, жамият тараққиёти инсон ҳисобига эмас, балки инсон ва инсон орқали ривожланиши зарурлиги бевосита фожиавийлик тушунчаси орқали янада конкретлаштирилади. Бу эса пировардида инсон ва инсоният муаммоларини инсонпарварлик йўли билан ҳал этишга олиб келади. Фожиавийликда жамият ва инсониятнинг эзгулигини ҳимоя қилувчи хусусият мужассам. Маҳмуд Торобий кўзғалони натижасиз тугаши, унинг ўзи эса фитна қурбони бўлиши аждодларимиз қисматидаги фожеадир. Маҳмуд Торобий ғаним кўлида эмас, ўз қавмидан чиққан-нурга эмас, зулматга талпинган калтабин жоҳил Оловхон Юсуф кўлида ҳалок бўлади. Бироқ,

Торобий тимсолидаги фожиа хиёнат, сотқинлик, диёнатсизлик, зулм ва зўравонлик бошидан кечирган ва унга қарши курашган миллат, халқ ва Ватан фожиасидир. Ёки истиқлол муқаддас тутган, ўлканинг миллий, диний заминидаги тараққиёт учун курашган ва халқ орасидаги ғоят катта мавқега эга бўлган жаид маърифатчиларининг фожиаси ҳам жамиятни тўқимтабиат «муҳаббат»дан халос этишнинг натижаси эди.

Фожиавийлик категориясининг фалсафийлиги шундаки, у:

- инсоний фазилатлардаги йўқотилган нарсаларнинг ўрнини коплаб бўлмаслигини кўрсатиб беради;

- абадиятга дахлдор шахсларни тавсифлайди ва баҳолайди;

- содир бўлган воқеа-ҳодисанинг якунига қараб қаҳрамон характерининг очиб беради;

- дунё манзараси ва инсон ҳаётининг мазмуни бўйича фалсафий мушоҳада қилишга ундайди;

- ман этилган тарихий зиддитларни фош этади;

- тушкунлик холати ва қайғу туйғуларини пайдо қилса-да, Айни пайтда тантана ва қувонч, ҳаётдан умидворлик, ҳаётга муҳаббат хисларини ҳам юзага келтиради.

- одамларни ёвузлик, қабоҳат ва маънавиятсизликдан фориғ қилади.

Кулгилилик. Эстетик тафаккур тарихида кулгилилик категориясига бўлган муносабат ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Жумладан, Афлотун ожиз ва лаёқатсизларни кулгили одамлар, дейди. Арасту фикрига кўра, кулги кишиларга озор етказмайдиган хунукликни келтириб чиқарувчи ҳолатдир. Ўрта асрларга келиб кулгилиликка инсоннинг Худога бўлган эътиқодини сусайтирувчи восита сифатида қаралди.

Кулгилилик бошқа нафосатли ҳодисалар сингари фақат объектив хусусиятга эга бўлмай, унинг субъектив томонларни ҳам мавжуд. Унинг субъектив томони - кенг маънодаги ҳазил (юмор) туйғусидир. (Мольер ҳазил туйғусини инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган хусусияти деб атаган эди.) Шу маънода *ҳазил* - инсонлараро муносабатларни табиий ва эркин идрок этиши, турли беўхшов зиддиятларни англаган ҳолда уларга нисбатан оқилона кулги билан жавоб бериш қобилиятидир.

Кулги табиатан демократик мазмунга эга бўлиб, у инсонларни бирлаштиради, тенглик тамойили асосида эстетик муносабатни барқарорлаштиради. Шунингдек, кулги эскилик билан янгилик ўртасидаги курашнинг самарали воситасигина бўлиб қолмай, у инсоннинг куч-қудрати ва озодлиги тимсоли ҳамдир. Кулги бекиёс ранг-баранглик, хилма-хил қирраларга эга бўлиб, майин, рағбатлантирувчи, ҳушфеъл ҳазил туйғусидан тортиб, то аёвсиз аччиқ истехзогача бўлган кенг доирада амал қилади.

Кулгилилик ўзининг хилма-хил кўринишга эгаллиги билан санъатнинг меъморчиликдан бошқа деярли барча турларида намоён бўлади. Бироқ, у комедияда ўзининг энг тўлақонли эстетик ифодасини топади. Комедия ўз мавзуини жамиятдаги ва инсондаги беўхшовликлар, номутаносибликдан олади. Кулгилиликнинг намоён бўлиш шакллариининг хилма-хиллиги уларнинг санъатда ранг-баранг тарзда акс этилишини юзага келтиради. Шу боис комедия ва кулгига бир-биридан ажрамайдиган эгиз тушунчалар сифатида муносабат билдирилади. Кулги комедияда тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини очиб беришнинг ҳал қилувчи воситаси, тасвирланаётган объектга нисбатан эстетик баҳолашнинг ифодаси ҳамда муаллиф муносабатининг асосий шакли бўлиб хизмат қилади.

Кулгининг бадиий шакллари орасида сатира алоҳида ўринга эга. Умумназарий маънода сатира воқеликни бадиий тасвирлаш тури бўлиб, унинг замирида ҳаётнинг салбий ҳодисалари устидан кулиш, бундай ҳодисалар асосида юксак инсоннинг орзуларига зид эканлигини бўрттириб кўрсатиш мақсади ётади. Сатира ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Унга лирика ҳам, эпос ҳам, драма ҳам бегона эмас. Сатира марказида доим ҳаётнинг салбий воқеа-ҳодисалари жойлашган бўлиб, бутун фош қилиш кучи уларга қарши қаратилган бўлади. Шунинг учун комедия санъатига хос танқидийлик, йўналганлик сатирада аниқ ва тўлақонли акс этади. Сатирада кулгига асосан ҳодисани фош этиш воситаси сифатида муносабат билдирилади. Шунингдек, сатира бадиий умумлаштиришнинг алоҳида тури сифатида мумкин қадар кенг мушоҳада этилади. Шу боис сатиранинг объекти рамзий маънодаги умумийлик даражасига кўтарилади. Зеро, судхўр, зикна, қизғончиқ, очкўз одамларни кўрганимизда уларга нисбатан “Қори ишкамба” номини бежиз қўлламаймиз. Чунки бу билан ўша кимсанинг Қори ишкамбага ўхшаган одатлари, қилиқларига ишора қилиб, уни сатирик жиҳатдан умумлаштиришга уринган бўламиз.

Юморда закийлик, зукколик ва билимдонлик асосий мезон ҳисобланади. Юмор шунинг учун зукколикка асосланадики, у мавжуд кулгили ҳолатнинг танқидига тўғри ёндошади, унинг камчиликларини кўра олади, ҳолатни кулги орқали оқилона тасвирлайди ва тушунарли тарзда кўрсатиб бера олади. Шунингдек, зукколик кулгили ҳолатларда қочирим, киноя, лукма ёрдамида вазиятни ўнглаши ва ноқулай ҳолатлардан оқилоналик билан чиқиб кета олиши мумкин. Бирор-бир иллат ёки нуқс юмор орқали танқид қилинишида ёки очиб берилишида бадиий-эстетик рамзларга мурожаат қилинади. Масалан, шоирнинг қўйидаги мисрасида “бурун” детали бюрократиянинг сарсонгарчиликларидан безор бўлган ҳолатни ифодаловчи воситани англатади:

*Бир томон илжайса, иккинчи томон
Қотиб тураверар - унга бир тийин,
Икки министрлик аро саргардон
Бўлган мўркон каби бурнимга қийин.*

Инсоннинг кундалик фаолиятида кўриниб турувчи иллатлар ҳамда одатга айланган нохуш қилиқларни шахснинг кўнглига ботмайдиган сўзлар орқали ифодалаш билан ҳам кулгили холатни акс эттириш мумкин. Бу айниқса, шеъриятда ўзининг ёрқин ифодасини топади. Шоир Чустийнинг «Хуррагим» ғазалида хуррак отувчи киши кулгининг субъекти сифатида тақдим этилган:

*Уйга сизмай, найза санчиб томни тешдинг ногаҳон:
Шул замон сирлик фанер топди жароҳат, хуррагим.
Кўкка чиқдинг у малаклар уйғониб кетти бари,
Қайда бўлсанг, бўлди кўп уйқуга зорат, хуррагим.*

Ҳазил-мутойиба. Кулгилиликда ҳазилнинг ўрни бекиёс. Ҳазил инсонларни фикрлашга, сўзларни ўринли қўллашга, қизиқарли иборалар билан фикрни баён этишга ундайди. Ҳазилнинг кўпол кўриниши масхара ҳисобланади. Киноя, пичинг, кесатик сўзни ҳазил орқали ифодалашда муҳим воситалардир.

Кулгилилик нафосат фалсафасининг мураккаб мезоний тушунчаларидир. Агар гўзаллик, улуғворлик ва фожиавийлик ҳам табиатда, ҳам жамиятда, ҳам инсонда намоён бўлса, кулгилилик фақат инсон ва жамиятга хосдир. Кулги муайян конкрет шахс ёки ҳолатга йўналтирилган бўлади, у кишининг энг оғриқ нуқтасига, камчилигига боради. Бундан ташқари, кулги ўзининг самимийлиги, беғуборлиги ва демократик хусусиятга эга эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Кулгилилик-юксак тараққий этган танқиднинг ибтидосини ўзида намоён қилади. Кулги - танқиднинг эстетик шаклидир. Кулги табиатига кўра табақаланишга қарши, мансаб ва амал олдида бўйин эгмайди. Кулги тенгсизлик, зўравонлик, манманлик, амалпарастлик, нодонликнинг барча шаклларига қарши кўришувчи буюк куч сифатида майдонга чиқади. Абдулла Авлонийнинг «Ҳажвиёт»идаги «Кўрнинг узри», «Бир мунофиқ тилидан», «Билимсиз олифталарга», «Ҳақиқий маъноси», «Дангасаман», «Соқоврапорт» каби мақолаларида асримиз бошида халқимиз аҳволи тўғридан-тўғри кулги остига олинади. Ёки буюк адиб Абдулла Қаҳҳор ижодида шунга мос мисоллар талайгина Масалан, яхшиликни билмайдиган ёзувчилар тўғрисида «Бу одам» тўнқарилиб қолган тўнғизга ўхшайди, ўнглаб кўядиганларнинг кўлини саситади». Журнал ёки газетани ўз савиясига мослаб олган

муҳаррирлар тўғрисида бундай дейди: «Редакция эшигини ўз бўйига мослаб қуриб олган, катта ёзувчилар бу эшикка сиғмайди». Талантсиз ёзувчилар тўғрисида «Мана бу одам кўчадан ўтиб кета туриб оёғи тойиб союз эшигининг ичкарасига йиқилган. Халигача чиқиб кетмайди.» ва ҳ.к.

Маълумки, «Гулмисиз-райҳонмисиз, жамбулмисиз» деб номланган аскияпайров сўз ўйини ўзбек миллий аския санъатининг гултожиси ҳисобланади. Бунда зукколик, закийлик нафақат фазилат сифатида, балки у кулги хиссини юзага келтирувчи фаол, бадий шакли сифатида ҳам намоён бўлади. Шунингдек, юмор туйғуси ҳар қандай истеъдоднинг ажралмас ҳамроҳи, десак муболаға қилмаймиз. Истеъдодли одам юмор туйғусидан бенасиб бўлиши мумкин эмас ва аксинча, юмор туйғусига эга бўлмаган одам истеъдодли бўла олмайди.

Кулгининг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, ҳазил ва ҳажвия уларнинг ичида энг асосийси ҳисобланади. Булардан ташқари, масҳара, ўхшатма (пародия), пичинг, кесатик, ҳазил-мутойиба, ҳажвий расм (карикатура), муболаға, латифа, аския кабилар кулгилиликни пайдо қилувчи муҳим омиллардир. Ҳазил-кулгилилик юзага келишида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у моҳиятан бирор абъект ёки субъектнинг камчилиги ёхуд ютуғини дўстона, оғриқсиз фикр орқали ифодалайди. Ҳазил ўзининг самимийлиги, беозорилиги билан кулгининг бошқа турлари ичида энг жозибалиси ҳисобланади. Ҳазилнинг асосида танқид мавжуд бўлиб, у меъёрга асослангандагина ўзининг ижобий самарасини беради. Бу асос ўзида беғаразлик, самимийлик, тўғрилиқ ва ҳаётийликни мужассам этиши лозим. Инсоннинг ташқи ва ички оламидаги айрим кусурлар, касби ёки кундалиқ фаолиятидаги кулгига дахлдор жиҳатлар ҳазил учун сабаб бўлади. Бунга қўйидаги ҳолат мисол бўла олади. Бир вақтлар Тошкентда Пенсон деган фотожурналист ўтган бўлиб, у XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб шу соҳада ишлаган, республикада бормаган жойи қолмаган, қандай йирик ҳодиса бўлмасин, ҳаммасини суратга олиб, газетага бостирадди, суратларининг тагига эса «Фото Пенсона» деган имзо қўярди. Шу боис унинг лақаби ҳам «Фото Пенсон» бўлиб кетганди. Абдулла Қаҳор шу одамга қуйидагича ҳазил шеър ёзган:

Суврати оламга машхур газету журналдин,
Қайга борсам, шунда ҳозир фото Пенсоним менинг.

Ҳажвия - жамият, инсон фаолиятидаги иллатлар ва уларнинг оқибатлари, олам мукамаллиги ва инсон идеалларига номувофиқ келишини кўрсатиб берувчи кулги туридир. Лекин масҳара, мазах каби кулги турлари ҳам борки, улар эстетик тарбия воситаси

бўлолмади. Аксинча, улар моҳиятан инсонни қоралашга, уни ҳафа қилишга, обрўсизлантиришга қаратилган бўлади. Бу кулгининг ўта зиддиятли ва ғайриахлоқий кўринишидир. Шу боис масҳара фисқу-фасоднинг муқаддимаси саналади. Мазаҳ қилиш ибосиз сўз билан инсонга дахл этмоқ демакдир. Мазаҳ қилиш, калака қилиш, ўзганинг устидан, жисмоний камчилигидан кулиш масҳаранинг реал воқеликдаги кўринишларидир.

Кулгилиликнинг барча шакллари улар қанчалик эркин намоён бўлиш имкониятларига эга бўлиб борсалар, шунчалик кўп аҳамият касб этадилар. Ривожланган ҳазил туйғуси, ҳаётнинг кулгили томонларини нозик илғаб олиш ва фаҳмлаш қобилияти ривожланиб борган сари шахснинг маънавий-руҳий соғломлиги ҳамда баркамоллиги юксалиб бораверади.

Умуман олганда, эстетиканинг мезоний тушунчалари (категориялари)ни бир-бири билан доимий ҳамкорликда мустаҳкамланиб боради. Айниқса, бу жараёнда гўзаллик категорияси боғловчи вазифасини бажаради. Шунинг учун фожиавийликда, улуғворликда, хунукликда ҳам гўзаллик унсурларининг учраши бежиз эмас

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гадамер. Актуальность прекрасного /Монография. М., Искусства, 2001.
2. Бычков В. Эстетика./Учебник. М. Гардарики. 2004.
3. Кривцун О.А. Эстетика. /Учебник. М., «Аспект-Пресс», 2003.
4. Ҳусанов Б. Гўзаллик фалсафаси. /Маъруза матни. Т., ЎзМУ. 2009.
5. Абиджанова Ф. Зигмунд Фройд эстетикасида кулгилилик категориясининг тахлили. //ЎзМУ хабарлари. 2009, №4.
6. Бёрк Э. Философское исследование о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного. М., Искусства, 1979.
7. Казаринова В. Красота, вкус, экономика. – М.: Экономика, 2002.
8. Назиров Ҳ. Исломда гўзалликка муносабатни ўрганишнинг методологик жиҳатлари. //ЎзМУ хабарлари. 2009, №4.
9. Шестаков В. Эстетические категории. – М.: Искусство. 2000.
10. Эстетика. Словарь. М., Научно думка. 2005.

4-МАВЗУ: НОСАНЪАТ ОБЪЕКТЛАР ЭСТЕТИКАСИ

Режа:

- 1. Табиатнинг эстетик хусусиятлари*
- 2. Техника эстетикаси.*
- 3. Меҳнат эстетикаси ва унинг шахс ва жамият ҳаётидаги аҳамияти.*
- 4. Спорт эстетикасининг замонавий аҳамияти.*

Табиатнинг эстетик хусусиятлари

Табиат хақида гап кетганда, “табиатни асраш”, ҳатто “табиатни кутқариш” деган сўзларни тез-тез эшитамиз. Хўш, табиатни кимдан асраш ва кутқариш керак? Одамдан, жамиятдан. Демак, одам, марксчилар таърифлаганидек, табиатнинг бир қисми эмас, уни одам бир-бирини бўйсундирганидек бўйсундириши, “оламини ўзгартириши” мумкин эмас. Акс ҳолда охир-оқибат инсоният, ҳайвонот ва наботот дунёси ҳалокатга маҳкум этилиши муқаррар.

Кейинги бир аср мобайнида инсон тафаккурининг қудрати, фан-техника тараққиёти жаҳоннинг деярли барча цивилизациялашган мамлакатларида ландшафтнинг (ер юзи манзарасининг) ўзгаришига, бузилишига олиб келди. Масалан, биргина сув омборларини олиб кўрайлик. Ҳозирги пайтда минглаб квадрат километр такрорланмас ландшафт сув остида қолиб кетди. Ваҳоланки, ландшафт ҳайвонлар, кушлар, ўсимликлар, сув, тупроқ каби қитъавий хазиналарнинг уйғунлигидир. Биз эса табиатга бўлган худбинларча муносабатимиз, унга қорнимизни тўйдирадиган, ҳаётимизни фаровон қиладиган восита деб қарашимиз туфайли ана шу уйғунликни мунтазам равишда бузиб келмоқдамиз.

Биз табиатни нутқларимизда, шеърларимизда, мақолаларимизда “Она-табиат” деб атаيمиз. Дарҳақиқат, тобимиз қочса, шифокорлар бизга баҳаво, шаффоф сувли табиат қўйнида жойлашган оромгоҳларга боришни, кимсасиз дарё бўйларидаги бутазорлар орасида чодир куриб, бир муддат ташвишлардан фориғ яшашни тавсия этадилар. Шаҳар шовқинларидан, меҳнатдан, ахборотлар сиқувидан чарчаганимизда, жамоа билан ёки оилавий тарзда табиат қўйнига чиқиб дам оламиз. Толиқсак, доим “онамиз” қўйнига интиламиз, она-табиат бизни даволайди, гўзаллиги билан ҳайратлантиради, руҳлантиради. Лекин бир-икки кундан сўнг яна ҳаммасини унутамиз, тагин табиатга бир хизматкордек қараймиз. Нега шундай? Чунки биз уни тушунмаймиз, уни билмаймиз. Шу сабабли бирор бир одамнинг яхши ёки ёмонлигига асл сабаблар нималигини, унинг моҳиятини билмаганимиз, тушунмаганимиз учун “фалончининг табиати ўзи шунақа”, ёки муайян

хайвон ёхуд ўсимликнинг сир-саноатидан беҳабарлигимиз туфайли уни “табиатан ўзи шундай” дейиш билан муаммога нуқта қўямиз. Зеро табиат оламий куброми (катта оламми), олами суғроми (кичик оламми), яъни одамми, у – сирли, уни лозим даражада тушунмаймиз ва билмаймиз. Ҳар қанча экологияга эътибор қилмайлик, уни фан сифатида зўр бериб ўқитмайлик, барибир табиатни тушунишимиз қийин, зотан экология табиатни асрашни, қутқаришни, бойитишни тарғиб қилади. Бироқ уларнинг ҳаммасига фақат эстетика ёрдамида, унинг экология билан ҳамкорлигида эришиш мумкин. Чунки эстетика инсонга табиатни севишни, унинг гўзаллигига беғараз муносабатда бўлишни ўргатади, яъни табиатни фақат одамлар учун яратилган деб эмас, уни жамиятдан ташқаридаги умумоламий мустақил қадрият сифатида идрок этишни тақозо қилади. Ҳа, табиат гўзаллик ва улуғворлик манбаи, лекин фақат инсон учунгина шундай эмас. Масалан, булбул тунда, одамлар ухлаганда сайрайди, намозшомгул ва баъзи бошқа гуллар фақат қоронғу тушаётган пайтдан бошлаб очилади. Демак, хайвонларни, ўтлоқларни, дарахтларни, дарёларни, тоғларни фақат “биз учун” деб эмас, “биз учун ҳам” деб тушунишимиз лозим.

Буюк файласуфи И. Кант табиатни ахлоқийлик билан боғлайди: “Кимники бевосита табиат гўзаллиги қизиқтирса, бу унинг фикрлаш тарзида, йўқ деганда, ахлоқийликка, эзгуликка қобилият мавжудлигидан далолат беради”, – дейди у.¹²² Аммо Ҳ. Ҳегелнинг, табиатда идеал йўқ, шу сабабли у иккинчи даражали гўзаллик тури, деган фикри эстетикада ҳукмронлик қилиб келди, айниқса, бу фикр табиатни “бўйсундиришни” тарғиб қилган марксчиликнинг тегирмонига сув қуйди. Натижада узоқ йиллар мобайнида табиат эстетикасига эътибор қаратилмади. Биз меъморий обидаларни асраш, тиклаш ҳақида қайғурдик, уларни эстетик қадриятлар деб эълон қилдик, лекин ландшафт эстетикасини четга чиқариб қўйдик. Ҳозирги кунда шу нарса аниқ бўлдики, табиатни энг улуғ ва мангу эстетик қадрият деб билмаслик бориб турган эстетик саводсизликдир. Аниқроғи, бугун табиатсиз эстетикани тасаввур қилиш мумкин эмас.

Бунинг сабаби, биринчидан, табиатни носанъат эстетик объект сифатида тўғридан-тўғри идрок эта олсак (бунга кейинроқ бафуржа тўхталамиз), иккинчидан, у санъат учун инсондан кейин энг бой материал, манба; санъат воситасида инъикос эттирилган табиат эстетик қадрият сифатида маънавиятимизни бойитиб яшайди. Санъатда акс этган табиат ўзининг ғоявий-бадийлиги, абадийликнинг ўчмас лаҳзаси такрорланмас гўзаллик ёки улуғворлик, баъзан эса фожеавийлик сифатида бизни доимий ром этиши билан ажралиб туради. Носанъат эстетик объект сифатида эса табиат фақат гўзаллик ва улуғворликни ифодалайди, ғоявий-бадий урғуга эга эмас, ҳиссиётларимизга санъатдагидек кучли таъсир кўрсатолмайди, аммо санъатда ландшафтнинг бутун гўзаллигини акс эттириш имкони йўқ. Масалан, ўтлоқдаги гиёҳлар рангинлигининг ўрнини ҳеч бир рассом бўёғи боса олмайди, рангларнинг барчасини акс эттираман деса, рассомнинг

¹²² Кант И. Сочинения. В 6 т-х. Т. 5. Москва. Мысль. 1966. С. 314.

рангтасвири бир-бири билан ноуйғун олачалпоқ ранглар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади, санъат асарига айланмайди. Рассом бизга фақат ўтлоқнинг бир парчасини, ўзи “танлаб олган” қисминигина, “танланган” рангларнигина кўрсатиши мумкин. Ёки муסיқа санъатига айланган табиатни, дейлик, Сайфи Жалилнинг дуторда ижро этилган “Тўрғай” куйини бир-икки, боринги, ўн-ўн беш марта эшитсангиз, хузур қиласиз, эстетик завқ оласиз, бироқ уни ҳар куни тингласангиз, у куй қанчалик буюк санъат асари бўлмасин, жонингизга тегади. Жонли тўрғайнинг сайраганини эса, йиллар давомида ҳар куни эшитсангиз ҳам, ҳар гал завқ оласиз. Шу сабабли эстетикада табиатни ҳам носанъат, ҳам санъатга айланган эстетик объект сифатида икки ёқлама илмий ёндашув орқали ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Санъатга айланган эстетик объект сифатида табиат деярли барча санъат турларида ва жанрларида ўз аксини топади. Бошқачароқ айтганда, табиатни “ўрганиш”, “тушуниш” барча санъат турларига хос. Масалан, бадий адабиётда ҳикоядан – романгача, шеърдан – достонгача табиат манзараси тасвирланмайдиган бирор жанрни топиш мумкин эмас. Ўрик дарахтининг тўрт фаслдаги ҳолати, кўкламдаги гуллаган, ёзда барг ёзиб, мева қилган, куздаги олтин рангига кирган, қишда яланғоч, шохлари найзага ўхшаган кўринишлари бадий адабиётда ҳам, рассомликда ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбек халқ куйи “Чўли ирок”да фожеавийликни, Бетховеннинг “Ойдин сонати”сида инсон қалби эврилишларининг, хаёлга чўмган қувончнинг ифодасини илғаймиз. Меъморликда япроқларнинг пештоқлардаги хандасавий жилваси, ҳайкалтарошликдаги гўзал кийикнинг тасвири дейсизми, хуллас, табиат барча санъат турларида бадий асарни гўзаллаштириб, улуғворлаштириб турувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, табиат эстетикасини “экологик эстетика” доирасига тикиб кўйиш мумкин эмас, уни техника ёки меҳнат эстетикасидан кейин туради, деган гаплар асоссиз. У бугунги кунда санъатдан кейинги энг қамровли тадқиқот объектига эга бўлган, муҳимлардан муҳимроқ эстетик назария туридир, унинг “ҳурматини жойига кўйиш” вақти аллақачон келган.

Техника эстетикаси

Кўриб ўтганимиз – табиат эстетикаси бизни ҳозир аввалгига қараганда олисдан ўраб турган биологик муҳитнинг ҳаётимизни гўзаллаштиришдаги, умуман, эстетиклаштиришдаги аҳамиятини тадқиқ этса, уни инсонни “табиийлаштириш” воситаси сифатида олиб қараса, техника эстетикаси, аксинча, бугунги кунда бизга энг яқин бўлган ноосферани – техникавий муҳитни мунтазам “инсонийлаштириб” бориш муаммоларини ўрганади.

Инсон доимий равишда раванқ топиб борадиган мавжудот, узоқ давом этган инсоний тараққиётнинг маҳсули, яъни тош асридаги ва ҳозирги одам, гарчанд иккаласи ҳам одам деб атасакда, бир-биридан фарқ қилади. Замонавий одам ақлан, ахлоқан нисбатан юксак даражага кўтарилган, жисмонан эса – гўзаллашган. Техникани ана шу гўзаллашган инсон яратган.

Шу ўринда имом Ғаззолийнинг инсон ва унинг ижодига нисбатан айтган: “Яратилган яратганига ўхшайди”, деган сўзларини яна бир бор эслайлик. Аллоҳ инсонни яратиб, уни ўзига ўхшашини истаса, инсон ҳам ўз ижоди маҳсулининг ўзига ўхшаш бўлишини хоҳлайди. Техника инсон ижодининг маҳсули сифатида инсон қанчалик нозик, қанчалик ақлли, қанчалик гўзал бўлса, шунга қараб ўзгариб боради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, сўнгги икки аср мобайнида, айниқса, XX асрда инсон тафаккури, унинг жисман ва ахлоқан тараққиётдан илгарилаб кетди. Чунки тафаккур, вужуд ва ахлоқдан фарқли ўлароқ, нарсаларга айланиш хусусиятига эга. Нарсага айланган тафаккур тинимсиз равишда янги, ўзидан юксакроқ нарсага айланадиган тафаккурни тақозо этади, у эса ўз навбатида яна янги нарсани яратади ва шу тарзда тафаккур олға қараб бораверади. Бу, биз, одатда, ҳисобга олмайдиган қонуният. Чунки тафаккурнинг нима экани, у қандай қилиб моддий жараёнларни ўзгартириши ҳозирча номаълум, ваҳоланки у биологик ҳодиса эмас. “Тафаккур энергия шакли эмас, – дейди академик В.И.Вернадский. – Қандай қилиб у моддий жараёнларни ўзгартира олади? Бу саволга илм ҳозирча жавоб топган эмас”¹²³. Нима бўлганда ҳам, тафаккурнинг раванққа қараб тараққий қилиб бориши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Ана шу раванқнинг суръати биз яратган техника воситаларини тезкорлик билан ўзгариб, қулайлашиб, гўзаллашиб боришини таъминлаб келмоқда. Бунда бадий-техник ёки эстетик фаолият ҳисобланмиш дизайннинг роли катта.

Дизайн (инглизчада лойиҳа, чизма дегани) XX асрнинг бошларида “хунук буюм яхши сотилмайди” деган иқтисодий талаб асосида Ғарбдаги саноат ишлаб чиқаришига кириб келди. Гап шундаки, инсон билан техниканинг эскича шаклидаги ўзаро алоқаси эндиликда яхши самара бермай қўйган эди. Унда инсон технологик режимга мослашган ҳолда, тезлик, аниқлик, мустаҳкамлик каби технологик мезонлар асосида ишлайдиган ишчи сифатида баҳоланарди. Бу на фақат инсонпарварлик, балки техникавий раванқ нуқтаи назаридан ҳам номақбул эди. Шу боис техникани инсонийлаштириш зарурияти туғилди. Энди ишчи ё хизматчининг шахсий қизиқиши, ижодийлик касб этгани ҳолда, фақат меҳнат натижаси билан чекланмасдан, меҳнат жараёни ва унинг мазмунига кўчиб ўтиши лозим бўлиб қолди. Бу – меҳнатнинг эстетик табиат касб этиши ва инсонийлашуви демакдир. Шундай қилиб, техникани ва ишлаб чиқариш муҳитини инсонийлаштириш меҳнатни фақат зарурият деб эмас, балки эҳтиёж даражасида тушунишга олиб келади; техник инсонийлаштириш муҳитни инсонга мослаштириши баробарида, уни эстетик тарзда ташкил этишни ҳам ўз ичига олади.

Дизайннинг заруриятга айланиши на фақат замонавий илмий-техникавий раванққа, балки оммавий ишлаб чиқариш ва оммавий маданият даражасининг юксаклигига ҳам боғлиқ. Бундай шароитда харидор ўзининг эркин танлов имконияти билан ишлаб чиқариш таклиф қилган маҳсулотни

¹²³ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. Москва. Советская Россия. 1989. С. 185.

рад этиши ва ўз эҳтиёжига жавоб берадиган товарни юқори баҳолаши мумкин. Яъни, харидор ўз дидига мос нарсани танлайди; харид жараёни “борига барака” тарзидаги таваккалчилик ҳолатига эмас, балки товарга фаол муносабат шаклига айланади. Ана шундай муносабатга лойиқ бўлиши учун товарнинг шакли муҳим аҳамиятга молик. Табиийки, биринчи навбатда гўзал ва улуғвор кўринишга эга нарсаларгина жамиятнинг эътиборини қозонади. Шунда товарнинг умуммезонга жавоб берадиган эстетик қадрият сифатида қабул қилиниши рўй беради ва у ишлаб чиқаришнинг харидорга, харидорнинг эса ишлаб чиқаришга эстетик таъсирини таъминлайди.

Шуни унутмаслик лозимки, ҳар қандай конструкциячи-инженер дизайнер бўлолмайди. Инженер-конструктор, дейлик, машинани лойиҳалаштирар экан, дастлаб унинг моторидан тортиб, кузовигача бўлган қисмлари лойиҳасини чизади ва шундан кейингина уларни бир-бири билан боғлаб яхлит машина шаклига келтиради. Натижада ҳар бир қисм алоҳида “ўз ҳаётига” эга бўлади. Яъни, машина замонавийлаштирилганида (модернизация қилинганда) муайян деталларни сўнгги лойиҳа асосида, алоҳида-алоҳида алмаштириш жараёни рўй беради. Дизайнер-инженер эса машинани гўзаллик ва улуғворлик қонуниятларига асосланиб, бирданга муайян яхлитлик тарзида тасаввур қилади. Бу яхлитлик конструкцияга бўйсунса-да, ўзини бадий ижод сифатида намоён этади. Шундай қилиб, конструктор-инженер мазмунни, дизайнер-инженер шаклни яратади, яъни биринчи мутахассис – техник, иккинчиси – эстетик. Иккала фаолиятнинг уйғунлиги туфайли замонавий харидор талабига жавоб берадиган машина вужудга келади ва унда, истаимизми-истамайизми, эстетик кўриниш яхлитлик сифатида устуворликка, харидоргирлик аҳамиятига эга бўлади. Зотан, эслайлик, Шиллер айтганидек, шакл инсонга бутунисича, мазмун – унинг муайян қисмигагина таъсир кўрсатади. Харидор эса, энг аввало инсон.

Бироқ, бу – дизайнда ҳамма нарса шакл билан боғлиқ экан, дегани эмас. Унда ҳам санъатдагидек шакл ва мазмун уйғунлиги асосий омил ҳисобланади. Бундай уйғунликка бирдан эришиш қийин, у бир неча техникавий босқичларнинг ҳосиласи сифатида вужудга келади. Масалан, “Зингер” русумли тикув станогининг XX аср давомида ривожланиб, дастлабки кўпол кўринишидан “хоҳласанг ҳам, хоҳламасанг ҳам ишлагинг келадиган” даражада гўзаллашиб, нозиклашиб, инсонни ўзида ишлашга чақириб турадиган машинага айланди. Ёки ўзимиздаги “Daewoo” корпорацияси билан ҳамкорликда ишлаб чиқарилаётган “Matiz” автомобилига эътибор қилинг. У дизайн нуқтаи назаридан ўзидан аввалги кичик машиналардан, хусусан, “Tiko”дан кескин фарқланади. Унинг йўлда енгил бориши кишида худди сузиб кетаётгандек тассурот уйғотади, асосий чироқлари (фаралари) ана шу таассуротингизга мос: улкан балиқнинг кўзларига ўхшайди, олдиндаги пастки икки чироқ эса сизга бодомқовоқ – Шарқ гўзалларига ярашиб турадиган қийиқ кўзларни эслатади. Бунда автомобилнинг ташқи кўриниши билан моҳияти ниҳоятда муваффақиятли мослаштирилган: “Matiz” – балиқдек силлиқ олға интиладиган, “эпчил”, гўзал, Шарқда ишланган, шарқона машина.

Қисқаси, бугунги кунда биз дизайн туфайли атрофимиздаги техникавий оламни одамийлаштириб, ўзимизга, эстетик дидимизга мослаштириб боришга эришдик ва эришмоқдамиз; ҳозир ручкамиздан тортиб, компьютеримизгача, машинамиздан тортиб, кўйлагимизгача – ҳаммаси бизни ҳар жиҳатдан қониқтиришга қаратилган.

Дизайннинг туб илдизи, моҳият нуқтаи назаридан, кўргазмали амалий санъатга (халқ амалий санъатига) бориб тақалади: у ҳам, бу ҳам фойдалилик, манфаатлилик хусусиятига эга, яъни улар мақсадга мувофиқликка эмас, мақсадга хизмат қилади. Лекин халқ амалий санъатига асос бўлган ҳунар, айтиб ўтганимиздек, санъатга айланиши мумкин, дизайн эса – дизайнлигича қолади. Сабаби шуки, ҳунарманд-уста ҳар бир ашёга, дейлик, узукка, қумғонга, хонтахтага ёки нақшин қутичага ўз дунёсини, харидорга мос руҳни сингдиради, яъни ҳунарманд-уста ясаган ўнта мис лаганда устанинг ўн хил руҳий ҳолатини, кечинмаларини илғаш мумкин. Дизайнда эса ўн минглаб ёки юз минглаб ашёларга замонавий техника воситасида дизайнчи-инженернинг бир галги руҳий дунёси сингдирилади. Кейинроқ улар модернизация қилиниши мумкин, лекин унда ҳам яна бир хиллик аввалгисидан бошқачароқ намоён бўлади, уста эса доимо янги нарса ясайди ва мана шу янгилик ранг-баранглик, индивидуаллик ҳунар маҳсулики санъат даражасига олиб чиқишга хизмат қилади. Бундан ташқари ҳунарманд ҳар бир товарни бутунисича бадий-ашёвий яхлитлик сифатида олиб қарайди ва ишлаб чиқаради. Яъни, унда мазмун ҳам шакл ҳам бир руҳий дунё ва “бир қўлнинг” меҳнати. Дизайнда эса ашёлар “турли қўл” ишлаган қисмларни бир мутахассиснинг – дизайнернинг яхлитлаштириши натижасида ўзини бутунисича намоён қилади. Шу сабабли ҳунарманднинг маҳсулоти – санъат, дизайнернинг иши носанъат эстетик фаолият ҳисобланади. Шунга қарамай, дизайн ва дизайнернинг ижодий меҳнати Ер юзида тобора кўпайиб бораётган инсон зотининг замонавий иқтисодий-маиший ҳамда эстетик эҳтиёжини, маънавий талабларини қондириши билан муҳим ҳамда эътиборга лойиқ. Техника эстетикаси эса дизайн назарияси сифатида эстетиканинг ўзига хос тури, усиз бугунги эстетика фанини тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди.

Меҳнат эстетикаси ва унинг шахс ва жамият ҳаётидаги аҳамияти

Меҳнат – инсоннинг ақлий ёки жисмоний кучи билан амалга ошириладиган мақсад фаолияти. У кундалик маънавий ва моддий жиҳатдан одамзот ҳаётини фаровонлаштириш, маънавий ҳамда моддий қадриятларни яратиш воситаси. Меҳнатда инсон айна пайтда ҳам ақлий ҳам жисмоний томондан тарбияланиб, маънавий юксалиб боради. Бироқ меҳнат оғир мажбуриятга айланган жойда унинг бу хусусиятлари йўқолади. Шу сабабли меҳнат ҳар жиҳатдан юксак самара бориши учун эркин бўлиши, меҳнат жараёни ижодий ва қизиқарли кечиши лозим. Зотан ўзига ёққан, эркин меҳнат турини бажараётган кишиларнинг “Бу ишни мен ўйнаб қилиб кўяман” қабалидаги гаплари, эркин меҳнатни ўйинга қиёслашлари бежиз

эмас. Ўйин – санъатнинг асоси эканини назарда тутсак, бу билан ўз касбини, ишини севган одамлар уни ижод даражасига кўтаришга ҳаракат қилади. Зотан севмоқ – эркинлик, ижод эса эркинлик меваси. Меҳнат эркинлигини, унга эркин муносабатни шакллантириш ҳамма замонларда ҳам муҳим масала бўлиб келган. Оғир меҳнатни енгиллаштириш, эркинлаштириш мақсадида инсон қадимдан уни бадийлаштиришга, эстетиклаштиришга интиланган. Бунга ҳалқ оғзаки ижодидаги меҳнат турларига бағишланган қўшиқлар яхши мисолдир. Улар меҳнат жараёнининг қизиқарли, “ичдан” бўлмаса ҳам, унга “ташдан” гўзаллик, муסיкийлик, бадийлик кўришига хизмат қилган.

Ҳозирги пайтда меҳнат жараёнининг ҳам “ичдан”, ҳам “ташдан” гўзал бўлишини таъминлашни уйғун тарзда амалга ошириш долзарб аҳамият касб этган. Бунда яна дизайннинг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини таъкидлаш лозим.

Меҳнат эстетикасида дизайнга бўлган талаб кўпйқламалик табиатига эга. Унда фақат техникавий гўзаллик эмас, ботунисича технологик жараён ва ишлаб чиқариш жойи – макон гўзаллиги ҳам дизайн қонун-қоидаларига бўйсунуши: инсон – техника – макон тизимининг эстетиклашиши рўй беради.

Меҳнат билан нафосатнинг ўзаро алоқаси тўғрисида украиналик эстетик олим Д.Ю. Кучерюк диққатга сазовар фикрлар билдиради: “Меҳнатнинг мазмуни айнан ўзини қадрият сифатида намоён қилиши билан белгиланади, – деб ёзади у. – Нафосат ҳам меҳнатнинг мазмуний жиҳатига алоқадор”¹. Бунга мисол тариқасида у инсон ўз руҳий-физиологик қувватининг меҳнат жараёнини бошқариш маҳоратига эғалигидан руҳланишини ва бутун вужуди билан эстетик қувончни ҳис этишини таъкидлаб ўтади. Дарҳақиқат, бундай ҳолатда инсоннинг ижодий муносабати, руҳий кўтаринкилиги меҳнат билан эстетиканинг уйғунлашиб кетишига олиб келади, нафосат меҳнат жараёнини жонлантирадиган ходисага, уни гўзаллаштирадиган қудратга айланади. Бунинг учун инсон – техника – макон тизимида дастгоҳлардан тортиб, девору иморатларгача, гултувақдан тортиб, дарпардаларгача дизайнернинг ижодий ёндашуви лозим бўлади; бунда ранглар нафосати ҳам алоҳида рол ўйнайди.

Нима учундир биз, меҳнат эстетикаси деганда, кўпинча фақат жисмоний-моддий меҳнат жараёнларидаги нафосатни тушунамиз ва асосан уни зўр бериб тадқиқ этишга уринамиз. Ваҳоланки, маънавий-ақлий соҳалардаги меҳнат ҳам жиддий эътиборга, эстетик таҳлилга лойиқ. Масалан, театр санъатидаги меҳнатни олиб кўрайлик. Улуғ режиссёримиз Маннон Уйғур янги спектаклни тайёрлашда “ўзи ҳам тинмаган, бошқаларни ҳам тиндирмаган”. Репетиция пайтида тушликка чиқишга вақт тополмаганидан унга уйидан овқат олиб келишган. Спектаклдан сўнг тунлари таҳлил билан шуғулланган, театр санъатининг муҳим масалаларига доир қоидаларини қоғозга туширган. Буюк француз ёзувчиси Балзакнинг эса кунига 14-16 соатлаб ишлагани ҳаммага маълум. Меҳнат туфайлигина санъаткор ўз

¹ Кучерюк Д.Ю. Эстетика труда. Киев. Виша школа. 1989. С. 276.

истеъдодини намоён қила олади, айни пайтда ана шу “ўзини қийнаш”дан у бутун борлиғи билан қувонч ҳиссини туяди. Бадий ижод эстетик фаолият сифатида санъаткор учун доимо “ширин азоб”, “гўзал аъмол” – эстетик завқ манбаи.

Фанда ҳам меҳнатнинг ўрни, у олимга берадиган эстетик завқ, қувонч санъатдагидан кам эмас. Илмий меҳнат табиатан эстетик кечинмаларга бой, чунки унда билимга бўлган иштиёқни, ижод ҳиссини ва инсоннинг хайратланиш қобилиятини намоён қилувчи ботиний куч мавжуд. Тўғри, бир пайтлар фан ҳиссиётга берилмасдан, совуққон ва ҳолисона ҳақиқатни билишга асосланади, деган фикр ҳукмрон эди, буни сабаби қилиб унинг мажозий тафаккурдан йироқлиги кўрсатиларди. Ҳозирги пайтда унинг акси исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатга айланган. Зотан фан тарихи унда икки сифатни – ахлоқий-шахсий ва эстетик ибтидонинг мавжудлигини таъкидлаб туради. Буни В.А. Энгелгарт шундай ифодалайди: “Ижод... – санъатнинг моҳияти. У худди шу даражада фаннинг ҳам моҳиятидир. Ҳар икки ҳолатда инсоннинг яратиш, яъни, ўзлигини намоён қилиш қобилияти муҳим. Илмий кашфиёт, худди санъат каби, ижодкорнинг муайян хусусиятларини ўзида сақлаб қолади ва кейинги ҳаёти давомида бутун инсоният бойлигига айланади”¹. Зотан ижодий меҳнатни ўз ҳаётининг маъноси деб билган илм фидойисигина ҳақиқий олимдир.

Ҳозирги кунда санъаткор ва олимнинг ижодий меҳнати фақат ички, ҳиссиётлар билан алоқадор шаклда эмас, балки ташқи – техника нуқтаи назаридан ҳам эстетиклашган. Чунончи, бугунги ёзуви ўз меҳнат жараёнини компьютерсиз, диктофонсиз тасаввур қилолмайди, рассомлар, кўшиқчилар ва бошқалар компьютер технологиясидан фойдаланадилар, электрон чолғу асбоблари ҳам маълум маънода техниканинг эстетиклашувидан далолат беради. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, барча ҳодисаларда дизайнер томонидан мукамаллаштирилган гўзаллик ижодкорнинг маънавий-руҳий кўмакчисига айланишини кўриш мумкин.

Меҳнат эстетикаси техника эстетикаси каби атроф-муҳитни гўзаллаштириш тизими билан боғлиқ. Корхона ҳовлисидаги яшил олам, фаввора, дарахтлар, ҳайкалларнинг уйғунлиги ичкаридаги бинолар пештоқлари ва деворларида акс этган кўргазмали амалий санъат намуналари, бинолар ичининг юксак дид билан безатилиши – ҳаммаси инсон меҳнатини гўзаллаштиришга, меҳнат жараёнининг эстетик завқ билан амалга ошувини таъминлашга хизмат қилади.

Шундай қилиб, меҳнат эстетикаси меҳнат жараёнидаги нафосатни фақат саноат ишлаб чиқариши билан чегараланмайди, дизайндан кенг фойдаланган ҳолда ўзини атроф-муҳитни гўзаллаштириш тизмидаги асосий омиллардан бири сифатида намоён этади ва техника эстетикаси билан доимий ҳамкорликда иш олиб боради.

¹ Энгельгарт В.А. Познание явлений жизни. Москва. Наука. 1984. С.276.

Спорт эстетикасининг замонавий аҳамияти

Спорт эстетикаси спорт соҳасидаги эстетик қонуниятларни ўрганади, спортнинг эстетик мазмунини, унинг жамият маданиятидаги ўрнини, спорт билан санъатнинг ўзаро алоқадорлигини тадқиқ этади, инсон жисмоний камолотининг маънавий-эстетик жиҳатларини таҳлилдан ўтказди.

Маълумки, спорт ва жисмоний тарбия деярли доимо ёнма-ён тилга олинса-да, улар бир-биридан жиддий фарқ қилади. Жисмоний тарбия асосан инсон саломатлигини таъминлашга қаратилган жамиятнинг турли ёшдаги барча табақалари ихтиёрий тарзда “ўзи учун” шуғулланадиган, оммавийлик табиатига эга машқлар ёки машқ мажмуларидан иборат. Спорт эса, унинг қайси соҳасида бўлмасин, мутахассис устозлар назорати остида махсус тайёргарлик кўрган одамларнинг, асосан ёшларнинг яккама-якка ёки жамоавий тарзда беллашувини ўз ичига олади. Жисмоний тарбия қай кўринишда бўлмасин, (индивидуалми, жамоавийми), беллашувни рад этади ва инсонга турли машқ шаклларида хохлаганини ташлаш имконини беради. Спортда эса мусобақа биринчи ўринда туради ва унда муайян машқлар мажбурий тарзда бажарилади. Лекин бу мажбурийлик спортнинг маълум бир тури доирасида спортчига эркин ҳаракат қилиш имконини беради, яъни спортда ижодий ёндашув тақиқланмайди, балки қўллаб-қувватланади. Масалан, бадиий гимнастика мусобақаларида ҳар бир спортчи ўзи танлаган машқни, ўзи танлаган куй жўрлигида бажаради, лекин спортнинг ушбу турига доир қонун-қоидалардан четга чиқолмайди. Шундай қилиб, жисмоний тарбияни спортга қўшиб юбориш ёки уларни айнанлаштириш мумкин эмас. Спортнинг бошқа кўпчилик турларида эса барча спортчилар бир хил машқни бажарадилар, лекин уларни бир-биридан фарқлантириб турадиган, мусобақа руҳини сақлаб, уни сўндирмайдиган нарса, бу – ҳар бир спортчининг бир хилдаги машқ ижросига ижодий, ўзига хос ёндашувдир. Бунда спортчининг ўз аъзои бадани устидан ҳукмронлик қилиши шу ҳукмронликни эгилувчан гўзаллик, эпчиллик, улуғвор хатти-ҳаракатлар шаклида томошабинга тақдим этишини тақозо қилади, хуллас, спорт инсон танаси гўзаллигининг намоиши сифатида диққатга сазовор.

Спортга қадимги юнонлар, бундан бир неча минг йиллар аввал ана шундай нуқтаи назардан ёндашганлар. Лекин, афсуски, кейинчалик мусобақа омили гўзалликни четга суриб, уни ғолиблик ва мағлублик билан баҳоланадиган эҳтиросни ўйинга, қиморнинг ўзига хос турига айлантириб кўйди (қадимги Румодаги гладиаторлар баҳси, кейинчалик от пойгасига пул тикишлар в.х.).

Ҳозирги пайтда спорт жаҳон бўйлаб жуда кенг ёйилган маданий соҳа сифатида тан олинади. Айниқса, буни Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Бизда мустақиллик шарофати билан спортга миллий маданиятнинг узвий қисми сифатида қараш шаклланди, унинг ҳамма тури бўйича

мусобақалар ўтказиш одат тусига кирди, ўзбек кураши эса умумбашарий спорт тури мақомини олди, махсус Маданият ва спорт вазирлиги ташкил этилди. Буларнинг деярли барчаси республикаимиз Президенти Ислам Каримов ташаббуси ва назорати остида амалга оширилди. Шу туфайли бугун Ўзбекистон спорт диёрига, инсон жисмоний гўзаллигини жаҳонга намойиш этаётган мамлакатлардан бирига айланди.

Спорт эстетикасидаги энг муҳим муаммо, бу унинг санъат билан ўхшашлигида. Шундан келиб чиқиб, замонавий спортни (жуда бўлмаганда, унинг баъзи турларини) ўзига хос санъат сифатида талқин қилиш кенг ёйилган. Рэне Мэхю, Морин Кович, Бэнжамин Лоу сингари ғарб олимлари ва кўплаб машҳур спортчилар спортни санъат сифатида қабул қилиш мумкин деган фикрни ўртага ташлайдилар. Лекин ҳақиқатан ҳам спорт санъатми, уларни айнанлаштириш мумкинми? Бу саволга тўғридан-тўғри жавоб бериш қийин. Шу боис спортнинг келиб чиқиши ва моҳиятига эътибор қилиб кўрайлик.

Маълумки, ўйинни Қадимги юнон файласуфлари эстетик табиатга эга эканини таъкидлаб, уни санъат билан тенглаштирганлар, Шиллер эса, кўриб ўтганимиздек, бадий фаолиятни ўйиннинг энг юксак шакли деб ҳисоблайди. Спорт эса, энг аввало ўйин. Ундан инсон икки томонлама эстетик завқ олади: ўйинчи-спортчи ва томошабин-тарафқаш сифатида. бунда томошабин санъатни идрок этаётгандек спортчи билан уйғунлашиб, унинг хатти-ҳаракатларига қўшилиб кетади, айти пайтда ўзи спортчи эмаслигини, яъни эстетик масофани ҳис қилиб туради. Бу борада Б.Лоу ўзининг “Спорт гўзаллиги” деган китобида Ф.Киноннинг қуйидаги фикрларини келтиради: “Театр, – деб ёзади Ф.Кинон, – томошабинга суяниб ривожланадиган санъат тури... Спорт мусобақаларида томошабинлар ўзларини худди спектакл томошосидагидек тутадилар: улар юксак маҳорат эгаларига қарсак чаладилар ва ёмон ўйин кўрсатганга нисбатан салбий муносабатларини яширмайдилар. Спортда ҳам, театрда ҳам биз “ўйин” ҳақида гапирамиз”¹²⁴. Бошқа бир ўринда Б.Лоу Ҳ.Слюшернинг “Спорт ва экзистенция” китобидаги қуйидаги сатрларга эътиборни қаратади: “Спорт – токи ҳақиқий спорт экан, у эстетик фазилят ва нафисликка эриша олади. У спортчи учун чуқур маънога бой ҳолат... спорт ботиний яхлитликни ва юксак даражадаги ҳиссий кўтаринкиликни талаб қилади, – деб ёзади Ҳ.Слюшер спортчи ҳис этадиган эстетик завқ ҳақида¹²⁵.

Санъат билан спортнинг яна бир ўхшаш томони шундаки, ҳар иккаласи ҳам бирор бир моддий эҳтиёжни қондирмайди, бевосита мақсад эмас, мақсадга мувофиқлик тарзида воқе бўлади, уларнинг асосий хусусияти, мавжудлигини оқлайдиган нарса, бу – одамларга эстетик завқ бериш хусусияти. Айти пайтда санъатда ҳам спортда ҳам ўйин ижтимоийлик касб этмаслиги мумкин эмас, спортчи санъаткор каби ғоявий-мафкуравий майлпарастлик табиатига эга. Санъаткор ватанпарварлик, миллатпарварлик

¹²⁴ Лоу Б. Красота спорта. Москва. Радуга. 1984. С.92.

¹²⁵ Ўша манба. С. 177.

ғояларини билвосита – бадий асари орқали илгари сурса, спортчи ўз жисмоний хатти-ҳаракатлари билан мусобақаларда ватан байроғини кўтаришга, “миллатни уялтириб қўймасликка” интилади, яъни бевосита ва табиий равишда мафкуравийликни амалга оширади. Демак, санъат ҳам, спорт ҳам шунчаки завқ бериш ва ўз истеъдодидан завқланиш билангина чегараланиб қолмайдиган ижтимоий-маънавий ҳодисалардир. Бироқ ана шу мафкуравийлик мафкурабозликка айланса, яъни ижодкор мафкура учун ахлоқийликдан чекинса, санъатда ҳақиқий бадий асар яратишнинг иложи бўлмаганидек, спорт мусобақасида ҳам фирромлик йўли билан, “бир амаллаб” ютиб чиқиб, ҳақиқий ғалабага эришиши мумкин эмас, зеро ҳақиқий ғалаба томошабиннинг баҳоси билан белгиланади. Масалан, футбол майдонида рақибни йиқилиб, ўрnidан тура олмаётганини кўрган футболчи ўзи қулай вазиятда бўлса ҳам, тўпни майдон ташқарисига чиқариб юборади, рақиб ўрnidан туриб, ҳакам тўпни ўйинга киритишга рухсат берганида йиқилган рақибнинг ўзи ёки командадоши уни яна майдон ташқарисига чиқариб, тўп эгаллаш навбатини ихтиёрий тарзда рақиб командага беради. Бу – ҳар иккала команда ўйинчиларининг жўмардлигини “ҳақиқий йигитлар” эканини, уларнинг фақат жисмоний эмас, балки ахлоқий жиҳатдан ҳам етуклигини кўрсатади, томошабин ҳеч қачон уларнинг бирортасини тўпни рақибига бериб қўйди деб айбламайди, афсус чекмайди, аксинча хурсанд бўлади, намоиш қилинган мардликдан завқланади.

Қадимги юнонлар санъатни “гўзал ёлғон” деб атаганлар, дарҳақиқат, санъаткор бизга “бўлмаганини бўлган қилиб” кўрсатади, бизни чиройли алдайди. Спортнинг кўпгина турларида ҳам шунақанги чиройли алдовни томоша қилиб завқланамиз. Масалан, футбол ўйинини олайлик: ҳужумчи рўпарасидаги рақибини, футбол тили билан айтганда, “чиройли финтлар” билан алдаб ўтганида биз ҳақиқий санъатни кўрамыз. Ҳатто репортаж олиб бораётган журналист қойил қолганидан “Гўзал! Бағоят гўзал!” демай иложи йўқ. Спортнинг фигурали учиш, бадий гимнастика, синхрон сузиш, сувга сакраш каби турлари рақс санъатидан қолишмайди, фигурали учиш эса ўзига хос муз устидаги балет, унда ва бадий гимнастикада мусиқа санъати ҳам иштирок этади. спорт жисмоний гўзалликни хулқий гўзаллик ва гўзал хатти-ҳаракатлар воситасида маънавий гўзалликка айлантиришдир. Шу маънода спортчи ҳам артист. Моҳир спортчи ўзини бир муддатга жонли ҳайкалга айлантира олади.

Шулар бир қаторда спорт санъат учун материал бўлиб хизмат қилади. бунга ўзимиз гувоҳимиз: биз спорт мавзуидаги рангтасвир, графика, ҳайкалтарошлик намуналарини кўп кўрганмиз, ҳикоя ва қиссаларни ўқиганмиз. Бироқ, буларнинг ҳаммаси спортни санъат деб қабул қилишимиз учун етарли асос бўлолмайди. Буни спорт эстетикаси борасида жиддий тадқиқотлар олиб борган, юқорида номи зикр этилган Б.Лоу шундай таърифлайди: “Инсон баданининг – табиий шаклдаги гўзаллик эканини, спортчи қиёфаси идеал бадан тузилишини ўзида мужассам этишини эътироф қилар эканмиз, спортдаги гўзалликни санъатдан кўра табиатга тааллуқли

дейишимиз мумкин, зеро спортдаги гўзаллик кўп ҳолларда тасодифийлик хусусиятига эга”¹²⁶.

Б.Лоу айнан мана шу ўринда ҳақиқатга яқин келади, деб ўйлаймиз: спортда санъат унсурлари мавжуд, лекин у бутунисича олганда, санъат эмас. Яъни спорт эстетик кўринишларга эга, эстетик завқ уйғота оладиган носанъат соҳа. Спорт эстетикаси унинг ана шу хусусиятларини тадқиқ этади.

Шундай қилиб, эстетик назарияларнинг носанъат объектлар билан боғлиқ асосий турларини имкон қадар кўриб чиқдик. Энди навбат санъат эстетикасига.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бычков В. Эстетика /Учебник. М. Гардарики. 2004.
2. Кучерюк Д. Эстетика труда Учебное пособие. Киев, Виша школа, 2008.
3. Умаров Э. Эстетика. Т., Ўзбекистон, 1995.
4. Юсупова М. Полвека трансформации архитектура Узбекистана. Конец XIX- начало XX вв. /Учебное пособие. Т. Фан. 2005.
5. Абдуллаева Н. Босма ёзувнинг журнал дизайнидаги ўрни. //ЎЗМУ хабарлари. 2009, №4.
6. Баратова Г. Основные компоненты дизайна рекламы. //ЎЗМУ хабарлари. 2009, №4.
7. Безмоздин. В мире дизайна. М., Экономика, 1993.
8. Ибрагимова Ф. Миллий ғоя - турмуш тарзи янгилашининг муҳим маънавий омили //ФДУ илмий хабарлари. – Фарғона, 2000. - № 1/4. - Б. 53- 55.
9. Кучерюк Д. Эстетика труда. Киев. Виша школа. 1989.
10. Казаринова В. Красота, вкус, экономика. – М.: Экономика, 1992.
11. Лоу Б. Красота спорта. М., Радуга, 1984.
12. Новикова Л.И. Эстетика и техника. М., Политиздат, 1976.
13. Эстетика природы. Москва. Художественная литература. 1991.

¹²⁶ Лоу Б. Красота спорта. Москва. Радуга. 1984. С. 23-24.

5-МАВЗУ: САНЪАТНИНГ МАЪНАВИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Режа:

1. *Санъатнинг асосий хусусиятлари, тамойиллари ва вазифалари*
2. *Санъатнинг маънавий ҳодиса сифатидаги моҳияти.*
3. *Санъатнинг бошқа маънавий ҳодисалардан фарқи ва улар билан ўзаро алоқадорлиги: санъат ва ахлоқ; санъат ва дин; санаът ва фалсафа; санъат ва сиёсат; санъат ва мафкура.*
4. *Санъат хиллари ва турларининг таснифи.*
5. *Санъат тизими, турлари ва уларда жанр муаммоси.*

Санъатнинг асосий хусусиятлари, тамойиллари ва вазифалари

Санъат – эстетик фаолиятнинг ўзига хос тури, сеҳрли маънавий кўзгу. Сеҳри шундаки, санъат асарини идрок этаётган одам унда ҳам шу асарни яратган инсон дунёсини, ҳам ўз дунёсини қадриятлар призмаси орқали кўради; ўзининг қандайлигини ва қаердалигини, ютуқларини ва нуқсонларини, ақлини ва хиссиётларини аниқлаштириб олади. Унинг эстетик моҳияти макон ва замондаги воқелик воситасида гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилик, хунуклик, тубанлик в.б. эстетик хусусиятларни инъикос эттириши ҳамда уларни баҳолаши билан белгиланади. Санъат қадриятларнинг қадрланишини ва қадрсизланган қадриятларни кўрсатиб беради, бир одам ёки бир неча одам тимсолида одам билан оламнинг яхлит, умумлашган қиёфасини яратади, уларнинг уйғунлигини таъминлайди. У кишини яшашга ўргатади, гўзалликка даъват этади, маънавий юксалтиради. Шу сабабли инсоният тарихида санъатсиз яшаб ўтилган бирорта ҳам давр йўқ.

Ўйиннинг ранг-баранг хусусиятлари бўлганидек, санъатда ҳам турли хусусиятлар мавжуд. Улар жуда кўп, биз фақат асосийларинигина келтириб ўтамиз.

Санъатнинг биринчи хусусияти, бу – унинг *мажозийлиги*. Бошқача қилиб айтганда, нарса-ҳодисалар ёки сўз-ибораларининг кўчма маъноларда, кўп маъноли тарзда қўлланилиши санъатнинг санъатлигини белгилаб беради. Мажозийлик, кенг маънода олганда, бадий қиёфа яратиш, умумлаштириш, рамзийлик,

ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, истиора, киноя сингари бадий восита ва усулларни ўз ичига олади. Масалан, дарё. У аслида биологик ҳодиса сифатида битта нарсани англатади: манбаидан то қуйилиш жойигача доимий оқиб турадиган катта сув. санъатда эса у – инсон умри, ҳаёт берувчи манба, инсоннинг кенглиги в.ҳ. Бадий асарда у пишқиради, ўйноқлайди, югуради, хикоя сўйлаб беради, эртак айтиб беради в.б. сифатлар билан жонланади, одамийлаштирилади. Мажозийлик хусусияти, хуллас, санъатнинг яшаш шартларидан бири, у йўқ жойда – санъат ҳам йўқ.

Санъатнинг *демократик* хусусияти ҳам унинг яшаш шартларидан бири. Бу хусусият энг аввало эркинлик билан боғлиқ. Ижодкор фикр эркинлиги, сўз эркинлиги, ғоя эркинлиги, мавзу эркинлиги, услуб эркинлиги, ранг эркинлиги в.б. ижодий эркинликлар тизимига эга бўлсагина, улардан ўз ўрнида фойдалана олсагина, унинг асарини санъат намунаси деб аташ мумкин. Ижодкорга, сиёсий-мафкуравий зўравонлик қилиш, уни мажбурлаш, кўркитиш орқали таъсир кўрсатиш каби ҳодисалар санъат учун ўлим демакдир. Шу боис тоталитар тузум шиорларини, коммунистик ёки фашистик партиявийлик ғояларини, дохийлар ёки фюрерлар шахсига сиғинишни тарғиб қилган кечаги асарларни бугун ўлик деймиз. Аслида эса улар аввал-бошданок ўлик туғилган эди.

Фақат ижод эмас, бадий асарни эстетик идрок этиш жараёни ҳам эркин бўлиши керак, бунда ҳам мажбурийлик, зўравонлик мумкин эмас. Зеро, ҳар қандай санъат асари эркин хоҳиш-ихтиёр билан идрок этилгандагина, у яшаб қолиш имконига эга бўлади.

Мазкур хусусиятлар санъатнинг ички эстетик жиҳатларига дахлдор. Энди унинг ташқарида, ўзига ўхшаш маънавий ҳодисалар ўртасидаги мавқеига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ижтимоийлик ҳам санъатнинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади. Ҳар бир санъат асари ўз даврнинг долзарб муаммоларини, етакчи ғояларини, муайян мафкурани кўтариб чиқмаслиги мумкин эмас. Фақат улар гўзаллик, улуғворлик, кулгилилиқ, эзгулик, идеал каби эстетик ва ахлоқий қадриятлар билан уйғун тарзда идрок этувчига етказиб берилади. Зеро санъат асарида асосий «воқеалар» марказида турувчи бадий қиёфани биз асар қаҳрамони – қаҳрамон деб аташимиз ҳам шундан: ижтимоийлик йўқ жойда қаҳрамонликнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Санъатнинг бу хусусияти унинг замонавийлик, мафкуравийлик, ҳозиржавоблик, долзарблиқ сингари тамойиллари ва сифатлари билан боғлиқ.

Айни пайтда санъатнинг *индивидуаллаштириш* хусусияти ҳам мавжуд. У – воқеликдаги макон ва замон учун умумий бўлган фазилатлар ёки иллатларни, гўзаллик ёки хунукликни, улуғворлик ёки тубанликни в.б. жиҳатларни муайян бир бадий қиёфада,

тасвирда, ифодада умумлаштириб бериши, яъни умумийликни хусусийликда инъикос эттириш билан белгиланади. Бунда ҳар бир хусусийлашган умумийлик ўзининг индивидуал табиатига, феъл-атвориغا, хатти-ҳаракатига, дунёқарашига, ташқи кўринишига, сўзлашиш одатига, рангига, оҳангига в.б. ўзига хослигига эга бўлиши лозим. Аёнан индивидуаллаштириш хусусияти санъатдаги ҳар бир бадиий қиёфа, тасвир ё ифодани такрорланмас эстетик ҳодисага айлантириди. Ана шундай ҳодисагина ўзининг моҳиятидаги умумлаштиришни этувчига ишончли тарзда етказишга, қатор ҳаётий ҳақиқатлардан ягона бадиий ҳақиқат яратишга қодир бўлади. М., Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Ўзбек ойим ўша даврнинг бешафқат урф-одатларига муккасидан кетган бегойимлар, шаддод оналар учун умумий бўлган хислатларни ўзида умумлаштирган аёл, романда тасвирланган қизлар базми – қиз мажлис эса анъанавий маросимнинг умумлашмаси. Лекин айти пайтда улар – Ўзбек ойим қиёфаси ҳам, қиз мажлис тасвири ҳам индивидуаллаштирилган, такрорланмас бадиий эстетик ҳодисалардир. Романдаги Ўзбек ойим бошқа аёлларга, романдаги қиз мажлис бошқа қиз мажлисларга ўхшамайди. Шуниси билан улар қизиқарли бадиий ҳақиқатлар сифатида бизни ром этади.

Санъат бундан ташқари *тарихийлик* хусусиятига ҳам эга. Ҳар бир ҳақиқий санъат асари, вақт нуқтаи назаридан замонавий ёки тарихийлигидан қатъи назар, у – тарих, бадиийлаштирилган тарих. М., Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари X-XI асрларда яратилган, милодгача ва милоддан кейинги дастлабки даврлардаги Эрон ижтимоий-сиёсий ҳаётидан олиб ёзилган тарих, фақат бадиийлаштирилган, умумлаштирилган тарих. Айти пайтда «Шоҳнома»нинг яратилиши билан боғлиқ тарих ҳам мавжуд. «Шоҳнома» ўз ибтидосидан тарихий асар сифатида қабул қилинади. Тарихийликнинг яна бир бошқа жиҳати борки, унда асар даставвал замонавий санъат намунаси сифатида намоён бўлади ва кейинчалик у ўз даврининг бадиий қиёфалар воситасида яратилган тарихига айланиб қолади. М., Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси 1934 йилда ёзилган ва ўша пайтда Ўзбекистонда энг авжига чиққан колхозлаштириш жараёни айти шу жараён давом этаётган пайтнинг ўзида кўрсатиб берган, ниҳоятда замонавий асар ҳисобланган. Ҳозирги кунда у тарихга айланган – колхозлаштириш даврининг «майда-чуйдаларигача» ўзида акс эттирган, бадиийлаштирилган тарих. Санъатнинг тарихийлик хусусияти ана шу икки жиҳатда ўз аксини топади.

Санъатнинг яна бир муҳим хусусияти унинг *миллийлик ва умумбашарийлиги* билан изоҳланади. Бу ўринда биз, эътибор қилсангиз, миллийликни умумбашарийлик билан бирга, ажралмаган ҳолда келтиряпмиз. Гап шундаки, уларни бошқа барча

соҳаларда алоҳида-алоҳида олиб қараш мумкин. Фақат санъатда эмас, санъатда улар диалектик яхлитликда намоён бўлади. Яъни ҳақиқий миллий қадриятга айланган бадиий асаргина асл умуминсонийликни ва аксинча, ҳақиқий умумбашарий қадриятга айланган асаргина том маънодаги миллийликни ўзида мужассам этади. Чунки инсон равнақ топиб, тараққий қилиши учун миллийликдан умуминсонийликка қараб бориши керак, тарихда ҳам доимо шундай бўлиб келган. Инсон эса санъатнинг бадиий тадқиқот объекти. Шу сабабли миллий маҳдудликни тарғиб этган ёки ҳеч қандай миллий илдизга эга бўлмаган «умуман» инсонни, миллий-минтақавий ҳудудлардан ташқаридаги «муаллақ» одамни тасвирлаган бадиий асар ҳеч қачон санъат даражасига кўтарила олмайди. Масалан, Чингиз Айтматовнинг Жамиласи чинакам миллий табиатга эга қирғиз аёли, айна пайтда уни ўзбек, инглиз, фин, ҳинд ва бошқа аёллар «ўзиники» ҳисоблайди, ундан яшашни ўрганишга интилади. Шундай қилиб, қирғиз адабиётидаги «Жамила» қиссаси умумжаҳон адабиётининг мулкига, эстетик қадриятга айланади. Чунки у миллийлиги билан умуминсоний, умуминсонийлиги билан миллийдир.

Ҳар бир маънавий ҳодисада бўлганидек, санъатда ҳам унинг асосини ташкил этадиган, тамал тоши вазифасини ўтайдиган тамойиллар мавжуд. Улардан биринчиси - санъатнинг янгилик (оргиналлик) ёхуд *ижодийлик тамойили*. Чунки ижод маҳсули, ижод қилиши – кашф этиш, шу кунгача мавжуд бўлмаган нарсани яратиш демакдир. Бундай янгилик муайян санъат асарининг шакл, мазмун, услуб в.б. жиҳатлари билан ўзидан аввалги асарларини такрорламаслигини, ўша асарлар билан ёнма-ён қўйганда, улардан ижобий ўзига хослиги туфайли ажралиб туришини тақозо этади. М., буюк ўзбек драматурги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Майсаранинг иши» пьессасини сиз бир чеккадан кўчириб, жамиятга тақдим қилганингиз билан ҳеч ким сизни унинг ижодкори деб атамайди. Сиз агар бошқача шакл, мазмун, услуб в.х. бадиий воситалар орқали янги «Майсаранинг иши» деган пьеса ёзсангиз, у – номланишидан қатъи назар, – сизнинг ижодингиз ҳисобланади, чунки сиз уни такрорламадингиз, балки, халқона таъбир билан айтганда, «ичингиздан чиқариб» ёздингиз.

Асосий тамойиллардан яна бири, бу – *ҳаққонийлик*. У санъат асарида инъикос этаётган инсон хатти-ҳаракатларининг, илғор ғояларнинг, бадиий усулларнинг, бутун ифодавий-тасвирий воситаларнинг бир-бири билан уйғун, мақсадга мувофиқ тарзда берилишини таъминлайди. Зеро умумийликни – хусусийликда акс эттириш, макон, замон ва инсон яхлитлигини бадиий қиёфаларга кўчириш санъаткор учун энг мураккаб иш. Бунда истеъдод, хаёлот, тасаввур ва маҳорат катта рол ўйнайди. Асардаги ҳар бир эпизод, ҳар бир ранг, ҳар бир мисра, ҳар бир товуш идрок этувчини

ишонтириши, унда шубҳа уйғотмаслиги керак. Санъаткор уни, қадимги юнонлар таъбири билан айтганда, «гўзал ёлғонга» ишонтириши, рўй бермаган, лекин рўй бериши мумкин бўлган воқеликни рўй берган деб идрок этишга «мажбур қилиши» лозим. Шу сабабли ҳаққонийликни фақат реал ҳаётга яқинлик – ҳаётийлик билан изоҳлаш уни жўнлаштириш демакдир. Ҳаққонийлик тамойилига амал қилинмаса, асарлар жуда оз муддат яшайди, ҳаққонийликнинг йўқлиги схематизм ва сохталикни барқарор этади.

Халқчиллик тамойили ҳам санъатнинг мавжудлик шартларидан бири. Санъат асари халқ учун яратилади. Лекин халқ дегани, бу – аҳоли эмас, аҳолининг фикрлайдиган, миллий қадриятларга бефарқ қарамайдиган, афкор, тинглай олиш, томоша қила билиш ва ўқиш қобилиятига эга қисми. Асардаги халқчиллик ана шу кўпчиликнинг шодлигу қайғусини, дардларини, интилишларини, муаммоларини қай даражада тушунарли тарзда ифодалай олиши билан белгиланади. Хақиқий санъат асари «қоралар» (омма) учун ҳам, «саралар» (элита) учун ҳам яратилмайди, табақавийлик, маҳаллийчилик, миллатчилик сингари салбий йўналмалардан йироқ бўлади, бошқача қилиб айтганда, подшолар ҳақидаги асарни – фуқаролар, фуқаролар ҳақидаги асарни - подшолар тушунганида, ундай асарни халқчил дейиш мумкин. М., Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» дostonлари подшолару маликалар ҳақида, лекин халққа тушунарли. Чунки улар халқнинг вакиллари сифатида бадий қиёфага эга қаҳрамонлардир. Ёки Сулаймон Юдаковнинг «Майсаранинг иши» операси халқ орасида шуҳрат қозонгани ҳеч кимга сир эмас. Бу асар орқали, бизда ёцираброқ қараладиган, опера санъати ҳам руҳимизга сингиб кетди. Халқчилликда муҳими – санъаткор томонидан халқ руҳини англай билиш ва уни инъикос эттира олиш, миллатни миллат қилган қадриятлар моҳиятини бадий қиёфалар орқали акс эттириш. Халқчиллик тамойилининг яна бир муҳим жиҳати шуки, санъат асари у – тарихийми, замонавийми, – халқнинг орзу-идеалларини ифодалаш, яъни кечани ёки бугунни эмас, эртани куйлаши лозим, халқдан ортда қолмаслиги, у билан ёнма-ён ҳам турмаслиги, балки ундан ва замондан бир қадам олдин юриши керак.

Биз имкон қадар таҳлилдан ўтказган санъатнинг хусусиятлари ва тамойиллари маълум маънода унинг асосий вазифаларини ҳам белгилаб беради. Энди ана шу вазифаларни қисқача кўриб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Инсонийлаштириш – санъатнинг энг асосий вазифаси. У санъатнинг деярли барча асосий хусусиятларини ва ўзига хослигини намоён этади. Зеро, ҳар бир санъат асари марказида инсон туради. Инсонийлаштириш вазифасини санъат ҳам бевосита,

хам билвосита амалга оширади. Бевосита деганимизда, инсоннинг бадий қиёфалар шаклида инъикос эттирилишини назарда тутамиз. Яъни қахрамонларнинг шакли-шамойили, феъл-атвори ва хатти-харакатлари асарда тақдим этилаётган замонавий ёки тарихий воқеликни инсонийлаштиради, уларда инсон иштирокини таъминлайди. Билвосита инсонийлаштириш эса, биринчидан, санъаткор воситасида рўй беради. Бунда тўғридан-тўғри инсон қиёфаси тасвирланмаган эса-да, асар ҳужайрасига сингдирилган инсон руҳи уни ичдан нурлантириб, рангинлантириб туради. М., рассомликдаги натюрморт жанрида яратилган асарларда кўпинча биз фақат мева, идиш-аёқ ва дастурхонни кўрамиз, тасвирда инсон йўқ. Лекин биз унинг иштирокини ҳис қилиб тураемиз: у эндигина чиқиб кетган ёки, мана, ҳозир келиб қолиши керак. Яна бир мисол. Қуйидаги саккиз мисрали манзара-шеърга эътибор қилинг:

*Кўчган тоғдек залварли булут
Босиб келади.
Шамол елади,
Чайқалади чамбаракда сут.*

*Чақин... Бир зарб!.. Каллакланган тут
Ёниб қулайди.
Шамол увлайди,
Чайқалади чамбаракда сут...¹*

Бу шеърда ҳам биз одамни жисман кўрмасак-да, унинг руҳини, ҳиссиётларини, кечинмаларини яхши илғаймиз: табиат манзарасига айланган инсонни ёхуд инсонийлашган табиат манзарасини кузатамиз.

Санъатнинг инсонийлаштириш вазифаси бу билан чекланмайди. У яна ўз бадий қиёфалари, манзаралари, ранги, оҳанги в.ҳ. билан идрок этувчи қалбини юмшатади, уни мурувватли, шафқатли, диёнатли бўлишга даъват этади. Яъни ўзининг фориғлаштириш қудрати билан одамдаги ҳайвоний хислатларни йўқотишга ва уни инсонийлаштиришга хизмат қилади.

Санъат энг кучли *фориғлантириш* вазифасини бажаради. Фориғлантириш нима эканини, уни дастлаб Арасту санъатга нисбатан қўллаганини биз аввалги боблар орқали яхши билаемиз. Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, санъатнинг бу вазифаси муайян бадий асарни идрок этиш мобайнида рўй беради. Уни шартли равишда уч қисмга ажратиш мумкин. Даставвал ҳақиқий санъат асари инсон қалбини очади, калит вазифасини ўтайди.

¹ Шер А. Куз ҳилоли. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983. 25-б.

Кейин уни тозалайди – поклайдиган маънавий модда вазифасини ўтайди. Ундан сўнг, учинчи галда, очилган ва барча майда, ғаразли, салбий ҳислардан тозаланган қалбни юксак туйғулар, улуғвор интилишлар, буюк орзулар билан тўлдиради, ўзингиз ҳали яхши илғаб етмаган, маънавиятга бўлган ички бир ботиний-руҳий ташналикни қондиради. Санъатнинг «руҳ озиғи» деб аталиши ҳам шундан. Айнан ана шу вазифа санъатдаги бошқа барча вазифаларнинг амалга ошувини таъминлайди, фориғлантириш вазифасини бажармаган асар – санъат асари эмас.

Инсонни *билимли, маърифатли қилиш* ҳам санъатнинг асосий вазифаларидан. Уни, одатда маърифий – эвристик вазифа деб аташади. Ҳар қандай ҳақиқий санъат асари инсонга турли хил билим беради, уни бирваракай кўп соҳалар бўйича маърифатли қилади. Масалан, Жюл Верннинг «Ўн беш ёшли капитан» романини ўқир экансиз, сиз денгиз ҳақида, кемалар, қайиқлар, елканлар, кит ови, Африка қитъасининг ўзига хосликлари у ердаги қабилаларнинг одатлари, қул савдоси в.б. тўғрисида маълумот оласиз. Яъни бир асар орқали бир йўла географик, навигатцион, этнографик, тарихий в.х. илмлардан хабардор бўласиз. Тўғри, бу билимларингиз мазкур фанларни махсус ўрганганлик – мутахассислик даражасида бўлмаса ҳам, лекин сиз бундан буён ўзингизга ва минтақангизга хос бўлмаган ижтимоий ҳодисалар тўғрисида яхшигина маърифатли киши ҳисобланасиз. Агар борди-ю Жюл Верннинг асосий асарларининг барчасини ўқиб чиқсангиз, сиз ҳар қандай географ олим билан баҳслаша оласиз. Умрида бирор-бир мамлакатга саёҳат қилмаган бу ёзувчининг бадиий асарлари унинг кўпгина мамлакатлар география жамиятлари фахрий аъзоси этиб сайланишига, ҳатто ўзининг ҳам географиядан илмий ишлар қилишига сабаб бўлди, кўпдан-кўп олимларнинг илмий кашфиётларига туртки берди. Ёки машҳур режиссёримиз Комил Ёрматовнинг «Алишер Навоий» фильмини олайлик. Томошабин ундан завқланиши баробарида Навоий ҳақида, Ҳусайн Бойқаро ҳақида, ўша давр зиёлилари, Ҳирот адабий мактаби, шоҳ саройи ҳамда ундаги муҳит, темурийлар орасидаги ўзаро урушлар в.х. тўғрисида яхшигина маълумот олади, маърифий жиҳатдан бир бош баланд кўтарилади. Санъатнинг ана шу маърифатчилик, билим бериш вазифаси учун уни «ҳаёт дарслиги» деб ҳам атайдилар.

Тарбиявийлик - санъат учун устувор вазифаларидан бири. Тарбиячи сифатида санъат инсон ҳиссиётларига таъсир қилади, эстетик кечинмалар уйғотади ва шу орқали бизда эзгуликдан ёвузликни фарқлай билиш кўникмасини шакллантиради. Бу жараён икки ёқлама таъсир туфайли рўй беради. Биринчиси – бевосита, иккинчиси – билвосита. Биринчиси – тўғридан-тўғри дидактик усул орқали амалга ошириладиган тарбия. Бунда санъат асарининг ўзи, шакли ва мазмуни билан, бутунисича насиҳат руҳидаги тарбияга

қаратилган бўлади. Мисол тариқасида Шайх Саъдийнинг «Гулистон», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳиббат ул-ҳақойиқ» пандномаларини, Махтумқулининг шеърларини, Эзопнинг масалларини келтириш мумкин. Санъат тарбиявийлигининг иккинчи, билвосита томони реал ҳаёт тажрибаси сифатида асардан идрок этувчи ўзига «юқтирган», яъни қалб призмасидан ўтказиб, ўзи учун зарур деб қабул қилган ахлоқий-эстетик қадриятлар билан боғлиқ. Бунда санъат асари ижтимоийлашган бадиият, ундаги қаҳрамон ғоявий-бадиий яхлитлик тарзида тарбиявий рол ўйнайди. Олайлик, Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» драмасидаги:

*Халққа айтинг мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим бўлганим ҳам йўқ.
Мен халқимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман! –*

деб хайкирган Муқанна киёфаси, эрксеварликнинг, ватанпарварликнинг ажойиб намунаси сифатида идрок этувчини юксак ахлоқийликка чорлайди жасорат ва матонатга ўргатади.¹

Санъатнинг яна бир ўзига хос вазифаси, бу – унинг *ижтимоий алоқачилик (коммуникатив) фаолияти*. Ҳақиқий санъат асари идрок этувчини муайян маконда ва замонда «бирга олиб юради», биз учун янги бўлган воқелик билан «таништиради», ҳозирги замон одамини бошқа бир замонга, бошқа тарихий воқеалар жойига, бошқа минталететга, бошқа минтақага «олиб боради», М., Шекспирнинг «Ромео ва Жулетта» асари орқали Ўрта асрлар Италиясидаги воқеалар билан боғланамиз. Замонавий санъат асарида ҳам шундай ҳолатни кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, санъат ижодкор ва жамият, ижодкор ва асар, асар ва уни эстетик идрок этувчи орасидаги уч ёклама алоқани ҳам амалга оширади.

Санъатнинг яна бир вазифаси *ҳузурбахшликдир*. Биз юқорида санъатнинг келиб чиқишини ўйин билан боғлаган эдик. Шундай экан, ҳузурбахшлик вазифасини унинг табиий бурчи деб аташ мумкин. Чунки ўйин «бир маза қилиш», бир муддат завққа берилиб, ҳузур олиш учун керак. Санъатда ҳам, у илк бор бунёдга келган пайтидан бошлаб, ҳузурбахшлик асосий вазифа ҳисобланган. Бироқ, тараққиёт давомида инсоннинг, кўполроқ бўлса ҳам, Арасту таъбири билан айтганда, «ижтимоий ҳайвон»лиги устуворлик касб этиб боргани сайин, бу вазифага жуда кўп ҳолларда етарли эътибор берилмайди: ғоявийлик, мафкуравийлик, замонавийлик, долзарблик каби ижтимоий «юк»лар «санъат елкасига» меъеридан ортиқ юкланади. Натижада

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. 3 томлик. Т. 2. Тошкент. Ўзадабийнашр. 1958. 300-б.

саъат бундай оғир юк остида эзилиб қолади ва ҳузурбахшлик вазифасини керакли даражада бажара олмайди. Бундан на замон, на мафкура, на ғоя, на санъаткор, на санъат асари фойда кўради. Чунки буларнинг ҳаммаси асарни идрок этувчига ҳузурбахшлик орқали етиб боради. Ҳузурбахшлик йўқолган жойда санъатнинг ўзи йўқолади. У бир марта ўқиладиган, бир марта кўриладиган, бир марта тингланадиган, ғоявийлиги билан бадиийлиги орасида Хитой девори кўтарилган сохталик намунасига айланади. Зеро, ҳузурбахшлик вазифаси санъатнинг ғоявий-бадиий яхлитлигини таъминлаши баробарида уни аждоддан авлодга асраб етказишни ҳам ўз бўйнига олади.

Санъатнинг бошқа маънавий ҳодисалардан фарқи ва улар билан ўзаро алоқадорлиги: санъат ва ахлоқ; санъат ва дин; санаът ва фалсафа; санъат ва сиёсат; санъат ва мафкура

Санъат маънавиятнинг узвий қисми, қисм сифатида яхлитликдан ташқарида яшай олмайди. Яъни санъат ўзига ўхшаш, айна пайтда, таъсир қилиш усуллари жиҳатидан фарқланадиган маънавиятнинг қисмлари билан домий алоқада мавжуд бўлади. Бундай қисмларни биз, одатда, маънавият соҳалари деб атаймиз. Энди ана шу соҳалар билан санъатнинг ўзаро алоқаларини кўриб чиқамиз.

Санъат ва фалсафа. Фалсафани қадимда (Афлотун, Арасту) санъат деб аташган. Фалсафа фанми ёки санъатми деган муаммо ўшандан буён баҳс майдонини ташлаб кетган эмас: вақти-вақти билан ўртага қўйилиб туради. Масалан, Шопэнхауэрнинг биз кўриб ўтган, фалсафанинг санъатга муносабати вионинг узумга бўлган муносабатидек гап, деган қанотли фикрини ёки машҳур XX аср мутафаккирларининг XXI асрда фалсафа санъат билан мустаҳкам алоқада бўлсагина яшаб қолади, деганга ўхшаш мулоҳазалари мазкур муаммонинг янгича ўртага ташланиши, холос.

Буларнинг ҳаммаси шунчаки гаплар эмас, аксинча муайян илдизга эга, маълум маънода асосланган фикрлар. Чунки фалсафа билан санъат моҳият нуқтаи назаридан бир-бирига ўхшаш. Аввало буни уларнинг тадқиқ усулида кўриш мумкин. Фалсафа воқеликнинг фақат бир қисминигина ажратиб ўрганадиган фандан фарқли ўлароқ, у оламни яхлитлигича олиб текширади. Санъат ҳам худди шундай: олам яхлитлигини бадиий қиёфа яхлитлигида ифодалайди, воқеликни бутунисича бадиий тадқиқ этади. Хуллас, ҳар иккисининг илдизи асотирларга – мифларга бориб тақалади: дастлаб дунёнинг яхлит манзарасини кўриш учун “тасаввур ўйини”дан фойдаланган қадимги одам, аста-секин бу яхлитликни

“тафаккур ўйини” воситасида мушоҳада қилишга ўтгани шубҳа туғдирмайди деб ўйлаймиз. Шундай қилиб, фалсафада ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган билиш санъатда ўзининг энг мукамал ва универсал шаклини топади.

Санъат билан фалсафанинг яна бир ўхшашлигини уларнинг демократик табиатида кўрамиз. Чунончи, “физик”, “тарихчи”, “геолог” в.х. деган касблар бор, бу касбларни эгаллаш учун махсус ўқув масканларида таҳсил кўрилади, ихтисослик дипломи олинади. Санъат билан фалсафада “мутахассис” – “мутахассис эмас” деган катъий гапнинг ўзи йўқ. Ҳамма гап истеъдодда, Худо берган истеъдоднинг бўлса Навоий ёки Кантдан, “филолог” ёки “файласуф” деган дипломинг – бор-йўғи чиройли муқоваланган, муҳр босилган, юқори навли қоғоз, холос. Оддий фермер ҳам, фаррош ҳам фалсафий асарларни мутолаа қилиши мумкин, фалсафий фикрлай олади, санъатни тушунади, унинг бирор турида, хаваскор даражасида бўлса-да, ниманидир ижро эта билади. Лекин улар геологлик ёки физиклик қила олмайдилар. Чунки булар касб сифатида хусусийлик табиатига эга, фанларнинг амалиёти. Санъат билан фалсафа эса ҳамма учун умумий, айни пайтда ҳар бир одам уни ўзича тушунади ва ўзича талқин қилади.

Бундан ташқари ҳар бир ҳақиқий санъат асари ўзининг фалсафий концепсиясига эга бўлади, унда ғоявий бадиийлик билан уйғунлашиб кетади, идрок этувчи фалсафий мушоҳада юргизишга, унда умумлашма фикр уйғотишга «мажбур қилади». Бошқачароқ айтганда, санъат ҳам ўзини дунёқараш сифатида намоён этади. XX асрнинг буюк файласуфларидан бири Мартин Ҳайдеггер: «Фалсафа фақат инсоний қилмиш сифатидагина маънога эга. Унинг ҳақиқати моҳиятдан инсоний иштирокдан иборатдир. Файласуфлик қилиш инсоний иштирокнинг тақдирига илдиз отган. Бу иштирок эса эркинликда рўёбга чиқади», – деганида томомила ҳақ эди.¹²⁷ Зеро фан бевосита инсоннинг иштирокини инкор этгани ҳолда, фалсафа санъат каби инсонининг иштирокисиз воқе бўлолмайди, у, юқорида айтганимиздек, инсоннинг «тафаккур ўйини». Инсон ички эркинлигининг дунёқараш сифатида инъикос этишидир.

Маълумки, санъатнинг асосида мажозийлик ётади. Мажоз йўли билан фикрлаш фалсафада ҳам мавжуд. Масалан, Афлотуннинг «Давлат» асарида келтирилган «Ғор ҳақидаги фалсафий-рамзий масал, Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон», «Қуш рисоласи» каби фалсафий тафаккур намуналарини айтиб ўтиш мумкин. Бундан ташқари, кўпгина ижодкорлар айни пайтда ҳам файласуф, ҳам санъаткор бўлганлар. М., Афлотун аслида шоир, Ҳайём ҳам шоир, Шиллер -- драматург, Р.Вагнер – бастакор, Вл.Соловёв – шоир С.Киркегаард, Л.Толстой, Ж.-П.Сартр, А.Камю

¹²⁷ Ҳайдеггер М. Основные понятия метафизики // «Вопросы философии» 1989, №9. С. 129.

ёзувчи в.х. Санъат билан фалсафанинг алоқадорлигини яна фалсафий асарларнинг шеърий йўлда ёзилганида ҳам кўриш мумкин. М., Тит Лукретций Карнинг «Нарсаларнинг табиати», Ҳелветцийнинг «Бахт» асарлари дoston шаклида ёзилган йирик фалсафий рисоалардир. Хуллас, санъат билан фалсафа бир-бири билан доимий алоқада бўлиб келган ва бу алоқалар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Санъат ва ахлоқ. Бу икки маънавий ҳодиса шу қадан мустаҳкам алоқадаки, бири иккинчисининг иштирокисиз тўлақонли мавжуд бўлолмайди. Ҳар иккаласини ҳам инсоншунослик деб аташ мумкин, фақат улар анатомия каби одам аъзоларини эмас, инсон ахлоқий-эстетик-руҳий муруватларини, яъни унинг эзгулик ва гўзалликка, ёвузлик ва хунукликка муносабатини акс эттиради, ўрганади. шу сабабли ахлоқдан ташқарида санъатнинг мавжудлиги мумкин эмас, айти пайтда санъациз ахлоқ тарғиботдан маҳрум бўлиб қолади ва фаоллик хусусиятини йўқотади. Зеро санъатнинг азалий ва абадий бош мавзуси эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги курашдир, бошқа барча инсоний муаммоларнинг ўртага ташланиши ва ҳал этилиши бадий асарда ана шу мавзунинг очиб берилиши учун ёрдамчи вазифасини ўтайди.

Санъат, одатда, хулқий гўзаллик масаласини ўртага ташлайди, яъни ахлоқий идеал муаммоси бадий асарнинг шоҳтомири ҳисобланади. У санъатда эстетик моҳият касб этади ва кўз олдимизда асар қаҳрамони эстетик идеал унинг қаҳрамонлиги улуғворлик тарзида гавдаланади. Хуллас, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар санъатда гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилик, мўъжизавийлик каби эстетик хусусиятлар орқали ифода топади. М., Шекспирнинг «Отелло» пиесаси фожеавийлик асосига қурилган. Айти пайтда биз Отеллода – улуғворликни, Дездемонада – гўзалликни, Ягода – тубанликни эстетик идрок этамиз.

Ахлоқнинг санъатда инъикос қилиши икки хил йўл билан амалга ошади. Биринчиси – бевосита, яъни асардаги бадий қиёфаларда ижобийлик, ахлоқий фазилатлари устун бўлади, ахлоқий идеални яққол кўриб турамиз. Иккинчиси эса, биз асарда ахлоқий идеал тугул, ҳатто бирор бир ижобий қаҳрамонни ҳам учрата олмаймиз. Лекин уларни баҳолаш имконига эга бўламиз. Чунки муаллиф иллатларни ўз замонаси эришган ахлоқий юксаклик даражасидан туриб фош қилади. М., Гулханийнинг «Зарбулмасал», Гоголнинг «Ревизор», Абдулла Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин» асарлари шулар жумладан.

Бундан ташқари санъат билан ахлоқ алоқадорлигини махсус «ахлоқий» адабий жанрларнинг мавжудлигида ҳам кўриш мумкин.

Оғзаки ва ёзма адабиётдаги мақол, матал, хикмат, ривоят, панднома, масал каби жанрлар бунга мисол бўла олади.

Шундай қилиб, санъат ва ахлоқнинг алоқадорлиги, халқона айтганда, эт билан тирноқ даражасидаги яқинликда, асардаги ахлоқий-эстетик яхлитликда намоён бўлади.

Санъат ва дин. Биз умумжаҳоний динларнинг вужудга келиши ва уларнинг санъат билан алоқадорлигини китобнинг тарихий қисмида кўриб ўтган эдик. Яна кўшимча қилиб, шуни айтиш мумкинки, санъат, аввало, ахлоқийликни тарғиб этиш нуқтаи назаридан дин билан боғлиқ. Буни барча умумжаҳоний динлар учун сўнг мақсад – юксак ахлоқ эгаси бўлмиш комил инсонни, солиҳ бандани тарбиялаш эканида кўрса бўлади. Зеро жуда кўп диний тушунчалар ахлоқий маънога, ахлоқий тушунчалар эса диний маънога эга. М., имон, диёнат, ҳалоллик, поклик, муҳаббат, виждон каби тушунчалар ҳар икки маънавий ҳодисага ҳам тегишлидир. Айни пайтда дин эзгулик, мурувват, шафқат, жўмардлик, ростгўйлик, ватанпарварлик каби ахлоқий фазилатларни тарғиб қилади ва қотиллик, ўғрилик, порахўрлик, хиёнат, ёлғончилик сингари иллатларни тақиқлайди. Буларнинг ҳаммаси асарда ўз ифодасини топар экан, бир варакай уч ёқлама – дин, ахлоқ ва санъат алоқадорлиги вужудга келади.

Бундан ташқари санъатнинг дин билан боғлиқ махсус йўналиши мавжуд. Биз уни диний-бадий асар сифатида кўриб ўтган эдик. Унда дин санъатнинг равнакига, санъат эса диннинг ёйилишига хизмат қилади, ҳар икки ҳодиса қўлни - қўлга бериб фаолият кўрсатади. Масалан, Ҳазрат Али қиссаси, «Машраб қиссаси», Кёлн жомеси, Тож Маҳал мақбараси, Ал-Ҳумро масжиди, Имом Бухорий мақбараси, қадимги Буддха ҳайкаллари, ҳазрати Исо ва ҳаворийлар тасвирланган рангтасвир намуналари сингари диний бадий асарлар шулар жумласидан. Улар аллақачон умуминсоний маънавий кадриятларга айланиб бўлган. Демак, санъат билан диннинг ҳамкорлик алоқалари натижасида маънавий кадриятларнинг вужудга келиши рўй беради.

Санъат умумжаҳоний динларнинг эътиқодий китобларида ҳам кенг ўрин ағаллаган. Мусулмонлар эътироф этиши керак бўлган Таврот, Забур, Инжил ва Қуръонда кўплаб бадийлашган қиссаларни ривоятларни учратамиз. Масалан, Қуръондаги Юсуф қиссаси (3-сура) бунинг яққол далилидир.

Тўғри, муайян даврларда дин санъатни тақиқлашга, унинг баъзи турларини ман этишга уринган М., насронийлик дастлаб санъатнинг барча турларини, ислом эса тасвирий санъатни таъқиб остига олди. Лекин санъатни бўйсундиришдан кўра, унда фойдаланиш, у билан ҳамкорлик қилиш дин учун мақбул экани тезда маълум бўлиб қолди.

Шундай қилиб, санъат ва дин бевосита, ҳам билвосита бир-бири билан мустаҳкам алоқада фаолият олиб борадиган маънавий ходисалардир.

Санъат ва фан. Инсоният маданият тарихида санъат ва фан каби бир-бирига яқин маънавий ҳодиса кам учрайди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам бир вазифани бажаради, воқеликни инъикос эттиради. Фақат санъат буни – муайян фан-мавҳум тарзда амалга оширади. Яъни санъат воқеликдаги умумийликни хусусийлаштириш, фан эса хусусийликни умумлаштириш – мавҳумлаштириш орқали иш кўради. Шу сабабли санъатда бадиий қиёфалар, фанда тушунчалар муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, ахлоқшунослик фанидаги муҳаббат тушунчасини олиб кўрайлик. У бизга инсонлар ўртасидаги, маънавий-руҳий туйғуни, «мен» ва «сен»нинг бир-бирига ўтиб кетар даражадаги яқинлигини англатади, тушунтиради, у орқали барча асрлар ва барча одамларга таалуқли муҳаббат ҳақида умумий, мавҳум, тушунчага эга бўламиз. «Меҳробдан чаён» романида Абдулла Қодирий тасвирлаган Анвар ва Раъно ўтрасидаги муҳаббат эса муайян, хусусий муҳаббат. У бошқаларнинг, Ромео ва Жулеттанинг, Отабек ва Кумушнинг, муҳаббатига ўхшамайди, лекин айна пайтда биз ундан муҳаббат қандай бўлиши мумкунлигини билиб оламиз. Бу ўринда бизга фан ҳам, санъат ҳам билим бераётир: фақат фан – тушунтириш орқали (умуман), санъат тасвирлаш воситасида (хусусан). Демак, фан туфайли муҳаббат нима эканини, санъат орқали унинг қандай эканини биламиз: фан – тушунтиради, санъат – кўрсатади; фанда муҳаббат – тушунча, санъатда эса қадриятлардир.

Санъат билан фаннинг яна бир ўхшашлик томони бор, бу – уларнинг рўй берадиган воқеликни аввалдан кўра билиш, каромат қилиш хусусиятида кўринади. Уни фанда – илмий тахмин, фараз, санъатда – хаёлот, тасаввур деб атайдилар. Масалан, Беруний глобус ясар экан, ўз илмий назарий ҳисоб-китобларига таяниб, дунёда яна бир қитъа мавжуд бўлиши керак деган фаразни илгари суради ва у қитъани харитада қайд этади. Бир неча асрдан сўнг Америка қитъаси кашф этилади ва Берунийнинг тахмини амалиётда тасдиқланган илмий хулоса тусини олади. Санъатда ҳам шундай: Шарқ адабиётидаги бошқа ерда бўлаётган воқеаларни кўрсатувчи мўъжизавийлик билан боғлиқ узук, жом, кўзгулар, илмий – хаёлот жанридаги асарларда фазо кемаларида учиш, ўзга сайёраларга қўниш сингари жуда кўп ходисалар ҳозир реалликка айланган. Фақат бундай ходисалар санъатда фандагига нисбатан кенг, миқёсли ва катта ҳажмларда намоён бўлади. Бу – санъаткор шахсининг алоҳидалиги, онгланмаган руҳий ҳолатининг трансцендентал алоқадорликка эга эканлиги, илҳом ва унинг илоҳийлиги каби хусусиятлари билан боғлиқ. Хуллас, санъат, маълум маънода фанни бошқариб боради, унга янги илмий ғоялар

тизимини, муаммоларни ҳатто муаммоларни ҳал этиш йўлларини таклиф қилади. У фанга ўхшаб «шундай қилишинг керак», демайди, «шундай қилиш мумкин эмасми»? деган таклифни ўртага ташлайди ва «демократик асосда» фанни илгари етаклайди. Шунингдек, фаннинг санъатга таъсири борлигини ҳам таъкидлаш жоиз. У олимлар ҳаёти ва фаолиятини, янги илмий муаммоларни бадиий асарларда инъикос топишида, фан тараққиётининг санъат турлари равнақига, янги санъат турларининг вужудга келишига кўрсатган таъсирида кўзга ташланади. Айни пайтда санъатни ўрганадиган, уни илмий тадқиқ этадиган ўзининг махсус фанлари бор.

Санъат ҳам, фан ҳам мантиқ билан иш куради. Лекин санъатнинг мантиқи ўзига хос – оддий мантиқдан фарқланади. Чунки фан тушунча сифатида сўзларни фақат асл маъносида, яъни, бир маънода қўллайди, санъат эса уларни кўп маъноли тарзда, кўчма маъноларда ишлатади. Зеро рамзийлик, мажозийлик санъатнинг яшаш шарти. Масалан, сув ҳидсиз, тамсиз, рангсиз суюқлик бўлиб, унинг кимёвий формуласи H_2O . Бу фанда шундай қабул қилинган, уни бошқача, иккинчи хил изоҳлаш мумкин эмас. Санъатда эса сув – оби ҳаёт, болдай ширин, мовий, тиниқ, лойқа, қора, ўтаётган умр, тупроқнинг жони каби юзлаб сифат, хусусият ва маъноларга эга сўз. Кўриниб турибдики, фан санъат даражасидаги эркинликка эга эмас. Бир марта узил-кесил ҳал қилинган муаммога ёки биров кашф этган қонунга иккинчиси бир олим қайтмайди. Масалан, Фарадей қонунларини бошқа ҳеч ким қайтадан кашф этмайди. Санъатда бир мавзу, бир муаммо ҳар хил йўл билан очиб берилади ва, энг қизиғи шундаки, ҳар бир бадиий талқин бошқасини такрорламайди. Олайлик «Ватан» деб номланган юзлаб шеърлар бор, ёки Навоий қиёфасини тасвирлаган рангтасвир асарлари ҳам шунақа. Лекин уларнинг бирортаси иккинчисини айнан бизга қайта тақдим этмайди, ҳаммаси янги ва ўзига хос.

Улар орасида яна бир фарқ тараққиёт масаласи билан боғлиқ. Фан – тадрижий тараққий топиб, жамият интеллектуаллашган, иқтисодиёт ривожланган сари равнаққа қараб боради. Санъат эса бу омиллар билан иш кўрмайди, унинг ўз ички тараққиёт қонунлари бор. Улар жамиятнинг маънавий олами билан, кадриятлар қандай анланганлиги ва кадрланганлиги, тарихий даврлар аро рўй берадиган руҳ янгиланиши, даҳоларнинг дунёга келиши каби сабаблар билан боғлиқ.

Шундай қилиб, санъат ва фан барча ўзаро ўхшашликлари ҳамда тафовутлардан қатъи назар, бир-бирини тўлдириб борувчи маънавий ҳодисалар сифатида мунтазам, диалектик алоқада фаолит олиб боради, инсон маънавият оламини янада бойишига ранг-баранглашишига хизмат қилади.

Санъат ва техника. Техника қадимда юнонча *techne* – санъат, маҳорат маъносини анлатади. Ҳозир ҳам ўша маъносини сақлаб қолган: санъатнинг бирор-бир турида муайян маҳорат эгаси бўлган кишига нисбатан қўлланилади. Масалан, Ҳамза Умаров актёрлик техникасини яхши эгаллаган истеъдодли санъаткор эди, деймиз. Шунингдек, рангтасвир техникаси, шеър техникаси, рақс техникаси в.б. ҳақида ҳам гапириш мумкин. Айни пайтда у ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларини амалга ошириш учун яратилган воситалар мажмуи сифатидаги маъноси нуқтаи-назаридан ҳам санъат билан алоқадор. Уни жамият моддий ва маънавий маданиятининг ўзаро муносабатлари тарзида талқин қилиш мумкин. Зеро, ҳозир техника инсон хиссиётлари ва санъат билан келиша олмайдиган темир тан, инсоний назокатга, нафосатга путур етказувчи машиналар дунёси эмас. Техника равнақи натижасида эстетик фаолиятнинг янги тури дизайн ва унинг назарияси – техника эстетикаси вужудга келди. Атроф-муҳитни гўзаллаштиришда, шаҳарсозликда, меъморликда техникадан унумли фойдаланилмоқда.

Сўнгги пайтларда санъат билан техниканинг ўзаро алоқалари тобора мустаҳкамланиб, кенгайиб бормоқда. У деярли ҳамма санъат турларига «керак бўляпти». Театрдаги айланадиган сахна, муסיқадаги клиплар, фонограммалар, электрон чолғу-асбоблар, китоб нашридаги техник қувватлар, ёзувчиларинг компьютер воситасида ишлашлари, аудио ва видео ёзувлар в.х. бунга мисол бўла олади. Буларнинг ҳаммаси бадий асарни идрок этувчига қулайроқ шаклда етказиб бериш орқали техника санъат тарғиботи ва ривожига катта хисса қўшаётганини кўрсатади. Демак, техникавий равнақ туфайли санъат турлари такомиллашиб бормоқда. Бундан ташқари, яна энг муҳими шундаки, бу равнақ янги – «техникавий» санъат турларининг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Бадий суъраткашлик, кино ва телевидение ана шундай санъат турларидир. Бир сўз билан айтганда, техника санъат учун беминнат хизматкор вазифасини ўтамоқда ва ўзи ҳам аста-секин санъатнинг «парда ортидаги» узвий қисмига айланиб бормоқда.

Санъат ва меҳнат. Маълумки, меҳнат инсоннинг мақсадга мувофиқ тарзда ақл ёки куч воситасида амалга ошириладиган фаолияти. Ибтидоий даврларда меҳнат асосан мажбурийлик табиатига эга бўлган: Қадимги одам қорин тўйдириш учун кўп ва оғир меҳнат қилгани бизга яхши маълум. Кейинчалик иш қуролларининг такомиллашуви, янгидан-янги ишлаб чиқариш воситаларининг вужудга келиши меҳнатни муайян касблар бўйича бўлинишига олиб келди. Фан-техника тараққий топган ҳозирги даврда одамлар асосан муайян касбий тайёргарликдан кейин меҳнат фаолиятини бошлайдилар. Касб-хунар коллежларидан тортиб, то олий ўқув юртларигача турли ихтисосликлар бўйича

мутахассислар тайёрлайдилар. Бунда муайян ихтисосликка мойил одамлар ўзлари ёқтирган меҳнат фаолияти турларини аввалдан танлайдилар, тайёргарликни (ўқув юртини) тугатгач, севган касбида ишлайдилар. Натижада меҳнат қадимгидагидек оғир мажбурият эмас, балки жамият аъзосининг севимли касбига, юмушига айланади, ижодийлик касб этади, завқ билан амалга оширилади.

Меҳнат ибтидоий даврларда иш қуролларини безашдан бошлаб, бугунги кундаги дизайнгача санъат билан ёнма-ён келади. Ишлаб чиқариш макони, воситалари ва жараёнларининг гўзаллашиб бориши меҳнатни инсондан, инсонийликдан наридаги фаолият эмас, балки ички эҳтиёжга, маънавий ҳодисага айланиб бораётганлигини билдиради. Ана шу яратиш эҳтиёжи меҳнатни нафақат ижтимоий, балки эстетик эҳтиёж даражасига ҳам кўтаради.

Меҳнатнинг ана шу ижодийлик, бунёдкорлик хусусиятлари санъатда ўз аксини топиб келган. Меҳнат ва меҳнаткашлик улуғланган бадий асарларни барча санъат турларида учратишимиз мумкин. Чунончи, халқ оғзаки ижодидаги мақол, матал, эртак ва достонларда меҳнат маънавий-ахлоқий ҳодиса, меҳнаткаш инсон юксак маънавият эгаси сифатида намоён бўлади. Дангаса, меҳнатдан ўзини олиб қочадиган бекорчи одамлар эса кулгилилик орқали танқид қилинади, ҳажвий қиёфаларда тасвирланади. Ҳозир ҳам барча санъат турларида меҳнат – бахт манбаи, меҳнацеварлик – юксак ахлоқийлик тарзида инъикос эттирилади.

Бу меҳнатнинг санъат билан билвосита боғлиқлиги, уларнинг бевосита алоқадорлиги ҳам мавжуд. Санъаткорнинг меҳнати бунга яққол мисол бўла олади. Масалан, Шукур Бурхон ижро этган «Шоҳ Эдип» спектаклидаги Эдип роли буюк актёрнинг улкан истеъдоди билан бирга жуда катта меҳнатининг ҳам маҳсулидир. Ёки машҳур корейс сериали «Сарой жавоҳири» фильми саккиз йиллик меҳнатнинг меваси экани бунинг далилидир. Бундай ўринларда истеъдод ва меҳнат бир-бири билан уйғунлашиб кетади, бир-бирини тўлдиради. Ижодий меҳнат, қанчалик оғир бўлмасин, у муаллифга завқ бағишлайди. «Истеъдоднинг тўқсон фоизи – меҳнат» деган гап бежиз айтилмаган, унда маълум даражада ҳақиқат бор.

Тўғри, тарихдаги қуллар ёки чоркор-деҳқонлар, ё бўлмасам, илк капитализм давридаги ёлланма ишчилар меҳнатини ижодий деб бўлмайди, улар оғир, тинкани қуритадиган мажбурият эди. Чунки меҳнатнинг ижодийлиги, энг аввало, меҳнаткаш ўз фаолиятига эркин муносабатда бўлгандагина рўё беради. Демак, меҳнат ҳам, санъат ҳам биринчи галда эркинликни талаб қилади. Меҳнатнинг санъат каби қадрият даражасига кўтарилиши ҳар

кандай ижод, ҳар қандай қадриятнинг воқе бўлиши, эркинлиги асосида юз беради.

Санъат ва сиёсат. Санъат билан сиёсат ўртасидаги алоқалар ўзига хос мураккаб, баъзан кўзга яққол ташланмайдиган тарзда, баъзан яққол бўртиб намоён бўлади. Лекин барча замонларда ҳам улар ўзаро алоқа қилиб келган. Чунки санъат ижтимоий-эстетик ҳодиса сифатида ҳар қандай воқеликни инъикос эттирар экан, ундаги сиёсий қарашларни, курашларни бир четга суриб қўя олмайди. Сиёсат эса ўзига мос келадиган қарашларнигина санъат томонидан устувор тарзда акс эттиришни хоҳлайди ва шу боис уни, динга ўхшаб, ўзига бўйсундиришга интилади. Бунда у ўзининг «суянган тоғи» бўлмиш мафкурадан фойдаланади, санъатни иложи борича мафкуравийлаштиришга ҳаракат қилади, бу ҳаракат баъзан зўравонлик билан, ижодкорларни мажбурлаш, улардан сиёсий шиорларни бадийлаштириш асосида асар яратишни талаб қилиш орқали амалга оширилади. Бундай ёндашув тоталитар давлат тузумларида қўлланилади ва уларда сиёсат ўз мақсадига эришиш учун бадий асарни цензурадан ўтказиш, махсус комиссиялар орқали қабул қилиб олиш, «гапга кирмаган» ижодкорларни сургунга юбориш, қамаш, жисман йўқотиш усулларида фойдаланади. Натижада муайян сиёсий тузумнинг ташвиқот-тарғибот воситалари, матбуоти, судлари, ҳуқуқ-тартибот органлари, давлат ҳавфсизлиги тизими – ҳаммаси санъатнинг устига ёпирилиб, уни бўйсундиришга қаратилади. Аммо бу йўл билан вужудга келган бадий асарлар ҳеч қачон санъат асари бўла олмайди, муайян сиёсий ёлғоннинг ифодаси сифатида вақтинчалик «санъат» ролини бажариб турувчи, ўткинчи, сохталаштирилган ижодий хатти-ҳаракатдан бошқа нарсалар эмас. Тоталитар тузум ўзгариши демократик инсонпарвар тартибларнинг ўрнатилиши билан, улар халқ, миллат, инсоният томонидан ўлимга маҳкум этилади, уларни ҳеч ким ўқимайди, кўрмайди, тингламайди. Чунки санъат, эркинлик меваси, уни ижодкор мажбуран бошқара олмайди, аксинча, бадий асар кўриб ўтганимиздек, шаклланиши жараёнида ижодкорни бошқариб боради. Ана шу сабабларга кўра, фашистча ва коммунистча мафкура маҳсулига айланган бадий асарлар бугун ўлик тарихдан бошқа нарсаси эмас.

Айни пайтда санъат демократик давлат сиёсатини, умуминсоний ва миллий маънавий қадриятларга асосланган мафкурани тарғиб этади, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, фидойилик ғояларини илгари суради, лозим бўлса, жанговарлик касб этади. Санъат тарихида муайян ғояларни, айниқса умумбашарийликни инкор қилмайдиган миллий ғояни ифодаламаган санъат асари кам топилади.

Шундай қилиб, санъат ва сиёсат бир-бирининг ишига аралашмай росмана мавжуд бўлолмайди. Лекин бу аралашув ҳеч

качон бир томондан – зўравонликка, иккинчи томондан – ғоясизликка асосланмаслиги керак; ҳақиқий санъат асари ҳеч қачон «соф бадиий» бўлмайди. У фақат ғоявий-бадиий яхлитлик сифатидагина маънавий қадрият мақомига эга.

Санъат хиллари ва турларининг таснифи

Санъат – эстетик тадқиқот объектининг умумий номи, муштарак тушунча. Хусусий тушунча сифатида у воқеликни гўзаллик ва хунуқлик, улуғворлик ва тубанлик каби қадриятлар ва аксилқадриятлар орқали муайян хил, тур ҳамда жанрлар доирасида инъикос эттирадиган бадиий ижод маҳсулини англатади. Шу боис санъатни хил, тур ва жанрларга бўлиб, эстетик тадқиқ этиш одат тусига айланган. Бироқ ана шу «бўлиб ўрганиш», яъни таснифлаштириш, туркумлаштириш бир қарашда осондек кўринса-да, аслида эстетикадаги мураккаб ва чалкашликларга тўла муаммо саналади. Бу борада ўнлаб нуқтаи назарлар бор. Биз ҳаммасини бир чеккадан таҳлилдан ўтказиш имконига эга эмасмиз ва бунга ҳожат ҳам йўқ, фақат улар орасида муҳим деб ҳисоблаганларимизни умумий тавсифлаш билан чекланамиз.

Таснифлаштириш аввало санъатни хиллашдан бошланади. Санъат анъанавий тарзда уч хилга бўлиб келинади: 1) эпос; 2) лирика; 3) драма.

«Эпос» атамаси қадимги юнончадан олинган бўлиб, сўз, ҳикоя, қисса маъноларини англатади. Унда муаллифнинг ўзи аралашмаган ҳолда воқеанавислик қилиши, яъни ижодкор-субъектдан воқелик-объект алоҳидалик табиатига эгаллиги энг муҳим белги ҳисобланади. У дастлаб бадиий адабиёт доирасида қўлланилгани учун ҳозир ҳам баъзилар уни фақат оғзаки ва ёзма адабиёт намуналарига нисбатан тадбиқ этишга уринадилар. Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки санъат турлари раванқ топиб бориши натижасида ҳозир эпосни эпиклик маъносида қўллаш, бошқа санъат турларига ҳам нисбат бериш мумкин. Эндиликда фақат Ҳомернинг «Илиада»си, «Алпомиш», «Калевала» дostonларигина, роман жанрининг вужудга келиши билан, Л.Толстойнинг «Уруш ва тинчлик», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романлари сингари асарлар ҳам санъатнинг эпос хилига киради. Бугина эмас, кейинги пайтларда рангтасвир, мусиқа в.б. санъат турларига ҳам эпосни тадбиқ этиш мумкин бўлиб қолди. М., Рихард Вагнернинг «Нибелунглар узуги» операсини, Баҳодир Жалоловнинг панно-полотноларини, халқ қаҳрамонлигига бағишлаган ҳайкалтарошлик мажмуларини в.б. шу каби миқёсли асарларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Лирика эпосдан кўпинча қатъий сюжет чизиқларига эга эмаслиги, воқеликни объектда эмас, субъектда берилиши, бевосита муаллифнинг «аралашуви» билан шартланганлиги туфайли важралиб туради. Айни пайтда кўлам нуқтаи назаридан ҳам уни фарқлаш мумкин; лирикадаги воқелик муаллифнинг ҳиссиётлари призмасидан ўтиб, идрок этувчига етиб боради; унда ҳажм эпосдагидек катта ҳам бўлиши мумкин, лекин миқёс, кўлам субъектлаштирилган объект тарзида, субъектнинг бир қисми сифатида нисбатан тораяди ва кичраяди. Лекин идрок этувчи дунёсини эпосдагидан кам бойитмайди, воқеийликнинг камбағаллашуви ҳиссиётларнинг мўллиги орқали ўз расамадини топади. Хуллас, эпосда муаллиф идрок этувчини олисдан кузатиб борса, лирикада у билан ёнма-ён «суҳбатлашиб» боради. Шунинг учун муаллифни одатда «лирик қаҳрамон» деб атайдилар.

Драма (юнончада-ҳаракат дегани) сахнада ижро этишга мўлжалланган, матни қатнашувчиларнинг диалог ва монологлари асосига қурилган, воқеликдаги ҳаётини қарама-қаршиликларни зидидият ҳолати (конфликт) орқали ифодалайдиган, санъатнинг нисбатан «соф» адабий хили. Драмада лирикадаги субъективлашиш ҳодисаси йўқ, эпосдаги воқеанависликни ҳам учратмаймиз: ҳамма нарсани иштирок этувчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва нутқлари ҳал қилади. Шунингдек, унда эпосдаги «оғир қарвонликни», лирикадаги «оний кайфиятни» ҳам кўрмаймиз: қаҳрамонлар тақдири динамик тарзда ривожланиб борадиган фожеавий азоб-укубатлар, оғир кўргиликлар ёки танқидий кулги воситасидаги ечим билан ниҳоя топади. Кино санъати вужудга келганидан кейин кинокомедия, кинодраматургия каби атамалар ҳам эстетикага кериб келди.

Санъат ўзига хос яхлитликка эга эканини кўриб ўтган эдик. Шу жиҳатдан олганда, унинг бу уч хилини жуда қатъий чегаралаб, ажратиб ташлаш мумкин эмас: улар муайян яхлитликнинг уч қисми сифатида ҳаракат қилади, бир-бири билан диалектик алоқада воқе бўлади. Эпосда лирика ва драма унсурларини, лирикада эпик ва драматик ҳолатларни, драмада – лиризмни кўп учртаемиз. Чунончи, «лиро-эпик дoston», «лирик драма», «драматик дoston», «шеърини дарама», сингари жанрий кўринишлар, эпик асарлардаги лирик чекинишлар – уларанинг ўзаро алоқадорлигини таъкидлаб туради.

Санъат турларини таснифлашга доир мавжуд фикрларни танқидий ўрганиш ҳамда бу мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда, биз, санъатнинг мавжудлик шартидан, яъни унинг маънавий борлиқ сифатида намоён бўлиш ҳолатидан келиб чиқиб, кўпчилик томонидан қабул қилинган макон (меъморлик, ҳайкалтарошлик в.х.), замон (бадий адабиёт, мусиқа в.х.) ва макон-замон (театр, цирк в.х.) бўйича таснифлаштиришни маъқул деб ҳисоблаймиз.

Бироқ санъат тарихий ҳодиса эканини, у қадимдан тадрижий ривожланиб келганини, тараққиёти мобайнида ўзгаришларга учраганини ва маълум бир тарихий даврда муайян санъат тури фаол, етакчи бўлганини назарда тутиб, айти пайтда юқоридаги биргина туркумлаштириш ҳамма томонни қамраб оломаслигини ҳисобга олиб, масалага тарихийлик тамойили асосида ёндашувни ҳам мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Шундан келиб чиққан ҳолда, биз таклиф этаётган тасниф санъат турларини уч туркумга бўлиб ўрганишни тақозо қилади. Булар: 1) архаик - эндиликда тарихга айланган, ҳозирга пайтда реал ҳаётда амалда бўлмаган; 2) анъанавий - қадимдан ҳозирги кунгача ўз ўрнини ва аҳамиятини йўқотмай келаётган; 3) замонавий – илмий-техник тараққиёт натижасида вужудга келган «техникавий», янги санъат турлари.

Архаик санъат турлари. Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда архаик турга қайси санъат турлари киришини тасаввур қилган бўлсангиз керак. Шу боис тўғридан-тўғри уларга имкон доирамиздан келиб чиққан ҳолда қисқача тўхталиб ўтамиз.

Бадиҳагўйлик. Бу санъат тури асосан лирик ёки дидактик шеърларни ўз ичига олади. Бадиҳагўйларни баъзан маддоҳлар деб ҳам аташган. У асосан Шарқда вужудга келган ва тараққий топган. Уни ғарб адабиётидаги импоровизация ёки экспромт санъаткорлар билан чалкаштириш керак эмас. Чунки улар муайян санъат тури ичидаги ҳозиржавоблик, холос. Бадиҳагўйлик – оғзаки ижод қилувчи санъаткор. Унинг бахшидан фарқи ўз мавзуга эга эканлиги, шеърларнинг жамоавий, ҳалқ оғзаки ижоди вариантлари ёки версиялари эмас, балки мустақил асар сифатида идрок этиш билан боғлиқ. Бадиҳақигўй буюртмага биноан кўпинча бозорларда, баъзан саройларда шеър ўқиган, гоҳо шеърни мусиқий асбоб жўрлигида ижро этган. Бадиҳанинг баҳоси унинг қай даражада оригиналлиги, ташбеҳларнинг қуюқлиги, буюртма эгасининг қалбида етиб бориши, яъни таъсирчанлиги каби хусусиятларига қараб белгиланган.

Хаттотлик. Ёзма адбиётнинг кенг ёйилиши бир томондан, бадиҳагўйлик равнақига чек қўйган бўлса, иккинчи томондан янги санъат тури хаттотликнинг вужудга келтирди. Хаттотлик Хитой, Япония, Сурия ва мусулмон минтақасида ва Оврўпада кенг ёйилди, дастлаб унга қимматбаҳо китобларни чиройли ёзув билан кўчириб кўпайтириш ҳунари сифатида қаралган. Кейинчалик у мустақил санъат турига айланди. Хаттотлик қуроли сифатида мусулмон Шарқида қамиш қалам, Будҳа Шарқида мўйқалам, Оврўпада – патқалам қўлланилган. Хаттотликда ҳарф ёки иероглиф ҳам аниқ, ҳам чиройли ёзилиши билан гўзалликни намоён этади. Ҳар бир хаттот санъаткор сифатида ўз ёзиш услубига эга бўлган. Бизнинг минтақамизда ушбу санъат туфайли араб ёзувининг турли хил

гўзаллашган кўриниши вужудга келди. Настаълиқ, насх, сулс, куфий, райхоний ва б. шулар жумласидандир.

Ҳукумдорлар девонларидаги мирзалар ҳам чиройли ёзув соҳиблари бўлган. Лекин улар фармонлар, кўрсатмалар, расмий мактублар билан шуғулланганлар, уларда реал, дипломатик талаблар ифода топган. Хаттотликда ҳарфлар гўзаллиги, биринчи ўринда турган. Бунга мисол тариқасида Султонали Машҳадий кўчирган Навоий девонларини келтириш мумкин. Хаттотлик санъатининг равнақи Ўрта асарларга тўғри келади. Табризий, Султонали Машҳадий, Мажнун ибн Камолиддин Рафикий, Мунис Хоразмий сингари хуснихатнинг йирик санъаткорлари айна пайтда хаттотлик санъати тўғрисида эстетик рисолалар ҳам битганлар.

Хаттотликнинг санъат тарихидаги яна бир муҳим хизмати шуки, у мусулмон Шарқида рангтасвир санъати ривожига, хусусан унинг минатюра жанри тараққиётига улкан хисса қўшди. Китоблар нафақат ўсимликсимон тасвирлар билан безатила бошланди, балки кўчирилаётган асар сюжетларига мос минатюралар ҳам русм бўлди. Буларнинг ҳамаси Навоий даврида Ҳиротда “Нигористон” миниатюра мактабининг вужудга келишига олиб келди. Шунингдек, кейинчалик Бухоро, Ҳиндистон, Шероз миниатюра ҳам пайдо бўлди ва энди миниатюра мактаблари алоҳида, фаол жанр сифатида маънавий ҳаётда катта ўрин эгаллади. Масалан, Шафий Аббосийнинг “Ухлаётган дарвиш” (Исфохон, 1650), Мирза Алининг “Шахмат ўйини” (Машҳад 1556 – 65) Бухоро мактабида яратилган “Устоз ва шогирд кураши” (XVI аср), “Чашма бўйидаги базм” (1578) каби минатюралар ана шундай мустақил мактаблар намуналаридир.

Кўриб ўтганимиздек, хаттотлик санъати китобат, яъни китобни ўқувчига гўзал шаклда етказиш билан боғлиқ. Шу боис босма тарзда китоб чоп этиш вужудга келгач, хаттотликка эҳтиёж қолмади ва тез орада у санъат сифатида фаолликни йўқотиб, тарихга айланди.

Анъанавий санъат турлари. Аввал айтганимиздек, барча санъат турлари дастлаб вужудга келганида, уларда бевосита манфаатдорлик, фидойилик жиҳатлари устувор бўлган, хунар сифатида қабул қилинган: юқоридаги бадихагўйлик ҳам, хаттотлик ҳам текинга бажарилмаган. Кейинчалик уларда эстетик хусусиятлар, хусусан, гўзаллик асосий мақсадга айланган. Анъанавий санъат турларининг баъзиларида ана шу икки томон баравар, бевосита тарзда сақланиб қолган. Бундай санъат турлари сирасига меъморлик ва кўрғазмали санъат киради.

Замонавий санъат турлари. Бу санъат турларига замонавий – илмий-техник тараққиёт натижасида вужудга келган «техникавий», янги санъат турлари киради. Булар – телевидение,

кино, цирк, эстрада ва бошқа шу каби эндиликда янгидан ривож топаётган санъатлар киради.

Меъморлик. Бу санъат турининг пайдо бўлиши инсоннинг турар жойига бўлган эҳтиёжидан келиб чиққан ва одамнинг эстетик табиати уни тобора гўзаллаштириб боришни талаб этган. Кейинчалик бу талаб ўлимдан кейинги “турар жойга” мақбарларга тадбиқ этилган. Ундан сўнг ҳукумдорлар саройилари, девонхоналар турли расмий ва норасмий хизмат бинолари, ибодатхоналар ҳам ана шу гўзаллик қонунига биноан қурилган. Испаниядаги Ал-Ҳумро масжиди, Олмониядаги Кёлн жомеси, Хивадаги Нуриллавой саройи в. б. шулар жумласидан.

Меъморлик – мавжудлиги макон билан шартланган санъат тури. Унда ҳажм, маконни эгаллаш хусусияти биринчи ўринда туради, дейишади, аслида “ҳажм” эмас, маҳобат атамасини қўллаш мақсадга мувофиқ, зеро маҳобат улуғворлик ифода топган ҳажмдир. Меъморликнинг санъат сифатидаги эстетик моҳияти унинг кулгилилик хусусиятини инкор қилиши ва улуғворлик хусусиятини барқарор этиши билан боғлиқ, ҳеч бир санъат турида улуғворлик бу қадар ўзини яққол намоён қилмайди. Айни пайтда унда тасвирийлик, нозиклик, инжалик каби гўзаллик унсурлари катта аҳамиятга эга, улар маҳобатнинг таркибий қисмини ташкил этгани ҳолда, хандасавий ёки баргсимон нақшларда, циркор нарсаларда, деворий ёзувларда, пештоқий тасвирларда ўз аксини топади. Масалан, Самарқанддаги Регистон мажмуиёга кирувчи Шердор мадрасасини 1619-1939 оғиб кўрайлик. Мадраса пештоқидаги кошинкорли безак орасида қора замини кошинга оқ харфлар билан меъмор Абдужаббор номи битилган. Пештоқ равоғининг тепасида қизғиш зарҳал тусли шер оқ кийикни қувиб бормоқда. Қуёш бодомқовоқ, кийик кўзли тарзда тасвирланиб, юзи зарҳал ёғдуга йўғрилган¹²⁸. Бинога синчиковлик билан қарар эканмиз, унинг бир пайтлар мулаваҷчалар (талабалар) ўқийдиган олий ўқув юртлиридаги мадраса бўлганига ҳатто ишонгингиз келмайди..

Албатта замонавий меъморликда бундай жиҳатларининг ҳаммасини, тасвирий тўкиисликни учратиш қийин.

Айниқса шўролар давридаги ўқув юртлири, расмий ва турар-жой бинолари қурилишлари вақт нуқтаи назаридан анъанавий меъморликдан қанчалик узоқлашган сари, шунчалик санъатлик хусусиятини йўқотиб борди. Масалан, иккинчи жаҳон уруши давридаги меъморлик қурилишлари (Алишер Навоий номидаги катта академик театр биноси) билан 60-80 йилларда тикланган биноларни солиштиришда бу фарқ яққол кўринади. Айниқса турар жой биноларининг бир хиллиги, хусусан, тўққиз қавватли

¹²⁸ Қаранг: Зоҳидов П. Меъмор олами. Тошкент. Қомус. 1996. 128 б.

“қути”ларга меъморлик санъати ҳақида ўйлашинг ўзи ғайритабиий туюлади. Буни машҳур рус кинорежисёри Э.Разянов ўзининг ҳаммамиз яхши биладиган “Қушдай енгил бўлинг” филмида кўрсатиб берган. Филмнинг премерасида дастлаб экранда мексиканча шляпа кийган, кўлида улкан қамчи тутган, қавоғи солиқ ҳайбатли киши пайдо бўлган. У меъморлик санъати қўлланган турли кўринишдаги биноларни ҳар қамчилаганида ялонғочлаб (аввал томлардаги ва пештоқлардаги, кейин деразалардаги ва деворлардаги безакларни кўчириб тушириш асносида) бир хилдаги “қути”ларга айлантириб чиқади(кейинчалик «қамчили ҳукмдор» олиб ташланди). Ана шундан сўнг бир хилдаги «қутиларга жойлашган» совет кишиларининг кулгили саргузаштлари бошланар эди.

Инсонга асосан ишлаб чиқарувчи куч сифатида қараган, ҳар бир шахснинг ноёб ҳодиса, такрорланмас олий қадрият эканлиги тан олинмаган тоталитар тузум меъморликка санъат, яъни маънавий қадрият тарзида муносабатда бўлмасди ҳам. Не-не меъморий ёдгорликларнинг – юзлаб қадимги, такрорланмас санъат намуналари ҳисобланган мадрасалар, мақбаралар ва черковларнинг портлатиб таг-туғи билан йўқ қилиб ташланганини эсланг. Мустақилликка эришганимиздан сўнг меъморлик яна ўзининг санъатлигига қайтди. Республикамиз президенти Ислам Каримовнинг ташаббуси билан қатор меъморий мажмулар, лойиҳалар яратилди, қадимги ёдгорликлар таъмирланди. Шунинг натижаси ўлароқ, бугун биз Имом Бухорий меъморий мажмуи каби улуғвор санъат намуналарига эгамиз. Якка тартибдаги бинолар ҳам, жамоат бинолари ҳам, ишлаб чиқариш иншоатлари ҳам эндиликда ҳар хил оригинал лойиҳалар асосида, меъморлик санъати қоидаларига биноан бунёд этилмоқда.

Зеро ҳар бир бинони умумий қолип асосида эмас, алоҳида меъмор – архитектор таклиф қилган лойиҳа воситасида бунёд этилиши меъморликнинг санъат эканини белгилайдиган энг муҳим омил ҳисобланади. Чунки меъмор – қурувчи-инженер эмас, санъаткор. Унинг учун бино лойиҳаси шунчаки ҳисоб-китоб қилинган чизмалар эмас, илҳом, истеъдод натижаси бўлган ижодий иш, бўлажак асарнинг ғояси ва режасидир. Шу боис баъзи бизгача етиб келган улуғвор, гўзал меъморий обидалар Амир Темур, (Самарқанддаги Амир Темур Жоме масжиди), Улуғбек (Улуғбек мадрасаси, Обсерватория) каби ҳукмдорлар лойиҳалари асосида қурилгани бежиз эмас.

Ҳозирги пайтда замонавий материаллар асосида қурилаётган бинолар ҳам санъатлик хусусиятига эга экани билан диққатга сазовор. Уларда кўрғазмали-амалий санъат, атроф-муҳит гўзаллаштириш эстетикаси бинонинг маҳобати билан уйғунлашиб кетади. Натижада бино янада улуғворроқ кўриниш касб этади.

Масалан, «Тошкент-Шератон» меҳмонхонаси, Сенат биноси каби иншоотларни шундай замонавий меъморлик намуналари қаторига киритиш мумкин.

Ҳайкалтарошлик. Энг қадимги, ибтидоий даврлардан бошлаб ҳозиргача ҳайкалтарошлик ўз мақеини йўқотмай келаётган санъат турларидан бири. Ҳайкалтарошлик материали бўлиб, юмшоқ (ганч) ва қаттиқ (тош, ёғоч) субстрат хизмат қилади. Лекин ҳайкалнинг тайёр ҳолатида юмшоқ материалларнинг ҳам қаттиқлашганини кўрамиз. М., ганч, эритилган мис, бринж аввал суюқ (юмшоқ ҳолида бўлиб, зарур қолипларга) солгандан кейин қаттиқлашади.

Бу санъатнинг асосида фақат оний, бир лаҳзалик санъат тасвири ётади. Ҳайкалтарош томонидан ана шу энг муҳим ҳаракатини топиш ҳамда унга мос нур ва сояни танлаш юксак исдеъдодни талаб қилади. Зеро ўша танланган оний ҳаракат бизга аввалги ҳаракатлар ҳақида эстетик тасаввур беради ва бўлажак ҳаракатларга ишора қилади. Шу уч – (ўтган, ҳозирги, келаси) замондаги ҳаракат ифодаси жой, нур ва соянинг ўрин алмашиши билан ўзгаради, яъни ҳайкал маълум маънода ўзгача товланиш касб этади. Бошқача қилиб айтганда, ҳайкал нур ва соя ўйини билан идрок этувчини мафтун қилади. Унда эстетик ҳиссиёт уйғотади.

Ҳайкалтарошлик монументал санъат дейилади. Чунки кўпинча у катта ҳажмли ҳайкаллар ёки мажмуларни ўз ичига олади. Айни пайтда унинг кичик ҳажмдаги ва ҳар бири ўзига хос бўлган ҳолда муайян юзаликда шакллар уйғунлигини ташкил этадиган кўринишлари ҳам мавжуд. Ҳайкалтарошликнинг биринчи ҳилига алоҳида маконни эгаллаган ва ҳар ҳил ракурсда томоша қилиш мумкин булган асарлар киради. Унга қадимги Юнонистоннинг Родост оралидан чиққан санъаткорлар Агесандр, Атенадор ва Полидор яратган машҳур «Лоокон» ҳайкаллар мажмуи мисол бўла олади. Иккинчи ҳил ҳайкалтарошлик релэфларда, пештоқлар ва деворларни безаб турувчи бўртма шаклларда, асосан меъморлик санъатига сингишиб кетган ҳолда намоён бўлади. Масалан, буддҳачилик даврига оид «Айритом мусиқачилари» деб шартли номланадиган бўртма ҳайкаллар гуруҳи шулар жумласидан.

Ҳайкалтарошлик ҳайвонларни, ўсимликларни ҳам тасъвирлайди. Лекин унинг асосий мазмуни – инсон ва унинг руҳияти. Ҳайкалтарош, сумба, искана, қолиб ёки лўмбоз воситасида бизга тошдаги, ёғочдаги, (биронза) биринч ёки ганчдаги инсон қиёфасини тақдим этади. Бадиий қиёфа қанчалик жонли чиқса, уни турли нуқтадан томоша қилиш имкони қанча кенг бўлса, ўша асар ҳақиқий санъат намунаси деб қабул қилинади. Ҳайкаллар санъат асари сифатида бир-бирини такрорламаслиги керак. Шу боис шўролар даврида бир қолипта

куйилган, ҳар бир майдонга, гузарларга, давлат идоралари олдига ўрнатилган улуғ раҳбарнинг қиёфаси, бир қолипда куйилган «доҳийлар» ҳайкаллари ҳеч қачон санъат асари бўлолмайди.

Кўпгина санъат турларида бўлганидек, ҳайкалтарошлик ҳам деярли барча эстетик хусусиятларни намоён этади. М., пойтахтдаги Мотамсаро Она ҳайкали фожевийликни, Д.Қутимуродов ёғочдан ишлаган «Қорақалпоқ қизи» гўзалликни, Тошкент зилзиласига бағишланган меъмориал – улуғворликни ўзида инъикос эттиради.

Бахшилик санъати. Одатда бахшиликни эстетикада санъат турига киритиш қабул қилинмаган ва халқ оғзаки адабий ижоди сифатида бадиий адабиётнинг хили деб ҳисоблаб келинади. Аслида “бундай камситиш”нинг сабаби ўзбек эстетикасида шу пайтгача оврўпага, тўғрироғи, русларга тақлиднинг ниҳоятда кучли бўлганида. Шундай қилиб, биз уни тўлақонли санъат тури деб биламиз ва буни исботлашга ҳаракат қиламиз.

Бахшилик санъати асосан Шарқ халқларида мавжуд, келиб чиқиши қадимги Ҳиндистон билан боғлиқ, санскритчадаги “бҳикшу” (қаландар, дарвеш) сўзига бориб тақалади. Кейинчалик, “бахши”, “бахша”, “бахши”, ва бошқа шаклларда Шарқ халқларининг кўпчилигида устоз, маърифатчи деган маъноларда қўлланилган. Ғарбда уни фақат қадимги юнонлар маданиятида кўришимиз мумкин. Қадимги Ҳиндистон таъсирида бўлса керак, бахшилар уларда дастлаб, “аэдлар” (қўшиқчилар), кейинроқ “рапсодлар” (қўшиқ тўқувчилар) деб аталган, улар “Илиада”, “Одесия” каби йирик эпик дostonларни торли соз жўрлигида куйлаганлар.

Бизда бахшилик санъати қадимдан машҳур бўлиб келган. Илмий фаразларга кўра (В.Жирмунский, Ҳ.Зариф в.б.), “Алпомиш” дostonининг идлизлари Ҳомер эпослари билан тутшиб кетгани қайд этилади. “Алпомиш” ҳам, бошқа алоҳида дostonлар ҳам, дostonлар туркумлари ҳам минтақамизда, дўмбира, қўбиз ва дотор жўрлигида куйланади. Бахши, халқ дostonларини ёдда сақловчи, меърига етказиб куйловчи, уларнинг ўзига хос вариантларини, версияларини яратувчи санъаткор. У, бир томондан, шоирлик истеъдодига эга бўлиши керак, иккинчи томондан, маҳорат билан куйлай билиши, “Худо берган овозга” эга бўлиши лозим.

Бахшилик санъати ибтидодан бизда соф оғзаки ижод бўлиб келган, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, бахшилар мадрасаларда таҳсил кўриб, баъзи асарларини ёзма ҳолда ҳам қолдирганлар. Лекин, асосан фолклоршунослар томонидан дostonлар ва термалар ёзиб олинган, ҳозир ҳам бу анъана маълум маънода давом этмоқда. Шунингдек, бу санъатнинг яна ўзига хос томони шундаки, унда устоз – шогирдлик анъанаси қатъий тарзда ўрнатилган, доимо шунга амал қилиб келинади. Натижада биз

бахшилиқ санъатининг бир неча ўзига хос мактабларига эгамиз. Масалан, Қўрғон дostonчилик мактаби, Булунғур дostonчилик мактаби, Хоразм мактаби шулар жумласидан. Ўзбек бахшилиқ санъатида икки йўл билан дostonлар куйланади. Бири – Сурхандарё, Қашқадарё, Самарқанд йўли, унда дoston ё терма дўмбира жўрлигида, ички ғарғара овоз билан, иккинчиси – Хоразм йўли, унда оддий, очик овоз орқали ижро этилади. Бахшилиқ санъатининг Эргаш Жуманбулбул, ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир каби улуғ намояндалари халқ дostonчилиги намуналарини яратганлар. Улар анъанавий сюжет асосида ўзига хос гўзал асарлар ижод этдилар.

Халқ дostonларидаги тасвирлар, мажозийлик кўп ҳолларда муболағага ва аллитерацияга асосланади, натижада бадий қиёфа афсонавийлаштирилган, мўъжизавийлаштирилган тарзда гавдалантирилади. Масалан, “Гўрўғли” туркуми дostonларидаги баҳодирлардан бири – Ҳасан Кўлбар бир тўйнинг ошини еб тўймайди, муртининг ичига каламушлар ин қуриб ташлаган в.х. Ёки Амин бахшининг ўзбек баҳодирларига чақириқдай янграйдиган мана бу муболаға сатрларини олайлик:

*Ариқ тубинда индиз,
Дарё тубинда Қундуз,
Тозларни осмонга отинг,
Тутдай тўкилсин юлдуз¹.*

Дostonларда от ҳам асосий қаҳрамонлардан бири. “Алпомиш”да Бойчибор, “Гўрўғли” туркуми дostonларида Ғирот худди одамлардай тасвирланади. Айни пайтда уларнинг учқурлиги фавқулodда ва ранг-баранг ўхшатишлар воситасида таърифланади. Масалан, Ғирот “қулоғини қалам, думини алам қилиб” елиб боради. Яъни Ғирот –муқаддас от, унинг қулоғи инсоният учун муқаддас бўлган, учи учланган адл қамиш қаламга, думи қадимий попукли муқаддас байроққа ўхшатилади. Дostonларда турли бадий воситаларнинг қўлланиши, бахшининг овози ва дўмбиранинг оҳанглари уйғунлашиб кетади. Натижада учқур отнинг йўл босишини тингловчи ниҳоятда яққол тарзда идрок этади. Эргаш Жуманбулбул куйлаган “Равшан” дostonидаги мана бу парчага эътибор қилинг:

*Қулон юрмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.
Булон юрмас ерлардан
Бувиб ўтиб боради.*

¹ Булбул тароналари. 5 томлик. Т.5. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 110-б.

*Қарсоқ юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради.
Бўри юрмас ерлардан
Бўзлаб кетиб боради...*¹²⁹

Бу тасвирдаги аллитерациялар (оҳангдош товушлар) соз ва овоз воситасида от билан яхлитлашиб кетган чавондоз қиёфаси ҳақида тасаввур беради.

Бахшилиқ санъатида наср, назм шакллари, бармоқ вазнининг турли кўринишлари ўз аксини топади. Улар гўзаллик, улғворлик, мўъжизавийлик, кулгилилиқ каби эстетик хусусиятларнинг янада бўртиб кўзга ташланишини таъминлайди. Айни пайтда бу санъат тури мақол, матал ва ҳикматларга бойлиги билан катта тарбиявий аҳамиятга эга. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган “Алпомиш” достонидаги Бойсари тилидан айтилган мана бу сатрларни ҳақиқий ҳикмат намунаси десак янглишмаймиз:

*Давлат кўнса бир чибининг бошига,
Семурғ қушлар салом берар қошига*¹³⁰

Бахшилиқ сўз ва ижро санъатининг уйғунлиги сифатида ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. XIX-XX асрларда устоз борлиқларининг анъаналарини давом эттирган ва давом эттираётган улкан санъаткорлар етишиб чиқди. Хоразмлик Бола бахши, қашқадарёлик Қодир бахши, сурхандарёлик Шоберди бахшилар шулар жумласидан.

Ватанпарварлик зоясининг ўзбек миллий қўшиқчилиқ санъатидаги инъикоси. Муסיқа моҳиятан умуминсоний табиатга эга, қайси миллатга тааллуқли бўлишидан қатъи назар, муסיқа таржима қилинмайди, рассомлик санъатига ўхшаб, унинг тили – битта. Фақат ўша тилни тушуниш учун ҳар бир миллат ўз эстетик тарбиясини юксак даражасига кўтариши, эстетик дидини илмий-амалий асосида шакллантириши лозим. Муҳиддин Қориёкубов XX асрнинг 30-йилларида, Муножот Йўлчиева 90-йилларида Париж концерт залларида берган концертларига кўпчилиқка чипта етишмаган, залга кирганлар эса уларни бир мўъжизадай тинглашган, концерт сўнгида деярли ярим соат тик туриб қарсақлар билан олқишлашган эди.

Халқимиз асрлар давомида озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт орзусида яшаб келди. Шунинг учун ҳам бу орзу бугунги кунда хлқимизнинг миллий тараққиёт йўлидаги асосий мақсадларидан бирига айланган. Чунки дилида Ватан туйғуси

¹²⁹ Булбул тароналари. 5 томлик. Т.5. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 534 б.

¹³⁰ Алпомиш. Тошкент. “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. 1998. 22-б.

шаклланмаган, киндик қони тўкилган заминга меҳр туйғуси жўш урмаган кишини ҳақиқий инсон, деб бўлмайди.

Халқимиз истиқлолга эришгандан сўнг мамлакатимизда халқ ижодинининг тикланиш ва равақ топиш жараёни жадал суратлар билан амалга ошиши натижасида ўзбек миллий қўшиқчилигимизда ватанпарварлик ғояларини тараннум этувчи қўшиқларга бўлган эҳтиёж кучайди: ватанпарварлик мавзуси қўшиқчилик санъатининг бош мавзусига айланди. Бу ҳодисани қуйидаги жиҳатлар билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, миллий эстетик қадриятлар, маданият ва анъаналарни, маънавиятни тиклаб фуқароларимиз қалбида миллий ғурур ва ифтихор ҳамда ватанпарварлик туйғуларини камол топтиришга замин яратганлиги;

Иккинчидан, қўшиқчилик санъати воситасида ўзлимизни англаш, миллий ғоя ва мафқурани халқ онгига чуқурроқ сингдиришга нисбатан эстетик эҳтиёжнинг ортганлиги;

Учинчидан, Ватанга муҳаббат туйғусини юксалтириш билан кишиларда “озод Ватан”, “обод Ватан”, “эркин ва фаровон ҳаёт” тушунчаларига янгича ёндошувни шакллантириш билан изоҳлаш мумкин.

Ватанпарварлик мавзусини қўшиқчилик санъатининг бош мавзусига айлантиришдан кўзланган асосий мақсад - истиқлол даврига мос янги миллий руҳда яратилган қўшиқларни оммалаштириш орқали ёшларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашдан иборат. Зеро, “Энг гўзал ва дилбар қўшиқлар Ватан ҳақидаги қўшиқлардир. Бундай жозибадор қўшиқлар эл-элатларни бирлаштиради, уларни тинч-тотув ва осойишта яшашга, Ватанни ҳар жиҳатдан юксалтиришга, кўз қорачиғидай авайлаб асрашга ва кўксини қалқон қилиб ҳимоя қилишга даъват этади.”¹³¹

Бугунги кунда ватанпарварлик ғоясининг ўзбек миллий қўшиқчилик санъатининг бош мавзусига айланиши муайян эстетик заруриятни тақозо этади. Буни бир қатор омиллар орқали кўрсатиш мумкин. *Биринчи омил* - тинчлик ва барқарорлик. Яъни, жамиятдаги барқарорлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувлик, сарҳадларимиз дахлсизлиги ва мамлакатимизнинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш ва хавфсизлик тизимини яратиш билан боғлиқ улуғвор ҳодисаларни қўшиқчилик санъатида тараннум этилиши.

Иккинчи омил - ёшлар масаласи. Агар ёшлар масаласини умумжамият миқёсидаги масала тарзида идрок этадиган бўлсак, ёшларни тарбиялаш ёшлар онги ва руҳиятини муайян ғоялар ва қарашларга қаратмоқдан иборатдир. Ёшлар қандай ғоялар билан

¹³¹ Каримов И. Асарлар. 15 томлик /Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. Тошкент Ўзбекистон. 1996. 38-б.

куролланган бўлса, уларнинг амалиётдаги фаолияти ҳам феъли-
атвори ҳам шунга яраша бўлади.

Учинчи омил - бадий талқин. Санъатда бир мавзу, бир муаммо ҳар хил йўл билан очиб берилиши билан изоҳлаш мумкин. Қизиғи шундаки, ҳар бир бадий талқин бошқасини такрорламайди. Масалан, Ватан, ватанпарварлик мавзуидаги юзлаб кўшиқлар бор Лекин уларнинг бирортаси иккинчисини айнан бизга қайта тақдим этмайди, ҳаммаси янги ва ўзига хос. Қизиғи шундаки, жамиятнинг интеллектуаллашуви иқтисодиётнинг ривожланиши санъат учун муҳим омил эмас. Санъат бундай омиллар билан иш кўрмайди, унинг ўз ички тараққиёт қонунлари бор. Улар жамиятнинг маънавий олами билан, кадриятлар қандай англанданлиги ва кадрланганлиги, тарихий даврлар аро рўй берадиган руҳ янгиланиши, даҳоларнинг дунёга келиши каби сабаблар билан боғлиқ.

Тўртинчи омил - миллий ўзликни англаш. Бу мустақилликни мустаҳкамлашга фидойий бўладиган ёшларни эстетик жиҳатдан тарбиялашда кўринади. Зеро, Президент Ислом Каримовнинг «Биз фидойий ватанпарварларни тарбиялашимиз, “Элим деб, юртим деб яшовчи, шу йўлда хатто жонини ҳам аямайдиган”, “Ўзидан сўнг озод ва обод Ватан қолдирадиган” фарзандларни тарбиялашимиз замон ва мустақиллик талабидир”¹³²-деган фикрлари мазкур омилнинг эстетик асосидир. Бунга юртимизда яшаётган ҳар бир киши миллатидан қатъий назар масъул бўлмоғи лозим. Ёшларимиз тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас кадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг «Мен ўзбек фарзандиман» деб, ғурур ва ифтихор билан яшашига эришиш эстетик тарбияга доир ишимизнинг марказида туриши лозим.

Ватанпарварлик ғоясини кўшиқчилик санъати орқали тараннум этилиши жамият маънавий ҳаётида ўзига хос аҳамият касб этади. Бу ўз навбатида фуқароларнинг эстетик маданиятини юксалтиришга, уларни гўзаллик ва улуғворлик руҳида тарбиялашдаги мавжуд бўшлиқни тўлдиришга муайян маънода хизмат қилади.

Миллий мафкурамизнинг Ватан равнақи ғоясини ўзбек миллий кўшиқчилик санъати орқали ифодалашдан кўзланган асосий мақсадлар ўзида ижтимоий-эстетик мазмун касб этади. Бу мазмун жамиятимиз фуқароларини:

- мустақилликни абадийлаштиришга бўлган интилишларини мустаҳкамлайди;

¹³² Қаранг: Отамуродов С., Хусанов С., Раматов Ж. Маънавият асослари. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002. 183 б.

- умумбашарий кадриятлар тизимида миллий кўшиқчилигимизнинг нуфузини янада оширади ва ёшларнинг эстетик маданиятини юксалтиради.;

- халқни обод ва озод Ватан, тинч ва фаровон ҳаётни қуришга, жамият ва миллат равақи йўлида бирлаштиришга ундайди.

Ватан ҳақидаги кўшиқлар умумийлик мезонига асосланади: у ёш, жинс, миллат танламайди. Тўғри, кўшиқларнинг аксариятини севги, муҳаббат, вафодорлик мавзуидаги кўшиқлар ташкил этади. Бироқ, Ватан ва унинг равақини тараннум этувчи кўшиқларнинг эстетик мазмуни барча ёшдагиларга, барча жинсларга ва барча миллатларга бирдек маъқулдир. Чунки, унда гўзаллик, улуғворлик каби юксак туйғулар инсоннинг эстетик тафаккурига ва эстетик туйғуларига бирдек мос келади. Масалан, бугунги кунда халқимизнинг севимли кўшиғига айланган “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?” шеъридаги қўйидаги мисраларга эътибор беринг:

*Мен нечун севаман Ўзбекистонни,
Тупроғинг кўксимга айлаб тўтиё,
Нечун Ватан дея еру осмонни,
Муқаддас атайман, атайман танҳо?*

Ёки шоир Бобур Бобомурод қаламига мансуб қўйидаги мисралар мамлакатимизда яшаётган барча миллатларнинг умумий манфаатларига мос келади:

*Кўнглимизда ёнган чироқдир,
Яшнаб турган яшил тупроқдир.
Улуғ зотлар ётган тупроқдир,-
Бу - Ватанни кўтармоқ керак.
Маърифатда ривож чораси,
Малҳам топсин дарду-пораси.
Кўзимизнинг оқу-қораси,-
Бу - Ватанни кўтармоқ керак.
Она умрин тилаган каби,
Ажинларин силаган каби,
Фарзандларнинг соф бўлсин қалби,
Бу - Ватанни кўтармоқ керак¹³³.*

Айниқса, 1997 йилнинг 14 августида “Туркистон” саройида “Ўзбекистон – Ватаним маним” кўшиқ танловининг якунловчи турида биринчи ўринни эгаллаган сурхондарёлик фольклор-этнографик ансамбль хонандаси Норали Алланазаровнинг

¹³³ Бобур Бобомурод. Умр баҳори. Тошкент. Ўқитувчи. 2004. 27 б.

«Ватанимни куйлайман» номли кўшиғи инсонни Ватанга бўлган мухаббат, уни ардоқлаш, унинг кенгликлари ва саҳоватни хис қилишга ундайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ватан ранақи ғоясининг қарор топиши бевосита мамлакатдаги тинчлик, осойишталик, барқарор тараққиёт каби юксак қадриятларга боғлиқ. Бу қадриятларнинг эстетик мазмуни жамият аъзоларининг дунёқарашида, эстетик тасаввурида, жисмоний ва ақлий меҳнатнинг уйғун ҳолда ривожланишида кўринади. Мазкур жараённинг эстетик мазмуни кўшиқларда ўз аксини топади. Зеро, Ватан, истиқлол, ёшлик дўстлик ва энг азиз инсоний туйғулар тараннум этилган кўшиқлар айтиш мумкинки, халқимиз, ёшларимиз маънавияти ривожига, мустақилликни мустаҳкамлашга муносиб хисса бўлиб кўшилади. “Ўзингдан қўймасин, халқим!», “Ватан яғонадир», “Улуғимсан, Ватаним” каби ўнлаб, юзлаб кўшиқлар халқимизни, ёшларимизни истиқлолни асраб-авайлашга, ватанпарварликка ундамоқда. Биргина Юлдуз Усмонова ижросидаги ёшлар мадҳиясига айланган «Фидойинг бўлғаймиз сенинг - Ўзбекистон» кўшиғининг сўз, оханг, ижро уйғунлигидаги қудратли таъсирини хис қилмаган одам топилмаса керак. Ёки сеvimли хонандамиз Севара Назархон томонидан ижро этилган “Ватаним” деб номланувчи кўшиқнинг матни Ватанни севишга, ардоқлашга, боболаримизнинг жасоратига чуқур ҳурмат билан қарашга ундайди:

*Мен дунёни нима қилдим,
Ўзинг ёруғ жаҳоним,
Ўзим ҳоқон,
Ўзим султон,
Сен тахти Сулаймоним
Ёлғизим,
Яғонам дейми,
Топинган кошанам дейми,
Ўзинг мени улуғлардан
Улуғимсан, Ватаним...*

*Сен Хўжандсан,
Чингизларга
Дарбозасин очмаган,
Темурмалик орқасидан
Сирдарёга сакраган,
Муқаннасан қорачиги
Оловларга сачраган,
Широқларни кўрган чўпон
Чўлигимсан, Ватаним.*

*Сен - шохлари осмонларга
Тегиб турган чинорим,
Ота десам, ўғлим қизим деб,
Бош эгиб турган чинорим,
Кўнглимдаги ифтихорим,
Қўйнимдаги туморим,
Ўзинг менинг улуғлардан
Улуғимсан, Ватаним!*¹³⁴

Мамлакатимизда ёшларнинг баркамол рухий дунёси учун, уларнинг маънавий-эстетик жиҳатдан етук ва жисмонан соғлом бўлиши учун амалий ишлар кўламини кенгайтириш билан боғлиқ. Айтиш мумкинки, ёшлар муаммоси алоҳида эътибор ва масъулиятни талаб этади. Мамлакатимизда 2008 йилни “Ёшлар йили” деб эълон қилинишининг асосий сабаби ҳам мамлакат аҳолисининг 60% дан кўпроғини ташкил этувчи ёшларнинг эстетик бой дунёқарашга эга бўлган шахслар қилиб тарбиялаш ишларини янада мустаҳкамлашдан иборатдир. Мазкур йил муносабати билан ишлаб чиқилган “Ёшлар йили Давлат Дастури”нинг таълим ва кадрлар тайёрлаш сифатини тубдан ошириш, мустақил фикрлайдиган, ўзининг қатъий ҳаётий эътиқод ва қарашларига эга бўлган ёшларни тарбиялаш” деб номланган бўлимида ёш авлодни юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, уларни етук граждандар этиб шакллантириш тизимини янада такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Бу масалалар “Ўзбекистон ёшларининг ҳеч кимдан кам эмаслиги ва кам бўлмаслиги”ни амалий ифодалаш учун кенг имкониятларни яратади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лоимки, ёшларда эстетик идеални шакллантиришда қўшиқнинг алоҳида ўрни бор. Қўшиқнинг ўзига хос хусусияти – инсоннинг изтироб ва туйғуларини, унинг хиссиётли ички дунёсини очиб беришда кенг имконият яратади. Шу боис мамлакатимизда ёшларнинг салоҳиятлари ва ижодкорлик қобилиятларини намоён эттиришга жиддий эътибор қаратилмоқда. Бу борада юртимизда бир қатор маънавий-маърифий тадбирлар, кўрик-танловлар, фестиваллар ўтказиб келинади. Айниқса бу ишлар қўшиқчилик санъатида яққол кўзга ташланади. Жумладан, Самарқандда ўтказиладиган Халқаро «Шарқ тароналари» қўшиқлар фестивали, «Азиз она юртим наволари» деб номланган миллий эстрада қўшиқлари республика танлови, “Ўзбекистон – Ватаним маним” қўшиқлар байрами, “Шу азиз Ватан барчамизники” фестиваллари каби маънавий-маърифий тадбирларда ватан равнақи ғояси қўшиқчилик санъати воситасида халқ қалбига янада

¹³⁴ Муҳаммад Юсуф. Сайланма. Тошкент. “Шарқ” нашриёт-матбаа акционерлик компанияси. 2004. Б. 10-13.

чуқурроқ сингиб бормоқда. Айниқса, ўзбек миллий музыка санъатини ривожлантириш, ёш истеъдод эгаларига йўл очиб бериш, уларни қўллаб-қувватлаш, моддий ва маънавий рағбатлантириш, эстрада кўшиқчилигининг ютуқ ва тажрибаларини умумлаштириш, соҳа тараққиёти учун зарур имкониятлар яратиш, Ватанга муҳаббат, ватанпарварлик ғояларини акс эттирувчи бадиий юксак асарларни тарғиб этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 25 августдаги “Иқтидорли ёшлар учун “Ниҳол” мукофотини таъсис этиш тўғрисида”ги Қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июндаги «Эстрада кўшиқчилиги санъатини янада ривожлантириш тўғрисида»ги Қарорларида анъанавий ва замонавий кўшиқчилик санъатининг ўзбек музыка маданияти тараққиётидаги ўрни, ғоявий-бадиий йўналишлари, уни миллий ва умуминсоний қадриятлар билан уйғунликда ривожлантириш тамойилларини белгилаш бу борадаги ишларни самарали ташкил этиш учун кенг имкониятлар яратди.

Хулоса қилиб айтганда, миллий истиқлол мафкурасининг Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фароонлиги, комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро ҳамжиҳатлик, диний бағрикенглик тушунчаларини халқ онгига индиришда санъат энг муҳим восита сифатида юксак аҳамиятга эга. Зеро, юқорида кўриб ўтган санъат турлари истиқлолни ҳамма нарсадан муқаддас биладиган соғлом авлодни эстетик жиҳатдан тарбиялашда, фуқароларнинг эстетик дунёқарашини ўстиришда, уларни эстетик маданиятини юксалтиришда маънавий асос бўлиб хизмат қилади.

Санъат турларининг ўзаро алоқадорлиги ва жанр муаммоси

Биз нафосат фалсафасининг асосий тушунчалари ҳақида фикр юритганимизда, уларнинг ўзаро диалектик алоқадорлиги мавжуд эканини айтиб ўтган эдик. Шундай ҳолатни санъат турларида ҳам учратамиз. Ўз ҳолича «соф» мавжуд бўлган санъат тури йўқ. Муайян санъат тури бошқасидан ёки бошқаларидан нималарнидир ўзига олади ва нималарнидир унга ёки уларга беради, бу-санъат турларининг яшаш шarti. Масалан, меъморлик санъати ҳайкалтарошлиқдан, рассомликдан, кўрғазмали-амалий санъатдан «фойдаланади». Биз гўзал бино пештоқида бўртма ҳайкалларни, япроқнусха безакларни, деворий расмларни – панноларнинг меъморий уйғунлик асосидаги яхлитлигини кўриб эстетик завқ оламиз, ёки Алишер Навоий номидаги Давлат академик катта опера ва балет театри биноси фойесининг деворига буюк рассомимиз Чингиз Аҳмаров чизган гўзал монументал расмларни худди «иккинчи театр»дек томоша қиламиз. Музыка

билан бадий адабиётнинг, театр билан рассомликнинг в.б. санъат турларининг ҳам ўзаро алоқадорлиги шу тартибда.

Бундай алоқаларни нафосат фалсафасида *синтезлашув* – омухталик деб ҳам аташади. Санъат турлари синтезида бир ғоявий ният, бир услуб ва бир ижро яхлитлигида уюшган бадий қиёфа, ёки бадий қиёфалар тизими ҳар хил санъат турлари қонунқоидаларга биноан яратилган бўлади, яъни унда турли санъатлар бадий воситалари ва мажозийлик унсурлари эстетик идрок учун уйғун бир яхлитликни ташкил этади. Ҳозирги пайтда биз санъат турларининг уч хил синтезини учратишимиз мумкин. Булар: пластик санъатлар синтези (кўриб ўтганимиз меъморликда ҳайкалтарошлик, рассомлик ва кўргазмали-амалий санъат турларининг омухталиги); санъатларнинг театрлашган синтези (муסיқа, рассомлик, рақс, санъатларининг театр орқали, сахнадаги омухталашуви); санъатларнинг киноматографик синтези (деярли барча санъат турларининг монтаж тамойили асосида экрандаги омухталашуви).

Синтезлашув жараёнлари фан-техника тараққиёти натижасида маълум маънода янги санъат шакллари, янгича ижод турларини вужудга келтирди. Уларни биз синтетик санъатлар деб атаймиз. Театр, муסיқа, рақс, эстрада, цирк в.б. шулар жумласидан. Уларда деярли бошқа барча санъат турлари актёр ижроси, сахна динамикаси асосида синтезлашади. Кино ва телевидение эса “энг синтетик” санъат турлари ҳисобланади, зеро уларда синтетик бадий қиёфа яратилади. Умуман, синтетик санъат турларини эстетик идрок этар эканмиз, бир вақтнинг ўзида уларни ҳам томоша қилишимиз, ҳам тинглашимиз мумкин.

Шундай қилиб, кўриб турибмизки, санъат турларининг ўзаро алоқалари шу қадар мустаҳкам, хилма-хил ва миқёслики, бу алоқадорлик ҳатто турли санъат унсурларидан янги санъат турини яратиш қудратига ҳам эга.

Санъатда жанр муаммоси. Биз юқорида санъатнинг хилларга ва турларга бўлинишини ҳамда ҳар бир санъат тури воқеликни эстетик инъикос эттиришда ўзига хос мавқега эга эканини кўриб ўтдик. Санъат турларининг ўзи ҳам ана шундай муайян қисмларга бўлинади – уларни биз жанрлар деб атаймиз. Эстетикага доир адабиётларда жанрни санъатшунослик фанларининг муаммоси деб ҳисоблаш ва унинг эстетик моҳияти тўғрисида енгил-елпи тўхталиб ўтиш ҳоллари кўп учрайди. Бу – нотўғри ёндашув: эстетика санъат хилини, ундан келиб чиқадиган турларни, бадий асарни атрофлича ўргангани ҳолда, санъат тури билан бадий асар оралиғидаги жанр муаммосига жиддий эътибор қилмай, ўтиб кетолмайди. Чунки ҳеч бир санъат тури тўғридан-тўғри ўзини намоён эта олмайди, фақат жанр воситасидагина муайян санъат турига оид бадий асар вужудга келади.

Аввало шуни айтиш керакки, жанр санъатнинг кўзгуси, ҳар бир жанр-кўзгу воқеликни ўз ҳажми – инъикос доирасида акс эттиради. Масалан, романнинг инъикос доираси – бошқа, ҳикояники – бошқа. Биз юзлаб романларни, ҳикояларни, натюрмортларни, кўшиқларни биламиз. Лекин уларнинг бирортаси иккинчисини такрорламайди. Масалан, улкан ўзбек адиби Шукур Холмирзаевнинг ҳикоялари ўзаро бир-биридан ҳам, Саид Аҳмаднинг ёки Фолкнернинг ҳикояларидан ҳам фарқ қилади. Айни замонда биз уларнинг ҳаммасини “ҳикоя” деган ном билан атаемиз. Ана шу умумий ном жанр деб аталади. Шундан келиб чиқиб, жанрни санъатнинг тарихий тараққиёти мобайнида кўплаб асарларда такрорланадиган, бироқ воқеликни санъаткорнинг ўзига хос нигоҳи билан ўзига хос йўлда акс эттирадиган ягона композицион тузилма, десак хато қилмаган бўламиз.

Санъат турларининг жанрларга бўлиниши уларни таснифлаштириш сингари мураккаб, “моторни йиғганда, доимо бир неча мурват ортиб қоладиган” эстетик муаммо, сабаби, бир томондан жанрларнинг ниҳоятда ранг-баранглиги бўлса, иккинчи томондан, уларнинг санъат турларидаги мавқеини белгилашдаги фикрлар хилма-хиллиги, яъни кўп ҳолларда муайян жанр ҳақиқатан ҳам жанрми ёки унинг кўринишларидан бирими деган масала эстетиклар олдида кўндаланг туради. Масалан, бадиий адабиётдаги – жанрлар бўлиниши энг мураккаб бўлган санъат туридаги шеър жанрини олиб кўрайлик. Шеър ўзи, қисса ёки дostonдан фарқли ўлароқ, алоҳида жанр, лекин айни замонда у интим, ижтимоий, фалсафий, манзаравий, ҳажвий жанрларда ёзилиши мумкин. Демак, шеър жанри яна жанрларга бўлинади. Бундай жанрий бўлиниш кўпроқ ғоявий-ҳиссий табиатга эга: интим шеър – лирик қаҳрамоннинг ишқий, субъектив кечинмаларини акс эттиради, фалсафий шеърда–ҳикматли хулосага, донишмандликка мойиллик биринчи ўринда туради в.х. Айни пайтда бундай шеърлар ҳар хил кўринишларда ёзилиши мумкин; ғазал, сонет, рубоий, масал в.б. Энди савол туғилади: шеър – жанр, фалсафий шеър – жанр бўлса, унда ҳикматли сатрлардан иборат ғазал шаклидаги шеър нима? Уни жанр нуқтаи назаридан фалсафий шеър деймизми, ёки ғазалми? Шунингдек, Ойбекнинг “Навоий” асари романми ё тарихий роман жанридаги бадиий ижод маҳсулими?

Бу борадаги тадқиқотларнинг сўнгги хулосаси тизимли таҳлил натижалари бўлиб, унга кўра жанрлар босқичма-босқич бўлиниш табиатига эга¹³⁵. Яъни, роман ҳам жанр, тарихий роман ҳам жанр, ҳажвий роман ҳам жанр в.х. Дарҳақиқат, ҳозирча санъат турларининг бундан қулайроқ жанрий бўлинишини тасаввур

¹³⁵ Қаранг: Эстетика. Словарь. Москва. Политиздат. 1989. С. 89.

қилиш қийин. Тўғри, баъзи эстетиклар, жанр ва унинг кўринишлари деган атамани қўллашни таклиф этишади, комедия – жанр, кинокомедия – жанрнинг бир кўриниши ёки шакли. Лекин бундай, дейлик, тарихий романни–роман жанрининг тарихий кўриниши деб аташимиз ноамалий ва сунъий эканини ҳамма яхши ҳис қилса керак. Бунинг устига, шундай асарлар борки, улар бир неча жанрга бирваракай тааллуқли бўлиши мумкин. Масалан, Фитратнинг “Қиёмат” асарини ҳам ҳикоя, ҳам ҳажвий ҳикоя, ҳам хаёлий ҳикоя тарзида жанрларга бўлишимиз мумкин. Баъзан икки алоҳида, ҳатто бир-бирига қарама-қарши жанр бирлашиб, янги жанрни ташкил этганини кўрамиз. Масалан, театр санъатида трагикомедия жанри мавжуд. Шунингдек, бир жанр икки ва ундан ортиқ санъат турига “хизмат” қилиши мумкин. Масалан, телефилм ҳам кино, ҳам телевидение санъатида, манзара жанри эса, ҳам рассомлик ҳам бадиий адабиётда қўлланилади. Фарқ шундаки, улар бадиий асарни ўзлари тааллуқли бўлган санъат турлари талаблари воситасида яратилишини таъминлайдилар.

Умуман, санъат тарихида жанрларнинг доимий ўзгариб туриши–янгилиниши, эскириши, кўпайиши, истеъмолдан чиқиб кетиши каби ҳолларни табиий деб ҳисоблаш керак. Чунки жамият тараққиёти, инсон шахсининг чексиз даражадаги ўзгариб бориши анъанавий жанрлардан кечиш ва янгиларини яратишни талаб қилади. Масалан, кейинги икки аср мобайнида шеърий роман, шеърий қисса, шеърий новелла жанрлари вужудга келгани ҳолда, ўнлаб “эскирган” шеърий жанрлар истеъмолдан чиқиб кетди. Бироқ, бундай ҳодисаларнинг ҳеч бири қандайдир кўрсатмалар ёки қонунлар талаби асосида рўй бермайди, балки санъатнинг демократик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, санъаткор ва бадиий асарни идрок этувчи ўртасидаги бир-бирини тушунишнинг пировард натижаси сифатида воқе бўлади.

Шундай қилиб, биз мазкур боб мобайнида санъат хиллари, турлари ва жанрларини таснифлаштиришдек мураккаб масалаларни баҳоли қудрат кўриб ўтдик. Бизнинг баъзи мулоҳазаларимиз, илмий хулосаларимиз умумжаҳоний илдизга эга бўлган миллий эстетикамизда бу борадаги дастлабки назарий ёндашувлардир. Бироқ уларни мутлақлаштиришдан йироқмиз, асосий мақсад талабаларларда мустақил фикрлаш малакасини юксалтиришдан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., Маънавият. 2008.
1. Абдуллаев Е. Санъат тарихи. /Дарслик. Т., Ўқитувчи. 1998.

2. Абдуллаев Р. Обряд и музыка. В контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии /Монография. Т., 2006.
3. Алавия Музайяна. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Т., Фан. 1974.
4. Абдулла Шер. Эстетикада ижодкор муаммоси. //ЎЗМУ хабарлари. 2009. №4.
5. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. Т., Ўзбекистон, 2003.
6. Ахмедова Н. Живопись Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог (особенности формирования и развития). Т., 2004.
7. Бычков В.В. Эстетика. М., Гардарики. 2004.
8. Борев Ю. Эстетика./Учебник. М., Гардарики. 2003.
9. Махмудов Т. Эстетика и духовные ценности. Т., Шарк. 1997.
10. Махмудов Т., Петров В. Вопросы методологии эстетического анализа искусства. Т., Фан. 2006.
11. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М., Искусство, 1999.
12. Дилларда Ватан мадҳи. Тошкент. Ўзбекистон. 2007.
13. “Ёшлар йили” Давлат Дастури. Тошкент. Ўзбекистон. 2008.
14. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент. Академия. 2005.
15. Каримов Иброҳим. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. Тошкент. Фан. 2007.
16. Курбанмамадов А.А. Эстетические особенности искусства. //ЎЗМУ хабарлари. 2009, №4.
17. Маҳмудова Д. Ярим аср ёнма-ён. Т., Давр пресс., Максиграф плюс Моррис У. Искусство и жизнь. М., Гардарики. 2003.
18. Музыкальная эстетика стран Востока. Л., 1967.
19. Собирова З. Жамият янгиланиши ва бадий-эстетик омиллар. Тошкент. Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти. 2007.
20. Ташбаева Д. Методика преподавания музыки и школьный репертуар /Учебное пособие. Т., Фан ва технология. 2007.
21. Умаров М.Б. Маннон Уйғур ва миллий театр эстетикаси /Ўқув қўлланма. Т., Муסיқа. 2007.
22. Умаров Э. Театр эстетикаси. /Монография. Т., Фан. 2009.
23. Умаров Э. Эстетика /Дарслик. Т., Ўзбекистон. 1995.
24. Юсупова М. Полвека трансформации архитектура Узбекистана. Конец XIX- начало XX вв. Т. 2005.

**6-МАВЗУ:
БАДИЙ ИЖОД ЖАРАЁНИ ВА БАДИЙ АСАРНИ ҒОЯВИЙ-
ЭСТЕТИК ИДРОК ЭТИШ.**

Режа:

1. *Ижодкор шахси ва ғоявий юксаклик.*
2. *Бадиий ижод жараёни.*
3. *Ғоявий ният.*
4. *Ижод жараёнининг иллатлари.*

Ижодкор шахси ва ғоявий юксаклик

Ҳар жиҳатдан етук, гўзал санъат асарини илк бора кўрганимизда, эшитганимизда ёки ўқиганимизда: “Зўр! Ноёб ҳодиса!” деймиз. Дарҳақиқат, ноёб асар – ноёб ҳодиса. Айнан ҳодиса: У ижодкор деб аталган ноёб моҳиятнинг ҳодисаси. “Шоир бўлиш учун шоир бўлиб туғилиш керак”, деган қадимий ҳикмат бор. У барча санъаткорларга тааллуқли: бастакор бўлиш учун бастакор бўлиб туғилиш керак, актёр бўлиш учун актёр бўлиб туғилиш керак в.х. Демак, санъаткорлик туғма хусусият, ҳар бир санъаткор ўз замони учун алоҳида ноёб воқелиқдир. Унга берилган истеъдод эса – илоҳий инъом. Ёвузлик салтанати деб аталган шўролар тузуми ижодкорнинг илоҳий, ғайритабиий хусусиятларга эгалигини инкор этган ҳолда, уни ҳамма қатори «совет кишиси» ҳисоблар ва кўпроқ у яратган асар ҳақида фикр юритишни талаб қилар эди. Бу ҳақда асосан ўша даврда яшаб, ижод этган улкан ўзбек адиби Асқад Мухтор шундай деган эди: «Бизнинг даҳшатли цивилизациямиздан ташқари ҳамма замонларда шоир ва шеърый сўзнинг нечукдир ғайритабиий бир илоҳий куч билан боғлиқлигини тан олганлар»¹³⁶.

Дарҳақиқат, энг қадимги даврлардан бошлаб, ижодкор Осмон билан Ерни, Ёруғлик билан зулматни боғлаб турувчи фазилат эгаси (даочилар), маъбудлар билан одамлар орасидаги воситачи (қадимги ҳиндлар) сифатида талқин қилинган ва қадрланган. Демак, санъаткор шахсининг фавқулудда ҳодиса эканини эътироф этиш, унинг ҳамма қатори эмаслиги ва бунинг сабабларини ўрганиш эстетика учун ниҳоятда муҳим. Ҳолбуки, бизда “танқидчи ва адабиётшунослар асосан асар ҳақида гапирадилар. Ёзувчи ҳақида эса...

Ваҳоланки, асар ёзувчидан униб чиқади; фарзандидай унда туғилади, улғаяди, камол топади; у фарзандини авайлайди; ҳимоя қилади. Асар –

¹³⁶ Мухтор А. Уйқу қочганда. Тошкент. Маънавият. 2005. 24-б.

ёзувчининг тақдири; керак бўлганда ёзувчи қурбон бўлишга ҳам тайёр. Унинг бу ғайритабиий садоқати, ёзмасдан туролмаслиги, руҳиятга, фалсафага, мушоҳадага мойиллиги, шахси ва ўзгаларнинг шахси билан бирикиб кетган – асари унинг субъекти. У бошқа ишда ҳам ишлаши мумкин (ёзувчи ҳеч қачон бадавлат бўлмаган), аммо унинг моҳияти, эҳтироси – ижод. Қобилияти қанча катта бўлса, шунча катта куч сарф қилади. У – беихтиёр фидойи; ҳам бахтиёр, ҳам бахциз – бу унинг иродасига боғлиқ эмас.¹³⁷

Бу кўчирмаларни кетма-кет келтиришимиздан мақсад шуки, биз ҳозир ҳам, афсуски, шўролар даври эстетикаси йўналишида фикрлаймиз, ҳали ҳам ўша-ўша: санъаткорнинг – истисно эканини, бошқаларга ўхшамаслигини эътироф этишдан чўчиймиз, ўзимиз ўрганиб қолган “оға-китоблар”даги “Буржуазия эстетиклари кўпинча санъаткорни истисноли шахс сифатида олиб қарайдилар” деган “танқиди”ни рад этолмаймиз¹³⁸.

Бугун мустақилликка эришганимизга ўн олти йил бўлди, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарамликдан аллақачон қутилганмиз, лекин, афсуски, тафаккур қуллигидан қутилиш ниҳоятда қийин кечмоқда. Шу ўринда: ”Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги эса ҳар қандай иқтисодий ёки сиёсий қарамликдан ҳам кўра даҳшатлироқдир”, деганида Президент Ислон Каримов нақадар ҳақ эканини вақт тасдиқлаб турганини кўришимиз мумкин¹³⁹.

Шундай қилиб, ижодкор “ҳамма қатори” эмас, истисноли шахс. Хўш, унинг нимаси истисноли? Бу саволга ҳеч ким тўлиқ жавоб бера олган эмас. Табиийки, бизнинг жавобимиз, яъни мулоҳазаларимиз, фикрларимиз ва хулосаларимиз ҳам нисбий, улкан муаммонинг кичкина бир томонинигина ёритиши мумкин, холос.

Авалло шуни айтиш керакки, санъаткор шахси ўзига хос, алоҳида руҳий тип. Уни ўрганиш – эстетика ва руҳшуносликнинг йирик муаммоларидан бири. У ижод қилаётган пайтида қандайдир нораціонал, ақл воситасида тушуниб бўлмайдиган ҳолатга, ўзини ўзи эмас, бошқа нимадир бошқарадиган жараёнга киради, ўзини замон ва маконнинг ҳукмдоридек ҳис этади. Бу ҳолатни зикрга берилган дарвешнинг “ҳол” мақомигагина ўхшатиш мумкин. Уни одатда илҳом деб аташади. Ана шу пайтда санъаткор одамликдан, малак сийратли ғаройиб жонзотга айланади, Афлотун айтганидек, илоҳийлик билан боғланади, илоҳий вақт доирасига тушади. Натижада унинг асарида бўлган ва бўлаётган воқеалар билан бирга бўладиган воқелиklar ҳам ўз аксини топади. Фирдавсий “Шоҳнома”да Жамшидга жаҳон воқеаларини кўрсатадиган кўзгу (телеэкран) тутқзади, Алексей Толстойнинг инженер Гарини “ўзидан” салкам ярим аср кейин кашф этиладиган лазер қуролини ясайди, Жюль Верн ўзи кўрмаган мамлакатлар табиатини ўша мамлакатлар ёзувчилари ва олимларидан аниқроқ тасвирлаб беради в.х.

¹³⁷ Ўша манба: 39- б.

¹³⁸ Эстетика. Словарь. Москва. Политиздат. 1989. С. 390.

¹³⁹ Каримов И.А. Асарлар. 15 томлик. Т. 12 /Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Тошкент. Ўзбекистон. 1999. 85 - б.

Фақат бугина эмас. Санъаткор, Асқад Мухтор айтганидек, фидойи инсон. Бу фидойилик унга қимматга тушади. Унинг ғоялари кўп ҳолларда замонга сиғмайди, натижада у замон билан курашади, миллатни, инсониятни янги, ўз замонасидан яхшироқ замонга чақириб яшайди ва бахтини шунда кўради. Тўғри, у ҳам бадавлат, ҳузур-ҳаловатда яшашни хоҳлайди, лекин унга берилган истеъдод уни ўз йўлига солади, инсон бахти учун, инсон эрки учун курашга чақиради ва у Навоийга, Байронга, Пушкинга, Абдулла Қодирийга айланади.

Шу ўринда Навоийнинг бир асарига эътибор қилайлик, унга кўпчилик буюк шоирнинг шунчаки рассомлик борасидаги машқи деб қарайди. У “Занжирбанд шер” асари. Ундаги шер қафасда эмас, очик ҳавода, лекин боғланган. Темир халқалардан иборат занжир – замон, турмуш, сарой талаблари в.х. Занжирбанд шер эса – Навоий. Ҳозирча у занжирбанд, замонга боғланган, лекин тезда занжирни узади, нафақат ўзи балки замонини ҳам бир қанча масофага олға тортиб боради, инсониятни янги замон томон яқинлаштиради. Бу яқинлашув нореал воқеликда эмас, инсон тафаккурининг юксалишида кўриш мумкин: Навоийни ўқиган одам янгиланмай, янги ғоялар билан бойимай қолмайди. Баъзилар учун ўнг қўл вазир лавозимидан бош тортиш, мол-дунё, обрў-эътибор билан қизиқмаслик, иложи борича саройдан узоқ юришга интилиш ақлдан эмасдек туюлади. Навоий эса ҳаммасини гоҳ одамлар тушуниб-тушунмайдиган шеър деб аталган нарсага алмаштиради, ижод изтиробларини олий неъмат деб билди. Ҳақиқий санъаткор шундай яшайди: фидойилик унинг яшаш шарти. Шу сабабли санъаткор тили билан Вақт доирасидан чиқиб кетган Замон, Тарих, Мутлақлик бизни Эзгулик, Гўзаллик ва Ҳақиқатга чақиради.

Ижодкор шахсининг руҳий тип сифатидаги мураккаблиги шундаки, унда бир эмас, икки Мен яшайди. Биринчиси, ташқаридан қараганда кўзга ташланадиган, сиз билан бизнинг орамизда юрадиган, жамият қонун-қоидалари, миллий урф-одатлар оилавий ёки касбий шарт-шароитлар мезонлари билан, тўлиқ бўлмаса-да, маълум маънода ўлчанадиган ва баҳоланадиган Мен. Иккинчиси – ҳеч қайси қонун-қоидани тан олмайдиган ички – ботиний Мен, уни юқоридаги мезонлар билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайди. Биринчи Мен ҳамма одамларга хос. Иккинчи Мен эса фақат ижодкорда мавжуд бўлади. У кўзга ташланмаган, лекин ҳис этилган ҳолда санъаткорнинг моҳиятини ташкил қилади. Юқорида кўриб ўтганимиз Карл Юнгнинг санъаткорни тупроққа, унинг асарини гулга ўхшатганини эслайлик. Биз гулда тупроқнинг шаклини ҳам, тузилишини ҳам кўрмаймиз. Бу ўринда Юнг санъаткор билан санъат асарини айнанлаштириш керак эмас, демокчи. Лекин кўзимиз илғай олмайдиган жараёнлар натижасида тупроқ уруққа, ҳозиргача ҳеч қайси биолог очиб беролмаган ўз хоссаларини ўтказади, шулар туфайли уруғ кўкаради, озикланади, вегетация даврини бошдан кечиради ва гуллайди. Яъни гул ва унинг ранглари, шакли бизга мустақил бўлиб кўринса-да, аслида улар биз кўролмайдиган тупроқ моҳиятининг ўзига хос намоён бўлишидир. Санъаткорнинг иккинчи Менини худди ана шу тупроққа қиёслаш мумкин, ташқи оламга бўйсунмайдиган, ўжар ва ҳукмрон ўша Мен

унинг моҳиятини ташкил этади, асарнинг дунёга келишини асосан ўша Мен таъминлайди. Санъаткордаги биринчи ва иккинчи Мен курашида иккинчиси доимо ғолиб чиқади. Бироқ бу курашга ташқаридан дейлик, жамият, замон, сиёсий тузум томонидан аралашув рўй бериб, биринчи Мен ғолиб бўлса, у ҳолда вужудга келган бадий асар ҳеч қачон санъат намунасига айланмайди. Мазкур аралашув, шубҳасиз, ижодкорнинг “ихтиёри” билан амалга ошади. Лекин бу ихтиёр ҳеч қачон эркин бўлолмайди; унда қўрқув, ҳадик, илинж, ружу сингари салбий ҳиссиётлар талаб даражасига кўтарилиб, эркинликни ихтиёрдан ажратиб ташлайдилар. Натижада эркинликдан маҳрум бўлган ихтиёр, яъни мажбурият остида яратилган асар муаллифни ҳам, идрок этувчини ҳам қониқтирмайди, ҳаққонийликдан йироқ, сохталик намунасига айланади. Бундай асарлар тоталитар ёки авторитар тузумларда эстетик идеаллар ўрнини мафкуравий идеаллар эгаллаши туфайли пайдо бўлади; давр ўз гапига кўнмаганларни қатағон қилади, кўнганларни эса “тириклай еб битиради”, яъни катта истеъдодлар ҳам ўзидаги атом қувватини, Абдулла Қаҳҳор айтганидек, бор-йўғи ўтин ёришга сарфлайдилар, охир-оқибатда бутун бир давр санъати раванакка қараб эмас, балки таназзулга қараб тараккий топади. Бунга шўролар ёки фашизм даври санъаткорларининг жожеавий қисмати мисол бўла олади. Шу ўринда яна Асқад Мухторга мурожаат қилишга тўғри келади. У ўзи яшаган ўша давр ва ўша давр санъатидаги истеъдодли ижодкорлар ҳақида шундай дейди:

“Сизиф афсонасини биласиз, «абдий харсанг»ни ҳам биласиз.

Менинг авлодим ўша харсангни 70 йил давомида «чўққи»да юмалатди.

Ичимда нола бор. Гоҳо шу нолани эшитиб, Максим Горькийнинг гапи эсимга тушади. Ундан «Ахволингиз қалай?», деб сўраганларида «Максимально горько!» деб жавоб берган экан»¹⁴⁰.

Таассуфки, бу ижодкорлар тузум тазйиқи остида ўзларининг моҳияти бўлмиш иккинчи Менни кўмиб ташлашга мажбур бўлдилар.

Санъаткор шахси ҳақида гапирганда, унинг меҳнатига алоҳида эътибор бермоқ лозим, у том маънодаги қора меҳнат, санъаткор эса бир умрга тиним билмайдиган меҳнаткаш. Барча касб эгаларида меҳнат таътили бор, улар саёҳатларга чиқиши, бирор жойда ёки уйда дам олишлари мумкин. Ижодкорда таътил йўқ, саёҳатда ҳам, уйда ҳам барибир ишлайверади, энг қизиғи, буни у ўз эркин ихтиёри билан қилади, унинг таржимаи ҳоли истеъдод ва меҳнатдан иборат, унинг маҳорати истеъдод ва меҳнатнинг уйғунлигидан вужудга келади. Масалан, улкан мусаввиримиз Раҳим Аҳмедовнинг “Тонг” (“Оналик”) асарини томоша қилиб, бир муддат ўша тонг қўйнидаги далада, ёғоч қаровотда яшагандек бўламиз, ром ичига қандай қилиб кириб кетганимизни билмай қоламиз, ромдан қайтиб чиққанимизда эса, ижодкорнинг юксак маҳоратидан ҳайратга тушамиз. Лекин шу бизнинг бир муддат ҳайратланишимиз учун рассом ойлаб молберт олдида ҳам, ундан ташқарида ҳам тонгларни бедор кутиб олганини афсуски, тасаввур қилолмаймиз. Аммо санъаткор ўзининг меҳнати оғирлигидан нолимайди,

¹⁴⁰ Мухтор А. Уйқу қочганда. Тошкент. Маънавият. 2005. 10 - б.

бизга арз ҳам қилмайди, у ўзини бир умр гулхандек ёқиб яшайди. Буни улур олмон ёзувчиси Томас Манн шундай таърифлайди: “Санъаткор ўзига жуда кўп ўтин талаб қиладиган гулхан, ижодий ёниш унга яна-да каттароқ бахт бағишлайди, лекин уни яна-да тезроқ ёндириб тугатади”¹⁴¹. Аслида санъаткорнинг ҳақиқий таржимаи ҳоли шундан иборат бўлади.

Ижодкор шахсининг алоҳида руҳий тип сифатидаги яна бир ўзига хослиги унинг ёлғизлиги, у оила билан яшаганда ҳам ўзини ёлғиз ҳис қилади, иложи борича ўзини одамлардан олиб қочишга интилади. Бундай ҳодиса оддий одамларда ўз Менидан йироқлашишни, тушкунликни, невроз ҳолатини пайдо қилади. Санъаткор учун эса бу ихтиёрӣ ҳодиса, ижоднинг шартӣ. У айнан мана шу ёлғизликда ўзининг моҳияти – иккинчи Мени билан топишади. Айни пайтда бу Мен гўё ижодкорнинг вужудидан узилиб чиққандек, асар қаҳрамонлари билан бирга, уларга ўзини қиёслаб яшайди ва кўриниб турган Меннинг хатти-ҳаракатларини бошқариб туради. Уни руҳий таҳлилчилар онгланмаганлик деб атайдилар. Шундай қилиб ҳақиқий бадиий асарда онгланганликдан кўра онгланмаганлик, кўзга кўриниб турган Менда кўринмайдиган Мен кўпроқ ўзини намоён этади.

Бироқ санъаткор шахсини фақат онгланмаганлик – ички Мен билан боғлаб қўйиш мумкин эмас. Унинг устуворлигини тан олган ҳолда, ижодкор учун ташқи омилларнинг ҳам аҳамияти борлигини эътироф этиш лозим. Зеро ижодкор руҳиятидаги онгланмаганликнинг фаолияти ижодкор яшаётган жамиятни янада яхшилашга, гўзаллаштиришга қаратилган. Шу сабабли санъаткор ҳеч қачон ўз замонини (у яхшими, ёмонми) назардан қочирмайди. Нафақат замонавий асар яратганида, балки тарихий ёки хаёлий мавзуга кўл урганида ҳам яъни, кечмишдан ёки келажакдан туриб ўз замонасига таъсир кўрсатишга, унинг муаммоларини рамзийлик орқали, билвосита ўртага ташлашга ҳаракат қилади. Бу санъаткор руҳида майлпарастликнинг оддий одамларникига қараганда кучлироқ бўлишини, унинг ўзи истаса-истамаса кескин ғоявийлашган, мафкуравийлашган шахс сифатида иш кўришини таъкидлаб туради. Гап фақат санъаткорнинг қайси мафкурани танлаши ва тарғиб қилишига боғлиқ. Агар у ўз ғояларига инсонпарварлик мафкурасини асос қилиб олса (Навойӣ, Мотсарт, Толстой, Пикассо в.б.), унинг асарлари бутун инсоният ва барча замонлар учун “яроқли”, керакли бўлиб яшайди. Бордию санъаткорнинг мафкуравийлиги обрўпарастлик (авторитарлик) ғоялари билан чекланса, унинг асари фақат ўша давр ва обрў эгасининг (дохийнинг) умридан узоқ яшамайди. Шу жиҳатдан Т. Бачелиснинг “XX аср санъатида Ҳамлет қиёфаси” деган мақоласи эътиборга сазовор. Муаллиф Оврўпа театрларида Иккинчи жаҳон уруши олдидан ва ундан кейин ўйналган Ҳамлет ролларининг давр ҳамда мафкуравийлик билан боғлиқ жиҳатларини таҳлил қилиб, истеъдодли, машҳур олмон актёри Густав Грюндгенс Берлин театрида 1936 йили яратган Ҳамлет қиёфасини фотосурат орқали шундай тасвирлайди: «...мана, 1936 йилги фотосуратдан бизга Ҳамлет – Грюндгенс тикилиб турибди: аскарнинг тунд нигоҳи Йорик бошчаноғини

¹⁴¹ Манн Т. Смерть в Венеции. Москва. Радуга. 1984. С.104.

очиқчасига, салкам профессионал қизиқишини яширмай кузатмоқда. Ҳамлет бош кийимини тушуниб бўлмайди, у ўрта асрлар дубулғаси билан эсэсчининг каскасига ўхшаш нарса. Грюндгенс қон тўкишга тайёр турган Ҳамлет ролини ўйнамоқда эди. Фашистлар Олмонияси уруш очишга тайёргарлик кўрарди, Ҳамлет – Грюндгенс унинг қудратдан маст бўлиб, ёвузлик гўзаллигини намоёишкорона ва жўшиб қўллаб-қувватланди»¹⁴². Бу – буюк актёрнинг санъатни хор қилиши, “атом кучини ўтин ёришга сарфлаши” эди. Афсуски, бундай ҳодисалар ягона эмас. Демак, санъаткордаги “Худо берган нарсани” асраб қолиш ва ўз ўрнида ишлатишда у яшаётган замоннинг, тузумнинг аҳамияти катта.

Катта санъаткорларда бунинг акси ҳам тез-тез учраб туради: ўз даврининг гражданодами санъаткородам енгиб чиқади. М., улуғ рус рассоми В.Верешчагин санъат талаби билан Грюндгенс қилолмаган ишни амалга ошира билди. Чунончи Верешчагиннинг «Урушнинг тантанали кўшиғи» асарида жангдан кейинги манзара акс этган: бош чанокларининг улкан уюми; атрофда жингиртоб бўлиб кетган япроқсиз дарахтлар, жанг майдонидан сал нарида ярим хароба қалъа, минора, уйлар ғира-шира кўзга ташланади; бошчаноклар устида қарғалар тантанаси, қузғунлар мовий уфқдан чиқиб келмоқда, улар худди саноксиздек; жазирама, даҳшатли кимсасизлик, фақат қузғунлар, қузғунлар, қузғунлар... Қузғунлардан уюлган қала суяклари кўп, лекин сизга қузғунлар кўп туюлади. Верешчагин шахс сифатида рус улуғдавлатчилиқ шовинизмига муккасидан кетган, бешафқат инсон эди. У бу асарни дастлаб «Темурланг тантанаси» деб атади, кейин асарни ҳозирги номи билан атади. У мольберт олдида келганида ўзининг кичкинагина «ғолиб рус кишиси» эканини унутиб қўяр ва буюк инсонпарвар рассомга айланар эди. Бу асарда ҳам шундай бўлди. Асар жойланган ромга у ўз қўли билан: «Ўтган, ҳозирги ва келажакдаги барча улуғ фотиҳларга бағишланади» деб ёзиб қўяди. Дастлабки шовинистик ноинсоний ғояни умуминсоний ғоя енгганини кўрамиз. «Урушнинг тантанали кўшиғи» барча босқинчилик урушларига, шу жумладан «Улуғ Россия граждани» сифатида ўзи қўллаб-қувватлаган Россиянинг Туркистондаги босқинчилик урушига ҳам лаънат қўшиғи бўлиб абадий янграб туради. Бу ҳодисада биз, юқорида айтганимиздек, санъаткор бешафқат одам устидан, санъат шовинизм устидан ғалаба қозонганини яққол кўрамиз. Бундай ҳодисалар асл санъат ва асл санъаткорлар ҳаётида деярли доимо учрайдиган ҳодисалардир.

Ҳозиргина биз “Худо берган нарса” деганимиз ёки умумий тарзда истеъдод деб аталадиган илоҳий инъом аслида ҳеч қачон ҳаммада бир хил бўлмайди. Одатда унинг уч даражаси ҳақида фикр юритилади: 1) қобилият; 2) истеъдод; 3) даҳо. Биз ҳам уларни шу тартибда кўриб чиқамиз.

Бадиий қобилиятга эга ижодкор мазмунни тегишли шаклга сола билади, бадиий усуллардан – мажозийликнинг кўпгина кўринишларида ўринли фойдалана олади, асар тузилмасининг етарли даражадаги пухталигини таъминлайди, ўз замонасининг муҳим муаммоларини бадиий

¹⁴² Современное Западное искусство. XX век. Москва. Наука. 1988. С. 133.

киёфалар орқали ўртага ташлайди, замон, тузум нимани талаб қилса, лаббай деб жавоб беради. У яратган асар дастлаб шов-шувга ҳам сабаб бўлиши, ўн-ўн беш, ҳатто ўттиз-қирқ йил “умр кечириши” мумкин. Бироқ кейин у тарихга айланади. Масалан, Иброҳим Раҳимнинг “Ҳилола” қиссаси ўз вақтида шов-шув қозонди, бир неча бор нашр қилинди, лекин у ҳозир мутахассислардан бошқа деярли ҳеч кимни қизиқтирмайди. Чунки у ўз замонаси билан бирга яшаб, ўша замон билан бирга жамиятдан ортда қолиб кетди. Ижодкорлар ичида ана шундай бадий қобилият эгалари кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг асосий хусусияти ёмон ҳам, яхши ҳам деб бўлмайдиган, ўрта-миёна асар яратишга қобиллиги, ўз жамиятининг ўртача эстетик эҳтиёжини қондиришга тез мослаша олиши билан белгиланади.

Даражалар пиллапоясидаги иккинчи ўринда истеъдод эгалари туради. Улар ижодкорлар орасида озчилик бўлганлари ҳолда, ўз даври санъатининг асосий йўналишини белгилаб берадилар. Улар бир-биридан ўзига хослиги билан кескин ажралиб туради: истеъдодли ижодкор доимо ўз тилига, ўз услубига, ўз овозига эга бўлади, у яратган асар ўз замонаси учун ҳам, кейинги даврлар учун ҳам эскирмайди. Масалан, Шухрат Аббосовнинг “Маҳаллада дув-дув гап” фильмини олиб кўрайлик. Унда кўтарилган муаммолар, қаҳрамонларнинг яшаш тарзи, “совет воқелиги” эскирган. Лекин ундаги умуминсоний ахлоқий-эстетик ғоялар сифатида инсоний муносабатларнинг ўртага ташланганлиги, монтаждаги янгиликлар, режиссёрнинг юксак маҳорати, актёрлар ижросининг табиийлиги, асар муаллифларининг “мафкуравий ҳудуд”ни ёриб чиқа олганликлари, том маънодаги халқчиликка эриша олганликлари биз учун доимо янги. Биз унда ҳар гал “эскирмайдиган эскиликни”, “бугуннинг умри билан яшаётган кечмишни”, кечаги оналаримиз, акаларимиз ва опаларимизнинг жонли киёфаларини кўрамиз, қадриятларимиз улуғланган, эстетик қадриятга айланган бадий асар билан учрашамиз. “Кечаги ва бугунги ўзимиздан” мириқиб куламиз, қалбларимиз фориғланади. Хуллас, “Маҳаллада дув-дув гап” филми ҳақиқий истеъдод эгалари яратган асар, у бизни доимо қизиқтира олади, бизга эстетик завқ бериб, янгича яшашга чорлаб туради. Шухрат Аббосовнинг истеъдоди ва маҳорати кеча билан бугун ўртасидаги бадий кўприк ярата олган.

Энг юксак даражадаги санъаткорни биз даҳо деб атаймиз. Даҳо санъаткорлар камдан-кам учрайди. Даҳоларни замондан юксак қўйишади, зеро бутун бошли тарихий даврдан кўра бир шахс инсоният учун қимматлироқ бўлиши, кўпроқ фойда етказиши мумкин. Лекин унинг дунёга келиши замондан ташқарида рўй бермайди, аксинча биз тушуниб етолмайдиган қонуниятлар асосида улар даврнинг истаги билан пайдо бўладилар. Давр – даҳо учун уруғ вазифасини ўтайди, шу уруғдангина мангу ям-яшил улкан дарахт ўсиб чиқади, дарахт юксалади, давр эса қуйида қолади. Қадимги Хитойлар даҳони табиатни тасвирлайдиган инсон эмас, балки ўзи табиат бўлган мавжудот, каромат эгаси сифатида баҳолаганлар. Даҳо, бу – Нитцше таърифлаган ало одам, қонунларни бузиб, ўзи янги қонунлар яратадиган, одамдан баланд даражадаги одам. Дени Дидро ўзининг “Даҳо”

мақоласида шундай дейди: “Санъатда, фанда ва амалий фаолиятда даҳо, айтиш мумкинки, нарсаларнинг асл табиатини ўзгартиради; унинг ўзига хослиги нимагаки қўл урса, ўша нарсаларнинг ҳаммасига кўчиб ўтади, унинг билими кечмиш билан бугуннинг худудини ортда қолдириб, келажакни нурлантириб туради; у ўз асридан илгарилаб кетади ва асри уни қувиб етишга ожизлик қилади...”¹⁴³.

Лекин бошқа бир гуруҳ мутафаккирлар санъаткор даҳосини руҳшунослик нуқтаи назаридан баҳолайдилар ва уни инсоннинг носоғлом руҳий ҳолати сифатида таърифлайдилар. Афлотун, Демокрит ва Арастудан тортиб Паскалгача даҳоликни жиннилик билан чегараланишини таъкидлайдилар Афлотун ҳатто алаҳсирашни маъбудлар бизга туҳфа қилган илоҳий неъмат деб атайди. Оврўпанинг машҳур психиатрларидан бири Чезаре Ломброзо (1835-1909) ўзининг “Даҳолик ва жиннилик” китобида бу масалани атрофлича очиб беришга ҳаракат қилади. Ундан кейин Зигмунд Фройд ва фройдчилар бу масалага руҳий таҳлил усули билан ёндашиб, маълум маънода Ломброзо хулосаларини тасдиқладилар. Улар нафақат даҳолар, балки барча истеъдодли санъаткорларда невроз, умуман, руҳий хасталик моҳият тарзида мавжудлигини, лекин улар бу дардини бадиий асарга ўтказиб юбориш орқали ўзларининг соғломлигини сақлаб қолишларини, лекин бу соғломлик бошқаларникидан фарқланишини чуқур илмий ва амалий асосда исботлаб бердилар. Айни пайтда ўзимизнинг халқона гапимиз ҳам бор: бундай одамларни учратганимизда “шоиртабиат экан”, шоир экан-ку! деймиз. Бу иборалар аслида олимларнинг фикрларидек “қўпол” эмас, шакли чиройли, лекин моҳият ўша-ўша: гап ҳамма одамдан бошқачароқ, нозиктаъб, “кўриниб турган нарсаларни кўрмайдиган, кўринмайдиган нарсаларни кўрадиган”, умум қабул қилинган қоидалардан ташқаридаги, ҳам қойил қолиш, ҳам устидан кулиш мумкин бўлган ноодатий шахс ҳақида боряпти. Хуллас, Демокритнинг, эс-ҳуши жойида одамни мен ҳеч қачон ҳақиқий шоир деб ҳисобламайман, деган сўзлари ҳақиқатга яқин эканини тан олмасдан иложимиз йўқ.¹⁴⁴

Албатта, даҳо санъаткор кўринишидан бошқалардан унчалик фарқ қилмайди. Лекин у ўзга бир олам. Биз оламни ўрганиб, тагига етолмаганимиздек, даҳоларни ҳам ҳеч қачон тўлиқ тушуниб, тўлиқ талқин қилолмаймиз. Даҳо, у – Ҳомерми, Дантеми, Навоийми, Шекспирми, Мотсартми, Рафаэлми, Гётеми, Пушкинми, Бетховенми, Чайковскийми – инсоният ҳамма даврларда ўзини кўриш учун мурожаат қиладиган абадий кўзгудир.

Биз, қисқача бўлса-да, ижодкор шахси ва унинг ўзига хос хусусиятларини, истеъдод даражаларини кўриб чиқдик. Энди санъаткорнинг сирли меҳнати – бадиий ижод жараёнини назардан ўтказамиз.

Бадиий ижод жараёни

¹⁴³ Дидро Д. Эстетика и литературная критика. Москва. Художественная литература. 1992. С. 213.

¹⁴⁴ Қаранг: Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. Минск. Попурри. 1998. С. 8.

Бадиий ижод жараёни меҳнат, лекин у бошқа барча аклий меҳнат турларидан катта фарқ қилади. Унда меҳнат қандайдир сирли руҳ билан амалга ошади, шунинг учун одатда бадиий ижод жараёни масаласига ёндашувлар ҳар хил: унда кимлардир рационал, кимлардир нораціонал жиҳатларни устувор ҳисоблайди, баъзилар уни умуман тушуниб ва тушунтириб бўлмайдиган, фавқулоддалик, сирли тасодиф ҳамда ҳар бир ижодкорнинг шахси билан белгиланадиган ўта хусусий ҳодиса сифатида талқин қиладилар. Бизнингча, ҳар учала фикрда ҳам асос бор, лекин уларнинг ҳеч қайсиси ўзича бутун ижодий жараёни қамраб ҳам оломайди, тўлиқ очиб ҳам беролмайди. Шунинг учун уни шартли равишда қисмларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз.

Энг аввало шуни аниқлаб олиш керакки, ижодкор “олувчи” эмас, “берувчи”, яъни таклиф қилинган санъат турларидан хоҳлаганини, истаган пайтида “олишга”, “умуман идрок этишга” қобил маданиятли киши эмас, балки, аксинча, муайян санъат тури ва жанридаги муайян асарни идрок этишга тайёр бўлиб, “кутиб турган” эстетик дид эгасининг эҳтиёжини қондиришни ўз бўйнига олган шахс. Демак, ижодкор биринчи навбатда масъулиятли шахс, ижод жараёни эса ниҳоятда масъулиятли жараён. Шу сабабли баъзи бир ёш ижодкорларнинг “Мен ўзим учун шеър ёзаман” ёки “Мен ўзим учун мусиқа басталайман” в.х. каби матбуотда берадиган интервьюлари, ёки давралардаги гаплари, очикчасига айтганда, олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас. Ҳар бир санъаткор асар яратишга киришар экан, то асар битгунича унинг рўпарасида, ёнида, ортида ўзи мажҳул, лекин талаблари аниқ-равшан бўлган идрок этувчининг руҳи, сиймоси туради; ҳар бир асар албатта ким учундир яратилади. Биз юқорида айтиб ўтганимиз, “иккинчи МЕН” кўп ҳолларда ана шу кузатувчи вазифасини, идрок этувчи ролини бажаради, ижод жараёни унинг назорати остида кечади.

Ғоявий ният

Бадиий ижод жараёнининг ибтидоси санъаткорнинг муайян ғояни ёки ғоялар тизимини бадиийят орқали бошқаларга етказиш истаги билан боғлиқ. Уни биз *ғоявий ният* деймиз. У кўзга илғамайдиган даражада нозик ва кўз илғамайдиган даражада миқёсликка эга. Чунки ғоявий ният ўз номи билан ғояга тааллуқли, у ижодкорнинг дунёқарашининг меваси, бутун асарнинг пойдевори. У бадиий асарнинг мавзуи, шакли, мазмуни, “тили”, бадиий воситалари қандай бўлиши кераклигини белгилаб бериш учун улар билан “кураш олиб боради”. Баъзан уларни ўзига бўйсундиради, баъзан эса уларга бир оз ён бериб, маълум нуқталарда ўзгаради, “шароитга мослашади”. Ғоявий ниятни шу боис ҳеч қачон тўлиқ амалга ошган эстетик ҳодиса сифатида тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ғоявий ният бирор бир ерда, бошқа ижодкорнинг асарида, эстетика назариясида ёки реал ҳаётда учрайдиган қандайдир тайёр нарса ёхуд “каттик

ўйлаш”, “теран фикрлаш” натижасида вужудга келадиган бадиий ҳодиса эмас. У реалликни инъикос эттиришга қаратилган эса-да, ўзи реаллик бўлмаган, аммо яратилажак асарнинг идеали, санъаткор руҳидаги идеал сифатида вақтинча – бадиий ижод жараёни мобайнида реал ҳукмронлик қиладиган норационал ижодий талаб. Шунинг учун у тизимли ёки мантиқий тарзда вужудга келмайди, балки бирдан пайдо бўлади, ҳар бир асар учун алоҳида “туғилади”. Лекин ҳамма ҳолатда ҳам унинг асосида санъаткорнинг таъсирланиши ётади. Баъзан бирор бир тарихий воқеа қайсидир фильм, китоб ёки ким биландир учрашув, гоҳида қандайдир ижтимоий ноҳақлик, гоҳ кутилмаган ҳодиса, ҳатто йўлда кетаётиб муаллиф қоқилиб кетган тош ижодкор руҳига чакмоқдек таъсир қилиши мумкин. Таъсир ижодий тасаввурни уйғотади, тасаввур мавзуни танлайди. Масалан, Лев Толстойга эзилиб-босилса ҳам бош кўтаришга уринаётган кушқўнмас ўсимлиги – “ярадор” бир гиёҳнинг ҳолати қаттиқ таъсир қилади ва у бу марданавор ўсимлик қиёфасида Ҳожи Мурод қисматини тасаввурига келтиради. “Ҳожи Мурод” қиссанинг ғоявий нияти ана шундай туғилган.

Ғоявий ниятнинг ташқи, кўзга кўринадиган шакллари ҳам бор. Уларни одатда режа, кенгайтирилган режа, қайдлар, эскиз, этюд, дастур деб атаймиз. Лекин улар кўпроқ тасаввурга келган асар “склет”ини эслатади, тасвирланиши лозим бўлган ҳолатларни ёки воқеаларни санъаткор ёдига солиб туриш учун хизмат қилади. Масалан, Ойбек “Қуёш қораймас” романини (1943-57) дастлабки режага кўра, дoston жанрида ёзмоқчи бўлган. Режа “Достоннинг умумий плани” деб аталади ва бир неча қайдлардан кейин насрий асарга мўлжалланган, рақамлар билан белгиланган тахминий воқеалар ривожини ўзида акс эттиради¹⁴⁵. “Олтин водийдан шабадалар” романига тузилган режада эса “Эсга тушириш учун” деган махсус бўлимда Ойбек 1 дан 50 гача бўлган рақамлар остида роман учун ўзи муҳим деб ҳисоблаган воқеалар ва аниқланадиган саволларни қоғозга туширган¹⁴⁶. Ёки Рембрантнинг машҳур “Юлий Сивиллиснинг фитнаси” (1661) деб номланган рангтасвир жанридаги монументал асари тўғридан-тўғри чизилиши мумкин эмасди. Даставвал унинг эскизи яратилиши ва у ғоявий ниятнинг ташқи шакли сифатида улуғ рассомга “ранглардаги қаҳрамонлик эпоси” деталларини эслатиб туриши керак эди.¹⁴⁷ Шуни айтиш керакки, рассомликдаги эскиз ёки этюд нафақат ғоявий ният балки асарнинг қораламаси ролини ҳам бажариши мумкин. Айниқса йирик полотноларни эскиз ва этюдсиз яратиш камдан-кам учрайдиган ҳодиса.

Шунга қарамасдан, айтиш керакки, бадиий ижод жараёнида ғоявий ниятнинг ташқи, зоҳирий унсурлари эмас, балки ички, ботиний жиҳатлари муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Зеро бадиий асарнинг эстетик моҳияти ижодкорнинг “ёниб турган дарди” воситасида намоён бўлади, бошқачароқ айтганда, аввало мавзунинг, қолаверса бутун асарнинг, шакл ва мазмуннинг ҳиссий-ахлоқий-фалсафий қудратини унинг пафоси, муаллифдаги эҳтиросли

¹⁴⁵ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 8 томлик. Т.8. Тошкент. Фан. 1977. Б.349-355.

¹⁴⁶ Ўша асар Б. 510-512.

¹⁴⁷ Қаранг: Искусства Голландии XVII века. Москва. Искусство. 1971. С. 111-113.

ғоявийлик белгилаб беради. У жуда кўп ҳолларда, айниқса кичик жанрларда табиий равишда ҳеч қандай аввалдан тайёрланган, кўзга ташланадиган шаклий унсурларсиз, кўзга кўринмас, лекин ҳароратли шоироналик билан йўғрилган ғоявий ният сифатида бадиий ижод жараёнини бошлаб беради. Шопеннинг муסיқий этюдлари, Гойянинг тушдаги алахсирашни тасвирлаган рангтасвири, Эргаш Жуманбулбулнинг дostonлари бунга мисол бўла олади. Зеро, йирик ҳажмли асарларда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Уни улуғ рус ёзувчиси Нобел мукофоти лауреати Иван Бунин “Ҳикояларимнинг келиб чиқиши” деб номланган қайдларининг бирида, Монте-Карлода ёзилган “Стёпа” ҳикояси муаллиф ўзини ёмғирли кунда олис Россияда извошда кетаётганини тасаввурига келтириш билан дабдурустдан бошланганини айтиб, шундай дейди: “... Қолган ҳаммаси ўз-ўзидан кутилмаганда пайдо бўлди; ҳикояни бошлаганимда нима билан тугатишимни билмас эдим.

... Доимо шундай бўлади – ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, ҳадеганда тасаввуримда қандайдир қиёфа, қандайдир манзара, қанақадир об-ҳаво лип этиб бир зум пайдо бўлади-ю йўқолади, баъзан эса у дафъатан тўхтаб қолади ва ўзига диққатни тортади, билинар-билинмас тарзда ривожлантиришни, аниқлаштиришни талаб қилади, ҳаяжонлантиради...

Кўпчилик ҳикояларимнинг келиб чиқиши ана шундай рўй беради.

Жуда кўп ҳолларда ҳикоянинг туғилиши ўзим хаёлан тасаввур қилган қандайдир табиат манзарасидан бошланади”¹⁴⁸.

Бошқа бир ўринда, “Мен қандай ёзаман”, деган қайдида эса, у ғоявий ниятнинг пайдо бўлиши ва унинг, каттами, кичикми, асарда насрий ёки шеърый реалликка айланиши ҳақида шундай деб ёзади: “... муҳими, ишнинг энг бошланғич босқичида бутун асарнинг қандайдир умумий оҳанги кулоғимда янграйди.

Ҳа, илк жумла ҳал қилувчи аҳамиятга эга. У биринчи навбатда асарнинг ўлчамини, бутунисича унинг овозини белгилаб беради. Яна бир гап. Агар ўша ибтидодаги оҳанг тўғри танламаса, албатта ё чалкашиб кетиб, бошлаган ишингни четга суриб қўясан, ё бўлмасам, бир иш чикмайдиган нарсасиз уни ташлаб юборасан...”¹⁴⁹.

Ғоявий ниятга бир оз тўхталиб, унга бир неча мисоллар келтирганимизнинг сабаби шуки, Бунин қайта-қайта таъкидлаган, “лаҳзалик лип этган нарса”, “ижодкор кулоғида янграган оҳанг” жуда кўп ҳолларда рангин манзарага, сонатага, увертюрага, шеърга, қиссага, монтажга айланади. Аслида уни режалаштириш, бобма-боб ёки этюдма-этиюд тасаввур қилиш қийин. Шу сабабли “қоғоздаги” ғоявий ният ижодкор руҳидаги ғоявий ниятнинг жонсиз, совуқ сояси, холос. У баъзан муайян вақт мобайнида ғоявий ниятни “ушлаб туриш” учун, Ойбек айтганидек, “эсга тушириш учун” қоғозда туриши мумкин.

Ижод жараёнининг бошидан охиригача иштирок этадиган руҳий қувват, бу – *тасаввур*. Ижодий тасаввур, тўғрироғи, бадиий тасаввур

¹⁴⁸ Бунин И. Собрание сочинение. В. 9 т-х. Т.9. Москва. ГИХЛ. 1967. С.373.

¹⁴⁹ Бунин И. Собрание сочинение. В. 9 т-х. Т.9. Москва. ГИХЛ. 1967. С. 375.

кидирувчан ҳиссиёт, бирор бир ҳодиса ёки ҳодисаларнинг кескин аниқликка эга бўлмаган, лекин айрича товланиб, ижодкорни ўзига чақириб турадиган эҳтиросли, мавҳум шакли. Тасаввурни таърифлашнинг, нима эканини аниқлашнинг қийинлиги, унинг ўзи ақл-идрокни инкор этгани ҳолда, ақлга мос эстетик кўриниш топади, у, мўъжизавийлик, хаёлийлик ва каромат унсурларини ўзида мужассам этгани ҳолда, ақл-идрокни шартлилик билан “алдайди”. Бадиий асарда шартлилик тарзида инъикос этган тасаввур маҳсули, у сюжетми, бадиий қиёфами, мажозийликнинг турли кўринишларими, қандай бўлмасин, сизни ҳаётий реаллик сифатида ишонтира олмайди, лекин уни бадиий реаллик шаклида қабул қиласиз, ундан ҳайратланасиз, қувонасиз, қайғурасиз, хуллас, ақлга қулоқ солмай, унга ишонасиз. Шундай қилиб, тасаввур орқали ижодкор сизни бўлмаган нарсанинг бўлганлигига ёки унинг шундай бўлиши кераклигига ишонтиради. Масалан, олмон адибаси Анна Зегерснинг “Йўл-йўлакай учрашув” деган ҳикоясида Париждан қайтаётган Гогол Прагада Ҳофманн билан учрашув белгилайди. Улар учрашган қаҳвахонадаги столлардан бирида хаяжонда берилиб ишлаб ўтирган адибни кўрадилар. У – Кафка эди. Ҳар учала адиб танишадилар, ўзларининг бадиий маҳоратлари тўғрисида суҳбатлашадилар. Хайрлашиш пайтида, гап ҳисоб-китобга келганда, Гоголнинг рубли, Ҳофманнинг талери ўтмайди, ҳаммасининг ҳақини Кафка тўлайди. Лекин ҳикоядан сиз қониқасиз, адибага қойил, қотирибди, дейсиз. Ваҳоланки, ҳикоядаги воқеа 1920 йилда бўлиб ўтпти, XIX аср ўз тарихий ўрнидан кўзгалиб XX асрга қўшилиб кетяпти. Сиз ҳикоядаги бўлиб ўтган воқеага ишонмайсиз, аммо ижодкорга ишонасиз, у тўғри қилган, шундай ҳикоя керак эди, дейсиз¹⁵⁰.

Анна Зегерс бу ҳикояда ақл билан иш қилганида ҳеч нарсага эришолмасди. У савқи табиий – интуиция орқали китобхонни ҳам ҳайратга соладиган, ҳам қониқтирадиган «вариант»ни топган. Зеро бадиий тасаввур савқи табиийнинг, юксак даражадаги фаҳмнинг ўзига хос кўриниши. “Тасаввур ҳам бир инстинкт, – деб ёзади Асқад Мухтор. – Лекин бу – олий савқи табиий...”¹⁵¹

Шундай қилиб, бадиий тасаввур олий фаҳмнинг, онгланмаганликнинг, ижодий руҳнинг маҳсули, унинг бадиий асар чизгиларига, мазмунига, шаклига айланиши ижодкорнинг истеъдоди ва маҳорати билан боғлиқ.

Бадиий ижод жараёнида тасаввур билан бирга илҳом ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Уни илоҳий, мўъжизавий пари (қадимги юнонларда музалар) тарзида тасаввур қилиш одатга айланган. Лекин у асли ижодкорнинг илмий жиҳатдан нима эканини аниқлаб, хусусиятларини белгилаб бўлмайдиган руҳий ҳолати. Тўғрироғи, у ниҳоятда кўтаринки руҳ. У кишини шунчалик юксакликка олиб чиқадики, у ердан туриб ижодкор ҳамма нарсани ҳароратли нигоҳ билан кўра олади ва тасвирлаш учун керак бўлган шаклни, мазмунни, композицияни, умуман, асарни бутунисича тасаввур қилади. Шу сабабли

¹⁵⁰ Қаранг: Гульга А. Принципы эстетики. Москва. Политиздат. 1987. С. 195.

¹⁵¹ Мухтор А. Уйку қочганда. Тошкент. Маънавият. 2005. Б. 37-38.

илҳомни қадимгилар илоҳий ҳодиса, янги ва энг янги давр мутафаккирлари онгланмаганлик деб таърифлайдилар. Ч.Ломброзо юқорида биз кўчирма келтирган тадқиқотида бадиий ижод жараёнидаги илҳомнинг “келиши” ва “кетиши” тўғрисида шундай деб ёзади: “... аввалдан олинган таассуротлар ва субъектнинг олий даражадаги ҳиссиёт билан йўғрилганлиги туфайли тайёрланган мутафаккирларнинг энг буюк ғоялари дафъатан туғилади ва ақлдан озганларнинг ўйламасдан қилган хатти-ҳаракатлари қандай бўлса, шундай онгланмаган тарзда ривожланади... Бироқ жазаба, кучли кўзғалиш лаҳзалари ўтиши биланок, даҳо оддий одамга айланади ёки ундан ҳам паст тушади, зеро мўътадилликнинг йўқлиги даҳолик табиатининг белгиларидан биридир, – дейди Ч.Ломброзо ва сўнгроқ улуғ италян шоири Т.Тассонинг илҳомдан, ижод жараёнидан кейинги ҳолатини қайд этган шифокор Ревеле-Паратнинг сўзларини келтиради. – “Томир уриши заиф ва бир маромда эмас, териси рангпар, совуқ, боши қизиган, пешонаси ёниб турибди, кўзлари қонга тўлган, безовта, атрофга аланг-жалаңг боқади. Ижод жараёни тугаганида кўпинча муаллифнинг ўзи бир дақиқа аввал қандай ёзганини тушунмайди”¹⁵².

Дарҳақиқат, шифокорлар қолдирган қайдлар ва кўплаб буюк ижодкорларнинг ўзлари ҳақидаги, бадиий ижод жараёнида рўй берадиган руҳий ҳолатлари тўғрисидаги фикрлари илҳом пайтида ҳар бир ижодкор ўзига хос жазабага тушиши, унда бошқаларникига ўхшамайдиган руҳий ва физиологик ўзгаришлар намоён бўлишини тасдиқлайди. Мотсарт мусикий ғоялар унга худди туш каби беихтиёр келишини, Ҳофманн ижод пайтида қандайдир четдаги сирли одамнинг айтганларини қилишини, Гёте кўпгина шеърларини телбагазак ҳолатида (лунатик) ёзганини айтади. Баъзи ижодкорларда илҳомнинг тушда келиши ҳам тез-тез учраб туради. Чунончи, С.Т. Колриж “Кублахон” достонини тушида ёзгани, Сергей Есениннинг рафикаси С.А.Толстой-Есенина улуғ рус шоирининг ярим кечада уни уйғотиб, тушида “келган” шеърларини ёддан айтиб ёздиргани адабиёт тарихидан бизга маълум. Бадиий ижод жараёнидаги юқорида келтирилган илҳомий ҳолатлар, шу жумладан туш ҳам онгланмаганликнинг ўзига хос кўриниши эканлигини руҳий таҳлил эстетикаси илмий исботлаб берган.

Умуман, ижод жараёнида ижодкорнинг ҳамма қатори эмаслиги, кўпчилик каби мўътадил яшамаслиги фройдчиликни тан олмаган марксчиликдан бошқа фалсафий йўналишларда эътироф этилади. Ҳатто “Қайта қуриш ва ошкоралик” давридаги “Эстетика” луғатида: “... илҳом истисноли мураккаблик ва объектив тадқиқот учун бўй бермайдиган ҳодиса бўлса-да, уни бемалол билиш мумкин, у ҳеч қандай илоҳийликнинг, ғайритабиийликнинг тажассуми эмас”, деган қатъий фикр билдирилади ва унга ғирт моддиятчилик, шўроларча мафкурабозлик нуқтаи назаридан, ноҳолис ёндашилади, уни реал кундалик меҳнат, узоқ ижодий изланишлар маҳсули сифатида талқин этилади¹⁵³.

¹⁵² Ломброзо Ч. Гениальность и помешательства. Минск. Попурри. 1998. С. 15-16.

¹⁵³ Каранг: Эстетика. Словарь. Москва. Политиздатъ. 1989. С. 37-38.

Тўғри, кундалик меҳнат, ижодий изланиш каби омилларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Улар ижодкорнинг бир умрлик ҳамроҳи, шунингдек, бадиий ижод жараёни фақатгина онгланмаганликдан, савқи табиийдан, тасаввур ва илҳомдангина иборат эмас, унда рационаллик ҳам иштирок этади. Лекин асосий ғоя сифатида нораціонал омиллар «масалани ҳал қилади» онгланмаганлик ва онгланганлик, ҳиссиёт ва ақл, савқи табиий ва тажриба баҳсида биринчи қаторда турган хусусиятлар ғолиб келади ҳамда иккинчи қаторни ташкил этган хусусиятларни ўзига бўйсундиради, фақат лозим бўлгандагина улардан фойдаланади.

Бадиий ижод жараёни давомли ҳодиса. Бунда биз унинг ҳар бир асар учун алоҳида мавжуд бўлишини назарда тутаётганимиз йўқ, бу – ўз-ўзидан тушунарли. Гап шундаки, бир зарб билан яратилган асарлар (айниқса йирик ҳажмдаги ижод маҳсули) санъат тарихида кўп учрамайди. Одатда бадиий ижод жараёни узоқ давом этади. Масалан, К.Брюллов “Помпейнинг сўнгги куни” полотноси устида йигирма йил йил ишлагани, Лев Толстой “Уруш ва тинчлик” романини деярли йигирма марта, Абдулла Қаҳҳор баъзи асарларини ундан ҳам кўпроқ қайта кўчиргани ва унинг, менинг меҳнатимни маймун қилганида, мендан ёмон ёзувчи бўлмас эди, деган гапи лоф эмас, айти ҳақиқат. “Қайта кўчириш” таҳрир дегани. Муаллиф, айти пайтда ўзи учун кучли муҳаррир ҳам бўлиши лозим. Санъат тарихида баъзи асарлар бир умр ишланганини кўп эшитганмиз. Энг муҳими, ижодкор асарни қайта кўриб чиқаётганида, таҳрир қилаётганида ўша асл ижодий ҳолатга – илҳомга қайтиши, жуда бўлмаганда, ўша ҳолатни “руҳан эслаши” керак. Акс ҳолда қайта ишланган вариант, кейин киритилган кўшимчалар ёки ўзгартишлар укувсиз актёр ёпиштирган мўйловдек асарнинг умумий руҳини бузиб туради. Масалан, Суннатилла Анорбоевнинг “Оқсой шалолалари” қиссаси ўз вақтида яхши кутиб олинди ва ижобий баҳоланди, китобхонларнинг севимли асарларидан бирига айланди. Лекин муаллиф, орадан уч-тўрт йил ўтгач, унга тахминан яна шунча ҳажм қўшиб, “Оқсой” номи остида роман деб эълон қилди. Оқибатда илҳомсиз, зўрма-зўраки шиширилган китоб пайдо бўлди. У кишида энди ловуллаб турган атлас кўйлаққа бўздан ёқа билан енг улагандек таассурот қолдирарди. Бунинг устига асар композицияси бузилган, “тикилган чок” кўпол тарзда китобнинг умумий мазмунини иккига бўлиб турарди.

Бироқ ижод жараёни доим ҳам силлиқ кечавермайди, бунда “ибтидодаги оҳанг”дан ташқари ижодкорнинг шахсий хислатлари – фазилатлари ва иллатлари ҳам катта рол ўйнайди. Агар ижодкор меҳнатқаш, ҳар бир кунини муайян режа асосида тасаввур қиладиган, вақтнинг қадрига етадиган, дадил, қийинчиликлардан чўчимайдиган бўлса, у деярли доимо муваффақият қозонади, ижод жараёнини охирига етказа олади. Бордию бунинг акси бўлса, ғоявий ният нари борса яхши топилма сифатида, чиройли режа тарзида қолиб кетади. Шу боис ижод жараёнига халақит берадиган иллатлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ижод жараёнининг иллатлари

Ижод жараёниинг кушандаси бўлган биринчи иллат, бу – ижодкорнинг кўрқоклиги, дадил эмаслиги. Кўрқоклик икки хил кўринишда намоён бўлади. Аввало ғоявий ният улкан салмоқ ва ҳажмдаги реалликни талаб қилганида, уни эплай олмайман, мен Навоиймидим, Шекспирмидим, қабалидаги фикрлашда, қолаверса – ғоявий ниятнинг замон кўтармайдиган эканидан чўчишида, асарни битириб ташлаб қўйгандан кўра, бошқасига, эълон қилиниши мумкин бўлганига қўл уришни афзал деб билишда кўринади. Баъзан эса, бунинг акси рўй берганда, ғоявий ният реалликка айланмай қолади. Бунда ижодкор ишни бошлаш ўрнига ғоявий ниятни «шишириш» билан шуғулланади, ҳикояни талаб қилган ғоявий ният роман-эпопея даражасига кўтарилиши мумкин. Лекин ўз вақтида қоғозга тушмаган эҳтирослар сўнади, қамраб бўлмайдиган нарсани қамраб олишга уриниш ғоявий ниятни йўққа чиқаради.

Ижод жараёнининг яна бир кушандаси ўзига ўзи керагидан ортиқ талаб қўйиш, ўта инжиқлик. Мен меъмор эканман, Растрелли ёки Уста Ширин даражасида бино қураман, бўлмаса уринишимнинг нима кераги бор, дейиш жуда кўп қобилиятли ижодкорларнинг йўлини тўсган. Чунки бунда ҳам ижод жараёни ўз ибтидосидаёқ ҳалокатга учрайди. Ўз ижодий имокниятларига бундай реал ёндаша олмаслик аста-секин ижодкорни «танқидчилик»дан нарига ўтолмайдиган, истеъдодини бой берган бахқиз кимсага айлантириб қўяди.

Ижод жараёнини йўққа чиқарадиган энг ёмон иллат – ижодкорнинг дангасалиги, турли баҳоналар топиб, меҳнатдан қочиши, вақтни ҳис қилмаслик, бугун бўлмаса, эртага «қотириб ташлайман», деган хомхаёл билан ўзини тинчителиши. Бунда ижодкор аста-секин нафақат ғоявий ниятидан балки бутун ижод жараёнидан бегоналашиб боради.

Шу сабабли бадий ижод жараёнини шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин. Унинг биринчи қисмида, ҳар қандай шароитда ҳам, кам деганда бадий асарнинг устихони – скелети яратилади. Бир оз нафас ростлангач, ёки, маълум вақт асар ташлаб қўйилгач, бадий жараённинг иккинчи қисми – бадий асарни асосан шаклан гўзаллаштириш даври бошланади. Унда муаллиф ўз асарига янгича, юқорида айтилганидек, маҳорат нуқтаи назаридан ёндашади, таҳрир қилади, ўзгартишлар киритади, қисқартиради в. ҳ. Биринчи қисмда онгаланмаганлик устувор бўлса, иккинчи қисмда онгланмаганлик ва онгланганлик уйғун равишда жараённи бошқаради. Асар тугагач, ижодкор ўзини бўм-бўш бўлиб қолгани, қандайдир оддийлашиб, заифлашиб, кичрайиб қолганини ҳис қилади.

Бадий ижод жараёнида эса у ўзини нафақат кучли сезади, балки кудратли, чиройли, ёш, ҳиссиёти ҳеч қачон сўнмайдиган оловтан инсон каби ҳис қилади. Шу ўринда яна бир бор Асқад Мухторга мурожаат қилишга тўғри келади. У бадий ижод жараёни ва ундан кейинги ижодкор ҳолатини ўз тажрибасидан келиб чиқиб шундай тасвирлайди: «Ёшлик қайтиб келмайди...»

Дарҳақиқат, бадиий ижод жараёнида ижодкор ҳақиқий борлиқни излайди, шу боис ўзи ҳам, жараён ҳам ҳақиқий борлиққа монанд, сирли кўринади.

Шундай қилиб, биз тушунтириб бўлмайдиган, четдан илганмайдиган, ўзбек эстетикасида ўрганилмаган бадиий ижод жараёни хусусида мулоҳаза юритдик ва баҳоли қудрат ўз назарий хулосаларимизни баён этдик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2009 йил, апрел.
2. Абдулла Шер. Санъатда ижодкор муаммоси. //ЎЗМУ хабарлари.2009 йил, №4.
3. Асқад Мухтор Уйқу қочганда. Тошкент. Маънавият. 2005.
4. Баҳодир Карим. Янгиланиш соғинчи. Т., Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси “Адабиёт жамғармаси” нашриёти. 2004.
5. Гулямов В.Х. Эстетические восприятие в парадигме эстетической науки. //ЎЗМУ хабарлари. 2009, №4.
6. Гулыга А. Принципы эстетики. Москва. Политиздат. 1987.
7. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX в.в. Москва. Изд-во МГУ. 1987.
8. Маматқулова Н. Модерн шеърят ва абсурд фалсафаси //Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2005. № 12.
9. Норматов У., Раҳматов Р. Назария ва адабий-бадиий жараён //Жаҳон адабиёти.- Тошкент, 2000. - №3.
10. Котельникова Н.. Особенности эстетического восприятия. //ЎЗМУ хабарлари. 2009, №4.
11. Кузьменко О.Н. Проблемы эстетического освоения мира на современном этапе. Т., НУУз, 1998.
12. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательства. Москва. Попурри. 1998.
13. Манн Т. Смерть в Венеции. Москва. Художественная литература. 1984.
14. Санжар Содик. Мўъжизалар мўъжизаси (Озод Шарофиддинов портретига чизгилар. Тошкент. Фан. 2006.
15. Саримсақов Б.Бадиийлик асослари ва мезонлари. Т., Фан, 2004.
16. Столович Л.Н. Жизнь, творчество, человек. Москва. Политиздат, 1985.
17. Юнг К. Психологические типы. Москва. Попурри. 1999.
18. Норматов У. Тафаккур ёғдуси. Тошкент. Фикр-медиа. 2005.
19. Шарофиддинов О. Ижодни англаш бахти. /Монография. Тошкент. Шарқ. 2002.

**7-МАВЗУ:
ЭСТЕТИК ТАРБИЯ ВА УНИНГ БАРКАМОЛ АВЛЮДНИ
ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ**

Режа:

1. *Инсон гўзаллигининг фалсафий моҳияти.*
2. *Эстетик тарбиянинг мақсади ва вазифалари.*
3. *Эстетик тарбиянинг асосий воситалари.*

Инсон гўзаллигининг фалсафий моҳияти

Инсондаги гўзаллик аксарият холларда унинг хулқи, одоби, ахлоқи ва фазилатлари билан белгилаб келинади. Аввал ҳам бугун ҳам инсон борлиқ – жамият - техника ўртасидаги муносабат масаласи кўплаб илмий соҳаларнинг тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. Нафосат фалсафаси инсон гўзаллигининг моҳиятига доир муаммоларни тадқиқ этишни ўзининг муҳим вазифаси қилиб белгилайди.

Нафосат фалсафаси тарихида инсон гўзаллиги жисм (тана) ва руҳият масалалари билан изоҳланган. Бу борадаги фикр-мулоҳазаларнинг асосида инсоннинг ташқи кўриниши ҳамда ахлоқий фазилатларига бўлган муносабат масаласи ётади. Инсон гўзаллигига бу тариқа ёндашувнинг муайян сабаблари бор. Биринчидан, инсон ўзида жисмоний ва маънавий оламнинг хусусиятларини уйғунлаштира оладиган мавжудот. У моддий қадриятларни ўзлаштириши баробарида маънавий қадриятларга ҳам бефарқ қарамайди. Бу хусусият айни пайтда инсонни бошқа мавжудотлардан фарқлайди. Гап инсонда моддий ва маънавий қадриятлар уйғунлиги ҳақида кетиши, пировардида унинг гўзаллигига турлича ёндошувларни юзага келтиради.

Иккинчидан - гўзалликнинг инсон шаклидаги кўринишида ягона, мутлақ ва тугал тимсол мавжуд эмас. Агар мавжуд бўлганда эди, у барча халқларга гўзаллик тимсоли сифатида намуна қилиб кўрсатиларди. Олайлик, аёл гўзаллигининг мезонлари патриархат ва матриархат даври одамларининг тасаввурида катта қорин, кенг думғаза ҳамда кўкракнинг бўртиб туриши билан ифодаланган. Учинчидан, инсонларнинг гўзаллик ҳақидаги қарашлари турлича бўлиб, улар вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Кишиларнинг эстетик хусусан, гўзаллик ҳақидаги идеали ана шу ўзгаришларнинг бирламчи сабабидир. Инсон воқеликни эстетик тарзда ўзлаштирар экан, унга дастлаб ўз эстетик идеали ва эстетик дидидан келиб чиқиб муносабат билдиради.

Табиат, жамият ва инсондаги гўзалликни идрок этиш ҳам бевосита мазкур икки тушунчага боғлиқдир.

Аксарият ҳолларда инсоннинг ташқи гўзаллигига нисбатан юзаки муносабат билдирилади; ташқи гўзаллик шахснинг чинакам «Мен»ини намоён қилишига тўсқинлик қилувчи, ўткинчи ҳодиса сифатида қаралади. Аммо, инсон гўзаллигига нисбатан бундай ёндашув баҳсли. Чунки, инсоннинг ташқи гўзаллиги муайян ҳолатларда шахснинг ўзигагина эмас, балки бошқаларнинг фаолиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу борада Умар Ҳайёмнинг «Наврўзнома» асарида ғоятда ўринли фикрлар баён этилган.. Алломанинг мазкур фикри инсоннинг зоҳирий гўзаллигига доир мавжуд мунозараларга бирмунча ойдинлик киритади.

Маълумки, қалбнинг мойиллиги жамол мушоҳадасининг натижасидир. Яъни, инсон нарсаларнинг зоҳирий гўзаллигини ботиний гўзалликка нисбатан биринчи бўлиб пайқайди. У аввало, кўриниб турган гўзалликни ҳис қилади, сўнгра унинг моҳиятига мурожаат этади. Шу боис ташқи гўзалликни муайян объект ёки субъект ҳақида дастлабки тасаввур-маълумотни пайдо қилувчи бирламчи асос, дейиш мумкин. Мазкур фикр ўз навбатида инсон гўзаллигига ҳам дахлдор. Бироқ, чиройли хусн инсон ташқи гўзаллигининг баркамол бўлиши учун кифоя қилмайди. Унинг такомиллашувига кўмак берадиган муайян асослар мавжуд. Булар сирасига ораста кийиниш, ўзгаларга латиф сўзлар билан муомала қилиш, покиза, озода юриш кабилар киради. Улар нафақат шахснинг ўзига, айти пайтда бошқаларга ҳам кўтаринки кайфият бағишлайди, ҳатто юзага келиши кузатилган низоларнинг олдини олади ҳам. Ҳадисларда эса янги кийим кийган шахсни дуо қилмоқ ҳақида алоҳида уқтирилади.

Бир сўз билан айтганда, инсон ташқи кўринишидаги чиройлилик ҳам унинг мукамаллашувида ўзига хос аҳамиятга эга.

Инсоннинг ботиний гўзаллиги унинг одоб, хулқ ва ахлоқий фазилатлари билан белгиланади. Буни нафосат илми хулқий гўзаллик деб атайти.

Инсоннинг амалий хатти-ҳаракати, ахлоқийлиги, нафосатга муносабати айти пайтда унинг ботиний туйғуларига, қалб кечинмаларига боғлиқ. Бу кечинмалар, одатда шахс фаолиятидаги яхши аъмолларга қараб - фазилатлар, ёмон қилмишларига қараб - иллатлар деб аталайти.

Инсон хулқий гўзаллигининг такомиллашувида ахлоқдаги энг муҳим мезоний тушунча ҳисобланган муҳаббат ва эзгулик алоҳида аҳамият касб этайти. Бундан ташқари, ахлоқий ва хулқий гўзалликда бевосита инсон ҳатти-ҳаракатининг сабаби бўлган ният муҳим ўринга эга. Зеро эзгу ниятли инсон гўзалдир. Ниятнинг реалликка айланиши учун инсонда аввало, истак, хоҳиш, мақсад бўлиши шарт. Чунки, киши ўйлаган ҳар бир ниятига эришиши учун ўз олдига мақсад қўяди. Шунингдек, ният индивидуаллик хусусиятига эга. Шу жиҳатдан қараганда, ният ижобий ва салбий маънога эга бўлади. Ижобийлик касб этувчи ниятнинг асосида гўзалликка муҳаббат, эзгуликка эътиқод ётайти. Аксинча, салбий маънодаги ният моҳиятан ёвузликка дахлдордир. Шу боис инсоннинг ориятли, номусли экани унинг қилган

қилмишлари билангина эмас, балки, кўнглидаги нияти қандайлигига қараб ҳам белгиланади. Зотан, нияти бузуқ одамларнинг қилган ишлари яхшилик бўлиб кўринса-да, моҳиятан ёвузликка йўналтирилган.

Бугунги кунда инсоний гўзаллик «баркамоллик» тушунчаси билан изоҳланмоқда. Баркамол инсон деганда, ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, теварак атрофда содир бўлаётган воқеа-ходисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун холда кўрадиган, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис этадиган, замонавий билимларни мукамал эгаллаган, маънавий жиҳатдан юксак, жисмонан бақувват эркин шахс тушунилади.

Замонавий эстетика инсоний гўзалликни унинг ўз “Мени”ни намоён этишида, ўз ишига онгли муносабатда бўлишига талабчанлигида, ўз ҳаётини гўзаллаштиришга масъул эканлигида (Зигмунд Фройд), ўз ҳавотири замирида буюк мақсадларга даъват этиш мавжудлигида (Жан Пол Сартр), ижтимоий ва иқтисодий кучлар қаршида ожиз бўлмаслик, ўз қўли билан барпо этган нарсаларга сажда қилиб қолмаслик (Эрих Фром) орақали изоҳланмоқда. Эндиликда техногенцивилизациянинг маркази ҳисобланган, фақат кўзга кўришиб турган, ақл ва идрокка асосланган борликнигина тан олган Ғарб мутафаккирлари ҳам инсон ҳулқий гўзаллигини такомиллаштиришда кўхна Шарқнинг аллақачон тажрибасидан ўтган ахлоқий муҳит муаммосига эътиборни қаратмоқда. Шу боис улар инсоннинг маънавий хунуклашувидан қутилиш йўлини ахлоқий муҳит-этосферани яратишдан иборат, деб билмоқдалар.

Бугунги кунга келиб ҳаётни фақат моддий ёки маънавий томонинигина ўзгартиришга интилиш, эътиборни фақат бир соҳага қаратиш билан кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслиги ойдинлашмоқда. Зотан, инсоннинг фақат маънавий гўзаллигига эътибор бериш, унинг жисмоний гўзаллигига путур етказди. Айни пайтда, маънавий гўзаллик ҳисобига жисмоний гўзалликни улуғлаш инсониятни муқаррар тарзда муваффақиятсизликка олиб келади. Биз ҳозирда инсоннинг маънавий ва жисмоний гўзаллигини уйғунлаштириш масалалари долзарб бўлган даврда яшаётганлигимизни унутмаслигимиз керак. Ана шуни теран ҳис қилганимиздагина кўзлаган мақсадларимизга етишишимиз мумкин бўлади.

Эстетик тарбиянинг мақсади ва вазифалари

Тарбия масаласи барча ижтимоий-гуманитар фанлар тадқиқот объектининг муайян қисмини ташкил этади. Бу хусусият нафосат фалсафасига ҳам хос. Бироқ, тарбиянинг бошқа шаклларида фарқли ўлароқ, эстетик тарбия инсоннинг доимий ҳамроҳи, яъни унинг туғилишидан токи умрининг охирига қадар эҳтиёж сезиб яшайдиган тарбия шаклидир. Инсон ўзининг эстетик тарбиясини такомиллаштирамай туриб, ҳаётини тўлақонли йўлга қўйиши мумкин эмас. Чунончи, ҳаётнинг гўзалликларини ҳис этиш ва

ундан бахраманд бўлиш ҳам инсоннинг эстетик жиҳатдан қандай тарбия кўрганлигига боғлиқ.

Одатда чиройли кийинган, ширин муомалали инсон билан мулоқот қилганимизда ёки сарамжон-саришта хонадонга ташриф буюрганимизда уларга нисбатан “эстетикаси зўр” деган баҳо берамиз. Бу баҳо билан айна пайтда ўзимизнинг эстетик тарбиямизни ҳам баҳолаган бўламиз. Бироқ, эстетик тарбия ўз-ўзидан пайдо бўлиб, ривожланадиган «микроорганизм» ёки бирдан тўхтаб қоладиган «механизм» эмас. У секин-аста инсон томонидан орттирилган ҳаётий тажрибалар, кўникмалар, билимлар орқали шаклланиб боради. Эстетик тарбия ижтимоий тараққиётнинг жабҳаларида аниқ мақсадларга йўналтирилган фаолият сифатида иш олиб боради.

Бозор иқтисодиётига асосланган эркин, фуқаролик жамиятини куриш жараёнида инсоннинг амалий фаолияти билан боғлиқ бўлган барча соҳаларда эстетик тарбияга бўлган эҳтиёж янада ортади. Айниқса, ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгараётган, ахборот коммуникация технологияси ва Интернетнинг инсонларга тобора яқинлашуви, хизмат кўрсатишнинг янгидан-янги турлари шаклланаётган ҳамда инсон онгини эгаллаш учун олиб борилаётган кураш жараёнида эстетик тарбия масалалари кун тартибининг долзарб масалаларига айланмоқда. Маълумки, шахс ижтимоий тараққиётнинг турли жабҳаларида бевосита ва билвосита иштирок этади ва бу жараёнда ижтимоий тараққиётнинг эстетик субъектига айланади. Бирор-бир шахс жамият ижтимоий жараёнларидан четда турмайди, аксинча, ўзининг хатти-ҳаракати билан бу жараёнларга муайян даражада таъсир кўрсатишга ҳаракат қилади. Эстетик тарбия ана шу таъсирларни гўзаллик ва улуғворлик асосида йўналтиришга хизмат қилади.

Тарбиянинг бу шакли ижтимоий жараёнларда иштирок этар экан, ўз навбатида, кишиларга жамиятда олиб борилаётган ижобий ишлардан завқланиш, демократик муносабатларга нисбатан қизиқиш туйғусини уйғотишни асосий мақсадлари сирасига киритади. Бундан ташқари, эстетик тарбия инсонни янгиликлар яратишга ундабгина қолмай, айна пайтда уни нафосат тамойиллари, гўзаллик талаблари асосида ривожлантиришга ўргатади ҳам. Негаки, инсон оламга эстетик жиҳатдан бой дунёқарашга эга бўлган, эстетик туйғуси ва эстетик диди тарбияланган холда келмайди. Бу кўникмалар инсон томонидан воқеликни кузатиш, ўрганиш ва улардан тегишли хулосалар чиқариши натижасида шаклланади. Инсон ана шу туйғулар таъсирида ўзи учун мутлақо янги бўлган оламни кашф этади.

Шу боис бугунги кунда эстетик тарбиянинг бош мақсади - шахсни ҳар томонлама камол топтириш, унинг эстетик диди ва эстетик дунёқарашини бойитишдан иборатдир. Ушбу мақсадлардан келиб чиққан холда қуйидагилар эстетик тарбиянинг асосий вазифаларига айланиши зарур:

- шахсни ҳаётни оқилона, теран хис этадиган, турмуш тарзини бунёдкорлик асосида ташкил этишга интилган янги кишини шакллантириш;
- фуқароларда санъат асарлари ва бадиий ижод намуналарини фаол ўзлаштириш, уларнинг эстетик моҳиятини англаш ва баҳолаш қобилиятини такомиллаштириш;

— жамият аъзоларининг ижодий имкониятларини намоён қилдириш ва улардан фойдалана билишга ишонч туйғусини уйғотиш;

— табиат ҳамда жамият ижтимоий жараёнларига соф туйғу билан муносабатда бўлишга ва уларни раванқ топтириш йўлида астойдил фаолият олиб бориш кўникмаларини хосил қилиш;

— ўтмиш маънавий меросимизга ҳурмат хиссини уйғотиш, миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуларини шакллантириш учун замин яратиш;

— ижоднинг барча турларини тараққий эттириб жаҳонга юз тутиш ва уларни миллат манфаатлари учун наф келтирадиган томонларини тарғиб қилишга ундаш каби масалаларни оқилона хал этишга эришиш;

эстетик туйғу ва эстетик диднинг инсоннинг барча фаолиятларида устувор бўлишини таъмин этиш билан белгиланади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, эстетик тарбияни қарор топтириш жамиятнинг бирдан бир мақсади эмас. Эстетик тарбиянинг вазифаси нафақат юксак эстетик дид, эстетик идеал ва эстетик туйғуларга эга бўлган инсонларни яратиш, балки уларни жамият ҳаётида, турмуш нафосатида, меҳнат фаолиятида, шунингдек ахлоқий муносабатларда гўзаллик ва улуғворликни хис қиладиган ва ярата оладиган инсонларни шакллантиришдан иборатдир.

Эстетик тарбиянинг асосий воситалари

Эстетик тарбия жараёни ўз-ўзидан юзага келадиган ҳодиса эмас. Зеро, бу жараёни шакллантирувчи, йўналтирувчи ҳамда тартибга солувчи воситалар мавжуд. Бугунги кунда эстетик тарбияни шакллантирувчи бир қатор воситалар мавжуд бўлиб, бу воситалар йиллар давомида халқимиз тажрибасидан ўтган, халқ турмуш тарзининг асосий мезонига айланган. Булар санъат, оила, маҳалла ва бошқа шу каби воситалардир. Шу воситалар орасида *санъат* энг таъсирчан эстетик тарбия воситаси ҳисобланади.

Санъат моҳиятан шахснинг хис-туйғуларига таъсир кўрсатишга қодир бўлган муҳим жараён ҳисобланади. Шунинг баробарида, у инсонни доимо ўзига жалб этиб келган. Санъат инсоннинг эҳтирослар ва туйғулар оламига сингиб бориб уларни йиғлатади, кулдиради, ўйлашга мажбур қилади. Шунинг учун бўлса керак санъат барча даврларда инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Санъатни «бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир», — деб билган таниқли жаҳид мутафаккири профессор Абдурауф Фитрат санъат ва унинг инсонга кўрсатажак таъсири тўғрисида мулоҳаза юритиб, шундай деган эди; «Буюк бир шодлик кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлигини орттиради. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтқариб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган болалар, санъатдан хабарсиз кишилар шодли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, кулиб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикқа чиқариб бошқаларга англадилар-да, шу йўл билан овунтирилган бўладилар, санъат эгалари эса турли товар (материал)лар ёрдами билан

ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадир».

Санъатнинг эстетик тарбия воситаси сифатидаги аҳамияти шу билан белгиланадики, эстетик тарбия фақат ва фақат инсонга хос бўлиб, у инсон орқали воқеликка айланади. Санъат тасвир воситалари орқали инсоннинг иделлари ва орзу-умидларини рангларда, охангларда, бадий образларда акс эттиради, инсониятнинг фазилат ва иллатларини чиройли қиёфалар билан унинг ўзига намоёиш қилади. Бу билан санъат ўзига инсонни жалб этади, унинг қизиқишини ортттиради. Натижада инсон санъатнинг мухлисига, томошабинига айланади. Агар инсон ўзининг эстетик туйғуларини мақсадли, ижобий томонга йўналтира олган бўлса, чинакам санъат унинг келажакдаги буюк ишларига раҳнамолик қилади. Аксинча, эстетик туйғуси ва эстетик диди тарбияланмаган киши санъатнинг буюк имкониятларидан мосуво бўлиб қолаверади. Бироқ, санъат у ёки бу кўринишда тобора инсонга яқинлашиб бораверади. Зеро, ҳақиқий санъат асарлари инсонни доимо юксакликка, бунёдкорликка ундаб келган эстетик тарбия воситасидир.

Шахснинг эстетик тарбиясини санъат воситасида амалга оширишнинг афзал томонини икки хусусият кўра ифодалаш мумкин. Биринчидан, санъат ижтимоий англашнинг бошқа шакллариغا қараганда инсонга бирмунча яқинроқ ҳамда тезроқ таъсир кўрсата олиш имконига эга. Иккинчидан, санъат инсонни эстетик жиҳатдан камолотга етказиш жараёнига муайян мафкуравий мазмун бағишлаши билан бирга инсон маънавий қадриятларини рўёбга чиқаришда яқиндан ёрдам кўрсатади.

Санъат ўзининг эстетик бисотини тўлалигича намоён қилиши учун ҳам тарбия жараёни билан чамбарчас боғланади. Маънавий жараёнларни инсон томонидан англаниши шахс эстетик дидининг қай тариха шаклланганлиги билан белгиланади. Чунки, инсон эстетик диди унинг гўзалликдан хунукликни, улуғворликдан тубанликни, фожеавийликдан кулгулиликни ажрата олиш қобилиятларига қараб баҳоланади. Дид ёрдамида одамлар ҳаётий фаолиятларини шакллантиришга ҳаракат қиладилар. Шунга кўра, инсоннинг дидсизлигини фожеа деб билиш ярамайди; дидсизлик бу тариха фожеага айланмайди. Дидсизлик фожеага айланиши мумкин қачонки, бирор-бир шахснинг паст даражадаги диди бошқа бир юксак дидли шахснинг дидига хукмронлик қилса ва уни ўз измига бўйсундиришга ҳаракат қилсагина дид фожеа тусини олади. Бундай ҳолат ўз навбатида ҳаёт гўзалликларидан баҳраманд бўлишга монелик кўрсатади. Санъат ана шундай фожеаларнинг олдини олишда инсонга кўмак беради.

Шуни айтиш лозимки, сўнгги йилларга келиб санъат ва маданиятга жамият ҳаётини ўзгартирувчи, унга хизмат қилувчи, фикрлар алмашинувини таъминловчи ҳамда эстетик аҳамият касб этувчи мураккаб ижтимоий жараён сифатида муносабат билдирилаётганлиги диққатга сазовор. Негаки, турли-туман маданий-маърифий тадбирлар, ранг-баранг кўрик-танловлар, санъат байрамлари ва фестивалларини ўтказилши ўз навбатида кишиларни тайёр маънавий «маҳсулотнинг истеъмолчисига» айланиб қолишидан сақлайди. Шунингдек, санъатнинг инсон эстетик тафаккурини юксалтиришдаги

аҳамияти яна шу билан изоҳланадики, санъат аввало; воқеликни бадиий қиёфалар ёрдамида акс эттиради, ўзида моддийлик ва маънавийликнинг эстетик мазмунини намоён қилади, ижтимоий ҳаётга янгича кўрк бағишлайди, уларни қайтадан ташкил этади ва ўзгартиради. Ана шунга кўра, инсоннинг билимлилик томони санъатнинг кўринишларини намоён эттириш ҳолатларини амалга оширади. Мазкур ҳолатлар натижасида нафосат фалсафасининг тарбиявийлик хусусияти ўз ифодасини топади.

Санъатнинг миллий ғояни мустаҳкамлаш ва сингдиришдаги аҳамияти шундаки, бадиий ижод нафақат ҳаёт ҳақиқатларини очиб беришга кўмаклашади, балки миллионлаб одамларни мазкур ҳақиқатдан хабардор қилади. Бу билан санъат инсонлар тафаккурида ҳар қандай бўшлиқнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди. Замоннинг ўзгариши билан инсоннинг жамиятга, табиатга бўлган муносабати ҳам ўзгариб боради. Бу эса шубҳасиз, инсоннинг тафаккури билан боғлиқ жараёндр. Зотан, инсоний муносабатларга дахлдор бўлган бирор-бир жараён йўқки, у ерда тафаккур иштирок этмаса. Шундай экан, одамларнинг тафаккури ва дунёқарашининг воқеликка кўрсатадиган таъсири бугунги куннинг энг долзарб масаласи бўлиб турган миллий ғоя ва миллий мафқурани шакллантиришнинг шарт сифатида алоҳида эътироф этилиши бежиз эмас.

Санъатнинг эстетик тарбиядаги миқёсли ва муҳим роли шундаки, у одамларнинг ҳис-туйғуларига, ҳиссиётлари эса ақлига таъсир ўтказди, бундай таъсир оқибатида идрок этувчида рухий эврилишлар вужудга келади. Санъат асарини мунтазам идрок этиш оилаю ишхона муаммолари, турмуш чигалликлари, етишмовчиликлар в.б. остида кўмилиб ётган қалбдаги тоза туйғуларнинг очилишига олиб келади. Инсон бу дунёда мўъжиза борлигига ишониб яшай бошлайди. Яъни, санъат руҳни янгилаш қудратига эга. Айни пайтда бу руҳ гўзал ва улуғвор бўлгани учун ниманидир ёқлайди, хунук ва тубанлиги учун ниманидир инкор этади. Ана шу нуқтада санъатнинг инсонни ғоявий жиҳатда тарбиялаши рўй беради: санъат ўзини эстетик завқ билан идрок этаётган индивиддан ғоя ва идеал хизматига бел боғлаган шахсни яратади. Бироқ, санъат воситасидаги эстетик тарбия носанъат эстетик объектлар орқали амалга ошадиган тарбиядан жиддий фарқ қилади. Бу фарқ унинг, юкорида кўриб ўтганимиз, субъект – объект – субъект тарзида рўй бериши билан боғлиқ. Санъат асарида эстетик объект ортига “яширинган” биринчи субъект (ижодкор) ўзи яратган объекти (санъат) орқали турли ғояларни бадиий қиёфа ва идеалларнинг бадиийят билан ниқобланган кўринишини иккинчи субъект – идрок этувчи онгига сингдиришга уринади. Ғоялар ва идеаллар эса, маълумки, фақат ижобий эмас, салбий ҳам бўлиши мумкин. Айниқса, тоталитар тузумларда асл санъат намуналарининг қораланиши, ижодкорларнинг қатағон қилиниши оқибатида, кўрқув остида яратилган асарлар ва истеъдодсиз, мадҳиябоз, замона зайли, билан иш кўрадиган ўткинчи “санъаткор”лар “ижод”лари эстетик тарбия учун акс таъсир кўрсатади. Масалан, Павлик Морозов каби ўз отасини сотадиган “Сталин болалари” фашистлашган “фюрер болалари”ни “етиштириш” санъатнинг иштирокисиз мумкин эмас эди. Аммо бу – масаланинг бир

томони, ғоявий жиҳати. Унинг иккинчи томони санъат асари савиясининг пастлиги билан боғлиқ. Баъзан санъат, афсуски, миллат эстетик дидининг айниқса, ёшлар дидининг бузилишига хизмат қилади. Бундай ҳолат энг яққол кўзга ташланадиган санъат турлари – телевидение ва кино. Масалан, телевидениеда, хусусан, ўзбек телевидениесида берилган ва берилаётган Мексика телесериаллари, жангари филмлар, на овози, на мусиқий маълумоти бўлган эстрада хонандаларининг “қўшиқлари”, кўпгина хусусий киностудияларда “конвейр усулида” ишлаб чиқиляётган, профессионал актёрлар ўрнига машҳурлиги бир соатлик халифага ўхшаган қўшиқчи-артистлар рол ўйнаган, “севди-севмади”, “ўлдим-куйдим” кабилидаги сценарийга асосланган кинофильмлар, бундай олиб қараганда, айтилганидек, танқидга арзимади, лекин улар на фақат мавжуд, балки кундалик турмушимизнинг бир қисмига айланиб бормоқда. Уларни телефильмлар, қўшиқлар, фильмлар деб эмас, “маънавий наркотика” деб аташ тўғрироқ бўлур эди. Шу боис Президент Ислом Каримов кино санъатининг инсон онги ва тафаккури, жамият ҳаётига таъсири бекиёс эканини таъкидлашлари баробарида “... Лекин шуни холисона айтиш керакки, ёшларнинг тарбиясига чуқур таъсир кўрсатадиган замонавий қаҳрамон образи кино экранларимизда хали яратилганича йўқ. Суъратга олинаётган аксарият фильмларда киночиларимизнинг бугунги куннинг ҳақиқий манзараси, унинг ўткир муаммоларини чуқур хис эта олмаслиги, оддий одамлар ҳаётдан узоқлашиб қолгани сезилиб туради”¹⁵⁴,- деган таъкидлари ёшларнинг эстетик тарбиясидаги бўшлиқни кино санъати воситасида тўлдириш бугунги кунда заруриятга айланиб бораётганлигининг исботидир.

Инсонни эстетик жиҳатдан тарбиялашда маҳалланинг алоҳида ўрни бор. Маълумки, ўзбек маҳаллалари чинакам эстетик қадриятлар маскани бўлиб келди. Модомики, маҳалла жамият ичидаги кичкина жамият бўлиб, у бугунги кунда фуқароларни нафақат ижтимоий ҳимояловчи маскан, балки ўзини ўзи бошқариш тизимининг ноёб усули сифатида эстетик тарбия жараёнларига бевосита ва билвосита таъсир этади. Бу таъсирлар куйидагиларда ўз аксини топади:

- фуқароларни яшаётган жойининг тозалиги, ободлиги, кўркамлигига масъуллик туйғусини юксалтириши ва маҳаллани гўзаллаштириш ишларига масъуллик туйғусини шакллантириш;

- турмуш нафосати ва муомала маданиятини мустаҳкамлаш, инсонлар қалбида бунёдкорлик ғояларини пайдо қилиш;

- меҳр-оқибат, тотувлик, муҳтож кишилардан ҳабар олиш каби юксак ахлоқий қадриятларнинг гўзаллик, улуғворлик сингари эстетик қадриятлар билан уйғунлаштирилиши;

- маҳаллийчилик ва миллатчилик сингари салбий ҳолатларга йўл қўймаслиги ҳамда қўшничилик маданиятини камол топтириши билан;

¹⁵⁴ Каримов Ислом. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. Маънавият. Ўзбекистон. 2008. 146-б.

- исрофгарчиликка, дабдабозликка йўл қўймаган ҳолда урф-одатлар, анъаналар, маросимлар, тантанали шодиёналарни тартибли, чиройли ўтишини таъминлаши;

- эстетик дид ва эстетик маданиятни назорат қилиш ва уни миллий хусусиятларини бойитиш ва ҳ.к.

Замонавий инсонни эстетик жиҳатдан камол топтиришда оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Оила эстетик тарбия воситаси сифатида кенг кўламли вазифаларни амалга оширади.

Биринчидан – эстетик тарбия ахлоқий тарбия билан уйғун ҳолда шахсни миллий қадриятлар асосида камол топишига кўмаклашади;

Иккинчидан – фарзанд феъл-атвори, табиати ва эстетик дунёқараши оила шароитида гўзаллик ва эзгулик, улуғворлик ва олийжаноблик, қаҳрамонлик ва меҳр-оқибат туйғулари билан мустаҳкамланади;

Учинчидан – фарзанднинг қобилияти, муомаласи, ўзини тутиши, етакчилик қилиш каби кўникма ва хусусиятларга эга бўлиши оиладаги эстетик муҳит билан боғлиқлиги;

Тўртинчидан – ўсимликлар ва ҳайвонот олами ёрдамида боланинг эстетик тарбиясига таъсир этишининг анъанавий йўллари мавжудлиги;

Бешинчидан – бадиий адабиёт, ахборот коммуникация воситалари (радио, телевидение, интернет)нинг эстетик тарбияга таъсири устидан назоратнинг мавжудлиги каби омиллар оилада эстетик тарбияни шакллантиришда мустаҳкам омил бўлади.

Спорт эстетик тарбия воситаси сифатида замонавий инсонни камол топтиришда алоҳида эътиборга эга. Ҳозирда спортни ривожлантириш мамлакатимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундан кўзланган асосий мақсад авлодни жисмонан бақувват, соғлом, ватаннинг жасур ҳимоячиси қилиб тарбиялашдир. Ҳозирда юртимизда спортни ривожлантиришга доир кўплаб дастурлар ишлаб чиқилган ва улар жамият муносабатларидан амалда иштирок қилмоқдалар. Кейинги кунларда Ўбекистон кўплаб спорт турлари бўйича жаҳон мусобақаларни уюштирувчи ва ўтказувчи мамлакат сифатида жаҳон ҳамжамиятида кўзга кўриниб бормоқда. Ана шуларнинг барчаси муайян маънода инсон нафосатли дунёқарашини, тафаккурини соғломлаштиришига қаратилган. Бир сўз билан айтганда, спорт эстетик тарбиянинг муҳим воситаси сифатида «Фарзандлари соғлом юртнинг келажаги порлоқ бўлади» деган мақсадни амалга оширишга муҳим ҳисса қўшади.

Бугунги кунда миллий ғоя ва миллий мафкура ҳаётий эҳтиёж даражасига кўтарилди. Шундай экан, ҳар бир инсон жамиятда ўз ўрнини билиши, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис қилиши лозим. Эндиликда мафкура дунёсида пайдо бўладиган бўшлиқ пировардида жамият, инсон ва мамлакат учун нақадар катта хавф солишини англамоқдамиз. Тарбиянинг эстетик шакли эса мазкур жараёнларда ёш авлодни гўзаллик ҳақидаги туйғуларини, табиатга бўлган муносабатини, бадиий адабиётга қизиқишини, жамият маънавий ривожига янгича қарашларни гўзаллик ва

улуғворлик асосида тарбиялашдек долзарб вазифани амалга ошириши билан муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтилганидек, шахсни эстетик жиҳатдан тарбиялаш фавқуллода мураккаб ва серқирра жараёндир. Бугунги кунда жамиятимизда амалга оширилаётган ижобий ишларнинг барчаси ана шу мақсадни тўғри йўналтиришга қаратилган. «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури»ни қабул қилишдан мақсад ҳам инсонпарвар жамият куришдек улуғвор вазифани амалга оширишга қаратилган. Чунончи, «Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури»да таълимнинг ижтимоийлашуви, таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилганлиги фикримизни исботлайди.

Эстетик тарбиянинг барча воситалари шахснинг воқеликка эстетик муносабатини раванқ топтиришга хизмат қиладиган тарбиявий фаолият бўлиб, у ўзига хос таъсирчанлик, туғёнийлик кучига эга. Бусиз инсон билиш кўламининг вужудга келиши мумкин эмас. Шунингдек, инсон бадий тафаккур қилиш қобилиятини ўстириш айна пайтда эстетик тарбия воситаларининг муҳим вазифаси саналади. Шунга кўра, эстетик тарбия воситалари икки хил хусусияти билан ажралиб туради. Биринчидан, улар воқеликда содир бўлаётган ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларни инсонга тушунарли тарзда етказиб беради. Иккинчидан, замонавий фанларнинг эстетик хусусиятларни ҳиссий идрок қилишнинг фаол, тажрибалар асосида етказиб бериши билан диққатга сазовордир.

Умумий манзара шуни кўрсатадики, эстетик маданият шахс – жамият – шахс тизимида мавжуд бўлиб, бунда шахс маданияти устувор аҳамиятга эга. Яъни, эстетиклашган шахс жамиятни эстетиклаштиради, эстетиклашган жамият эса, ўз навбатида янги даражадаги эстетиклашган шахсни яратади ва шу тартибдаги ўзаро таъсир миллатнинг қадам-бақаддам комиллик даражасига кўтарилиши учун хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. Маънавият. 2008.
2. Абдуллаев М. Эстетическая культура. Тошкент. Фан. 1991.
3. Аъзамхўжаева Ш. Истиқболнинг маънавий негизи. Бадий маданиятнинг жамиятга таъсирини кучайтириш воситалари //Хаёт ва қонун.- Тошкент, 2004. -№ 5. - Б. 60-61.
4. Абдлєва В. Искусство в передаче телевидения // Общественное мнение. Права человека. – Ташкент, 2006. - № 3. - с.149-155.
5. Жакбаров М. Комил инсон ғояси: тарихий-фалсафий таҳлил /Монография. Т., Абу Али Ибн Сино нашриёти. 2000.
6. Миллий истиқлол ғоясининг асосий мақсад ва вазифалари. Тошкент. Ижод дунёси. 2002.

7. Нурматова М. Шахс камолотида ахлоқий ва эстетик кадриятлар уйғунлиги. Т., Университет. 2009.
8. Органова О.Н. Специфика эстетического воспитания. Москва. Искусства. 1986.
9. Природа искусства и теория эстетического воспитания. Москва. Искусства. 1980.
10. Пути и средство эстетического воспитания. Москва. Наука. 1989.
11. Умарова Г. “Оммавий маданият”га қарши курашда эстетик тарбиянинг ўрни.. //ЎзМУ хабарлари. 2009, №4.
12. Шиллер Ф. Собрание сочинений. В 7 т-х. Т.6. Москва. ГИХЛ. 1957.
13. Эстетическое воспитание студентов. Москва. Высшая школа. 1980.
14. Хусанов Б. Ботин-у зоҳир уйғун. “Соғлом авлод учун” журнали. 2007. №3.
15. Чориев А. Инсон фалсафаси. 2 томлик. Мустақил шахс. Т., Chinor ENK. 2002.
16. Қодирова Д.С. Муסיқа, форигланиш ва эстетик тарбия. //ЎзМУ хабарлари. 2009, №4.
17. Файбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. Т., Чашма принт. 2008.
18. Файбуллаев О. Эстетика. Самарқанд. 2004.

8-МАВЗУ:

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ НАФОСАТ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

- a. Шўролар даври эстетикаси ва унинг нообъективлик жиҳатлари.*
- b. Мустақиллик даври эстетикасининг ўзига хос хусусиятлари.*

Шўролар даври эстетикаси ва унинг нообъективлик жиҳатлари

Шўролар даври 1917 йил октябрда (7 ноябрда) большевиклар томонидан амалга оширилган давлат тўнтариши натижасида собиқ чор Россияси ҳудудида «пролетар диктатураси» номи остида тоталитар тузум ўрнатилди. Алдов ва фирибгарлик билан ҳокимиятни қўлга олган В.И. Ленин раҳбарлигидаги бешафқат кимсалар, ўзларини халқ тарафдори қилиб кўрсатиб, кимки қарши турса, ҳатто ўзларига қўшилмаган бетарафларни ҳам катагон қилишга киришдилар. Ленин ва унинг корчолонлари мақсадини

«Новая жизнь» газетасининг ҳаммуассиси, буюк рус ёзувчиси, улуф инсонпарвар Максим Горкий «Бемаврид мулоҳазалар» фалсафий-публицистик мақолалар туркумида фoш этиб ташлади. Газетанинг 1917 йил 7 (20) ноябр, 74-сонидаяқ «Демократия борасида» деган мақоласида у шундай деб ёзган эди:

«Ленин, Троцкий ва уларга эргашган кимсалар аллақачон ҳукмдорликнинг чиркин оғуси билан захарланганлар, сўз эркинлиги, шахс эркинлиги ва барча ҳуқуқлар тантанаси учун курашган демократияга нисбатан улардаги шармандаларча муносабат шундан шохидлик беради...

Бу йўлда Ленин ва унинг тарафдорлари Петербург остоналаридаги одамқушлик, Москвани харобага айлантириш, сўз эркинлигини йўқотиш, бемаъни ҳибслар сингари Плеве ва Столипинлар қилган қабихликларга ўхшаш барча жиноятларни амалга ошириш мумкин деб ҳисоблайдилар»¹.

«Ишчилар диққатига» деган мақоласида эса («Новая жизнь», 1917 йил 10 (23) ноябрь, 77-сон) Горкий болшевиклар бошлаган қатағонларнинг асл сабабларини очиб беради:

«...Ленин ва Троцкий тақиқлар билан келишмаганларнинг ҳаммасини очлик ва қирғин билан кўрқитиб, бу «дохийлар» мамлакатдаги энг сара кучлар не-не қийинчиликларни бошдан кечириб, узоқ вақт қарши курашган ҳукмдорлик зулмини оқламоқдалар. Ўзларини социализмнинг наполеонлари деб билган ленинчилар, ҳар ҳунарга тушиб, Россияни хароб қилишни охирига етказмоқдалар – рус халқи ҳали бунинг учун дарё-дарё қон билан хун тўлайди.

Лениннинг ўзи, шаксиз, истисноли даражадаги қудратли киши... айти пайтда у «дохийлик»нинг барча хусусиятларига, шунингдек, бу рол учун зарур бўлган ахлоқсизликка ва омма ҳаётига ҳақиқий бойваччаларча бешафқат муносабат қила билиш қобилиятига эга»².

Биз Шўролар ўрнатган тоталитар тузум моҳиятини, энг буюк ёвуз инсонлар – Ленин ва Сталин ўрнатган Ёвузлик салтанатининг ижтимоий моҳиятини таҳлил қилиб ўтирмаслик учун Горкийдан каттароқ кўчирма келтириб қўя қолдик.

Маълумки, Горкий кейинчалик Сталин томонидан захарлаб ўлдирилди, буюк шоир Маяковский эса ўзини отиб ташлади. Бу ҳодисалар тоталитар тузум учун ниҳоятда қўл келди: Горкий ва Маяковский совет адабиётининг (кенгроқ маънода санъатининг, асосчилари деб эълон қилинди ва Шўролар Иттифоқи ҳудудида социалистик реализм деб аталган сохта метод – асар яратиш услуби ягона, ҳамма санъат турлари учун мажбурий услуб сифатида қонунлаштирилди. Социалистик реализм методи ижод эркинлиги, фикр ва сўз эркинлигини моҳиятан инкор этадиган ҳамда санъатни рус улуғдавлатчилиқ шовинизмига асосланган синфийлик ва партиявийлик деган, инсонийликка, инсонпарварликка қарши мафкуравий қуюшқондан иборат эди. Бунга кўнмаган ижодкорлар отиб ташланди, қамалди, сургун

¹ Горький М. Бемаврид мулоҳазалар. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журнали. 2000. №6. 128-б.

² Ўша манба. 130-б.

килинди, Иттифоқ худудидан чиқариб юборилди. Жаҳонни ҳайратга солган XIX аср охири XX аср бошларидаги рус санъати том маънода инқирозга учради. Миллий республикалар санъатида эса ҳар бир асарда Ленин ва Сталин мадҳ этилар, албатта бошқа миллатларга «ақл ўргатиб турадиган», «улуғ оға» – рус кишиси иштирок этиши шарт эди. Барча республикаларда миллий уйғонишга хизмат қилган оқимлар қатағон қилинганидек, Ўзбекистонда ҳам жадиличлик «таг-туғи билан қўпориб ташланди».

Шундай қилиб, XX асрнинг 30-йилларига келиб, фалсафий тафаккур, шу жумладан эстетик тафаккур равнақдан тўхтади, аксинча таназзулга қараб йўл тутди. Эстетика фалсафийликдан кўра, тарғиботчилик билан шуғулланди, мафкуравий, сохта фанга айланди. Янги назарий фикрлар ўртага деярли ташланмади. Умумжаҳоний эстетик назарияларнинг ҳаммасига «реакцион буржуа эстетикаси» деган ёрлиқ ёпиштирилиб, улардан фойдаланиш таъқиқланди, фақат «танқидий ёндашиб», уларни инкор этиш лозим эди. Эстетик тафаккур тарихи ҳам худди шундай «танқидий ўрганилди». Натижада умумбашарий эстетик қадриятлар, мумтоз эстетик тафаккур намуналари бузиб талқин қилинди. Умумжаҳон нафосат фалсафасида тамойилга айланган олимона холислик – «космополитизм», миллий эстетик қадриятларга эътибор – «миллатчилик» тамғалари остида «ёт қарашлар» деб эълон этилди, бундай асарлар муаллифлари қатағонга учради. «Марксча-ленинча эстетика» деган сохта фан ўйлаб топилди, Лениннинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган ўта кетган реакцион, сўз эркинлиги ва фикр эркинлигини тақиқлайдиган, оммавий ахборот воситаларидаги эркинликни йўққа чиқарадиган публицистик мақоласи («доҳий меросида» эстетикага оид ҳеч вақо йўқлиги туфайли) санъат учун эстетик асос деб эълон қилинди.

Барча миллий республикалар учун қарвонбоши ҳисобланган рус совет эстетикасида А.Лосев, М.Овсянников, М.Каган, В.Шестаков сингари олимлар қатор асарлар ва дарсликлар яратдилар. Афсуски, бу асарларнинг кўпчилиги, муаллифларининг истеъдодларига қарамасдан, тўлалигича коммунистик мафкурага бўйсундирилгани туфайли юқорида айтиб ўтганимиз «социалистик реализм» деб аталган сохта методни асослашга қаратилди. Уларда гўзаллик ва хунуқлик, улуғворлик ва тубанлик, фожеавийлик ва кулгилилик тушунчалари, эстетик англаш унсурлари бир ёқлама, синфийлик ва партиявийлик тамойиллари асосида таҳлил қилинди, мўъжизавийлик ва хаёлийлик тушунчалари эса асосий эстетик адабиётлардан умуман ўрин олмади.

Лекин, кейинчалик, икки босқичли демократия туфайли нафосат фалсафаси ва санъатда муайян жонланишлар рўй берди. XX асрнинг 50-йиллари сўнгги ва 60-йиллар бошида «Хрушчёв демократияси» натижасида санъатда кўтарилиш рўй берди. Умумиттифоқ миқёсида С.Прокофьев, Кандинский, М.Чёрлёнус, Ч.Айтматов, Е.Евтушенко, Ў.Сулаймонов, А.Вознесенский, В.Тендряков, Б.Қориева, А.Хачатурян, М.Сарьян, М.Плисецкая, М.Магомаев, А.Пахмутова, Р.Ҳамзатов сингари ўнлаб буюк санъаткорлар етишиб чиқди. «Фалсафий мерос» ва «Эстетика тарихи

ёдгорликлар ва хужжатларда» деб аталган нашрий туркумларда Афлотун, Арасту, Кант, Ҳюм, Бёрк, Дюбо, Ҳелвеций, Шеллинг, Ҳегел, Ҳоум, Золгер, Маццини сингари буюк файласуфлар ҳамда эстетикларнинг асарлари нашр этилди.

Агар «Хрушчёв демократияси» даврида Сталиннинг Иттифокни ўраб олган темир деворидан дарчалар очилган бўлса, иккинчи босқичдаги «Горбачёв демократияси» йилларида цензура юмшатилади, сўз эркинлиги, ижод эркинлиги, қисман бўлса-да йўлга қўйилди, «совет кишисининг ичидаги қулни сиқиб чиқариш» бошланди, очиқ жамият сари дастлабки қадамлар ташланди. Аввал тақиқланган рус ёзувчиларининг асарлари Б.Пастернакнинг «Доктор Живаго», Фозил Искандарнинг «Чегемлик Сандро», «Арбат болалари», А.Ахматованинг «Реквием» асарлари эълон қилинди, театр, кино, рассомлик ва бошқа санъат турларидаги маълум йўналишларга қўйилган тақиқлар олиб ташланди. Фалсафа соҳасида Г.Шпет, З.Мамардашвили, М.Бахтин асарлари чоп этилди. Фалсафа тарихидаги «оқ доғлар» йўқотила бошланди – А.Шопэнхауэр, Ф.Нитцше, Вл.Соловьёв, З.Фройд, К.Юнг, Н.Бердяев, Н.Лосский, Э.Фромм ва бошқа файласуфлар асарлари нашр қилинди.

Бу даврда эстетика соҳасида А.Гулиганинг «Эстетик тамойиллар», Ю.Боревнинг «Эстетика» (иккинчи нашри) асарлари эътибор қозонди. Гарчанд, уларда марксча йўналиш сақланиб қолган эса-да, жаҳон эстетикасидаги тажрибаларга янгича, маълум маънода холисона ёндашув ва интилиш яққол кўзга ташланиб турарди. Ижод жараёнида онгланмаганликнинг роли, бадий асарда шаклнинг аҳамияти, турли, социалистик реализм қуюшқонига сиғмайдиган санъат йўналишлари тўғрисида дастлабки фикрлар билдирила бошланди.

Мустақиллик даври эстетикасининг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбек эстетикасида мустақиллик йилларидагина ижобий ўзгаришлар рўй берди. Дастлабки пайтларда «соҳавийлик» касали ҳали ҳам ўз кучини йўқотмаса-да, лекин тадқиқот объектига ҳақиқий эстетик ёндашувлар вужудга кела бошлади. Бу даврдаги энг фаол эстетиклар сифатида юқорида номи тилга олинган олим Т.Маҳмудов ва атоқли ёзувчимиз Асқад Мухтор номларини қайд этиш мумкин. Тилаб Маҳмудовнинг рангтасвир эстетикасига доир ўнлаб мақолалари, ўзбек ва рус тилларида китоблари чоп этилди. Энг муҳими, шунда эдики, Т.Маҳмудов замонавий рангтасвир ҳақида фикр юритар экан, тор санъатшунослик доирасидан чиқишга ва муайян рассом ижоди ёки асарга фалсафий-эстетик жиҳатдан ёндашарга: тадқиқот объектини гўзаллик, улуғворлик в.б. эстетик тушунчалар зиёсида ёритиб берарди, шунингдек эстетик маданият масалаларига ҳам катта эътибор қаратар эди. Айниқса, Раҳим Аҳмедов, Чингиз Аҳмаров ва унинг шогирдлари – Баҳодир Жалолов, Жавлон Умарбеков асарларининг таҳлили юксак эстетик савияси билан диққатга сазовор бўлди. Айни пайтда Т.Маҳмудов «Санъат»,

кейинчалик «Нафосат» журналларининг бош муҳаррири сифатида ўзбек миллий эстетикаси тараққиётига катта хизмат қилди, ҳозир ҳам унинг мақолаларида тор соҳавийликни эмас, эстетик кенгликни кўриш мумкин.

Атоқли адиб Асқад Мухтор шўролар давридаёқ гўзаллик ҳақида, унинг қудрати ҳақида фикрлар билдирган. Унинг «Гўзаллик» деган кичкинагина мақоласида бу эстетик хусусият ва тушунчани ўзига хос шархлайди. Асқад Мухтор шўролар тузумида гўзалликка, эстетикага эътиборнинг етарли эмаслигини рўй-рост айтади:

«Гўзалликни таъриф қила билмаслик айб эмас. Лекин уни тушуна билмаслик, гўзалликка бефарқлик, лоқайдлик, дидсизлик бизнинг давримизда айб. Ҳаётга эстетик муносабатимизнинг олий шакли – санъат асари. Бизда ҳали санъат асарининг қалбларга зилзила соладиган кучини менсимайдиган одамлар йўқ эмас. Гўзаллик ҳиссини тарбиялаш ишлари унча яхши йўлга қўйилмаган... Эстетика масалалари яхши ишланмаган, оммабоп рисоалар йўқ... Ким гўзал деса – мен: гўзалликни тушунадиган одам гўзал, деб жавоб берардим».

Бошқа бир мақоласида атоқли ёзувчимиз маънавий ва эстетик комилликни ёнма-ён қўяди, эстетик тарбия инсоннинг тасаввурга бой, ўзига ишонадиган кучли шахс бўлиб етишувига кўмаклашади, деган фикрни илгари суради:

«Маънавий ва эстетик такомил ҳар қандай касбдаги одамга ҳам зарур, – деб ёзади Асқад Мухтор. – У ижодий тасаввур кучини оширади, фантазияни кенгайтиради, энг оғир шароитларда қатъиятли, ўзига ишончли, қувноқ ва изчил бўлишга ўргатади».

Асқад Мухторнинг сўнгги китоби – «Уйқу қочганда» асари асосан фалсафий-эстетик мушоҳадалардан, қайдлардан ташкил топган. Унда муаллиф К.Юнг эстетик қарашларига ҳамоҳанг фикр юритади: фақат асарни эмас, унинг ижодкорини ҳам ўрганиш зарурлигини таъкидлайди, асар ижодкордан ўсиб чиқишни, ижодкор «беихтиёр фидоий» инсон эканини айтади. Шунингдек, унинг ижодий тасаввур тўғрисидаги мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Тасаввурни у инсонга берилган илоҳий неъмат – «олий савқи табиий» деб атайди. Асқад Мухторнинг Умар Хайём рубоийларининг моҳияти ҳақидаги фикрлари ҳам теран фалсафий-эстетик маънога эга, Хайёмни тушунишда маълум маънода қалит вазифасини ўташи мумкин.

Асқад Мухторнинг фикрига кўра, Хайём ўз рубоийларида инсон умрининг абсурдлигини, гўзалликдан вақтинча лаззатланиш уни қониқтирмаслигини, лекин бошқа чора йўқлигини, фақат бита имкон борлигини айтмоқчи: у ҳам бўлса – умид, Мутлақ Гўзалликдан умидворлик. Шу боис Хайёмнинг кайфи шодлик қийқириғини эмас, фожеавий фарёдни эслатади.

Бугунги кунда Тилаб Маҳмудовнинг санъат фалсафасига доир, Маҳмуд Абдуллаевнинг эстетик маданият ҳақидаги, Акназар Қурбонмамадовнинг эстетика тарихига бағишланган, Эркин Умаров ва Маъмур Умаровларнинг театр эстетикасига оид, Лаълихон Муҳаммаджонованинг жадид мутафаккирларининг ахлоқий-эстетик қарашларига доир, Мукаррам

Нурматованинг эстетик қадриятлар ҳақидаги илмий тадқиқот ишларини ҳамда Валижон Ғуломов, Дилбар Қодирова, Нилуфар Агзамова, Отабек Ғайбуллаев, Насиба Абдуллаева, Феруза Обиджоновна, Гулчехра Шодиметова каби бир қатор ёш эстетик-файласуфларнинг фаолиятини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур.

Шундай қилиб, мустақиллик даврида ҳақиқий миллий эстетикани яратишга киришилди, шубҳасизки, цензуранинг конституцион ва амалий жиҳатдан йўқ қилиниши, сўз эркинлиги, ижод эркинлиги ўзбек санъати ва эстетикасини умумжаҳоний маънавий майдонга чиқиши учун имконият яратди. Бугунги кунда ижодкорларимиз ва эстетик олимларимиз олдида ана шу имкониятдан самарали фойдаланиш вазифаси турибди, зеро эстетик раванққа кенг йўл очилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., Ўзбекистон. 2005.
2. Анбар Отин. Шеърлар. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996.
3. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике. В 2 т-х. Т.2 Москва. Наука. 1997.
4. Западно-Европейская эстетика XX века. Выпуск №1. /Серия “Эстетика”, №1. Москва. Знание. 1991.
5. Махмудов Т. Эстетика и духовные ценности. Т., Шарқ. 1997.
6. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. Т., Маънавият. 1998.
7. Ницше Ф. Сочинения. В 2 т-х. Т.1. Москва. Мысль. 1990.
8. Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. Тошкент. Шарқ. 1997.
9. Сартр Ж. П. Экзистенциализм тўғрисида. (Абдулла Шер таржимаси). «Жаҳон адабиёти» журнали. 1997. №5.
10. Умаров М. Маннон Уйғур эстетикаси. Тошкент. Мусиқа. 2007.
11. Фрейд З. Психологические этюды. Минск. Попурри. 1997.
12. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. Минск. Попурри. 1999.
13. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Тошкент. Ўқитувчи. 1995.
14. Фурқат. Танланган асарлар. 2 томлик. Т.2. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1958.
15. Чўлпон. Адабиёт надири. Тошкент. Чўлпон нашриёти. 1994.
16. Юнг К. Психологические типы. Минск. Попурри. 1998.
17. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент. Маънавият. 2002.